

АЛЬБЕР КАМЮ

БЕГОНА

Қисса ва роман

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

Рус тилидан Аҳмад Аъзам таржимаси.

Альбер Камю — нафақат ўз ватани Францияда, балки бутун дунёда шуҳрат топган буюк адаб ва файласуфдир. Унинг роман, қисса, хикоя, бадиа ва ҳатто қундаликларидағи ёзувлари ҳам бадиёт, фикр, тафаккур, умуман, адабиётни қадрлайдиганлар учун доимий қўнгил ҳамроҳидир.

Нашриёт Нобель мукофоти лауреатининг дунё китобхонларини тўлқинлантирган «Бегона» қиссаси, «Вабо» романини тақдим этар экан, Оврупода «ўй-фикр ҳукмдори» сифатида донг таратган улкан ёзувчи ўзбек китобхонларимизнинг ҳам муҳаббатини албатта қозонишига ишонч билдиради.

4703000000—11
К _____ 44—1995
M362(04) — 95

ISBN 5—8255—02807

© Аҳмад Аъзам (тарж), 1995 й.

НАШРИЁТДАН

АЛЬБЕР КАМЮ...

Оврупо виждони... Ақллар ҳукмдори...

Нобель мұкоғоти соғиби...

«Вабо», «Бахтли ўлим» каби романлар, «Бегона», «Инқироз» каби қиссалар, «Калигула», «Қамал ғолати», «Англашилмовчилик» каби пьесалар, «Сизиф ұақида асotир», «Астар ва қиёфа», «Никоғ», «Немис дүстга мактуб», «Исөн қилаётган одам», «Құвғинлик ва салтанат», «Ез», «Ижод ва эркинлик», «Иона ёки Ижодкор иш устида» каби бадиа, ҳикоя, очерк, тарихий-фалсафий асарлар мұаллифи...

1913 йилнинг 7 ноябридә Жазоир шаҳрининг қашшоқ канорасида дүнёга келган, 1940 йил бағоридан Парижда яшаган, 1960 йили 4 январда рождество күнларидан кейин Парижга келаётшиб йўлда автомобил ғалокатидан ўлган...

Мухтасар умр, қарийб эллик йилдан бүён дунё китобхонларини ҳаяжонга солиб, баҳс-мұнозаралар уйғотиб келаётган фикри теран, туйғулари ғассос умрбоқий асарлар...

Альбер Камю ўзини маданиятли ҳисоблаган дунё китобхонининг күнгил йўлдоши, фикрда мұаллимига айланган.

Илғор ўзбек китобхонига, албатта, Альбер Камюнинг номи таниш. Албатта, рус тилига қилинган таржималар орқали. Ўзбек тилимизда эса, унинг бир-икки кичик матнларини айтмасак, Камю ижоди ғали нотаниш.

Адабиётнинг буюклиқ аломати она тилдаги буюк аслиятлар билан бир қаторда ўзга адабиётларнинг буюк намуналари таржимаси билан ҳам кўринади, тўғрироғи,

бу — қонуний жараён. Шу маънода, Альбер Камю сингари ёзувчилар асарларини энди она тилимизда ўқишни мустақил мамлакатимиз адабиётининг мустақил ривожланниш табиати таҳозо қиласди. Мазкур нашрни амалга оширганда шу мақсадни назарда тутяпмиз, зеро, бозор иқтиносидиётида қогоз қиммат, нашр харажатлари баланд, аммо маънавият қадрини на қогоз нархи, на нашр сарфигётлари билан ўлчаб бўлади.

Биз Альбер Камюнинг таржими ҳоли, унинг асарлари ҳақида кириш мақола, муфассал тавсифни атайлаб бермадик, чунки ёзувчининг шахсияти, асарлари даги бадиий дунёни уни ўқиган ҳар бир китобхоннинг ўзи қашф этади, ўзи яратади.

Биз фақат тавсия этамиз — Альбер Камюни албатта ўқинг! Такрор ўқинг. Бу жаҳон севган буюк адаб такрор ва такрор ўқишга, такрор ва такрор түғёни, ўйчил дунёни қашф этишга арзийди.

БЕГОНА

Қ ис с а

I боб

Бугун онам ўлди. Ё кечамикан, билмайман. Фарибхонадан «Онангиз вафот қилди. Кўмиши эртага. Чуқур ҳамдардлик билдирамиз» деган телеграмма олдим. Тушунмайсан. Балки кеча ўлгандир.

Фарибхона Маренгода, Жазоирдан саксон чақирим нарида. Соат иккилик автобусда кетсам, қоронги тушмай етиб оламан. Шунда тунни тобут ёнида ўтказишга улгураман, эртага кечқурун қайтаман. Бошлиқдан икки кунга таътил сўрадим, у ҳам йўқ деёлмади — узрли сабаб. Лекин норози бўлгани билинди. Мен яна унга: «Айб менда эмас-ку», дедим. У индамади. Шунда мен бундай демаслик керак эди, деб ўйладим. Умуман олганда, нимага узр сўрайман. Аксинча, у менинг қўнглимга қарashi керак эди. Лекин у кейин, индинга мени азадор кўриб шундай қиласар. Ҳозирча онам ўлмаганга ҳам ўхшаб турибди. Ана, жанозадан кейин бошқа гап, ҳамма нарса аниқ, жой-жойида бўлади, айтишганидай, расмий тан олинади.

Иккилик автобусда кетдим. Жуда иссиқ эди. Одатдагидай Селестникида, ресторонда нонушта қилдим. У ердагиларнинг ҳаммаси мендан қўнгил сўради, Селест эса: «Одамнинг онаси ягона бўлади-да», деди. Чиқаётганимда ҳамма мени эшиккача кузатди. Охирида Эмманюэлникига чиқиб, қора галстуғи билан азабогичини сўраш кераклигини эслаб қолдим. Уч ой олдин унинг тогаси ўлган эди.

Сал бўлмаса, автобус кетиб қолар экан, чопишга тўғри келди. Шошилдим, югурдим, кейин яна автобус ҳам қоқиб ташлади, бензини сасиди, йўл ҳам, осмон ҳам кўзимга урилавериб, мудраб қолибман. Уйгонсам, қанақадир аскарга суюниб кетяпман, у менга қараб жилмайди, узоқдан келяпсизми, деб сўради. Мен: «Ҳа», дедим, гаплашишга тобим йўқ эди.

Қишлоқдан фарибхонагача икки чақирим. Пиёда жўнадим. Тўғри онамни кўрмоқчи бўлдим. Лекин

эшикбон аввал мудирга учраш керак, деди. Мудир эса банд экан, бир оз кутиб ўтиридим. Бу орада эшикбон гапдан тинмади, кейин мудирга учрашдим, у кабинетида кутиб олди. Фахрий черик нишонини тақсан бобой экан. Тиниқ қўзларини мендан узмай қолди. Кейин қўлимни қисди, узоқ вақт қўйвормади — мен ҳатто қўлимни қандай бўшатишни ўйлаб қолдим.

У аллақандай жуздонга қараб олди-да:

— Мерсо хоним бизда уч йил турди. Сиз унинг ягона суянчиғи эдингиз, — деди.

У мени нимададир айблаяпти, деб ўйлаб, тушунтиришга чоғландим. Лекин у гапимни бўлди:

— Оқлаш шарт эмас, оғайни. Онангизнинг қогозларини қайта қўриб чиқдим. Сиз уни боқолмас эдингиз. У қаровга, ҳамширага муҳтож бўлган. Сизнинг маошингиз ҳам ўзига яраша. Ҳамма томонини эътиборга олсак, бизда унга яхши бўлган.

— Ҳа, жаноб мудир, — дедим.

У яна қўшиб қўйди:

— Тушуняпсизми, бу ерда у дўстлари, ўзи тенгилар орасида эди. Умумий қизиқишилари тўғри келадиган одамларни тоиди, буларни ҳозирги ёшлар тушунмайди. Сиз эса ёш, уни зериктириб қўяр эдингиз.

Бу тўғри. У билан турганимизда, кун бўйи индамай, нуқул менга тикилиб ўтиргани-ўтирган эди. Гарибхонага янги келган кунлари тез-тез йиғларди. Лекин бу шунчаки қўнига олмаётганидан эди. Агар бир-икки ойдан кейин гарибхонадан олиб кетсам, шунда ҳам йиғлаб юрарди. Ҳамма гап қўничишда. Қисман шу учун ҳам охирги йили у ерга бормадим ҳисоб. Кейин яна якшанбани қўзим қиймас эди, ҳали бекатга судралиб бориш, чипта олиш, яна икки соат автобусда силкиниб юришни айтмаяпман.

Мудир яна нимадир деди. Лекин уни эшитмай қўйдим, кейин у:

— Сиз ҳойнаҳой онангизни қўришни истаётгандирсиз, — деди.

Ҳеч нарса демай, ўрнимдан турдим, у мени эшикка бошлади. Зинаюяди изоҳ берди:

— Бизда бу ерда кичкина ўликхона бор, марҳумани, бошқаларни безовта қилмасин деб, ўша ёққа ўтказдик. Ўйимизда биронтаси ўлса, бошқалари ҳамиша икки-уч кун ўзига келолмай юради. Шунда уларга қарап азобга айланади.

Ҳовлидан ўтдик, бу ерда чоллар кўп эди, тўда-тўда

бўлиб, бир нималарни гаплашаётган эканлар. Ёнларидан ўтаётганимизда жимиб қолишиди. Орқамиздан яна валақлашлари эшитилди. Худди тўтиқушлар бўғиқ чугурлашаётганга ўхшайди. Мудир пастак бир иморат олдида мен билан хайрлашди.

— Мен қайтаман, жаноб Мерсо. Лекин хизматингизга тайёрман, керак бўлсам, кабинетимдан топасиз. Эрталаб ўнда чиқаришга келишганимиз. Тунни марҳума ёнида ўтказишингизни ҳисобга олдик. Ҳа, дарвоҷе, онангиз гап орасида мени бутхона удумлари билан кўмсангиз, деб қайта-қайта айтган эди. Мен ҳамма тадорикни кўриб кўйганман, лекин сизни ҳам хабардор қилишим керак.

Рахмат айтдим. Онам бедин бўлмаса ҳам, лекин умрида динга ҳам қизиқиб кўрмаган эди.

Кирдим. Ичкари жуда ёргуғ, деворлари оқланган, шифти ойнаванд экан. Бор бисоти — курси ва ёғоч хараклар. Ўртадаги худди шунақа хараклар устида — қопқоғи ёпиқ тобут. Тахталари долчин рангга бўялган, қопқоқда охиригача буралмаган ялтироқ мурватлар кўринади. Тобут олдида оқ ҳалатли, гулдор рўмол ўраган қоратанли ҳамшира.

Шу пайт қулогим тагидан эшикбоннинг овози эшитилди. Чопиб келганга ўхшайди.

— Тобут ёпиқ, лекин менга қопқоқни очиб беришни буоришиди. Онангизни кўрасиз деб...

У тобут ёнига ўтаётган эди, мен тўхтатиб қолдим.

— Кўрмайсизми? — деб сўради.

— Йўқ,— дедим.

У орқага тисланди, мен ўнғайсиз аҳволга тушдим, йўқ демаслик керак эди. Кейин у менга тикилиб:

— Нега бунаقا? — деди.

Таъна қилиб эмас, шунчаки қизиқаётгандай сўради.

— Ўзим ҳам билмайман,— дедим.

Шунда у оқиши мўйловини буради, менга қарамай:

— Тушунарли,— деди.

Унинг кўзлари мовий, чиройли юзи қизғиш қорайган эди. Менга курси қўйиб берди, ўзи ҳам орқароқда ўтирди. Ҳамшира жойидан қўзғалиб, эшикка қараб юрди. Шунда эшикбон менга:

— Заҳми бор,— деди.

Мен тушунмай, ҳамширага қарадим, юзига дока сирилган экан. Бурни тутишиб туриши керак бўлган жойда дока теп-текис тортилган эди. Юзида кўзга ташланадиган нарса ҳам шу оқ дока эди, холос.

Ҳамшира чиқиб кетгандан сўнг эшикбон менга:

— Энди ўзингиз қолсангиз,— деди.

Билмайман, нимадир ишора қилдим шекилли, эшикбон кетмай қолди. Орқамда туриши менга жуда ноқулай эди. Кечки қуёш нурлари хонага оқиб тушаётган эди. Иккита қовогари ойнага гўнгиллаб уриларди. Мени мудроқ босиб келди. Эшикбон томонга қарамай:

— Кўпдан бери шу ердамисиз? — деб сўрадим.

У келганимдан бери шуни сўрашимга ҳозирланиб тургандай, бирдан жавоб қилди:

— Беш йил.

Шундан кейин у гап сотишга тушди. Қолган умрини Маренгода, ғарибхонада эшикбон бўлиб ўтказишни сира хаёлига келтирмаган экан. Асли парижлик, олтминш тўртга чиқибди. Шу ерда унинг гапини бўлдим.

— Э, бу ерлик эмасмисиз?

Кейин эсладим, боя мудир ёнига бошлашдан олдин, онамни гапирган эди. Тезроқ кўмиш керак, бу ер Жазоир, яна адир жой, қаранг, қанақа иссиқ, деган эди. Айни шу аснода Парижда яшагани, Париждан кўнгил узолмаётганини айтган эди. Парижда ўликни уч кун, ҳатто тўрт кунгача сақлайдилар. Бу ерда вақт тигиз, ҳали одам ўлганини эшпитиб, бу хабарга кўнишиб ултурмай, ридвон-араванинг орқасидан чопиб кетаётган бўласиз. Ўшанда хотини «Бас қилсанг-чи, ёш йигитга бунақа гапларнинг кераги йўқ», деб уни жеркиб берди. Чол қизарип, узр сўради. Мен: «Майли, ҳечқиси йўқ», деб ёнини олган бўлдим.

Менингча, у нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўғри ва қизиқарли эди.

У кейин, ўликхонада, ғарибхонага муҳтожлик туфайли келиб қолганини айтди. Лекин, ҳали бақувват, шунинг учун эшикбонликка ўтибди. Мен, демак, ғарибхона-қарамогида экансиз-да, дедим. У бўлмаган гап, деб тан олмади. Олдин ҳам унинг ғарибхонадагилар тўғрисида «булар», «манавилар», ора-сира, бу ерадагиларнинг баъзилари ундан ёшроқ бўлса ҳам, «бобойлар» деб минтақиб гапиришидан ажабланган эдим. Лекин, энди бу бошқа масала. Ҳар ҳолда, у эшикбон, маълум даражада, уларнинг устидан бошлиқ.

Бу орада ҳамшира қайтиб келди. Бирдан кеч тушди. Ойнаванд шифт устини қоронғилик қоплади. Эшикбон ёққични буради, ярақлаган нурлардан кўзим қамашиб қолди. Эшикбон ошхонага, овқатга таклиф қилди.

Овқатлангим йўқ эди. У менга, бир финжон сутли қаҳва олиб келаман, деди. Майли, дедим, чунки сутли қаҳвани жуда яхши кўраман. У ҳаял ўтмай патнис кўтариб кирди. Қаҳвани ичдим. Чекким келди. Аввал тобут ёнида қандай бўларкан, деб иккиландим. Кейин нима фарқи бор, деб ўйладим. Эшикбонга ҳам сигарет тутдим, иккаламиз чекдик.

Салдан кейин у:

— Ҳа, айтгандай, ҳали онангизнинг дўстлари ҳам келиб, жасад ёнида ўтириб чиқишиди. Бу ерда одат шунаقا. Бориб яна қаҳва, курси олиб келай,— деди.

Мен чироқлардан лоақал биттасини ўчирса бўлмайдими, деб сўрадим. Ярақ-юруқ нурлар оқ деворлардан қайтиб, одамни толиқтираётган эди. Эшикбон сира иложи йўқ, деди. Шунаقا ишланган: ёнса, ҳаммаси бирдай ёнади, биттаси ўчса, ҳаммаси ўчади. Шундан сўнг эшикбонга сира эътибор бермай қўйдим. У чиқиб кетди, қайтиб келиб курсиларни жойлаштириди. Битта курсига қаҳвачойнак билан финжонларни териб қўйди. Кейин тобутнинг у томонидан, рўпарамга ўтириб олди. Ҳамшира доим бир бурчакда, менга орқа ўғириб ўтирас эди. Менга унинг нима қилаётгани кўринмади. Лекин тирсакларининг бориб-келишидан, тўқиётганини англадим. Жимлик, қаҳва ичиб исиниб олдим, очиқ эшикдан тун ва гулларнингиси кириб келарди. Қўзим илинибди шекилли.

Шитир-шитирдан уйғониб кетдим. Ўткир ёргуни унугтган эканман, оппоқ деворлар кўзимни буткул қамаштириб қўйди. Тариқча соя йўқ, ҳар бир ашё, ҳар бир бурчак, чизгиларнинг аниқлигидан кўзга оғриқ киради. Онамнинг дўстлари кирдилар. Ўн икки киши экан, кўр қиласириларни чарогонда товушсиз юзиб ўтишиди. Үтишиди, биронта ҳам курси гичирламади. Мен ҳеч қачон энг майда ажингача, қийимларнинг энг майда қатигача бунчалар аниқ-равшан кўрмаган эдим. Лекин кирганлардан биронта ҳам товуш чиқмади, мен ҳатто уларнинг тириклигига ҳам ишонмай қўйдим. Ҳамма хотинлар белдан чилвир бойланган пешбанд тақсан, шундан қоринлари баттар қаппайиб кўринади. Кампирларнинг қорни шунаقا катта бўлишини илгари сира пайқамаган эканман. Қарийб бари эркаклар ориқ, ҳасса тутиб олган эдилар. Ҳаммадан кўра уларнинг кўзлари кўринмаётганига, қалин ажин тўрлари орасидаги кўз ўрнида нимадир йилтиллаётганига ажабланиб қолдим. Ўтирганларидан кейин, кўпчилиги менга қараб бош иргади; ҳаммасининг

тиши тушиб кетган, оғизлари чўккан эди; мен билан саломлашишяптими ё қарилидан бошлари шунаقا ли-қиллаб қолганми, билолмадим. Ҳар ҳолда, саломлашишяпти, деб ўйладим. Шунда уларнинг бари бош қимирлатганларича, эшикбоннинг икки тарафидан менга юзма-юз ўтираётганларига эътибор қилдим. Булар мени ҳукм қилишга тўпланишган, деган бемаъни фикр хаёлимдан лип этиб ўтди.

Кўп ўтмай хотинлардан бири йиғлашга тушди. У иккинчи қаторда, бошқа бир кампирнинг орқасида ўтирган эди, менга яхши кўринмади. У бир маромда, орасира ҳиқиллаб чўзар, йиғисини, назаримда, ҳеч қачон тўхтатмайдиганга ўхшар эди. Бошқалари эса худди уни эшитмаётгандай ўтирадилар. Ҳаммаси алланечук шалвираб, ҳўмрайиб, индамай қолганди. Ҳар бири ўзича бирон бир нуқтага — бирори тобутга, бирори ҳассасига, ишқилиб, тўғри келган томонга тикилиб қолиб, бошқа ҳеч нарсага қарамаётган эди. Бояги хотин ҳануз йиғларди. Галати-я, бўлмаса, мутлақо бегона хотин. Йиғисини жуда тўхтатгим келди. Аммо ўзига айтишга юрагим дов бермади. Эшикбон унга эгилиб, гашириб кўрди, аммо хотин бош чайқаб, бир нима деб минғирлади-да, яна ўшандай бир оҳангда ҳиқиллайверди. Шундан кейин эшикбон тобутни айланиб, ёнимга келиб ўтириди. Аввалига сукут қилди, сўнгра юзимга қарамай:

— Онангизга боғланиб қолган эди,— деди.— У мархума ёлғиз дугонам эди, энди бу ерда ҳеч кимим қолмади, деяпти.

Шу кўйи узоқ ўтирдик. Ҳалиги хотиннинг уҳ тортиб, ҳиқиллаши сал-салдан камайди. Яна бироз вақт пишиш қилиб туриб, ниҳоят тинчиди. Бошқа ухлагим келмасди, аммо жуда чарчадим, белимга зирқироқ кирган эди. Энди буларнинг сукут сақлаб ўтириши эзив юборди. Фақат ҳар замонда галати бир товуш эшитилади, қаёқдан келаётганини билолмай турган эдим. Ниҳоят, топдим: қарияларнинг баъзилари лунжини сўраётганда тишсиз оғзидан шунаقا чўлниллаш чиқар экан. Ҳаддан ортиқ ўйга берилганларидан ўzlари ҳам пайқамаётган эдилар. Менга ҳатто уларнинг марҳума билан тариқча ҳам ишлари йўқдай туюлди. Энди ўйласам, менга шундай туюлган экан, холос.

Эшикбон ҳаммага қаҳва қўйди, ҳаммамиз ичдик. Кейин нима бўлди, билмайман. Тун охирлаб қолибди. Қай бир маҳал қўзимни очиб, қарияларнинг курсига қапишиб ухлаётгани, фақат биттаси ҳассасини маҳкам қисим-

лаган қўлларига иягини тираб, менга тикилиб ўтирганини кўрганим эсимда. Кейин яна кўзим илинибди. Белим қаттиқроқ оғриётганидан уйгониб кетдим. Шиша томнинг тепаси ёришиб қолибди. Салдан кейин бир қария уйгониб, роса узоқ йўталди. Тинмай катта катақ дастрўмолига тупурав, ҳар йўталганида ичидан бир нарса юлиниб чиқаётганга ўхшарди. Йўтал товушидан бошқалари уйонди, эшикбон кетадиган вақтларинг ҳам бўлди, деди. Тобут ёнида ўтириб чиқишдан қийналгандаридан ҳаммасининг юзи кулранг тусга кирган эди. Жуда ғалати бўлди: биз бир оғиз ҳам гаплашмаган бу кеча баримизни қадрдон қилиб қўйгандай, кетаётиб ҳаммаси қўслимни қисиб қўйди.

Чарчадим. Эшикбон дарвозахонага таклиф қилди, сал уёқ-буёғимни тўгрилаб олдим. Кейин яна сутли қаҳва ичдим, жуда лаззатли экан. Дарвозахонадан чиққанимда тонг отиб кетган эди. Маренго билан денгиз ўртасидаги қирлар тепасида осмон қизгиш тусга кирибди. Шамол ҳам ўша қирлар ортидан денгизнинг шўр нафасини олиб келаётган эди. Жуда ажойиб кун бошланди. Кўпдан бери шаҳардан чиққаним йўқ, агар онам бунақа бўлмаса, жон деб сайрга отланардим.

Энди ҳовлида, чинор тагида кутиб қолдим. Ди-могимга тоза ер ҳиди урилди, уйқу хумори буткул йўқолди. Ҳамкасларим эсимга тушди. Ҳозир улар туриб, ишга отланадилар — мен учун энг оғир дақиқалар шу эди. Яна озгина вақт шунақа нарсалар тўғрисида ўйладим, кейин гарифхонада қўнғироқ чалинди, хәёлим бўлинди. Деразаларнинг ичкарисида алланечук саросималик бошланди-да, сал ўтмай ҳаммаёқ яна жимиб қолди. Қуёш тагин ҳам баландлаб, оёғимни қиздира бошлади. Кабинетга бордим. Мудир бир талай қоғозларга қўл қўйдирди. Эгнида қора сюртуқ, чизик-чизик шим. У телефонни ушлаб, менга:

— Дафн маҳкамаси ходимлари келди. Ҳозир тобутни маҳкамлаб ёпишни буюраман. Мабодо, ундан олдин онангизни охирги марта кўриб қолмоқчи бўлсангиз, айтинг,— деди.

Мен, йўқ, дедим. У овозини пасайтириб телефонга буюрди:

— Фижак, айтинг уларга, боплайверишсин.

Кейин у менга, қўмишда ўзим ҳам қатнашаман, деди. Мен миннатдорчилик билдиридим. У ёзув столига ўтириб, калтагина оёқларини чалиштириди. Мену сиз, яна навбатчи ҳамшира боради, деди. Гарифхона истиқоматчиларига

кўмишда қатнашиш таъқиқланган экан. Мудир уларга фақат кечаси жасад ёнида ўтириб чиқишга рухсат берар экан.

— Одампарварликни ҳам унутмаслик керак,— деди у.

Лекин бу гал у бир қарияга марҳумани мозоргача кузатишга рухсат берибди.

— Тома Перез — онангизнинг эски қадрдони.— Мудир шу ерда жилмайиб қўйди.— Тушунасиз-ку, бунақа туйғу ҳам бир болалик. Лекин онангиз иккови жуда қалин эди. Бу ердагилар тегишиб, Перезни куёв, деб айтардилар. У ҳам куларди. Бу гап иккаласига ҳам ёқарди. Яна, аслини айтганда, Мерсо хонимнинг ўлими унга жуда оғир зарба бўлиб тушди. Шунинг учун ҳам кўнглини қайтармадим. Аммо кечаси марҳума ёнида ўтириб чиқишга қўймадим — ҳаким шундай маслаҳат берувди.

Кейин анчагача индамай ўтиридик. Мудир ўрнидан туриб деразага қаради. Сал ўтиб:

— Ана, кашиш ҳам шу ерда. Сал эртароқ келибди,— деди.

У яна қавмлар бутхонаси Маренгонинг ўзида эканини, у ёққача чораккам бир соат юриш кераклигини айтиб қўйди. Кабинетдан чиқдик. Ўликхона ёнида кашиш билан яна иккита дастёр бола турган экан, кашиш эгилиб, бир дастёргиңг қўлидаги бухўрдоннинг кумуш занжирини тўғрилаётган эди. Яқин борганимизда кашиш қаддини кўтарди. Менга «бўтам», деб икки оғиз таскин берди. Кейин у ўликхонага кирди, мен унга эргашдим.

Кирганим заҳоти мурватларнинг қопқоқقا чуқур қотирилганига, тўртта қора кийган одам турганига эътибор қилди. Мудир ридвонарава кутиб қолганини айтди, кашиш шу ондаёқ тиловат қилишга тушди. Қора кийган одамлар қўлларидағи ёпинчиқ билан тобутни ўрадилар. Кашиш, дастёр болалар, мудир иккаламиз ўликхонадан чиқдик. Эшик олдида бир ёши улугроқ аёл турган экан, олдин уни кўрмаган эдим. Мудир мени унга:

— Жаноб Мерсо,— деб таништириди.

Хонимнинг исмини эшитмадим, фақат унинг шу ерлик эканини англаб қолдим. У илтифот ҳам қилмай, қуруқ бошини эгди, юзи чўзинчоқ, жуда қотма эди. Кейин ҳаммамиз тобуткашларга йўл бўшатиб, ўзимизни четга олдик. Тобутни олиб чиқиши, уларга изма-из дарвозадан ўтдик. Дарвоза олдида ридвонарава турарди: узун, ялтироқ, қаламдоннинг ўзгинаси. Ридвонарава ёнида

ярашиқиз кийим кийган пакана одамча — маросимбоши ва ўзини йўқотиб қўйган, жонсарак бир қария турган экан. Перез дегани шу эканини англадим. У кенг гардишили, тепаси думалоқ мовут шляпа (тобутни олиб чиқаётгандарида, бошидан олди), катталигидан шимининг почаси бошмоги устида қатланиб қолган костюм кийган, бўйнига катта ёқали оқ қўйлагига нисбатан кичкина кўринадиган қора капалак таққан эди. Бурнига ҳуснбузар тошган, лаблари қалтирайди. Сийрак оқ сочлари тагида ажабтовур галати бичимли қулоқлари тикрайган, бу ҳам етмагандай, оловранг-қирмизи товланиди, шунга роса ажабландим, лекин ўзи мурдадай оқариб кетган эди. Маросимбоши бизга тартиб қанақа бўлишини тушунтируди. Ҳаммадан олдин кашиш, кейин ридвон-арава. Ридвонарава атрофида тўртта қора кийган одам. Орқада мудир икковимиз. Саф охирида эса ҳамшира билан Перез юрадиган бўлди.

Қўёш осмонни ўзиники қилиб олган эди. Ҳаво қизиб, ҳарорат дақиқа сайин кўтарилиб борарди. Нега бунча узоқ туриб қолганимизни тушунолмадим. Қора костюмда пишиб кетдим. Перез чол шляпасини бир кийди-ю, яна шу заҳоти ечиб олди. Сал бурилиб, унга кўз ташладим, мудирнинг у ҳақда нима деяётганига қулоқ солдим. Кечқурунлари онам билан Перезнинг бир ҳамшира кузатувида сайд қилишгани, гоҳо қишлоққача боришиларини айтиётган экан. Атрофга қарадим. Сарвлар қатори уфқдаги қирларгача кўтарилиб борган, ораорада, қаерда қизғиш, қаерда яшил ер кўзга ташланар, унда-бундаги уйлар жуда аниқ кўринарди ва мен шунда онамни тушундим. Бу ўлканинг оқшоми ўйчан сукунатдан иборат бўлса керак. Ҳозир эса бутун атроф қайсар қўёш остида қайнаб, ўзи ҳам тошбағир ва бераҳм бир тус олган эди.

Йўлга тушдик. Шундан кейин Перезнинг оқсаётганини сездим. Ридвонарава тобора жадаллаб, чол оз-оздан орқада қола бошлади. Қора кийганлардан бирори ҳам ридвонаравани олдинга ўтказиб, мен билан ёнма-ён тушиб олди. Қизиқ, қўёш борган сари тез кўтарилаарди. Далалардаги ҳашаротлар аллақачон ғўнгиллаш, визиллашини бошлаб юборибди. Ўтлар шитир-шитир қилаютган эди. Юзимга тер қуйилди. Шляпамни ташлаб келган эдим, дастрўмолча билан елииндим. Жаноза маҳкамаси ходими менга бир нарса деди, лекин эшитмадим. У тепакалини дастрўмоли билан артди, дастрўмол чап қўлида эди,

ўнг қўли билан фуражкасини қўтарди. Мен қайтариб сўрадим:

— Нима?

У осмонга ишора қилиб, такрорлади:

— Кўйдиряпти-ю.

— Ҳа,— дедим.

Салдан кейин у:

— Марҳумага ким бўласиз — ўглими? — деб сўради.

Мен яна ҳа, дедим.

— Қариб қолганмиди?

— Ҳа, шунақароқ — дедим, чунки онам нечага чиққанини аниқ билмасдим.

Кейин у бошқа гапирмади. Орқага ўгирилиб, Перезнинг эллик қадамча қолиб кетганини кўрдим. Шляпасини ушлаб олиб, қўлларини силкитганча, жонининг борича интилаётган эди. Мудирга ҳам қараб қўйдим. У биронта ҳам ортиқча ҳаракат қилмай, виқор билан одимлаётган эди. Пешонасига тер кўпчиган, лекин у артиб ҳам қўймас эди.

Назаримда, издиҳом тобора тезлашаётгандай эди. Атрофда — қуёшга бўкиб, ялтиллаб ётган ўша бир хил адирлик. Бир муддат йўлнинг яқиндагина тузатилган жойидан юрдик. Қуёшда гудрон эриган эди. Оёқ ботиб, йўлнинг ялтиллаётган баданида чуқур-чуқур жароҳатлар қолади. Аравакашнинг ридвонарава тепасида липиллаб бораётган клеёнка цилинтри ҳам шу қора мумдан қўйилганга ўхшайди. Осмон қўзга ҳаддан ортиқ қадаларди. Қуёш, ридвонаравадан келаётган кўн ҳиди, от гўнгининг иси, бухўр ва лок бўйининг анқиши, чалауїқу тундан кейинги ланжлик... ҳаммасидан бошим айланиб, миям қайнаб, фикрларим айқашиб кетаётган эди. Яна қайрилиб қараганимда, Перез қуёш живирида лип-лип этиб кўринди, кейин тамом йўқолиб қолди. Атрофга аланглаб, унинг йўлни қўйиб, даладан кесиб чиқаётганини кўрдим. Кейин билсан, олдимизда йўлнинг буруми бор экан. Демак, бу ерларни яхши билган Перез бизга этиб олиш учун йўлни қисқа қилган. Бурумда у бизга қўшилди. Кейин уни яна йўқотиб қўйдик. У яна даладан кесиб чиқди, шу аҳвол бир неча бор такрорланди. Чаккамда қон тепаётганини ҳис қилдим. Кейин ҳаммаси келишилган, тартибли маромда шундай тез бўлдики, ҳеч нарсани эслаб қололмадим. Фақат биттаси — қишлоққа кираётганимизда ҳамиширанинг га-

пиргани эсимда. Унинг шу юзига сира мос тушмайдиган ҳароратли, жаранглама, ажойиб бир овози бор экан.

— Секин юриш хавфли, офтоб уриши мумкин,— деди у.— Лекин шошилсангиз, терлаб кетасиз, кейин бутхонада шамоллайсиз.

Ха, гапи тўғри. Бошқа илож ҳам йўқ. Хотирамда шу кундан қандайдир узук-юлуқ парчалар қолган — масалан, бизга охирги марта етиб келган Переzinинг юзи. Чарчоқ ва қайгудан юзларида йирик-йирик ёш томчила-ри сизаётган эди. Лекин ажинлари томчиларнинг юмала-шига имкон бермаётган, кўёшли ёйилиб, чолнинг қотма юзини йилтироқ ҳўл пардадай қоплаб олган эди. Кейин эсимда қолганлари — бутхона, йўл чеккаларидаги қишлоқ одамлари, мозор, гўрлар устида қизариб турган ёронгуллар, Переzinинг ўзидан кетиб қолгани (худди ипи қўйиб юборилган қўғирчоқдай қулади), онамнинг тобути устига томирларнинг оппоқ этига аралашиб тушаётган қондай қирмизи тупроқ, яна одамлар, гала-ғовур, қишлоқ, қаҳвахона олдидаги бекат, моторнинг бетиним гувиллаши — автобус Жазоирнинг чароғон чироқлари оралаб юзаётганда, ҳозир бориб ўзимни тўшакка ташпа ташлайман-у, ўн икки соат қотиб ухлайман, деб қувонч билан ўйлаганим эсимда.

II

Ўйғонганимдан кейин нима учун икки кунга таътил сўраганимда бошлиқнинг норози бўлганини тушундим — бугун шанба экан. Сал бўлмаса унутибман, тураётиб бирдан эсладим. Албатта, бошлиқ ўша заҳоти якшанбани ҳам ҳисоблаганда, тўрт кун эркин бўлишимни ўйлаган, турган гап, бу унга ёқмаган. Лекин, бир жиҳатдан, онамни бугун эмас, кечак юмганимиз учун мен айбдор эмас, бошқа томондан, шанба, якшанба кунлари, бари бир, ишга бормасдим. Лекин, шунда ҳам, бошлиқнинг норозилигини яхши тушунаман.

Туришим қийин бўлди, чунки кеча роса чарчаган эдим. Соқолимни олаётиб, бугун нима қилишни ўйладим ва чўмилишга қарор қилдим. Трамвайга ўтиридим, бандаргоҳ ёнидаги сувга бордим. Сувга тушиб, сузуб кетдим. Ёш-яланг кўн эди. Сувда Мари Кардонни учратдим. У илгари бизда котиба бўлиб ишлаган, ўша пайтлари уни истар эдим. У ҳам, афтидан, йўқ демасди.

Лекин топишмадик, у тезда бўшаб кетди. Ҳозир унинг гупсарга чиқиб олишига кўмаклашдим ва шу аснода кўкрагига тегиндим. Мен ҳали сувдан чиққаним йўқ, у эса гупсарга чўзилиб ётди. Ва менга ўгирилди. Сочлари кўзига тушди ва у кулиб юборди. Мен ҳам чўзилиб, унинг ёнига ётдим. Жуда яхши, сал пастга сурилиб, худди ҳазиллашаётгандай бошимни қорнига қўйдим. У индамади, мен ҳам шундай ётавердим. Беноён, мовий ва тилларанг осмон тўғри кўзимга келди. Энсам билан Марининг нафас олаётганда қорни секин қўтарилиб тушишини туйдим. Шу кўйи ярим мудраб узоқ ётдик. Қуёш жуда қуидиравергандан кейин Мари сувга ташланди, мен ҳам унга эргашдим. Етиб олиб, белидан қучоқладим. Иккаламиз сузиб кетдик. У тинмай куларди. Қумлоқда қуриётганимизда у:

— Мен сиздан кўпроқ қорайибман,— деди.

Мен ундан, кечқурун кинога бормайсизми, деб сўрадим. Фернандел ўйнаган картина бўлса, йўқ демасдим, деди. Қийинганимиздан кейин у мени қора галстукда кўриб, жуда ҳайрон бўлди, нима, азадормисиз, деб сўради. Онам ўлган, дедим. У қачон, деди. Мен кеча, дедим. У бир қадам ортга тисланди, лекин индамади. Ахир, менда нима айб, деб айтмоқчи эдим, лекин бошлиққа ҳам шундай деганимни эслаб қолдим. Ҳа, майли, қандай айлантиранг ҳам, бари бир, гуноҳкор бўлиб чиқаверасан.

Кечқурун Мари ҳаммасини унутиб юборди. Фильм, баъзи жойлари қизиқарли бўлса ҳам, лекин, умуман олганда, саёзгина экан. Марининг оёғи оёғимга қапишиб турган эди. Сеанс охирида уни ўпиб олдим, лекин ўпишим қанақадир беўхшов чиқди. Кинодан кейин Мари меникига юрди.

Эрталаб кўзимни очсан, Мари кетган экан. Олдинроқ холасини кўриши кераклигини айтган эди. Бугун якшанбагини эсладим, кўнглим хира бўлди: якшанбаларни ёмон кўраман. Бу томонимга ағдарилиб, Марининг денгиз ҳидига қоришган соchlарининг бўйи келаётган ёстиқдан нафас олдим ва соат ўнгача қотиб ухладим. Кейин ўн иккигача турмай ётдим, бир нечта сигарет чекдим. Ҳар кунгидай Селестникига бориб нонушта қилиш ёқмади, у ерда, турган гап, саволга тутишади, менга бунақаси ёқмайди. Тухумқовурдоқ қилиб, тованинг ўзидан, нонсиз еб олдим — уйда бир бурда нон ҳам йўқ эди, чиқиб келишга эриндим.

Нонуштадан сўнг зерикиб қолдим, уйда тентирай бошладим. Онам билан турганда, уй саранжом эди. Бир кишига эса кенглик қилди, емакхонадаги столни ётоқхонамга киритиб олишга тўгри келди. Ҳозир фақат шу хонада яшайман, бу ерда поҳол ўтиргичи чўккан бир нечта курси, ойнаванд шкаф (кўзгусини сариқ дод босиб келяпти), қўлювгич ва мис панжарали каравот бор. Бошқа нарсалар қандай ташланган бўлса, шундай ётибди. Нима қилишимни билмай, эски бир газетани олдим, ўқишга тутиндим, сургидори рекламасини қийиб, эски дафтари мига ёпиширидим, бу дафтарга газеталарда нима кулгили нарса кўрсам, ҳаммасини йиғиб юраман. Кейин қўлимни ювдим ва ниҳоят пешайвонга чиқдим.

Хонамнинг деразаси шаҳар канорасининг марказий майдонига қараган. Ҳаво очиқ эди. Лекин шиббаланган кўча мойдай ялтиллайди, ўткинчилар сийрак, ҳаммаси шошилаётган эди. Айримлар оила-оила бўлиб, сайдрга чиқишиган. Аввал қотириб дазмолланган матроска ва тиззадан сал пастроққа тушадиган иштонларида худди таёқдай кўринаётган икки болакай, соchlарига катта напармон кашалак таққан, локланган қора бошмоқча кийган қизалоқ ўтди. Улардан кейин жигарранг ипак кўйлакли семиз онахон ва кичкина,чуваккина падарча кўринди, уни юзидан танийман. У кашалакнусха галстук тақиб, қўлига асо тутган эди. Хотини билан ёнма-ён кўргандан кейин, унинг нега маҳалламиизда жуда баобру саналишини тушуниб қолдим. Салдан кейин навқирон олифталар ўтди — соchlари силлиқ таралган, мойланган, галстуклари қизил, бели тор костюмларининг кўкрак киссасида каштадўз дастрўмол, бёқларида тумшуғи чорқирра бошмоқ. Шаҳарга, кинога отланишгани кўриниб турибди. Шунинг учун уйдан эртароқ чиққанлар, трамвайга ошиқадилар, овозларининг борича хаҳолаб куладилар.

Кейин кўча секин-секин ҳувиллаб қолди. Ҳамма жойда сеанслар бошланганга ўхшайди. Кўчада фақат баққоллару мушуклар қолди. Уйларни энлаб ўсган фикус дараҳтлари тепасидаги осмон тоза, лекин хирапоқ. Йўлнинг у томонидаги тамаки дўконининг соҳиби кираверишдаги йўлакка курси қўйиб, миниб олди, тирсакларини суюнчиқقا тиради. Боягина тиқилинч ўтган трамвайлар энди бўш қайтяпти. Тамаки дўкони ёнидаги «Пьеро ҳузурида» қаҳвахонаси хизматчиси қиниқ

сепиб, полни супурди. Бугун якшанба экани шундоқ кўриниб турибди.

Мен ҳам тамакифурушга ўхшаб, курсини айлантириб ўтирдим — шунақаси жуда ўнгай экан. Иккита сигарет чекиб, хонамга кирдим, бир бўлак шоколад олдим-да, дераза ёнига қайтдим. Қўп ўтмай осмон хиралашди, ёзги момоқалдироқ гумбурлаб бермаса эди, деб ўйладим. Лекин осмон аста-секин яна ёришди. Аммо булутлар ўтиб кетган бўлса ҳам, кўча худди ёмғирни кутаётгандай хира тортиб тураверди. Мен осмонга тикилиб, не маҳалгача ўтирдим.

Соат бешда трамвайлар тарақлаб келиб қолди. Улар узоқроқдаги стадиондан одам олиб қайтаётган, ишқибозлар трамвайларнинг биқинига, лаппакларига дастадаста осилган эдилар. Кейинги трамвайлар ўйинчиларнинг ўзини олиб ўтди, чамадонларидан танидим. Улар бақириб, ўзларининг енгилмас командалари шаънига қўшиқ айтиб келишаётган эди. Баъзилари менга қўл силкиди. Биттаси ҳатто:

— Биз ютдик! — деб қичқирди.

Мен ҳам бош иргаб қўйдим.

Кейин оқим-оқим бўлиб автомобиллар ўтди. Кун баттар хиралашди. Томлар устидаги осмон қирмизи тусга кирди, кеч кириши билан кўчалар жонланди. Одамлар сайдан қайта бошлади. Улар орасида баобўр оила бошлигини ҳам кўрдим. Болалар гингшиб, тихирлик қиласар, уларнинг қўлларидан судрар эдилар. Шу пайтиёқ маҳалламиздаги ҳамма кинотеатрлар томошабинлар оқимини очиб юборди. Ёшлар одатдагидан ғайратлироқ одимлаб, қўлларини шаҳдам силтар эдилар — саргузашт кино кўрсатилганга ўхшайди. Шаҳар марказидаги кинога борганлар кейинроқ қайтишди. Булар ўзларини анча жиддий тутардилар. Баъзан-баъзан қулиб қўйишар, аммо юзлари ҳоргин ва ўйчанлигича қолаверар эди. Улар ўй-ўйларига тарқалишмай, рўпарадаги йўлакда ўёқдан-бу ёққа юриб сайд қилишди. Қизлар қўлтиқлашиб кезардилар. Йигитчалар атайлаб уларнинг ўйларини тўсиб, ҳар хил гап отар, қизлар эса тесқари бурилиб, ҳиринглаб қўяр эдилар. Баъзи қизлар менга таниш эди, бош иргаб, табассум қилишди.

Бирдан кўча чироқлари порлаб, эндингина кўринган ўлдузлар унниқиб қолди. Чароғон кўчага, ўткинчиларга ҳадеб қарайверганимдан кўзларим жимирилашиб кетди. Кўча чироқлар остида ялтирас, ўтиб кетаётган трамвай-

лар шуъласида кимнингдир сочи, табассуми ё кумуш балдоги чақиаб қолар эди. Кам-камдан трамвайлар сийраклашди, дараҳтлар ва чироқлар тепасидаги осмон буткул қорайди, аста-секин маҳалла ҳувиллади ва, мана, тамом кимсасиз кӯчани ялқовланиб биринчи мушук ҳам кесиб ўтди. Шунда мен овқатланиб олиш керак, деб ўйладим. Қурси суюнчигига тирсакларимни тираб, узоқ ўтирганимдан бўйним қотиб қолибди. Нон билан макаронга чиқиб келдим, макарон қайнатиб, тик турганча еб олдим. Кейин дераза ёнида яна сигарет чекмоқчи эдим, салқин уриб, жунжикиб кетдим. Деразани ёниб қайтаётганимда, кўзгуда столнинг бир бурчаги, унинг устидаги манқалдон, бурда онамни кўрдим. Ва ўйладим — мана, якшанба ҳам ўтди, онамни кўмдик, эртага яна ишга бораман ва, моҳиятан олганда, ҳеч нарса ўзгаргани ҳам йўқ.

III

Бугун маҳкамада ишларим уюлиб ётган экан. Бошлиқ анча одамохунлик қилди. Жуда чарчагандирсиз, деб сўради, у ҳам онамнинг неча ёшга чиққанини суриштириди. Адашишдан қочиб, «Етмишга қараб кетаётган эди», деб қўя қолдим. Бошлиқ, бошқа гаплашадиган гап қолмади, деб ҳисобладими, негадир жуда енгил тортди.

Столимда ҳужжатлар даста-даста уюлиб ётган эди, ҳаммасини ишлаш керак. Овқатга боришдан олдин қўлимни ювдим. Туш пайти бу — энг ёқимли юмуш. Кечқурун жуда ёқимсиз — қўлювгич олдидаги сочиқдан бутун маҳкама фойдаланади, кечга бориб жиққа ҳўл бўлади. Бир куни бошлиққа шундай деб айтдим, у, албатта, яхши эмас, лекин арзимас нуқсон, деди. Овқатга одатдагидан кечроқ, ўн икки яримда, Эмманюэл билан бордим, у экспедиция бўлимида ишлайди. Маҳкамамиз денгизга қараган, биз икки-уч дақиқа алаҳсиб қолдик — қуёшда товланаётган бандаргоҳдаги тижорат кемаларини томоша қилдик. Шу пайти дудбуронини тариллатиб, занжирлари қалдираб, бир юқмошин ўтиб қолди. Эмманюэл: «Кетдикми?», деди. Юқмошин узоқлашган эди, қувлашга тушдик. Шовқиндан қулоғим битиб, чангга кўмилиб қолдим. Ҳеч нарсани кўрмай-сезмай, чигирлар, кўтарма-минорлар, тўлқинда осмонни

чизаётган кема харилари, маталган қайиқлар оралаб чопаётган эдик. Юкмошинга биринчи бўлиб етиб, ўграчасига чиқиб олдим. Кейин Эмманюэлга кўмаклашдим. Зўрга нафас ростладик, юкмошин қуёш ва чангга қоришиб, чорқирра тош тўшалган йўлдан сакраб-сакраб бораётган эди. Эмманюэл хаҳолашини тўхтатолмасди.

Терлаб-пишиб Селестникига кириб бордик. У ҳамишагидай, мешқорин, оқ мўйловли, оқ фартукда турган эди. Мендан «Хўш, қалай, тузукмисан?», деб сўради. Мен: «Ҳа», дедим, қорним очганини ҳам айтдим. Нонуштани анир-шапир тушириб, қаҳва ичдим. Уйга бордим, озгина мизғидим, овқатдан кейин кўпроқ ичган эканман, уйғонганимдан кейин чекиш хумор қилди. Кечикишдан қўрқиб, трамвайга югурдим. Кечгача ишладим. Маҳкама жуда дим бўлди. Ва кечқурун шошилмай, ҳузур қилиб сувбўйидан пиёда қайтдим. Осмон зангори; ўзим ҳам осойишта, хушнуд эдим. Шунга қарамай, тўппа-тўгри уйга жўнадим, картошка қайнатиб егим келган эди.

Гира-шира зинапоядан чиқаётib Саламано чолга тўқнаш келдим — у билан бир долончада турамиз. Кўппагини кўчага олиб чиқаётган экан. Саккиз йилдан бери иккови бирга яшайди. Бу спаниэлнинг қанақадир тери касаллиги бор, темиратки бўлса керак — жуни тушиб, ҳаммаёгини яра-чақа, қорақўтири босган. Саламано чол кўппаги билан торкунжак уйда яшайди, узоқ вақт бирга турганидан ўзи ҳам кўппагига ўхшаб қолган. Юзини қизғиши қасмоқ бойлаган, соchlari сийрак, уннишиб кетган. Кўппак ҳам эгасига таассуб қиласди: калласини осилтириб, бўйини чўзиб, букчайиб юради. Иккаласининг ҳам зоти бирга ўхшайди, лекин бирор-бировини ўлгудай ёмон кўради. Чол кунига икки маҳал, ўн бирда ва олтида кўппакни саирга олиб чиқади. Саккиз йилдан бери улар юрадиган йўл ўзгармайди. Лион кўчасида кезишади, кўппак жонининг борича тасмасини тортади, Саламано чол чалишиб кетади. Шунда у кўппакни калтаклайди, бўралаб сўқади. Кўппак қўрққанидан чўнқайиб, ерга қапишиб олади. Энди судраш павбати чолга ўтади. Лекин кўппак, сал калтакни унтуши билан, яна хўжайинини судраб кетади, буниси яна уни уради, боягидай сўқади. Иккаласи ўйлакнинг қоқ белида бир-бирига тикилиб туришади: ит қўрқинч билан, одам нафрат билан. Ҳар куни шу аҳвол. Кўппак оёгини кўтарса, чол унга имкон бермайди, судрайди ва кўппакнинг орқасида мунчоқ-мунчоқ томчи

тўқилади. Агар кўпак уйда шундай қилиб қўйса, бошига яна калтак ёғилади. Саккиз йилдан бери аҳвол шу. Селест Саламанони ярамас одам, дейди, лекин шундайми, йўқми, ким ҳам билади. Чолни зинапояда кўрганимда, у кўппаги-ни сўқаётган экан:

— Паст! — деди у.— Аблаҳ!

Кўпак жавоб ўрнига ингиллади.

— Хайрли кеч! — дедим чолга.

Чол сўкинишдан тўхтамади. Шунда мен ундан ити нима ёмонлик қилганини сўрадим. Саламано жавоб бермай, нуқул:

— Паст! Аблаҳ! — деб такрорларди.

Қоронғида унинг итига әгилиб, бўйинбогини тўгрилаганини гира-шира кўрдим. Мен яна, бу гал қаттиқроқ сўрадим. Шунда у мен томонга қарамай, жаҳлини зўрга босиб:

— Жонимга тегиб кетди бу...— деди.

Ва шу билан кўппагини судради, кўпак ғингшиди, тўрт панжаси билан тирагиб олди.

Шу пайти долончада бирга турадиган яна бир қўшним чиқиб қолди. Маҳалламиизда у қўшмачи сифатида ном чиқарган. Лекин ўзидан нима иш қилишини суриштирганларга, омборчиман, дейди. Ҳеч ким уни ёқтирамайди. Аммо мен билан тез-тез гаплашиб қолади, баъзан ҳатто уйимга ҳам кириб туради, чунки мен унинг гапларини эшишиб ўтираман. Менингча, у қизиқ нарсаларни айтади. Кейин, у билан гаплашмай юришга ҳам ҳеч бир асос йўқ. Унинг оти — Раймон Синтес. Ўрта бўйли, елкалари кенг, бурни боксчиларникига ўхшайди. Пўрим кийиниб юради. У ҳам Саламано тўғрисида менга:

— Ярамасни қаранг! — деди.

Ва буларнинг ҳаммаси жирканч туюлмайдими сизга, деб сўради, мен йўқ, дедим.

Зинапоядан бирга чиқдик, мен уйга кирмоқчи эдим, лекин у:

— Менинида колбаса билан вино бор. Балки кирапсиз? — деди.

Кирсам ўзимга овқат қилишдан қутуламан, деб ўйладим, рози бўлдим. Раймоннинг уйи худди Саламанони-кайдай, битта хонаю қоронги, деразаси йўқ ошхонадан иборат эди. Каравот тепасида — оқиш-напармон ганч фаришта, чемпионларнинг расмлари, журналдан қирқиб олинган икки ё учта сурат — ялангоч хотинлар. Уй ифлос, тўшак йигиштириқсиз эди. Раймон энг аввал керосин

чироққа уннади, кейин чўнтағидан тоза-нотозалиги билинмай кетган бинт олиб, ўнг қўлини боғлашга киришди. Мен қўлига нима қилганини сўрадим. У изоҳ берди: бир нусха тирғалиб олган экан, адабини бериб кўйишга тўғри келибди.

— Тушуняпсизми, жаноб Мерсо, мен баджаҳл эмасман, лекин феълим тез. Ўша нусха менга: «Қани, эрқак бўлсанг, трамвайдан туш!», деди. Мен унга: «Майли энди, элакишиш», дедим. У бўлса, шу, эрқак эмассан, деяпти. Охири у билан бирга трамвайдан тушдим-да, «Яхшиси, жўна, бўлмаса, кўрсатиб қўяман!», дедим. У бўлса, «Қўлингдан келмайди!», дейди. Шу пайти бир солдим. Учуб кетди. Тургизиб қўймоқчи эдим. Тепиниб яқинлаштирумаянти. Тиззам билан яхшилаб туйдим-да, шартшурт юзига солдим. Башараси қонга қоришиди. Хўш, қалай, шу билан басми, деб сўрадим. У: «Бас», деди.

Синтес гапдан тўхтамай, қўлини боғлаб олди. Мен унинг тўшагида ўтирган эдим. У яна:

— Тушуняпсизми, мен унга тегмаган эдим. Ўзи биринчи ҳақорат қилди.

Шундай қилиш керак эди, деб гапига қўшилдим. Кейин у мен билан айни шу ҳақда маслаҳатлашиб олмоқчи эканини айтиб қолди, мен эрқак эканман яна кўпни кўрганман ва унга ёрдам бероламан, шундай қилсам, у мен билан дўст тутинади. Мен индамадим, шунда у қадрдон дўст бўлишга хоҳишими сўради. Менга бари бир, дедим ва у, кўринишидан, мамнун бўлди. У колбаса олиб, товада қизартириди, стакан, ликочаларни жойлаштириди, пичоқ, санчқилар, икки шиша вино қўйди. Ҳаммасини индамай қилди. Кейин столга ўтирилик. Овқат устида ўз ишлари ҳақида гапира бошлади. Аввалига бироз чайналди.

— Мен биттаси билан таниш эдим... нафсилалини айтганда, ўйнашим...

У билан муштлашган одам — шу ўйнашининг акаси. Раймон хотинни таъминлаб турганини айтди. Мен индамадим, лекин шоша-ниша маҳаллада ўзи ҳақда қанақа гийбатлар юришини, аммо виждони тоза эканини, омборчи бўлиб ишлаётганини қўшиб қўйди.

— Хуллас,— деб гапида давом қилди.— Мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

У ўйнашига яшашга қанча керак бўлса, шунча ажратиб туради. Унга ўзи ижара тоғди ва овқати учун кунига йигирма франк беради.

— Ижара учун уч юз франк, овқатга олти юз, вақти-вақти билан пайпок-майпогига минг франк. Яна бу хонимча ишламайди. Лекин доим берган пулинг етмаяпти, деб ишонтироқчи бўлади. Мен унга: «Ярим қунлик ишга кир. Мени майда харажатлардан қутқарасан, сенга шу ойда костюм олиб бердим, кунига йигирма франк овқатга оласан, ижарангни тўлайман, сен бўлса куппа-кундузи дугоналаринг билан қаҳва ичиб ўтирасан. Тағин уларни қанд солинган қаҳва билан сийлайсан. Ҳаммаси менинг пулимдан. Сенга яхшилик қиляпман, сен менга нима қиляпсан?», дейман. Лекин у ишламади, пулинг етмаяпти, деган гапни топиб олган, охирида мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

Раймон менга хотиннинг халтачасидан лотария билети топгани, хотиндан сўраса, қайси пулга олганини айтольмай қолганини гапириб берди. Салдан кейин у хотинницидан тилҳат топиб олди, билса, балдоғи борлигидан мутлақо бехабар экан.

— Шу ерда қанақалигини билиб қолдим. Кейин у билан орани очиқ қилдим. Лекин олдин дўппосладим. Ўзи ҳақида нима ўйлаган бўлсам, ҳаммасини бетига солдим. Сен, дедим, фақат дуч келган билан тўшакда агнашни биласан. Тушуняпсизми, жаноб Мерсо, бетига шундай дедим, сени баҳтли қилдим, дедим, сенга ҳамманинг ҳаваси келади, сен эса қадрига етмаяпсан. Ҳали пушаймон ейсан, лекин кейин ўрнига тушмайди.

У хотинни кўкартириб урди. Шунгача уни урмаган экан.

— Уриб турадим-у, лекин номига, яхши кўрганимдан. У ҳам кўзёш қиласди, лекин мен деразанинг қопқасини ёпиб қўярдим ва шу билан ҳаммаси жой-жойига тушиб қоларди. А, бу гал иш жиддийроқ бўлди. Ҳали, сизга айтсан, ҳали уни керагича ўқитиб қўёлмадим.

У худди шу ерда маслаҳатим зарурлигини тушунтириди. Кейин тўхтаб қолди ва пиликни тўғрилади, чунки чироқ тутаётган эди. Мен индамай ўтирдим. Салкам бир литр вино ичдим, бошим ғувуллаб кетди. Эшитиб, Раймоннинг сигаретини чекяпман, ўзимники тугаб қолди. Қундузнинг сўниб бораётган акс-садоларини олиб, охирги трамвайлар ўтди. Раймон гапини давом эттириди. Ҳали бу жалабдан қўнгли қолмаган, энг ёмони шу. Лекин албатта уни ўқитиб қўйди. Аввал у ўйнашини биронта меҳмонхонага олиб бориб, ахлоқ полициясини чақирмоқчи бўлди: майли, бир жанжал чиқиб, сариқ чиптасини

қўлига тутқазишин. Кейин дўстларидан маслаҳат сўради: бунаقا давраларда ўз одамлари бор. Лекин улар тузукроқ йўл кўрсатишмади. Шундан кейин бунақалар билан дўст бўлиб юришдан нима фойда, деди Раймон. Уларга тўппа-тўғри шундай деб айтди, кейин улар хотиннинг юзига тамга бос, деб таклиф қилишди. Лекин бу Раймонга керак эмас. У яна ўйлаб кўради. Лекин олдин мендан у-бу нарсани илтимос қилмоқчи. Йўқ, унгача шундай саволи бор: мен ўзи шу машмаша ҳақида нима деб ўйлайман? Мен, ҳеч нимани ўйлаётганим йўқ, менга шунчаки қизиқ, дедим. А, мен қандай фикрдаман, хотин уни алдаяптими? Ҳа, алдаётганга ўхшайди. Мен қандай фикрдаман, уни ўқитиб қўйиш керакми? Мен унинг ўрнида бўлсан, нима қиласдим? Менинг бирон нарса дейишим қийин. Лекин уни ўқитмоқчи бўлса — буни тушунаман. Кейин яна вино ичдим. Раймон сигарет чекди ва менга режасини тушунтириб берди. У хотинга хат ёzáди, хатда унинг тумшуғига солади ва шу билан бирга тавбасига таянтиради. Сўгин, хотин келгандан кейин, иккаласи бирга ётганда, айни ўша иш бўллай деганда, бетига тупуради ва ҳайдаб юборади. Мен унга қўшилдим — ҳа, шунаقا қилиб, хотин чиндан ҳам жазосини олади. Лекин Раймон айтдики, очиги, бунаقا хат ёзин қўлидан келмайди, шу учун, мана ўйлабди — хатни балки мен ёзib берарман. Мен ҳеч қандай жавоб бермадим, шунда, мен қарши бўлмасам, ҳозироқ ишга киришсак, деб таклиф қилди. Мен, қарши эмасман, дедим.

У бир стакан вино ичди ва ўрнидан турди. Ликопчаларни, тўнглаб қолган колбасаларнинг қолдиғини нари сурди. Ҳафсала билан стол клёнкасини артди. Тортмадан катақ чизиқли қофоз, қизил ёғоч ёзгич, бинафша сиёҳ тўлдирилган чорбурчак сиёҳдон олди. Хотиннинг отини айтган эди, унинг мавр экани билиниб қолди. Мен хат ёздим. Тўғри келган гапларни тўқидим-у, лекин Раймонни мамнун қилишга уриндим — аслида, нега ўзи уринмаслигим керак? Кейин хатни овоз чиқариб ўқиб бердим. У тинглади, чекди, бош иргаб ўтириди, кейин яна бир марта ўқишимни илтимос қилди. Жуда мамнун бўлди. Ва менга:

— Кўпни кўрган одам эканингни билардим-да,— деди.

Унинг сенлашга ўтганини бирдан пайқамабман ҳам. «Мана, энди ҳақиқий дўстимсан!»,— деди, бунга лол бўлиб қолдим. Яна бир марта шундай деб қайтарди ва мен ҳам: «Ҳа», дедим. Дўст бўлса, дўст-да, менга бари

бир, лекин унинг шуни жуда истаётгани кўриниб турибди. Кейин индамай ўтирик, чекдик. Кўча жимиб қолди, фақат яккаш бир машина гилдиракларининг шувиллагани эшитилди. Мен:

— Кеч бўлиб қолди,— дедим.

Раймон ҳам шу фикрда эди. У вақт жуда тез ўтади — бир ҳисобда, шунақаси ҳам тўғри, деди. Мудраб кетаётган эдим, лекин сира ўрнимдан туролмасдим. Афтбашарамдан чарчаганим билиниб турган шекилли, Раймон, кўнгилни чўқтирмаслик керак, деди. Аввалига тушунмадим. Шунда Раймон изоҳ берди: онамни кўмганимни эшитибди, лекин илож қанча, олдинми, кейинми, ҳаммамиз ҳам ўламиз. Гапига қўшилдим.

Кейин мен турдим. Раймон қўлимни қаттиқ сиқди, ҳақиқий эркаклар доим бир-бирини тушунади, деди. Ташқари чиқиб, эшикни ёпдим, бир-икки дақиқа қоронғи долончада тўхтадим. Қимирламай турардим, лекин ҳеч нарсани эшитмадим, фақат қулогим шангилларди. Ҳа, Саламано чолнинг уйидан кўппагининг бўғиқ ангилаши чиқарди.

IV

Ҳафта давомида кўп иш қилдим. Бир марта Раймон келди ва ўша хатни жўнатганини айтди. Икки марта Эмманюэл билан кинога бордим, у кўпинча экранда нима бўлаётганини тушунмайди. Унга айтиб туришим керак. Кеча, шанба қуни, гаплашиб олганимиздай, Мари келди. Қизил, оқ чизиқли жуда чиройли кўйлак, чарм шиппак кийган экан ва уни жуда истадим. Дуркун кўқраклари кўйлагидан туртиб турар, қуёшда тобланган юзи гулга ўхшар эди. Автобусга чиқдик ва Жазоирдан бир неча чақирим наридаги кичкина қумлоқقا бордик — қумлоқ қоялар билан паналанган, қуруқликдан эса қамиш тўсиб турарди. Соат тўртда қуёш унча қиздирмас, лекин сув илиқ эди. Эринчоқ нишаб тўлқинлар осойишта шипиллаб турарди.

Мари менга ўйин ўргатди: сузаётib, тўлқин ёлларидағи кўпикни оғзингга йигасан-да, чалқанча ўгирилиб, осмонга фаввора қилиб пуфлайсан. Ҳавога зарралар ипак ҳошиядай ёйилади ва бетингга ёмғир бўлиб тушади. Лекин тезда оғзим аччиқ-шўр сувдан куйишиб кетди. Мари пинжимга сузиг кирди ва қаттиқ қучоқлаб олди.

Лабимга лабини босиб, тили билан айлантириб чиқди. Оғзимнинг ачиши тўхтади ва биз бироз тўлқинда чайқалиб ётдик.

Кейин қумлоққа чиқиб кийинишга тушдик. Мари менга ёниб қаради. Уни қучоқладим. Шундан кейин бошқа гапирмадик. Мен уни бағримга олдим ва автобусга ошиқдик, тўғри уйга келиб, тўшакка отилдик. Деразани очик қолдирдим. Ёз туни қуёшда ловуллаган баданларимизни чўмилтириди ва бу жуда қойилмақом эди.

Мари эрталаб ҳам уйда қолди ва мен, кел, бирга нонушта қиласайлик, дедим. Бирон-бир егулик олиб келишга чиқдим. Қайтиб келаётганимда Раймоннинг хонасидан аёл овози эшитилди. Сал ўтмай Саламано ҳам итига жавраб қўйди. Зинаюя ёғочида пошна тақиллаб, тирноқлар қитирлади ва таниш овоз эшитилди:

— Паст! Аблаҳ!

Улар кўчага чиқди. Мен Марига чолни гапириб бердим ва у роса кулди. У менинг чоловоримни кийган эди, почаларини туғиб олган. Кулгандан кейин яна уни истаб қолдим. Сал вақтдан кейин у:

— Мени яхши кўрасаними? — деб сўради.

Мен, булар қуруқ гап, ҳеч нарсани англатмайди, лекин, тўғриси, яхши кўрмайман, дедим. У хомуш бўлиб қолди. Лекин нонушта тайёрлаётиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирдан кулган эди, уни бағримга олдим. Худди шу вақт Раймоннинг хонасида шовқин кўтарилди.

Биз олдин аёлнинг қаттиқ чинқиригини, кейин Раймоннинг овозини эшитидик:

— Сен мени алдадинг, а, алдадинг! Мени алдаш қанақалигини сенга кўрсатиб қўяман!

Бўғиқ мушт товушлари келди ва хотин шундай чинқиридики, уйдагиларнинг ҳаммаси зинапояга чопиб чиқди. Мари иккаламиз ҳам чиқдик. Хотин ҳалиям қичқирап, Раймон дўпослашни тўхтатмас эди. Мари, қандай даҳшат, деди. Мен индамадим. У, миршабни чақириб келсанг-чи, деди, миршабларни жиним сўймайди, дедим. Лекин миршаб пайдо бўлди, уни иккинчи қаватда турадиган водопроводчи эргаштириб келди. Миршаб эшикни тақиллатди ва ичкари ўша заҳоти тинчиди. У қаттироқ тақиллатди, хотин йиглаб берди ва Раймон эшикни очди. У сохта ишшайиб турар, оғзида сигарет бор эди. Хотин эшикка отилди ва миршабга Раймоннинг урганини айтиб, қичқириди.

— Фамилия? — деб сўради миршаб.

Раймон жавоб қилмади.

— Ол сигаретни оғзингдан, мен билан гаплашяпсан,— деди миршаб.

Раймон чайналди, менга қаради ва сигаретини олмади. Миршаб қулочкашлади-да, залворли шапалоқни тарсиллатиб унинг юзига ёпишириди. Сигарет бир неча қадам нарига учиб кетди. Раймоннинг юзи бўзарди, лекин бирдан гапирмади, сал вақтдан кейин, мўмингина қилиб сўради: сигаретни олсан майлими. Миршаб рухсат берди ва:

— Иккинчи марта миршабларга ҳазил қилиш нималигини биласан,— деб қўшиб қўйди.

Шу вақт давомида хотин йиглар ва:

— У мени дўппослади. Ҳанги бу,— деб тақрорлар эди.

Раймон:

— Жаноб миршаб, одамни ҳангى деб ҳақоратлашга қонун йўл қўядими? — деди.

Лекин миршаб унга жагини ёпишни буюрди. Шунда Раймон хотинга ўгирилди ва:

— Шошмай тур, қизалоқ, яна қўлимга тушарсан,— деди.

Миршаб унга жагини ёпишни буюрди, бўпти, хотин кетаверсин, у эса миршабхонага чақиришгунча уйда ўтириб турсин. Ва яна қўшимча қилди — Раймонга уят эмасми, шунча ичадики, қалт-қалт титрайди. Шунда Раймон изоҳ берди:

— Маст эмасман, миршаб жаноблари. Сизнинг олдингизда ўз-ўзидан қалтираб кетяпман.

У эшикни ёпди ва ҳамма тарқалди. Мари иккаламиз яна нонушта тайёрлашга тушдик. Лекин унинг иштаҳаси ўлган экан, ҳаммасини ўзим едим. Бир соатдан кейин у кетди, мен эса яна озгина ухлаб олдим.

Соат учларда эшик тақиллади ва Раймон кирди. Мен ҳали турмаган эдим. У каравот четига илинди. Индамай ўтираверди ва мен нима бўлган эди, сўрадим. У айтиб берди. Ҳаммасини ўйлаганидай қилиби, лекин хотин унга шапалоқ тортиб юбориби. Кейин хотинни дўппослади. Қолганини шусиз ҳам ўзим қўрдим. Мен, мана, хотинни ўқитиб қўйдинг, энди хурсанд бўлсанг арзийди, дедим. У ҳам шу фикрда эди, миршаб халал берганига қарамай, хотинни ўхшатиб қалтаклади, энди ҳеч ким буни орқага қайтаролмайди. У яна, миршабларни яхши ўргангандман, улар билан қандай муомала қилишни биламан, деб қўшиб қўйди. Кейин ундан ҳам миршабнинг тумшуғига солишини, ҳойнаҳой, кутган бўлишими

сўради. Мен; ҳеч нарсани қутганим йўқ, дедим, умуман миршабияни жиним суймайди. Раймоннинг кўнгли жой бўлгани кўриниб турарди. Мен билан бирга айланиб келмайсизми, деб сўради. Мен турдим, сочимни тарадим. Шунда у мени гувоҳликка ўтказмоқчилигини айтди. Менга бари бир, лекин нимани гапиришни билмайман. Раймон тушунтириди: шу аёлнинг уни алдагинини тасдиқлаш кифоя экан. Мен гувоҳликка ўтишга рози бўлдим.

Уйдан чиқдик ва Раймон бир қадаҳдан коњяк ичишга чорлади, кейин бир қўлдан бильярд ўйнагиси келиб қолди ва мен озгина бой бердим. Кейин у мени исловотхонага таклиф қилди, лекин мен, йўқ, дедим, чунки бунаقا ишларни ёмон кўраман. Шундан кейин ошиқмай уйга қайтдик. У тинмай ўйнашини ўқитиб қўйганидан кўнгли жой бўлганини гапирди. У менга анча ёқимтойлик қилди ва мен жуда яхши кўнгил ёздиқ, деб ўйладим.

Узоқдан уйимиз эшиги олдида Саламано чонни кўрдим, у нимадандир жуда ҳаяжонга тушган эди. Олдига боргандан кейин билсак — ёлғиз ўзи, ити йўқ. Атрофга олазарак аланглайди, қоронғи долонга термилади, турган жойида айланиб, қанақадир узуқ-юлуқ ғўлдидраб, яна елиkkан, қип-қизил кўзлари билан кўчани тинтишга тушарди. Раймон нима бўлди, деб сўради, аммо чол бирдан жавоб бермади. У ҳалиям каловланиб турарди ва мен унинг тишланиб вайсаганини зўрга тушундим:

— Паст! Аблаҳ!

Ити қайдалигини сўрадим.

— Қочди,— деб чўрт кесди чол ва бирдан гапи тошиб кетди:

— Уни етаклаб ҳар кунгидай майдонга бордим. Бозор бўлаётган эди, томошагоҳларнинг олдида тумонат. Мен «Дайди қирол»га қарашга тўхтадим. Кейин нарёққа ўтмоқчи бўлдим, бирдан қарасам йўқ, қораси ўчган, йўқ... Асли илгариёқ бўйинбоғнинг торрогидан олиш керак эди. Лекин бу аблажнинг шунаقا қочиб қолиши ни сира ўйламабман.

Раймон унга таскин беришга уринди: ким билади, балки адашиб қолгандир, шошмай туринг, ўзи ҳам келиб қолар. У ҳар хил мисоллар келтирди: эгасини йўқотиб, ўнлаб чақирим адашиб қолган, кейин яна уйини топиб келган итлар истаганча чиқади. Лекин чоннинг кўнгли сира тинчимади.

— Тушунсангиз-чи, ўлдиришади уни. Биронта одам асраса ҳам майли эди. Э, ўйқ, бунақа ирганчиқ кимга ҳам зарил, ҳамма жирканади ундан. Аллақачон саллоҳлар ушлаб олган чиқар.

Шунда мен Саламанога саллоҳхонага боришни маслаҳат бердим, майли, жарима тўлайди — итни қайтариб беришади. У, жаримаси каттами, деб сўради. Мен буни билмадим. Шунда у тутақиб кетди:

— Шу ўлаксага тағин пул тўлаш ҳам керакми! Ўлса-ўлсин.

Ва сўкинишга тушиб кетди. Раймон кулиб, уйга кўтарилиди. Мен ҳам изма-из чиқдим. Долончада хайрлашдик. Бир дақиқалардан кейин қадам товушини эшигдим, чол эшикни тақиллатди. Эшикни очдим, у осто-нада депсиниб туриб қолди ва:

— Кечирасиз... афу этинг... — деб ғулдиради.

Мен ичкарига чорладим, лекин у кирмади. Ерга боқди, қасмоқ бойлаган қўллари қалтиради. Бошини кўтартмай:

— Мерсо жаноблари, айтинг, мендан уни олиб қўйишишадими? Менга қайтариб беришишадими? Энди менга нима бўлади!

Мен саллоҳхонада итлар, агар хўжайини излаб борса, олиб кетиши учун уч кун сақланади, кейин ўз билганилари-ча иш тутишади, деб айтдим. У менга индамай, узоқ термилди. Кейин:

— Яхши ётиб туринг,— деди.

Ва уйига кириб кетди, мен унинг хонасида уёқ-бүёққа бориб келаётганини эшитиб турдим. Кейин каравот ғижирлади. Юпқа девор ортидан бир ғалати бўгиқ товуш эшитилди, чолнинг йиглаётганини англадим. Лекин эртага барвақт туриш керак. Иштаҳам ўйқ эди ва мен овқат емай, ухлашга ётдим.

V

Раймон маҳкамага сим қоқди. Бир ошинасига мени гапириб бергани, шу ошинаси мени шаҳар ташига меҳмонга чорлаётганини айтди, ўша ерда унинг кичкина уий, тўғрироғи, кулбаси бор экан. Мен жон деб борардим, лекин якшанбада бирга бўлишга бир қиз билан ваъда-лашганман, дедим. Раймон шу заҳоти, майли, қизинг ҳам юраверсин, деди. Ошинасинг хотини эркаклар даврасида бир ўзи бўлмаганига фақат қувонади.

Мен дарров дастакни қўймоқчи бўлдим, бошлиқ бизни сўраб маҳкамага телефон қилишларини ёмон кўради. Лекин Раймон, яна бир дақиқа, деди, таклифни у кечқурун айтиши ҳам мумкин эди, лекин у мендан яна у-бу нарсани илтимос қилмоқчи экан. Уни кун бўйи бир нечта араб таъқиб қилиб юрибди, улар орасида собиқ йўнашининг акаси ҳам бор экан.

— Агар кечқурун қайтиб, уни уйимиз олдида кўрсанг, менга айтиб қўй.

Мен, албатта, дедим.

Салдан кейин бошлиқ чақиртирди, таъбим хира бўлди, ҳозир телефонда гап сотиш ўрнига кўпроқ ишласангиз бўларди, деса керак деб ўйладим. Лекин, гап мутлақо бошқа ёқда экан. У менда битта фикр бор эди, ҳали ноаниқроқ, деди. Шу ҳақда менинг фикримни билмоқчи экан. У Парижда маҳкамамиз бўлимини очмоқчи бўлибди: бевосита ўз жойида иш юритади, Париждаги йирик фирмалар билан шартномалар тузади — хўш, ана шу ишга мен киришсам қандай бўлади? Парижда яшашим ва шу билан бирга кўп жойни кезишим ҳам мумкин.

— Сиз ёшсиз, менга ҳам шу иш сизга маъқул тушадигандай туюляпти.

Мен, майли, моҳиятан олганда, менга бари бир, дедим. Шунда у, сизга наҳотки турмушни ўзгартиришнинг қизиги бўлмаса, деди. Мен, турмушда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди, ҳаммаси доим бирдай, менга шу туришим ҳам яхши, дедим. Унинг юзи норози тус олди: доим бошқа гапни тўғрилаб турасиз, сизда шуҳратталаблик йўқ, бу эса иш учун ёмон, деди. Мен яна ишимга қайтдим. Уни норози қилганим ўзимга ёқмади, лекин нимага энди ҳаётимни ўзгартиришм керак? Бундай ўйлаб кўрилса, нима, бебахтманми? Талабалик пайтимда бир талай шуҳратталаб орзуларим бор эди. Лекин ўқишини ташлашга тўғри келганда, бунақа орзуладар ҳавоий эканини тезда тушуниб олдим.

Кечқурун Мари келди ва турмуш қуришимизни истармидинг, деб сўради. Менга бари бир, лекин агар у шуни хоҳласа, турмуш қурсак ҳам бўлаверади, дедим. Кейин уни севиш-севмаслигимни билгиси келди. Мен, аввал ҳам айтганимдай, бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, лекин бор гац, сени яхши кўрмайман, деб жавоб бердим.

— Унда нима қиласан менга уйланиб? — деб сўради у.

Мен тушунтирдим; бунинг мутлақо аҳамияти йўқ — у шуни истаётган бўлса, нимага энди уйланмаслигим керак. Ахир, унинг ўзи шуни сўрайти, мен фақат рози бўляпман. Шунда у никоҳ — жуда жиддий нарса, деди.

Мен:

— Йўқ,— дедим.

Унинг гапи оғзида қолди ва бир муддат индамай менга тикилиб қолди. Кейин яна гапирди. Қизиқ, унинг ўрнида бошқа аёл, мен билан шунақа муносабат билан боғланиб қолиб, менга шундай таклиф қилса, рози бўлармидим? Мен:

— Албатта,— дедим.

Мари сени яхши қўриш-кўрмаслигимни ўзим ҳам тушунмайман, деди, аммо буни мен қайдан билай. У яна индамади, кейин тутилинқиради, мен қанақадир ғалатиман,— лекин у, албатта шунақалигим учун мени яхши кўради, эҳтимол, вақти келиб, айни шунақалигим учун ҳам жонига тегиб қоларман. Бунга қўшадиган гапим йўқ эди ва мен ҳеч нарса демадим; шунда у жилмайиб, қўлини қўлимдан ўтказди ва менга турмушга чиқишини маълум қилди. Мен қачон хоҳласа, шунда, мен қарши эмасман, дедим. Кейин унга бошлиқнинг таклифи ни айтиб бердим, Мари Парижни кўрса, роса қувонишини айтди. Мен бир вақтлар у ерда яшаганимни айтдим ва Мари Париж қанақа ўзи, деб сўради.

— Кир жой. Ҳамма ёқда капитар билан ис босган уйлар. Одамларининг териси оқ,—дедим.

Кейин уйдан чиқдик ва кенг қўчалар бўйлаб шаҳарни бутунича кезиб ўтдик. Жуда кўп чиройли аёлларга дуч келдик ва мен Маридан, буларни сезяпсанми, деб сўрадим. У, ха, сени яхши тушунаман, деди. Анча вақтгача бошқа гапирмадик. Лекин унинг ёнимда қолишини истадим ва икковимиз бирга Селестникида овқатлансак бўлади, дедим. Мари жуда боргиси келяпти-ю, лекин, бугун ишим бор, деди. Менинг уйимдан анча узоқда эдик ва мен унга, қўришгунча, дедим. У менга тикилди:

— Нима ишим борлиги наҳотки сени қизиқтирма-са,— деб сўради.

Ха, қизиқ эди-ю, лекин сўраш бирданига хаёлимга келмабди, у ҳам шуни таъна қилаётганга ўхшайди. Хижолатга тушганим билиниб қолди шекилли, у кулиб юборди ва менга бутун вужуди билан интилди, лабларини тутди.

Тушликни Селестникида қилдим. Энди овқатни

бошлаган эдим, тўсатдан бир галатироқ хотин кирди ва олдингизда ўтирасам бўладими, деб сўради. Албатта, бўлади. У жуда аллатовур эди: кичкинагина, серғайрат, юзлари олмачадай, кўзлари йилтиллайди. У нимчасини ечиб ташлади, ўтири-да, таомномани жонсарак ўқишга тушди. Селестни чақириди ва шу заҳоти талваса билан, лекин қатъий оҳангда овқат буюрди. Газак олиб келишгунча халтасини очди, бир варақ қозоз билан қалам чиқарди-да, ҳаммасини олдиндан ҳисоб-китоб қилди, кармонини олди, қанча бўлса, шунча санаб, чойчақа ҳам қўшиб, идиш ёнига қўйиб қўйди. Шу шайт унга газак келтиришди ва у бир зумда пақкос туширди. Кейинги овқатни олиб келишгунча у яна халтасини очди, ҳафталик радиоэшиттиришлар рўйхати босилган жўрнал ва кўк қалам чиқарди. Ҳафсала билан ҳафталик эшиттиришларнинг қарийб ҳаммасига сидирғасига белги қўя бошлади. Даастур қарийб ўн сахифани эгаллаган эди, бу унга бутун тушликка етарли иш бўлди. Мен овқатланиб бўлдим, у эса ҳали ҳам гайрат билан белги қўйиб ётган эди. Кейин у турди, худди қўғирчоқникига ўҳшаган кескин ҳаракатлар билан нимчасини кийди ва ташқари чиқди. Мен ҳам чиқдим ва бошқа ишим йўқ, эрмакка орқасидан тушдим. У йўлакнинг энг четидан, сал ҳам оғишмай, ҳеч қаёққа қарамай ўқдай тўғри, ақл бовар қилмайдиган шиддат билан юриб кетди. Охири, уни кўздан йўқотиб қўйдим ва орқамга қайтдим. Жуда галати эканми, деб ўйладим, лекин у тезда эсимдан чиқиб кетди.

Эшигим олдида Саламано серрайиб турган экан. Уни уйга эргаштириб кирдим, у ити топилмагани, саллоҳона-да ҳам йўқлигидан нолиди. У ернинг хизматчилари, балки мошин-пошин босиб кетгандир, деб айтибдилар. Саламано, буни полициядан аниқлаш мумкинми, деб сўрабди. Унга, бунақа ҳодисалар сон-мингта, ҳеч ким ҳисобга олиб юрмайди, деб жавоб берибдилар. Мен, бошқа ит асрасангиз бўларди, дедим, лекин чол ўз итига қўнишиб қолганини айтди, у ҳақ эди.

Мен каравотда оёғимни ечмай ўтиредим, Саламано эса менга рўпара, стол ёнида эди. Қўлларини тиззасига қўйган. Эски мовут шляпасини ечмади. У бурда-сурда гапларни ланж чайнар, сарғайган мўйловлари титрар эди. У сал-пал жонимга теккан эди, лекин, бари бир, бошқа қиласидиган ишим йўқ, уйқум ҳам келмаётган эди. Бошқа гапирадиган нарса ҳам қолмади ва мен чолдан яна итини сўрадим. Чол хотини ўлгандан кейин шу итни

асраганини айтди. Кеч уйланди. Ёшлигига актёр бўлишни орзу қиласарди ва полкда аскарларнинг ҳаваскор тўгарагида ўйнарди. Лекин ҳамма орзулари темирийўл хизматига ўтиш билан поёнига етди ва у афсус қилмайди, чунки ҳозир озгина нафақа тўлашади. Хотини билан баҳтли бўлмади, лекин унга жуда ўрганиб қолган эди. Хотини ўлгандан кейин, ёлғизлик қийнаб қўйди. Шунда устахонадаги бир ошнасидан кучук сўраб олди. Кучук жуда кичкина экан, сўргич билан овқатлантиришга тўғри келди. Лекин итнинг умри одамнидан қисқароқ ва иккаласи бирга қариди.

— Жуда бадфеъл эди,— деди Саламано.— Кўп келишмай турардик. Лекин, бари бир, яхши ит эди.

Мен, ҳа, зотдор ит эди, дедим, бу ганимдан чол анча талтайди.

— Сиз уни касалга чалинишидан олдин билмайсизда,— деб қўшиб қўйди у.— Жуни шундай яхши эдики, силаб тўймасдим.

Ит дардга чалингандан кейин Саламано унга ҳар куни эрталаб, кечқурун малҳам сурниб қўярди. Лекин, аслида, ит касал эмас, шунчаки қариган эди, қариликка эса даво йўқ.

Мен шу аснода эснадим ва чол, боришим керак, деди. Майли, ҳали ўтирангиз бўларди, дедим, ити кулфатга учрагани ёмон бўлди-да. Чол миннатдорчилик билдириди. Унинг итини онам жуда яхши қўришини кўрганини айтди. «Шўрлик волидангиз», деди. Кейин ирод қилди: онам ўлиб, бошимга оғир баҳтсизлик тушди, мен ҳеч нарса демадим. Кейин қаттиқ хижолатга тушгандай ганирди: онамни ғарибхонага топширганим учун маҳалладагилар мени айблашар экан, лекин унинг ўзи мени яхши билади ва онамни яхши кўрганимга шубҳа қилмайди. Мен ўзим ҳам шу гап нимага кераклигини билмай, мени айблашларини биринчи эшитишм, дедим, онамни ғарибхонага жойлаштириш табиий, чунки унга қарайдиган ҳамшира ёллашга пулим етмас эди.

— Ва кейин,— деб қўшиб қўйдим,— мен билан гаплашадиган гапи ҳам йўқ, бир ўзи жуда зерикиб қолган эди.

— Шундай,— ганимни маъқуллади Саламано,— ғарибхонада, ҳеч бўлмаса, дўст орттириш мумкин.

Кейин хайрлашишга чоғланди. Ухлаш керак. Ҳаёти ўзгарди, бундан сўнг қандай кун кечиришини ўзи ҳам билмайди. Шунча йил билганимдан бери, у биринчи марта

менга тортинибгина қўл узатди ва мен унинг қўли нақадар ғадир-будур эканини сездим. Кетаётиб у маъюс жилмайди ва:

— Кечаси итлар ҳурмаса ҳам майли эди. Худди итим келиб ҳураётгандай туялаверади,— деди.

VI

Якшанба куни зўрга турдим. Мари мени чақириб, силтаб уйғотди. Нонушта қилиб ўтирамдик, чунки эртароқ бориб, чўмилиб олмоқчи эдик. Курагимнинг таги санчиб, бошим салгина оғриётган эди. Сигарет тахир туюлди. Мари кулди ва юзинг у дунёга бораётган одамнигига ўхшайди, деди. У оқ чит кўйлак кийган, соchlарини ёзиб юборган эди. Мен унга, жуда очилиб кетибсан, дедим, у роҳатланиб кулди.

Чиқаётиб, Раймоннинг эшигини тақиллатдик. У ҳозир чиқаман, деб қичқирди. Яхши ухламаганим, уйда пардаларни очиб қўймаганимиз учун, ўткир қуёш нури юзимга худди шапалоқдай урилиб, эсанкиратиб қўйди. Мари шодон ирғишлиб, қандай яхши кун, деб такрорларди. Сал ўзимга келдим ва бирдан қорним очлигини англадим. Мариға айтган эдим, у менга клёнка халтачини кўрсатди — халтачада фақат чўмилиш кийимимиз билан сочиқ бор эди, холос. Фақат битта чора — кутиш қолди, ниҳоят Раймоннинг эшикни қулфлаётганини эшилдик. У кўк шим, енги калта оқ кўйлакда чиқиб келди. Сомон канотъе-шляпа кийиб олган экан, Мари ҳатто кулиб юборди; қалин қора жун босган қўли тирсаккача оппоқ эди. Сал жиркандим. Раймон ҳуштак чалар, кўринишидан жуда мамнун эди.

— Салом, отахон! — деди.

Мариға «мадемуазель», деди.

Кеча иккаламиз миршабхонага бордик ва мен ҳалиги хотиннинг Раймонни «алдагани» ҳақида гувоҳликка ўтдим. Унга огоҳлантириш бериб, қўйиб юборишиди. Менинг гапимни эса ҳеч ким текшириб ўтирамди. Ҳозир, кўчага чиқаётиб, Раймон билан яна шу ҳақда гаплашдик, кейин автобусда кетишга қарор қилдик. Қумлоқ унча узоқ эмас, лекин автобусда тезроқ борамиз. Раймон эртароқ етсак, ошнаси хурсанд бўлишини айтди. Энди бекатга юрмоқчи эдик, Раймон бирдан менга кўчанинг у томонига қара, деб ишора қилди. У ёқда бир неча

араб тамаки дўкони нештахтасига суюниб туришган эди. Улар бизга индамай, лекин шунақа лоқайд қарашибди, гўё биз одам эмас, тош ё қуриб қолган дарахтмиз. Раймон менга, чандан иккинчиси худди ўшанинг ўзи, деди ва юзи ташвишли тус олди. Ҳа, майли, энди ўтиб кетган иш, деб қўшиб қўйди. Мари тушунмай, нимани гаплашяпсиз, деб сўради. Мен, манави арабларнинг Раймондан қасди бор, дедим. У, шундай бўлса, тезроқ бу ердан кетайлик, деди. Раймон кўкрагини мағур қерди, лекин шу заҳоти кулиб юборди ва ростдан ҳам, шошилишимиз керак, деди.

Биз бекатга қараб юрдик — яқин эди, Раймон айтиб қўйди — араблар изимизга тушибди. Мен орқага қарадим. Улар ҳатто қимиirlаб ҳам қўйишмади, боягидай лоқайдлик билан ҳозиргина биз турган жойга бефарқ қараб турардилар. Автобусга ўтирдик. Раймоннинг кўнгли тинчиди шекилли ва Марини тинмай ҳазилга ила бошлади. Мари унга ёққанини англадим, лекин Мари унинг ҳазилларига қарийб жавоб қилмади. Фақат ҳар замон унга қараб, кулиб қўярди.

Шаҳардан чиқдик. Қумлоқ автобус бекатига жуда яқин эди. Фақат баланд қирғоқдаги очик, теп-текис жойдан ўтилса, нариёғидаги қиялик тўғри "қумлоққа олиб тушарди. Оёқ остида саргиш тошлар сочилиб ётар ва аллақачон нилий рангга тўйинган асфодел гуллар осмон тагида ўткир товланар эди. Марининг вақти чоқ — клёнка сумкасини ўйнатиб, асфоделларни уриб, баргини туширади. Оқ, зангори деворлар билан ўралган bogховлилар оралаб юрдик, баъзи уйлар юлгунга ўралиб олиб, кўзга ташланмас, баъзилари эса тошлар орасида ян-яланоч туюларди. Ҳали қиялик охирига етмаёқ, ястаниб қотган денгизни кўрдик. Нарироқдаги мудроқ бурун тиник сувни ёриб турарди. Очик ҳавода моторнинг заиф гупиллаши эшитилди. Олис-олисда кичкина балиқчи кемаси кўринди, товланаётган денгизда унинг сузаётгани билинмасди. Мари тошлар орасидан бир нечта гулсафсар тониб олди. Қияликдан унда-бунда чўмилувчилар борлиги кўринди.

Раймоннинг ошиаси қумлоқнинг энг чеккасидаги ёғоч уйчада турар экан. Уйча қояга тиранган, олдини қозиқоёқлар тутиб турар, атрофида сув шапиллар эди. Раймон бизни таништириди. Унинг оти Масон экан. Ўзи дароз, елкадор, тўла, хотини эса кичкина, думалоқцина, талаффузига қараганда, парижлик. Масон, ўз уйингизда гидай баҳузур ўтираверинг, ҳозир сизни қовурма балиқ

билин меҳмон қиласан, деди. Мен, уйингиз чиройли экан, дедим. У шанба, якшанба қунлари, бутун таътил ойини шуерда ўтказишини айтди.

— Хотиним билан албатта,— деб қўшиб қўйди.

Унинг хотини билан Мари бир нарса ҳақида гапириб, кулиб юбориши. Мен назаримда биринчи марта жиддий ўйлаб қолдим: чиндан ҳам уйланиш керакка ўхшайди.

Масон чўмилмоқчи бўлди, лекин унинг хотини билан Раймондинг боргиси келмади. Учовимиз кетдик ва Мари шу заҳоти сувга отилди. Масон икковимиз қум устида бироз ўтирик. У салмоқ билан, ошиқмай гапирава ҳар жумладан кейин, қўшадиган гапи бўлмаса ҳам, «бундан ташқари» деб қўядиган одати бор экан. Мари ҳақида:

— Жуда сулув, бундан ташқари — ёқимтой,— деди.

Кейин унинг ёқимсиз қўшимчаларига эътибор қилмай қўйдим, ҳузур қилиб чўзилдим — офтобда исиниб ётиш роҳат эди. Оёғим тагидаги қум қизиб кетди. Сувга тушгим келаётган бўлса-да, турмай ётавердим ва охири Масонга:

— Кетдикми? — дедим.

Ва сувга отилдим. У эҳтиёт билан сувга кирди; фақат оёғи ерга тегмай қолгандан кейингина суза бошлади. Брасс усулида, жуда ёмон сузар экан, уни ортда қолдириб, Марига етишга ошиқдим. Сув совуқ, лекин сузиш маза эди.

Мари икковимиз узоққа кетдик, бирга, ҳамоҳанг, шундайин иккаламизга ҳам ёқаётганини ҳис қилиб сузиш жуда ҳузурбахш эди.

Олисроққача сузис бориб, чалиқанча ётдик, осмонга қарадим, лабимдаги, юзимдаги шўр томчилар қўёшда дарров қуриди. Масоннинг сувдан чиқиб, қумлоққа чўзилгани кўринди. Узоқдан у жуда баҳайбат кўринди. Марининг икковлашиб сувгиси келди. Унинг орқасига ўтиб, белидан қучоқладим ва у қўлларига таяниб суза бошлади, мен эса оёқ чайқаб мадад бериб турдим. Эрталабки сукунатда сув вазмин шалонларди. Кейин мен чарчадим ва Марини қўйиб, қўлларимни бир текис силтаб, чуқур-чуқур нафас олганча қирғоққа қараб суздим. Сувдан чиқдим, Масоннинг ёнига, қорнимни ерга бериб ётдим, ва юзими қумга қўйдим. Яхши, дедим унга, у ҳам ганимга қўпшилди. Салдан кейин Мари ҳам қайтди. Мен ўгирилиб, унинг сувдан чиқишига қарадим. У шўр сувдан худди локлангандай товланиб кўринди, соchlарини орқага ташлаган эди. Мари қаватимга ётди,

унинг қайноқ бадани ва офтоб қайногидан мени мудроқ босди.

Мари кифтимга туртди-да, Масон кетди, овқат вақти ҳам бўлди, деди. Шу заҳоти ўрнимдан турдим, чунки қорним очган эди, аммо Мари уни эрталабдан бери бирон марта ҳам ўпмаганимни айтиб қолди. Ростдан, бир марта ҳам ўпмаганимни айтиб қолди. Ростдан, бир марта ҳам ўпмаганимни айтиб қолди.

— Юр, биттадан шўнгигб оламиз,— деди Мари.

Югуриб сувга тушдик, қирғоқбўйи тўлқинларда чай-қалиб ётдик. Озроқ суздик ва Мари менга тармашди. Оёги билан оёғимни чирмаб олди ва мен уни истаб қолдим.

Уйчага қайтаётганимизда Масон бўсағадан туриб бизни чақираётган эди. Қорним жуда очлигини айтган эдим, у шу заҳоти хотинига ирод қилди: мен унга ёқиб қолибман. Нон жуда мазали экан, ўзимга қўйилган балиқни бир зумда паққос туширдим. Кейингиси гўшт билан картошка қовурма эди. Овқатни индамай едик. Масон шаробдан ҳўплаб, менга ҳам тинмай қўйиб турди. Қаҳва келгунча, бошим оғирлашиб, устма-уст сигарет чекишига тушдим. Масон, Раймон учовимиз августда шу ерда ҳалфана яшашга келишдик. Бирдан Мари:

— Соат нечалигини биласизларми? Энди үн бир ярим,— деди.

Ҳаммамиз ажабландик, лекин Масон — эртароқ овқатланган бўлсак нима қиши, ҳеч ёмон жойи йўқ — қачон қорин очса, ўшанда овқатланавериш керак, деди. Негалигини билмадим, Мари бу гапга роса кулди. Сал кўпроқ ичдим шекилли. Масон, икковимиз қўмлоқда айланиб келмаймизми, деб сўради.

— Хотиним доим овқатдан кейин дам олади. Мен эса ёқтирумайман. Менга сайр қилиш керак. Доим унга: сайр қилиш соғлиқقا фойдали, дейман. Э, охири қўл силтадим, билганини қилмайдими.

Мари, мен ҳам қоламан, Масон хонимга идиш ювишга қарашай, деди. Парижлик кичкина аёл эса, бу учун эркакларни ҳайдаш керак, деди. Ва уч эркак ташқарига чиқдик.

Қуёш нурлари қўмлоқда типпа-тиқ тушаётган ва денгиз ҳам нурлар остида чида бўлмайдиган даражада ялтирас эди. Қўмлоқда жон асари йўқ. Баланд қирғоқ лабига қапишган уйчалардан идиш-оёқнинг жаранглости, пичоқ ва санҷқиларнинг тақиљлаши эшитирарди. Оёқ тагидаги қизиган тошлардан шунақа ҳарорат келардик, одамнинг дами қайтиб кетарди. Масон билан Раймон иш ҳақида, мен

бilmайдиган одамлар тўғрисида гаплашишди. Мен уларнинг бир-бирларини аввалдан билишини ва ҳатто бир вақтлар битта уйда туришганини англадим. Шундай сув бўйидан, қумлоқнинг лабидан юрдик. Тўлқинлардан дадилроқлари шалоплаб чиқиб, парусин бошимоқларимизни ҳўллаб кетарди. Ҳеч нарсани ўйламай, офтоб яланг бошимни куйдираверганидан мудраб бораётган эдим.

Раймон бирдан Масонга алланима деди, нималигини эшитмадим. Лекин шу дақиқада узокда, қумлоқнинг энг чеккасида иккита кўк кийган арабни кўрдим. Улар бизга қараб келаётган эди. Мен Раймонга ўгирилдим ва Раймон:

— Худди ўша,— деди.

Биз тўхтамай боравердик. Масон, бу ёқقا келишни қайдан билишди, деб сўради. Мен, ҳойнаҳой, автобусга чўмилиш халтаси билан чиққанимизни қўришгандир, деб ўйладим; лекин индамадим.

Араблар шошилмай тобора яқин келаверишди. Биз юришимизни секинлатмадик, лекин Раймон:

— Агар жанжал чиқса, Масон, иккинчиси сенга, менга тегишли нусхани ўзимга қўйиб бераверинг. Агар учинчиси келиб қолса, Мерсо, сен қарайсан,— деди.

— Майли,— дедим.

Масон қўлини чўнтағига тиқди. Қизиб ётган қум энди менга қин-қизил кўринди. Бир маромда, шошилмай арабларга қарши боравердик. Масофа қисқарди. Орамизда бор-йўғи бир неча одим қолганда, араблар тўхтади. Масон икковимиз ҳам секинладик. Раймон тўғри рақибиға юрди. Унинг арабга нима деганини эшитмадим, аммо униси худди ҳаммага отилмоқчидай олдинга эгилди. Раймон шунда унга бир мушт туширди ва шу заҳоти Масонни чақирди. Масон иккинчи арабга яқинлашди ва бор кучи билан уни икки марта урди. Араб юзтубан сувга йиқилди ва бир неча дақиқа шундай ётиб қолди, бошининг атрофида сув билқиллаб турди. Бу пайтда Раймон рақибини яна урди ва юзини қонга белади. Менга қараб:

— Ҳозир бунга расм соламан! — деди.

Мен қичқириб юбордим.

— Эҳтиёт бўл? Пичноқ!

Лекин араб ничоқни силтаб, унинг тирсагидан юқори-рогини, лабларини тилиб юборди.

Масон олдинга сакради. Лекин иккинчи араб ҳам қўзғалди, пичноқ тутган шеригининг орқасида туриб олди. Биз қимирлашга ҳам журъат қилолмадик. Улар ничоқни ўқталганча, биздан кўз узмай, секин-секин орқага чекинди-

лар. Узоқлашиб олгач, бурилиб, қочиши, биз эса худди ерга ёпишиб қолгандай, офтоб тагида қотиб туравердик. Раймон қўлининг тилимланган жойини сиқимлади, жароҳатдан тизиллаб қон оқаётган эди.

Масон шу яқин-ўртада ҳаким борлигини эслади. Якшанба қунлари ҳамиша дала ҳовлига келар эди. Раймон шу заҳоти унга учрашмоқчи бўлди. Лекин сал гапириши билан тилинган лабларидан қон пуфак-пуфак бўлиб чиқарди. Унинг қўлтиғидан тутиб, тезроқ Масоннинг уйига етказишга ошиқдик.

Бу ерда Раймон, хеч қанақа жароҳат эмас, шунчаки шилинган, деди, ҳакимга ўзи ҳам бораверишини айтиб, ҳўрзлик қилди. Масон иккови чиқиб кетиши, мен эса аёлларга нима бўлганини тушунтириб бердим. Масон хоним йиглади, Мари бўздай оқариб кетди. Охирида улар билан гаплашиш баъдимга урди. Гапни бас қилиб, денгизга термилганча чекишга тушдим.

Бир яримларда Масон билан Раймон қайтиши. Раймоннинг қўли бойланган, лабига малҳам ёпиширилган эди. Ҳаким, арзимаган нарса, деди, аммо Раймоннинг қовоғидан қор ёғиларди. Масон уни қулдиришга уринди. Лекин у миқ этмади. Кейин у, яна қумлоққа бораман, деди, мен қаёққа, дедим. У, шунчаки ҳаво олишга, деди. Масон икковимиз, биз ҳам борамиз, дедик. У эса бирдан тутақди ва бизни сўкиб берди. Масон, бунга гап қайтариш керак эмас, деди. Мен бари бир Раймоннинг изидан чиқдим.

Қумлоқда анча юрдик. Қуёш аямай куйдираради. Қумда, сувда ўткир-ўткир парчаларга бўлакланар эди. Раймон ўзининг қаёққа бораётганини билади, деб ўйлаган эдим, аммо янглишганга ўхшайман. Қумлоқнинг энг чеккасига борганимизда, чашмага дуч келдик, катта қоянинг тагидан чиқиб, қумда сизилиб, денгизга оқаётган эди. Шу ерда ҳалиги икки арабни учратдик. Улар ягири чиққан кўк кийимда, ястаниб ётишган экан. Сиртдан улар тинч, ҳатто мўмин-қобил қўринар эдилар. Бизни қўриб ҳам ўзларини жуда осойишта тутиши, Раймонга пичоқ ургани ҳам унга ишдамай қараб тураверди. Иккинчиси эса қамиш найини чалиб, бизга кўз тагидан қараб қўяр ва яна-яна ўша уч пардали қуйни такрорларди.

Фақат қуёш ва сокинлик, жилға шивирлайди, қамиш най эса яккаю ягона оҳангни қайтаради. Кейин Раймон тўппончани олиш учун қўлини чўнтагига тиқди, лекин рақиби қилт этмади, иккаласи бир-бирига тикилиб тураверди. Мен най чалиб ётганинг оёғидаги катта

бармоги бошқа бармоқларидан ораси очиқроқ жойлашганини пайқадим. Лекин шу пайти ҳали ҳам рақибидан кўз узмаётган Раймон мендан сўраб қолди:

— Гумдон қилсамми?

Ўйланиб қолдим — «йўқ» десам, баттар тутақиб, отиб ташлапни ҳеч гап эмас. Бошқа гап тополмай:

— Ҳали бир оғиз ҳам ганиргани йўқ,— дедим,— ҳеч нарсадан ҳеч нарса, отиб ташлаш тўнгизлик бўлади.

Яна шу сукут, жазирамада қотиб турибмиз, чашманинг шилдириши, най ноласини тингляянимиз.

— Унда яхшилаб сўкаман, жавоб қайтаргани заҳоти — тинчитаман.

— Унда бошқа гап,— деб жавоб беряйман.— Агар шунда ҳам пичогини чиқармаса — отиш яхши эмас.

Раймон сал-салдан кўтарили. Нариги араб эса тинмай най пуфларди, иккови ҳам Раймоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди.

— Гап бундай,— дедим.— Бирга бир чиқамиз, де, тўппончани менга бер. Агар униси қўшилса ё пичоқ чиқарса, ўзим отаман.

Раймон тўппончани менга берди, металл қуёнда ялтиллаб кетди. Лекин илгаригидай қилт этмай туравердиқ, гўё атроф-жавониб қотиб қолган, бизни ҳам қотириб қўйгандай. Биз — арабларга, араблар бизга тикилган, деңгиз, қўёш, қум, базўр эшитилаётган най билан чашма тош қотган.

Шунда мени отиб ташласа ҳам, аксинча, отмаса ҳам бўлаверади, пима фарқи бор, деб ўйладим. Лекин бирдан араблар тисланиб, қоя орқасига ўтиб олдилар. Раймон икковимиз орқага қайтдик. У сал енгил тортганга ўхшади ва автобусга чиқиб, уйга жўнасак ҳам бўлар, деди.

Мен уни Масоннинг кулбасигача кузатиб қўйдим ва у зинапоядан кўтарила бошлиди, мен пастда тўхтаб қолдим: йигирматача пиллапоядан чиқиб, яна аёллар билан гаплашишга чоғим етмади. Лекин қуёни ҳам аямай қовураг, осмондан кўзни қамаштириб нур қуйилар, унинг тагида тураверишига ҳам чидам йўқ эди. Шу ерда туришининг ҳам, юришининг ҳам фарқи йўқ, охир-оқибат бир хил эди. Бир дақиқа шундай турдим, кейин ўгирилиб қўмлоққа йўл олдим.

Қирмизи қум боягидаи кўзни қамаштираётган эди. Деңгиз оғир ҳансираф, қум устига майда тўлқинларни итқитиб ташларди. Секининг қояларга қараб юрдим ва бошим қуёндан шишиб бораётганини ҳис қилдим. Ҳарорат

босиб тушаётган, йўлимда девордай тикланиб, қайноқ нафасни юзимга уфураётган эди. Қўёшни, мени чулғаб олиб, йиқитгудай бўлаётган лойқа мастилини енгишга уриниб, тишими тишимга қайта-қайта босдим, чўнтакка тиқилган қўлларимни маҳкам сиқимладим. Ҳар бир қум зарраси, қуёшда оқарган чиганоқ, шиша нарчалари менга ҳовуч-ҳовуч нур отарди ва мен яна тишимни тишимга босардим. Шу кўйи узоқ юрдим.

Олисдаги қоянинг қорамтири гавдаси қамаштираётган нур ва учайдиган денгиз кўпиклари огушида товланиб кўринди. Шу қоянинг орқасида чашма борлигини эсладим. Яна шу чашма шивирини эшитишни, қуёшдан бекинишини, аёлларнинг кўзёшлиарини кўрмай, ниҳоят сояда ва соқинликда ҳордиқ олишни истаб қолдим. Лекин яқин бориб, кўрсам — ҳалиги араб, Раймоннинг рақиби қайтиб келган экан.

У ёлгиз эди. Қўлларини бошининг тагига қўйиб ётибди, юзи сояда, бутун гавдаси офтобда ястанган эди. Қайноқ нурларда кўк кийимидан ҳовур кўтарилади. Мен бир оз ҳайрон туриб қолдим. Галва тамом бўлди, деб ҳисоблаб, бу ёқса келаётганимни мутлақо унутиб юборган эдим.

Араб мени кўргандан кейин, ўридан турди ва қўлини чўнтағига солди. Турган гап, қамзулим чўнтағидаги Раймоннинг тўйинласини пайнасладим, лекин қўлимни чўнтакдан олмадим. Ундан анча узоқда, ўн қадамлар берида эдим. Ғоҳо ярим юмуқ қовоқларим орасидан унинг қараб қўйганини сезардим. Лекин жазирама ҳовурда унинг келбати эриб кетаётган эди. Тўлқинлар янада сийракроқ, тушдагига қараганда эринчоқроқ шопилларди. Ўша қуёш, ўша ялтиллаган, кўзни қамаштираётган қум ва буларнинг сира поёни йўқдай туюларди. Мана, икки соат бўлди, кун қотиб қолган, эриган металдан иборат уммонга лангар ташлаган кўйи, жойидан қўзгалмайди. Уфқда кема сузаётган эди, мен кўз қиримда қорамтири нуқтани зўрга илгадим, чунки кўз узмай арабга тикилаётган эдим.

Ўйладим: ҳозир орқага бурилиб, жўнаб қолиш керак — шу билан ҳаммасига барҳам берилади. Лекин бутун қоврилаётган қиргоқ мени олдинга итараётгандай эди. Бари бир, ҳали унгача узоқ эди. Балки юзига соя тушиб тургани учундир, у кулаётганга ўхшаб кетди. Мен секинладим. Қўёни юзимни кўйдиради, қошимни кўмган кундагидай кўйдиради. Қўёни онами кўмган кундагидай кўйдиради, ўша кунгидай пепонамда азобли оғриқ қўзгалиб, чаккам лўқилларди. Бошқа бардош қилолмадим ва

олдинга юрдим. Мен билардим: бу аҳмоқлик, бир қадам олдинга юрганим билан қуёшдан қутулолмайман. Ва, бари бир, шуни қилдим — яккаш-ягона одим боғдим. Шунда араб, жойидан турмай, пичогини чиқарди-да, қуёшга тутди. Қуёш пўлатнинг юзида ўткир нурни чақмоқлади, худди узун, чақноқ тиг нақ пешонамга санчилгандай бўлди. Худди шу дақиқада қошимда йигилиб қолган тер томчилари қовоғимга оқиб, қўз олдимни ҳўл чойшаб қоплаб олди. Шўр-номакоб кўзёшлилар пардаси ортида хеч нарсанинг фарқига бормай қолдим. Ҳеч нарсани сезмасдим, фақат қуёш пешонамга чилдирмадай урилар ва пўлат тифидан чиқсан оловли шамшир кўз олдимда силкиниб турарди. Жазиллаган тиг мижжаларимни ёриб ўтиб, азобланган, куйиб бораётган кўзларимга санчилар эди. Денгиз оғир, қайноқ нафас уфурди. Шунда ҳаммаёқ тебраниб кетди. Менга осмон тўласича ёрилиб, олов ёғир қийилиб тушгандай туюлди. Ҳамма ёғим таранглашди, бармоқларим тўппончани қаттиқ сиқимлади. Дастакнинг бўртиклари силлиқланган, текис эди ва шунда тепки жуда енгил қўзғалди — қуруқ, лекин қулоқни батанг қилгудай гумбурлаб кетди — ҳаммаси бошланди. Мен ўзимдан тер томчилари ва қуёшни қоқиб туширдим. Бундан сал олдин шундай яхши турган куннинг мувозанатини, қумлоқ қиргоқнинг гайриоддий сокинлигини бузиб юборганимни англадим. Ўшанда ястаниб ётган гавдага қарата яна тўрт марта ўқ уздим, ўқлар унга из қолдирмай кириб кетди. Ва бу тўртта кескин зарб шундай товуш бердики, мен мисоли фалокат эшигини қоқиб тургандек бўлиб қолдим.

II боб

I

Хибсга тушишимдан кейиноқ мени бир неча марта сўроқ қилдилар. Лекин сўроқлар кўп чўзилмади. Шунчаки — кимлигимни аниқлашди. Биринчи сўроқда менинг ишим билан, назаримда, миршабхонадагилардан биронтаси ҳатто қизиқмагандай эди. Лекин ҳафта ўтгач, адлия терговчиси менга қизиқсиниб тикилди. Аммо бошлашда у фақат исмим, турар жойим, касбим, қачон ва қаерда туғилганимни сўради, холос. Кейин у менинг адвокат ёллаганим ё йўқлигимни билмоқчи бўлди. Мен, йўқ, шунча зарилми, дедим.

— Бу нима деганингиз? — деб ҳайрон бўлди у.

Менингча, ишим жуда оддий, дедим.

У жилмайди ва:

— Шунаقا деб ҳисобласа ҳам бўлади,— деди.— Лекин қонун бор. Агар сиз ўзингизга оқловчи танлаб олмасангиз, унда ўзимиз биронтани тайинлашимизга тўғри келади.

Жуда ўнгай экан — ҳамма майда-чуйдага адлиянинг ўзи гамхўрлик қиласиди, деб ўйладим. Терговчига ҳам шуни айтдим. У гапимни маъқуллади, кейин қонуилар чуқур ўйлаб тузилган, деб қўшиб қўйди.

Аввалига унга унча жиддий эътибор қилмадим. У мени деразаларига парда тортилган кабинетида кутарди, стол устида ёнаётган биттаю битта чироқ фақат мен ўтирган курсини ёритар, терговчининг ўзи доим қоронгида турар эди. Китоблардан бунаقا усувларни аллақачонлар ўқиганман ва ҳаммаси эрмак бўлиб туюлган эди. Лекин гаплашганимиздан кейин унга жиддийроқ қарадим — дароз, юз бичими нозик; чуқур-чуқур кўзлари мовий, мўйловига оқ оралаган, узун, ёлга ўхшаган сочи қарийб оппоқ одам экан. У менга жуда ақдли, оғзи асабдан қанақадир ғалати учиб турса ҳам, умуман ёқимай одамдай туюлди. Чиқиб кетаётиб, сал бўлмаса, унга қўл узатай дедим, лекин одам ўлдирганимни ўз вақтида эслаб қолдим.

Кейинги куни қамоқقا, мен ётган бўлмага адвокат кирди. У кичкина, бақалоқ, ҳали ёш, соchlари ҳафсала билан силлиқланган одам эди. Иссиққа қарамай (мен камзулсиз ўтирган эдим), у қора костюм кийган, крахмал ёқа ва кенг-кенг оқ-қора йўл-йўл жуда алламбало галстук тақиб олган эди. У портфелини каравотимга ўрнатди, ўзини таништириди ва ишимни диққат билан ўрганганини маълум қилди. Масала анча нозик, лекин у, агар унга тўла ишонсан, ютиб чиқишишимизга шубҳа қилмас экан. Мен унга раҳмат айтдим ва у:

— Тўғри ишнинг моҳиятига ўтсак,— деди.

У каравотга ўтириб олди ва менинг шахсий ҳаётимни ўрганишга киришилганини айтди. Онам яқинда ғарибхонада ўлгани аниқланибди. Шунда Маренгога сўров юборибдилар. Ў ёқдан терговчиларга онамнинг жанозасида «бағритошлиқ қилганим»ни хабар қилишибди.

— Тушуняпсизми,— деди ҳимоячим,— буни сўраш менга поқулай. Лекин ниҳоятда муҳим. Айбловда ҳам, агар мен ҳеч нарса деб рад қиломасам, бу далилни усталик билан ишлатишлари мумкин.

У ёрдам беришимни хоҳлади. Ўша куни изтироб

чекдингизми, йўқми, деб сўради. Жуда ҳайрон бўлдим, ўзимга қолса, мен бирорвга бунақа савол беришга истиҳола қилардим. Туйгуларни таҳлил қилишдан ўтганман ва бу ҳақда бир нарса дейишга қийналаман, деб жавоб қилдим. Албатта, онамни яхши кўрардим, лекин бунинг нима аҳамияти бор. Эси жойида бўлган ҳар қандай одам бир кун келиб ўзи севган кипига ўлим тилаб қолади. Шунда адвокат ганимни шарт кесди, назаримда, жуда ҳаяжонланаб кетгандай бўлди. Бунақа ганини судда ҳам, терговчи олдида ҳам айтмасликка мендан сўз олди. Мен унга табиатим шунақалигини — жисмонан ўзимни ёмон сезсам, туйғуларим, фикрларим ҳаммаси чалкашиб кетишини барибир тушунтирдим. Ўша, онамни кўмган кунимиз мен уйқуга тўймаган, жуда чарчаган эдим. Шунинг учун ҳам нима бўлаётганини тузукроқ англамадим ҳам. Лекин, ҳар ҳолда, бир нарсани — менга онамнинг тирик юргани маъқул эканини айтишим мумкин. Лекин ҳимоячининг кўнгли тўлмагани билиниб турарди. У:

— Бунинг ўзи кам,— деди.

У ўйланиб турди. Кейин судда ўша куни ўзимни қўлга олиб, табиий изтиробимни ошкор қилмасликка ҳаракат қилдим, деб айта оласизми, йўқми, деб сўради.

— Йўқ, бу ёлғон-ку, ахир,— дедим.

У менга галати, худди мен унда оз-моз нафрат уйғотаётгандай қаради. Ва қарийб зарда билан, «нима бўлмасин, ишқилиб, гарифхона мудири, хизматчилари ҳали гувоҳ сифатида чақирилади, шунда иш сиз учун жуда хавфли тус олади», деди. Мен унга бунинг нима алоқаси бор, мени, ахир тамом бошқа нарса учун суд қилишади-ку, дедим, лекин у, бирон марта ҳам адлияга рўпара бўлмаганингиз кўриниб турибди, деб жавоб қилди, холос. У аччиқланиб чиқиб кетди. Уни тўхтатишни, менга яхши муносабат билдирса, судда ҳам мени ҳимоя қилишга кўпроқ жон куйдиришини ўйлаб эмас, йўқ, шунчаки хурсанд бўлишимни тушунтиришни хоҳладим. Муҳими, мен учун ташвишга тушганини кўриб турибман. У мени тушунмаяти, шунинг учун ҳам бироз жаҳли чиқяпти. Унга ўзимнинг ҳамма одамларга ўхшаган, бошқалардан сира фарқим йўқлигини тушунтиришни истадим. Лекин, бу гапларнинг ҳаммаси, моҳиятан олганда, бефойда, дедим, эриндим ва қўл силтаб қўя қолдим.

Салдан кейин мени яна терговчига олиб боришиди. Соат икки, бу гал кабинет нурга тўлган, юпқа пардалар ёргуликни қарийб тўсолмайтган эди. Жуда иссиқ. Терговчи

мени ўтиришга чорлади ва ўта хуш муомала билан, ҳимоячим келолмагани — «шароит йўл қўймаганини» маълум қилди. Лекин сўроқقا жавоб беришдан бош тортишга — адвокат кутишга ҳаққим бор экан. Мен, бир ўзим жавоб берсам ҳам бўлаверади, дедим. У столдаги қўнгироқ тутгасини босди. Ёш котиб кирди ва орқада, менга жуда яқин жойда ўтириди.

Терговчи икковимиз курсига қулайроқ ўринашиб олдик. Сўроқ бошланди. Олдин у, кўпчиликнинг фикрича, сиз индамас, дамдўз одамсиз — ўзингиз бунга қандай қарайсиз, деб сўради.

Мен:

— Айтадиган гапим йўқ. Мана, шунинг учун ҳам индамайман,— дедим.

У, адашмасам, биринчи марта илжайди, бундан зўрроқ сабаб қўрсатиб бўлмайди, деб гапимни маъқуллади ва қўшимча қилди:

— Майли, бунинг аҳамияти йўқ.— Индамай менга тикилди, бирдан қаддини кўтарди-да, тез гапирди: — Мени ўзингиз қизиқтирасиз.

Мен унинг нима демоқчилигини унча тушунмадим, жим туравердим.

Мен, ҳаммаси жуда оддий, дедим. У ўша қуни янада бир марта батағсил айтиб беришими сўради. Мен унга олдин айтган гапларимни: Раймонни, қумлоқни, чўмилганимизни, араблар билан жанжални, янада қумлоқни, чашмани, қўёшни ва тўшпончадан беш марта ўқ узганимни такрорладим. У қайта ва қайта:

— Шундай, шундай,— деб турди.

Гапим қумда қилт этмай ётган гавдага келганда у янада маъқуллади:

— Яхши.

Бир нарсани ҳадеб такрорлайвериш жонимга тегиб кетди, умримда бунча қўп гапирмагандай эдим.

Бироз жим ўтиридик, кейин у ўрнидан турди ва менга жуда қизиқиб қолганини, худо хоҳласа, мен учун у-бу қилишга уриниб қўришини айтди. Лекин бундан олдин у мендан янада бир нечта нарсани сўрамоқчи экан. Ва пайсалга солмай сўради: онамни яхши кўрармидим?

— Ҳа, ҳаммага ўхшаб,— дедим.

Шу пайтгача узлуксиз чиқиллатиб ўтирган котиб адашиб бошқа ҳарфни босиб қўйди шекилли, машинкани бирдан тўхтатиб, орқага қайтарди. Ҳе йўқ, бе йўқ, томдан тараша тушгандай, терговчи ҳам кетма-кет, тўхтамай беш

марта отдингизми, деб савол берди. Ўйланиб турдим ва олдин бир отиб, сал ўтгандан кейин яна тўрт марта ўқ узганимни эсладим.

— Нега биринчисидан кейин қутиб турдингиз? — деб сўради у.

Кўз олдимга яна ўша қип-қизил қумлоқ келди ва қуёш пешанамни қандай куйдирганини эсладим. Бу гал ҳеч қандай жавоб қилмадим. Анча вақт индамай ўтиридик, терговчи худди ҳаяжонланаётгандай эди. У яна ўтириди, сочини чангллади, столга таянди ва қанақадир галати бир тусда менга томон эгилиб олди.

— Нега, нега ўлиб ётган одамни яна отдингиз?

Яна нима деб жавоб қилишни билмай қолдим. Терговчи кафтини пешанасига сурди ва товуши ўзгариб, саволни қайтарди:

— Нега? Айтинг менга, бу жуда муҳим: нега?

Индамай ўтиравердим.

У отилиб турди, катта-катта одимлаб, кабинетни кесиб ўтди-да, картотека ёнига борди ва қутини очди. Қутидан бир кумуш хоч олди ва уни силкиб ёнимга қайтди. Ва мутлақо бошқача, сал хирқироқ товуш билан:

— Сиз уни биласизми? — деб хитоб қилди.

— Ха, албатта,— дедим.

Шунда у куйиб-ёниб, қайнаб гапиришга тушди: у худога ишонади, худо гуноҳидан ўтмайдиган биронта гумроҳ банда йўқлигига ишонади, лекин бу учун гуноҳкор банда тавба қилиб, қўнглини ланг очиши, худди боладай — очиқкўнгил ва ишонувчан бўлиши керак. Терговчи столга эгилиб олди. Хочни нақ бошимнинг устида силкиди. Очигини айтсам, унинг гапидаги маънони яхши уқмадим, чунки жуда иссиқ, бу ҳам етмагандай, кабинетда катта-катта пашшалар учиб юрар, юзимга қўнар, бундан ташқари, терговчи қўнглимга бироз қўрқув ҳам солаётган эди. Лекин, айни пайтда, қўрқиши кулгили эканини ҳам англаб турардим, ахир, охир-оқибат, жиноятчи ўзим-ку. Тушунганим шу бўлди: айбимни тан олишимда унга бир вазият — бир марта отганимдан сўнг бироз кутганим, кейин яна тўхтамай ўқ узавермаганим ноаниқ экан. Бонقا жиҳатлари унда шубҳа тугдирмайди, фақат шунисини тушуномаянти.

Менга унинг беҳуда ёнишиб олганини айтмоқчи бўлдим: тўхтаб отдимми, тўхтамай отдимми — нима фарқи бор. Лекин у гапимни бўлиб қўйди, қаддини азот қўтариб, охирги марта жавоб талаб қилди: худога ишонасизми? Мен,

ишонмайман, деб айтдим. Унинг жаҳли чиқди ва ўтириб олди. Бунақа бўлиши мумкин эмас, ҳамма худога ишонади, ҳатто ундан қайтганлар ҳам, деди.

— Наҳотки сиз менинг умрим чиппакка чиқишини истайсиз? — деб хитоб қилди у.

Менга бунисининг алоқаси йўқ, деб ўйладим ва унга ҳам шундай дедим. Лекин у хочни бурнимга ишқагудай чўзди ва бамисоли телбадай қичқириб юборди:

— Насронийман! Мен ундан сенинг гуноҳларингни кечиришни ўтияпман! Унинг сен учун изтироб чекканига қандай қилиб ишонмайсан?

Албатта, унинг менга худди яқин одамидай «сен» деб гапиришга ўтганига эътибор қилдим, лекин жонимдан тўйдириб юборди. Иссикқа чидаб бўлмай қолди. Ҳамиша ўзимни зўрлаб гапини тинглаётган биронта одамдан қутулмоқчи бўлганимдай, терговчининг ҳамма гапига қўшилаётган тусга кирдим. Унинг қувониб кетгани мени ажаблантириди.

— Мана, кўряпсанми, кўряпсанми! — деб тантана қилди у.— Ахир, унга ишонишинг, ўзингни унга топширишинг ҳақиқат-ку!

Турган гап, мен унга яна, йўқ, деб айтдим. У курсига беҳол ўтириб қолди. Юзи жуда ҳоргин тусга кирди. Бироз индамай ўтириди, сухбатимиз давомида чиқиллашдан тинмаган машиника эса сўнгги сўзларимизни ёзаётган эди. Кейин терговчи менга диққат билан, ва ҳатто, маъюсона термилди. Ва тўнғиллади:

— Сизникидай тош қотган юракни шу пайтгача учратмаган эдим. Қўлимдан қанчадан-қанча жиноятчи ўтди, лекин ҳаммаси ҳам бу мушфиқ сиймо олдида йиғлашга тушган.

Мен улар жиноятчи бўлган, шунинг учун ҳам йиғлаган, демоқчи эдим. Лекин шу заҳоти ўзим ҳам шунақалардан эканимни ўйлаб қолдим. Ана шу Фикрга сира кўниколмадим. Шу аснода терговчи худди сўроқ тугаганини билдиргандай, ўрнидан турди. Фақат ўша-ўша ҳоргин тусда, қилган ишингизга пушаймонмисиз, деб сўради. Мен ўйлаб туриб, нафақат пушаймонман, ўзимга ҳам жуда ёқимсиз, деб жавоб бердим. У тушунмагандай туюлди. Лекин ўша куни ҳаммаси шу билан тугади.

Кейин тез-тез терговчининг олдига борадиган бўлдим. Лекин ҳар гал адвокатим бирга бўларди. Мендан фақат олдин берган кўрсатмаларимни ойдинлаштириш талаб қилинарди. Ёки терговчи адвокат билан айблов моддалари-

ни муҳокама этишар эди. Ҳар қалай, тергов оҳанги астасекин ўзгариб қолди. Менингча, қилмишим терговчига жуда аниқ бўлган ва энди у менга қизиқмай қўйган эди. У менга худо тўғрисида бошқа гасирмади, биринчи марта учрашувимиздагидай ҳаяжонга тушганини бошқа кўрмадим. Шунинг учун сұхбатларимиз анча эркин бўла бошлади. Бир неча савол, адвокат билан қисқача сұхбат — вассалом. Ишим, терговчининг айтишича, ўз расамади билан илгарилашга тушди. Баъзан, агар сұхбат умумий мавзуларга кўчса, мени ҳам сұхбатга тортар эдилар. Бунаقا соатларда менга ҳеч ким жаҳл қилмасди. Энди эркинроқ нафас олаётган эдим. Худди олдиндан ёзиб қўйилгандай, ҳаммаси ўз маромида, осойишта, табиий кўчаётган ва менда ҳам гўё ўзим шу оиласнинг бир аъзосидай аломат бир таассурот пайдо бўлган эди.

Тергов ўн бир ойга чўзилди ва охирида терговчининг эшиккача кузатиб қўйиб, елкамга қоққанча:

— Ҳўш, бугунча етар, жаноб Дажжол,— деб дўстона хушлашганидай ноёб дақиқалардан бошқа мароқли дамлар умримда бўлганига ҳам қарийб ишонмай қолдим.

Кейин мени жандармлар қўлига тоширилар.

II

Баъзи хил нарсалар тўғрисида ганиришни ҳамиша ёқтирумайман. Қамоқдаги биринчи кунларимдаёқ умримнинг бу бўлаги ҳақида сўйлаш жуда ёқимсиз бўлишини тушуниб қолдим.

Кейин бу туйғунинг ҳам сариқ чақага қиммат эканини ўйлай бошладим. Моҳиятан олганда, биринчи пайтлар ҳали ҳақиқий маҳбус ҳам эмас, бир ожиз илинж билан, мана, мана, нимадир ўзгариб кетади, деб кутардим. Ҳаммаси Марининг биринчи ва охирги учрашувга келиши билан бошланди. Үндан хат олган қунимдан (Мари, турмуш қурмаганимиз учун бизга бошқа учрашувни рухсат беришмас экан, деб ёзган эди), айни шу қундан бошлаб мен шу ҳибсонга энди уйимга айланганини, ҳаётим ҳам шу ерда якун топганини англадим. Қамоққа олинганимдан кейин бошида мени бир нечта маҳбуслар ётган ҳибсонага қўйишди, уларнинг қарийб ҳаммаси араб эди. Дастрлаб улар мени кўриб, устимдан қула бошладилар. Кейин нима гуноҳ қилганимни сўрашди. Мен бир арабни ўлдирганимни айтдим ва улар жим бўлиб қолишиди. Лекин тезда қоронги тушди ва менга улар тўшанчи бўладиган бордонни қандай

ёйишни ўргатиши. Бош қўйиш учун бир учи лўлаболишдай юмалоқланар экан. Туни билан юзимда тахтаканалар ўрмалаб чиқди. Бир неча кундан кейин мени бир кишилик хибсхонага кўчириши, бу ерда ёғоч сўрида ётадиган бўлдим. Хибсхонада ахлат челяк билан юванишга тунука тоғора қўйилган эди. Қамоқхона шаҳардан баландда, тор туйнукдан денгиз кўриниб туради. Бир куни панжараага осилиб, ёруғликка талиниётган эдим, турмабон кирди ва мени кўргани келишганини айтди. Мен, ҳойнаҳой, Мари бўлса керак, деб ўйладим. Ростдан ҳам, Мари экан.

Утрашув хонасига мени аввал узун долондан, кейин зинапоядан, кейин яна долондан олиб бориши. Деразалири катта-катта қилиб фақат бир томонга қурилган кенг хонага кирдим. Икки қатор панжара тўсиқ бутун хонани узунасига бўлиб қўйган эди. Панжаралар орасидаги саккиз-ўн метр чамаси бўшлиқ маҳбусларни уларни кўришга келганлардан ажратиб турарди. Рўшарамда Мари, унинг йўл-йўл рўмолини, офтобда қорайган юзини кўрдим. Бу томонда, менинг қаторимда ўнтача, чамаси, бари араб маҳбуслар. Кўргани келган аёллар ҳам, Маридан бошقا, ҳаммаси кўпроқ араб; Марининг ўнг ёғида қора кийинган, лабларини қимтиб олган жиккак кампир, чап ёғида соchlари унниқиб кетган семиз аёл, у қўлларини силтаб, товушининг борича қичқирав эди. Дарвоҷе, панжараларнинг ораси жуда узоқ бўлганидан, маҳбуслар ҳам, кўргани келганлар ҳам бақириб гапиришга мажбур эди. Бақирақчиқир ва деразадан қуиши, кўзни олаётган нурлар ялангоч деворларга урилиб қайтиб яна кучаярди, кирган пайтимда ҳатто бошим айланиб кетди. Мен ётган хибсхона бундан тинч ва қоронгироқ эди. Кўникишим қийин бўлди. Кейин ўткир ёғдуда одамларнинг юзини аниқ фарқлай бошладим. Икки панжара оралигининг охирида турмабон ўтирган экан. Кўп араб-маҳбуслар ва уларга келган қариндошлари бир-бирларига қараб чўкка тушган эдилар. Улар бақирмаётган эди. Улар жуда секин гаплашар ва шунчачуввосга қарамай бир-бирларини эшитишни ҳам уддалар эдилар. Улар пастдан бўғиқ гулдирап, худди бошларининг устида уёқ-бу ёққа учайдиган савол-жавобларга бас торидай гўнғиллаб йўлдошлиқ қиласар эдилар. Буларнинг ҳаммасини бир зумда кўриб олдим ва Марига қараб юрдим. У аллақачон панжараага тармашиб олган ва кучининг борича жилмаяётган эди. У менга жуда чиройли бўлиб кўринди, лекин буни унинг ўзига айтишга чогим келмасди.

- Хўш, қалай? — деди у жуда баланд овозда.
- Бир нави.
- Соғлиғинг қандай, керакли ҳамма нарсанг борми?
- Ҳа, бор.

Гапимиз тўхтаб қолди. Мари ҳали ҳам жилмайиб турган эди. Семиз хотин менинг ёнимдаги, эри бўлса керак, оқ-сариқ сочли, кўзлари тиниқ, дароз давангирга бир нима деб бақирди.

Бу сухбат, афтидан, мен келгунча бошланган кўринади.

- Жанна уни олишга кўнмади! — деб жонининг борича бақирди бақалоқ хотин.

— Ҳа, ҳа,— деб такрорлади эри.

- Мен унга чиққанингдан кейин қайтариб олишингни айтсан ҳам, бари бир, олиб туришга кўнмади!

Шу пайт Мари, Раймон сенга салом айтди, деб қичқирди, мен:

— Раҳмат,— дедим.

Лекин ёнимдаги хотинига бақириб, гапимни эшилтирмади:

— Ўзи қандай, зўрми?

Хотини илжайиб жавоб берди:

— Ҳаммадан зўр!

Чап ёнимдаги қўшним — қилтириқ, қўллари ингичка йигит ҳали ҳам миқ этмай турган эди. Мен унинг жиккак кампирнинг рўпарасида ўтиргани, икковининг бир-бирига кўз узмай тикилишаётганини пайқадим. Уларни бошқа кузатишга имкон бўлмади, чунки Мари қичқириб қолди: яхши нарсаларни ўйлаш керак!

— Ҳа,— дедим мен.

Марига термилдим ва унинг енгил кўйлак яширган елкаларини қуchoқлагим келди. Мен бирдан бу мўъжаз қоматни қўмсадим, очиги, бундан бошқа яна нимани орзу қилиш мумкинлигини ҳам билмайман. Лекин, албатта, мудом жилмайиб туришига қараганда Мари ҳам худди шу нарсани ўйлаётган эди. Энди менга фақат тишларининг чақнаши, кўзлари атрофидаги кулгич ажинларигина кўриниб турарди.

— Чиқишинг билан тўйимизни қиласми!

— Шундай бўлади деб ўйлайсанми? — дедим, нимадир айтиш керак эди-да, ахир.

У жуда тез ва жуда баланд овозда жавоб қайтарди: бўлади, бўлади. Сен оқланасан ва ҳали икковимиз кўп чўмиламиз. Лекин ёнидаги семиз хотин яна ҳам қаттироқ бақирди: қамоқхона маъмуриятига сават тоширган экан,

унга нималар солинганини бир-бир санашга тушди. Ишқилиб, олаётганда текширсин, ахир, ҳаммаси озмунча пул турмайди! Иккинчи қўшним билан онаси бояги-боягидай сукут билан бир-бирига термилиб турган эди. Араблар пастдан ўшандай пи chir-пи chir гаплашаётган эдилар. Кўчадаги чароғон ёғду гўё шишиб кетган, ойнани босиб-итариб келаётгандай эди. У одамларнинг юзидан баайни ёрилиб кетган мева ширасидай оқиб тушарди.

Мазам қочиб қолди, жон деб кетгим келди. Шовқиндан чаккам лўқиллаб берди. Лекин, бари бир, ҳозирча иложи бор экан, Марини кўриб тургим келаётган эди. Мари ўз ишлари ҳақида гапиришга тушди, ҳануз жилмайшини қўймаётган эди. Гулдираш, бақир-чақир, гап-сўз томонлар отишмасига айланди. Фақат бир орол омон — ёнимдаги жиккак йигит ва унинг онаси индамай бир-бирларига термилар эдилар. Бирин-сирин арабларни олиб кета бошладилар. Биринчиси кетиши билан хонада қолганларнинг қарийб бариси жимиб қолди. Кампир панжарага яқинроқ сурилди ва айни шу дақиқада турмабон унинг ўғлига имо қилди. Ўғил:

— Яхши боринг, она,— деди.

Кампир эса панжара симлари орасидан чўзган қўлларини секин-секин, узоқ вақт силкиб турди.

Йигит чиқиб кетди, шу заҳоти кампирининг ўрнини шляпасини қўлига олган бир эрқақ эгаллади. Бошқа бир маҳбусни олиб келишди ва иккаласи шоша-пиша, лекин пастроқ овозда гаплашиб. кетдилар, чунки залдагиларнинг қарийб ҳаммаси жимиб қолган эди. Турмабон бу ёнимдаги шеригимга келди ва бунинг хотини энди бақиришга ҳожат йўқлигини билмагандай қичқирди:

— Boehabar бўл! Ўзингга қара!

Кейин навбат менга келди. Мари ҳаводан ўпич юборди. Эшикка етганда орқамга қарадим: у панжарага юзини босиб, қилт этмай, ҳануз ўша қийноқли, суратдай қотган табассуми билан жилмайиб турар эди.

Кўп ўтмай у менга хат ёзди. Ана шундан кейин айтиб бериш менга сира ёқмайдиган кўп нарсалар бошланди. Ҳар ҳолда, кўниртиришга ҳожат йўқ: мен бошқаларга қараганда енгилроқ ўтказдим. Лекин қамоқдаги биринчи қунларимда энг ёмони шу бўлдики, калламда эркин одамнинг хаёллари туғила бошланди. Масалан, бирданига қўмлоқда ястаниб ётгим, денгизга тушгим келиб қолади. Мана, оёғимга илк тўлқинлар шалоплаб урилади, сувга шўнгийман, шундай аниқ ҳис қиласанки, қушдай енгил

тортаман, ўзимни эркин ҳисоблайман,— шунда бирдан теграмни қамоқнинг тўрут девори қуршаб олади. Аммо бир неча ой ўтиб, бунақа хаёллардан қутулдим. Энди маҳбусга муносиб ўй суришга ўтдим. Ҳовлига — ҳар кунги сайрга олиб чиқишиларини ё бўлмаса, адвокат келишини кутиб ётаман. Бошқа вақтлари ҳам овучкоқ топадиган бўлдим. Ва доим ўйлардим: агар мени бирон қуриган дараҳт танасига тиқиб, шунинг ичидаги яшашга мажбур этишса, майли, ҳеч бир нарса қилишга илож бўлмасин, фақат бошим устида осмон ёришиб келаётгани кўриниб турса, шунга ҳам астасекин кўникаман. Биронта қуш учиб ўтишини, бу лутларнинг сузишини кутиб тураверардим, бари бир, бу ерда ҳам бугун адвокатим яна қандай алламбало галстук тақиб келар экан деб кутиб ётавераман, қамоққа тушмасимдан олдинлари ҳам шанбани — Марини қучоқласа бўладиган кунни сабр-тоқат билан шундай кутардим. Лекин, бундай ўйлаб кўрилса, мен қуриган дараҳт ичидаги ўтирганим йўқ. Мендан бахтсизроқ одамлар ҳам борку. Тўгри, бу менинг фикрим эмас, онамга тегишли, у, охир-оқибат, одам боласи ҳамма нарсага кўникади, деган гапни тез-тез айтиб юрарди.

Кейин ўзим ҳам ўй ўйлаганда, одатда, жуда чуқур киравермас эдим. Бир-икки ойни ўтказиш жуда оғир кўчди. Бир амаллаб ўзимни енгишим керак эди, лекин худди шу нарса ҳам вақтни ўтказишга ёрдам берди. Мана, масалан, аёлни жуда согиниб қоламан. Бу табиий, чунки ёшман. Мен ҳеч қачон фақат Марининг ўзинигина ўйлаганим йўқ. Шунчаки бир аёл, умуман аёллар, кўрганларимнинг ҳаммаси ҳақида ва қайсиси билан қачон, қаерда қандай қўшилганимни ўйлайман, шу қадар кўи ўйлаганимдан, ҳибсона уларнинг юзларига тўлиб кетиб, истакларимга торлик қилиб қолади. Қай бир маънода, бу нарса мени потайин ахволга солади. Лекин шу йўл билан кун ўтказиш осонроқ кўчади. Охирроғига келиб, катта турмабон, у ошхонадан овқат ташийдиган одамни кузатиб келарди, менга ачина бошлади. Шу катта турмабон менга аёллар тўгрисида гап очди. Ҳамма маҳбусларга ҳам энг етишмайдигани шу-да ўзи, деди у. Менга ҳам етишмаянти, дедим, одамларни бунақа ахволга солини адолатдан эмас.

— Ахир, худди шунинг учун ҳам сизларни қамоққа солишади-да,— деди у.

— Нега бунақа?

— Ҳа энди, эркинлик ҳам шунинг ўзи-да. Сизларни эркинликдан маҳрум қилишади-ку.

Бу гап илгари қалламга келмаган экан.

— Ҳа, тўғри айтасиз, бўлмаса бунинг жазолиги қоладими?

— Ҳа, мана, сиз фарқига борасиз. Бошқалар тушиунмайди. Лекин, бориб-бориб улар ҳам ўзларига таскин тошади.

У шундай деб чиқиб кетди.

Кейин — сигаретлар. Қамоқда бошидаёқ қайишим, бошмоғимнинг иплари, галстук ва чўнтағимдаги ҳамма нарсамни, энг ёмони — сигаретларимни олиб қўйган эдилар. Ҳибсонага тушганимдан кейин қайтариб беринглар, деб сўрадим. Лекин қайтариш таъқиқланганини айтишди. Биринчи кунлари ниҳоятда оғир бўлди. Ҳаммасидан ҳам чекиш мумкин эмаслиги мени эзиб юборди. Сўридан пайраҳа синдириб олиб сўрадиган бўлдим. Кун бўйи кўнглим айниб юрарди. Мендан ҳеч кимга халал бермайдиган, зиёни тегмайдиган нарсамни нега тортиб олишганига сира ақлим етмасди. Кейин тушундим — бу ҳам жазога кирап экан. Аммо бу вақтга келиб чекиш хуморидан қутулган эдим ва бу менга энди жазо ҳам эмас эди. Агар шу кўнгилсизликларни ҳисобга олмаса, мен жуда унча баҳтсиз эмасдим. Яна қайтараман, энг муҳими — вақт ўтказиш. Мен турли нарсаларни ўйлашга одатланиб олдим ва шундан кейин бошқа зерикмай қўйдим. Гоҳо ўзим яшаган хонани эслайман, мана, бир кезиб чиқаман, манави бурчакдан бошлаб, кўзим тушган майда-чуйдаларгача эътибор қиласман — ҳаммаси ёдимда аниқ тикланади. Бошида бу ҳам кўпга чўзилмас эди. Лекин галдан галга эслашим узайиб бораверди. Чунки ҳар бир курсини, қаерда, қайси ғаладонда қанақа ашё ётибди, арзимас нарсани, безаги, қирилган, дарз кетган жойларини, рангининг қанақалигини, пайпаслаганда қўлга қандай тегишини — барча тафсилотларини аниқ эсга туширадим. Айни пайтда чалкаштиrmай, тартибини бузмай, ҳеч бир нарсани унутмай хотиравашга тиришар эдим. Бир неча ҳафтадан кейин хонамда бор нарсаларнинг ҳаммасини бир-бир хаёлдан ўтказишимга соатлаб вақт кетказадиган бўлдим. Қанча эсласам, хотирамда шунча кўп арзимас майда-чуйдалар тикланаверди. Шунда бир нарсани тушундим: агар одам бир кунгина яшаса бас, кейин у қамоқда юз йил ҳам bemalol ётавериши мумкин экан. Зерикиб қолмаслиги учун унда истаганча хотира топилади. Қерак бўлса, бу ҳам таскин беради.

Яна уйқу ҳам бор. Бошда кечалари ёмон ухлар,

кундузлари эса мижжа қоқмас эдим. Аста-секин кечаларига' ишим ўнгланди ва ҳатто кундузлари ухлашга ҳам ўргандим. Кейинги ойлари эса кунига ўн олти, ўн саккиз соатлаб ухлайдиган бўлдим. Қолган олти соатни бир амаллаб ўтказиш керак эди, бунинг учун эса ихтиёrimda нонушта, тушлик, кечки овқат, табиий зарурат, хотиралар ва яна бир чехнинг саргузаштлари бор эди.

Бир куни мен сўридан, сомон тўшак тагидан унга ёпишиб қолган бир рўзнома парчасини топиб олдим, саргайиб, қарийб шаффофф тусга кирган эди. Бир жиноят тафсилоти экан, боши йўқ, лекин мазмунидан воқеа Чехословакияда бўлганга ўхшайди.

Бир одам баҳтини синаб кўриш учун туғилган қишлогини ташлаб, олис ўлкаларга улоқиб кетибди. У йигирма йилдан кейин бой-бадавлат бўлиб, хотини ва боласини эргаштириб юртига қайтибди. Қишлоқда унинг онаси билан синглиси кичкина меҳмонхона очиб олишган экан. У уйдагиларни ҳайратга соламан деб, хотини билан боласини бошқа бир жойга қўйиб, ўзи онасининг олдига борибди — онаси уни танимабди. У азбаройи ҳазилга гўё ўзига хона зарурлигини айтибди. Онаси билан синглиси кўрсанки, унда пул жуда кўп. Тунда уни болға билан уриб ўлдириб, жасадини дарёга ташлаб юборишади. Эрталаб унинг хотини келади, ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, кечаги меҳмоннинг кимлигини айтади. Она ўзини осиб қўяди. Синглиси ўзини қудуққа ташлайди. Мен бу воқеани минг марта ўқидим шекилли. Бир томондан, ҳеч ҳақиқатга тўгри келмайди. Иккинчи томондан — жуда табиий. Менингча, бу одам қай бир маънода ўзига тегишлисини олган. Ҳеч қачон мугомбирлик қилиш керак эмас.

Мен шу тарзда соатлаб ухлардим, хотираға берилардим, шу воқеа парчасини қайта-қайта ўқирдим, ҳибсхона дам ёришар, дам қоронғилашшар — вақт ўтиб бораверар эди. Бир пайтлар қаердадир қамоқдаги одам бориб-бориб вақт ҳақида тасаввур қилишни ҳам унутади, деб ўқиб қолган эдим. Лекин ўшанда бу гапга эътибор ҳам бермаган эдим. Мен куннинг бир вақтнинг ўзида ҳам жуда узун ва ҳам жуда қисқа бўлишини тушунмасдим. Албатта, бунақа кунлар — жуда узун, яна шунақа чўзилишадики, охир-оқибат, қўшилишиб, бири иккинчисига уйқашиб кетади. Билгисиз, қиёфасиз тус олади. Фақат «кеча» билан «бугун» деган сўзларнинг маъносигина йўқолмай туради.

Бир куни турмабон қамоқда ётганимга ҳам беш ой бўлганини айтиб қолди — ишондим-у, унча тубига етма-

дим. Мен учун ҳибсхонада ётган қуним — сира охири йўқ, чўзилгандан чўзилиб келаётган бир кун ва ташвишм ҳам доимгида битта ташвиш эди. Турмабон чиқиб кетди, мен декчани юзимга кўзгу қилиб тутдим. Юзим, ҳатто унга қараб жилмайишга уринганимда ҳам хўмрайганича қолаётгандай туюлди. Декчани ҳар ёқдан тутиб кўрдим. Яна жилмайдим, аксим бадқовоқ ва маъюслигича қолаверди. Кеч кираётган, қамоқхонанинг барча қаватларидан бўғиқ шом шовқинлари дилгир оҳангда баландлаб, яна шу қўйи секин пасаядиган, мен айтиб беришни сира ёқтирмайдиган бир кез эди. Туйнук олдига бориб, сўнаётган шом шуълалари ёғдусида яна бир марта аксимга термилдим. Юзим боягида жуда жиддий эди, начора, ўзим энди жиддийлашиб қолганимдан кейин, бунинг нимаси ажабланарли? Лекин айни шу пайти, бир неча ойдан бери илк марта, ўз овозимни аниқ эшитиб қолдим. Кўп қунлардан бери қулогимга эшитилиб юрган товуш шу экан: шундагина мен якқабўлмага тушганимдан бери доим ўзимга ўзим гапириб юрганимни англаб қолдим. Ҳамширанинг онамни кўмган қунимизда айтган гапи эсимга тушди. Ҳа, шундоқ, қамоқхонадаги шомлар қанақа бўлишини ҳеч ким тасаввур қилолмайди, бошқа нажот йўли ҳам йўқ.

III

Моҳиятан олганда, ёз фасли бошқа ёз билан тез ўрин алмашди. Иссик қунлар бошланиши билан ҳаётим янги босқичга ўтишини олдиндан билар эдим. Ишим суд маслаҳатчиларининг охирги сессиясида кўрилиши керак, сессия июнда яқунланади. Жараён бошланганда эркинликдаги ҳамма нарса қуёшга чулганган эди. Ҳимоячим мени ажрим уч-тўрт кундан кўпга чўзилмайди, деб ишонтирди.

— Суд имиллаб ўтирмайди,— деб қўшиб қўйди у.— Ишингиз бу сессиядаги энг асосий иш эмас. Бир падаркушлик бор, сиздан кейин тўғри шу ишни кўришга ўтишади.

Эрталаб етти яримда келиб, қамоқхона машинасида мени суд биносига олиб боришиди. Иккита миршаб мени зах тортган бир ҳужрага олиб кирди, бу ерда қоронгилик ҳиди анқирди. Эшик олдида кутиб ўтирдик, эшик нарёgidагилар эса гаплашади, бир-бирини чақиради, курсиларни суради, хуллас, гала-ғовур, талотўн, гўё концерт ўтиб, энди жуфтжуфт рақс тушишга хона ўртаси бўшатилаётган ҳайрия

оқшомига ўхшайди. Миршаблар, ҳали мажлис бошланганийўқ, деб айтишди, бирори менга сигарет тутди, мен рад қилдим. Салдан кейин менга, қўрқмаяпсизми, деди, мен ийўқ, дедим. Қай бир маънода менга ҳатто қизиқ эди, қўрайчи, қапақа бўлар экан. Ҳали бирон марта судга тушиб қўрмаганман.

— Ҳа,— деди униси,— лекин охирига бориб жонингга тегиб қолади.

Бироздан кейин хонадаги қўнгироқ жиринг этди. Шунда қўлимни кишандан бўшатишди. Эшикни очиб, мени айборлар курсисига етаклашди. Кенг хона одамга тўла. Пардалар очилмаган. Лекин у-бу ердан қуёш сизиб киради, ҳалитдан ҳаво етишмайди. Деразалар ҳали ёниқ. Ўтиридим, икки томонимдан миршаблар жой олди. Шу пайти рўпарамда турган саф-саф юзларни қўрдим. Ҳаммаси менга тикилиб олган эди, маслаҳатчилар шу эканини англадим. Лекин бирорини бироридан ажратолмадим, ҳаммаси қандайдир бир хил туюлди. Гўё трамвайдага кетяпман-у, рўпарамда қатор бўлиб йўловчилар — қиёфасиз нотапишлар ўтирибди, ҳаммаси менга тикилиб, устимдан кулишга баҳона қидираётгандай. Албатта бу ўйнинг бемаъни эканини тушунаман: улар мендан бирон кулгили нарсани эмас, жиноятни қидиришаётгир. Лекин унча ҳам фарқи ийўқ, ҳар қалай, ўшанда шу хаёлга борган эдим.

Одамнинг бунча қўплигидан ҳам танг қолдим — худди бочкага тузлаб қўйилган балиққа ўхшайди. Яна кенгхонага қўз югуртирдим, лекин биронта қиёфани ажратолмадим. Бошда шу оломоннинг ҳаммаси мени томоша қилишга келган деб янгишдим шекилли. Ўзи одатда одамлар менга эътибор бермайдилар. Шу талотўшнинг бари мен учун бўлаётганини англашим жуда қийин бўлди. Миршабга:

— Бунча одам! — дедим.

У ҳаммаси рўзномаларнинг иши, деди ва маслаҳатчилардан настдаги стол атрофида уймаланиган одамларни кўрсатди.

— Ана улар,— деди.

— Қимлар? — деб сўрадим.

У ана қайтарди:

— Рўзномалар.

Тапиши бир мухбирни кўриб қолдим, у айни бизга қараб келаётган эди. Хийла ёни ўтган, юзи ўта жонсарак кўриниса ҳам, истараси иссиқ эди. У миришаб билан самимий кўришди. Шунда мен бу ердаги одамларнинг бемалол, гўё

ҳаммалари қадрдон, бир-бирларини кўришдан баҳтиёр бўладиган дўстона даврага йигилгандай, саломлапиб, сўрашиб, гаплашиб ўтиришганини англадим. Ҳа, мана шунинг учун ҳам ўзимни галати, бу ерда худди чақирилмаган меҳмондай, ортиқча деб ҳис қилаётган эканман. Лекин мухбир менга жилмайиб гап қотди. Ишончим комил, деди у, ҳаммаси яхши бўлади. Мен раҳмат айтдим ва у:

— Биласизми, биз ишингизни оз-моз кўпиртиридик,— деб қўшиб қўйди.— Газеталар учун ҳозир ўлик мавсум. Ҳеч бир тузукроқ воқеа тоғилмади, фақат сизу мана шу падаркушилик.

Кейин боя ўзи гаплашган, ҳозир мухбирлар галасида бурнига қора гардишли қўзойнак қўндирган, семириб кетган сассиққўзанга ўхшаб турган бир одамга ишора қилди ва Парижда чиқадиган рўзноманинг маҳсус мухбери, деди.

— Аслида сиз учун қелгани йўқ. Падаркушиликнинг қандай суд қилишларини ёритади, а лекин ундан биратўла сизнинг ишингизни ёзиг келишини ҳам сўрашган.

Сал бўлмаса, унга раҳмат деб юбораёздим, лекин бунинг кулгили бўлишини ўз вақтида англаб қолдим. У менга самимий қўл силкиб қўйди ва нари кетди. Шундан кейин яна бир оз кутиб ўтиридик. Ҳамкарабалари қўршовида, адвокат ҳирқасини кийиб олган ҳимоячим пайдо бўлди. Мухбирлар олдига бориб, ҳаммаси билан қўл олиб кўришиб чиқди. То кенгхонада қўнгироқ чалингунча, улар мисоли ўз уйларида ўтиргандай, ҳазил-ҳузул қилиб, қулишиб турдилар. Кейин ҳамма ўз жойини эгаллади. Ҳимоячи олдимга келди, қўлимни сиқиб қўйди. Саволларга лўнда жавоб қайтаришим, ўзим ҳеч нарса ҳақида олдин гап бошламасим, қолган нарсаларни унинг ўзига қўйиб беришимни уқтириди.

Чап ёнимда тарақлатиб курси суришди, ўгирилиб қарадим — баланд бўйли, пеине тақсан қотма бир одам қизил ҳирқасини ҳафсала билан тўғрилаб энди ўтираётган экан. Бу — прокурор эди. Суд ижрочиси суд келаётганини эълон қилди. Айни шу пайти иккита баҳайбат вентилятор гувиллашга тушибди. Уч кипи — суд кирди — иккитаси қора, биттаси қизил ҳирқа кийган, ҳар бирининг қўлтигида қоғоз солинган биттадан жуздан, тез сунага йўл олдилар. Қизил кийгани ўртадаги курсига ўтириди, паногини рўпарасидаги столга қўйди, тепакалини рўмолча билан артиб, суд мажлиси очиқ, деб эълон қилди.

Мухбирлар аллақачон қаламларини шайлаган эдилар.

Уларнинг юзи бегам ва жиндайгина истеҳзоли кўринарди. Айтгандай, юпқа кулранг костюм кийган, ҳаворанг галстукли, уларнинг ичидаги энг ёш биттаси ҳали рўпарасидаги столда ётган ёзгичини қўлига олмай, фақат менга тикилиб ўтирган эди. Унинг юзида қанақадир номутаносиблик бор эди, лекин мен фақат унинг кўзларини кўрдим, жуда тиник, менга диққат билан термилаётган эди, бироқ нигоҳидаги ифодани унча илгамадим. Жуда галати — гўё ўзимни ўзим кузатиб тургандай бир ахволга тушдим. Эҳтимол, ҳали суд тартибини билмаганим учундир, кейин нима бўлганини унча тушунмадим: қуръя ташлаб маслаҳатчиликка номзодлар танлаб олдилар, раис ҳимоячи, прокурор ва маслаҳатчилардан алланарсаларни сўради (ҳар гал уларнинг боши раисга томон баравар ўгирилди), тез-тез айбномани ўқидилар (қулогимга таниш исмлар, бегона жойларнинг номи чалинди), яна ҳимоячига саволлар бердилар.

Кейин раис ҳозир гувоҳлар чақирилишини айтди. Ижрочи баланд овозда исм-шариғларни ўқиди, мен уларга эътибор қилдим. Шу пайтгача менга қиёфасиз ва қўйма бўлиб туюлган оломон ичидан гарибхона мудири, қоровули, Тома Перез чол, Раймон, Масон, Саламано, Мари навбат билан ўринларидан туриб, ёнбошдаги эшикка кирдилар. Мари мен томонга бекитиқча, ташвишли бош иргади. Шу пайтгача уларнинг биронтасини кўрмаганимга ҳайрон бўлиб турган эдим, бирдан яна бир исми-шариғ ўқилди ва Селест ўрнидан турди. Унинг ёнида ху бир марта ресторонда олдимга келиб ўтирган ўша савдои хотинни кўриб қолдим, нимчаси, қатъиятли юзи ва қўғирчоқ ҳаракатларидан танидим. У менга кўз узмай тикилаётган эди. Лекин ўйлаб ўтиришимга имкон бўлмади, раис гапни бошлаб қолди. У суднинг ишни эшитишга ўтишини айтди ва тўпланганларни тартибга, жимликка чақиришга зарурат бўлмаслигига умид билдириди. Унинг, яъни раиснинг бурчи ишнинг ҳар томонлама холис ва бегараз кўрилишини таъминлаш. Маслаҳатчилар зиммасида ҳақиқий адолат рухида хукм чиқариш экан, буларнинг ҳаммасидан ташқари, агар биронта одам тартибни бузгудай бўлса, раис унга кенгхонани бўшатиб қўйишни буюради.

Яна ҳам исиб кетди, жамоатдан баъзилари газета билан елпинишга тушди. Раис ижроига имо қилди, у сомондан тўқилган учта елпуғич олиб келди ва судьялар шу заҳоти уларни ишга солдилар.

Ва шу заҳоти мени сўроқ қилиш ҳам бошланди. Раис

менга жуда хотиржам ва ҳатто хайрихоҳ бўлиб, саволлар берди. Жуда байдимга урган бўлса ҳам, яна исмим, шарифим, ёшим ва шунга ўхшаган нарсаларни айтиш талаб этилди, ўйлаб қолдим: моҳиятан олганда, бу табиий, ахир, айбдорнинг ўрнига бошқа бир одамии суд қилиб юборсалар нима бўлади. Кейин раис менинг қилмишларимни қайта бошдан ҳикоя қилди ва мендан ҳар икки гапнинг бирида:

— Шундайми? Тўғрими? — деб сўраб турди.

Мен ҳар гал, худди ҳимоячим ўргатгандай:

— Ҳа, жаноб раис,— деб жавоб бердим.

Жуда чўзилди, чунки раис батафсил, ҳамма майдачуйдагача айтиб берди. Мухбирлар ҳам ёзишдан тинмади. Уларнинг орасидаги энг ёш мухбир билан автомат хотиннинг мендан кўз узмайтганларини ҳис қилиб турдим. Трамвай ўриндиқларидағи ҳамма йўловчининг кўзи раисда. У йўталди, қогоzlарни титкилади, сомон елпуғич билан елпинган кўйи менга ўгирилди.

У энди менинг ишимга, сиртдан қараганда, унча алоқаси йўқ, лекин, эҳтимол, моҳиятан жуда боғлиқ саволларга тўхташини айтди. Ҳозир унинг онам тўғрисида гапиришини англадим ва кўнглим ёмон бўлиб кетди. У онамни нима учун гарибхонага берганимни сўради. Унга қарашга ва ҳамширага беришга нулим етмас эди, деб жавоб бердим. Бу қарорга келишингиз қийин бўлдими, деб сўради у. Мен бир-биримиздан ҳам, умуман бошқалардан ҳам умид қиласиган ҳеч нарса қолмади, икковимиз ҳам янги турмуш тарзига кўнилган эдик, дедим. Шунда раис бу мавзуга янада чуқур киришга ҳожат йўқлигини айтди ва прокурордан менга саволи бор ёки йўқлигини сўради.

Прокурор менга қарамай, елкасидан, менинг яна чашма олдига ёлгиз қайтиб келганимдан мақсад арабни ўлдириш бўлмаганмикан, раиснинг ижозати билан шуни билмоқчилигини айтди.

— Йўқ,— дедим.

— Унда нега айбланувчида қурол бўлган ва у нима сабабдан айни шу жойга қайтиб борган?

Мен, тасодиф бўлди, деб жавоб бердим. Прокурор тишини гирих қилиб:

— Ҳозирча етарли,— деди.

Кейин қанақадир чалкашлиқ келиб чиқди, ҳар ҳолда, менга шунаقا туюлди. Ундан кейин судъялар пичирлашиб олдилар ва раис танаффус эълон қилди; эндиgi мажлисда гувоҳларнинг қўрсатмалари тингланади, деди.

Ўйлаб олишга вақтим бўлмади. Мени кенгхонадан олиб чиқиб, машинага ўтиргиздилар, қамоқхонага етказдилар, у ерда овқатимни едим. Сал ҳам ўтмай, жуда чарчаганимни эди сезган вақтим мени яна олиб кетишиди: ҳаммаси қайтадан бошланди: яна кенгхонага кирдим, ўша юзлар яна менга тикилди. Фақат баттарроқ исиб кетган, худди мўъжиза билан пайдо бўлгандай маслаҳатчилар, прокурор, ҳимоячи ва баъзи мухбирларнинг қўлида биттадан сомон елциуғич. Ёш мухбир, жиккак аёл ўша жойларида ўтирибдилар. Лекин улар еллингани йўқ ва илгаригидай менга тикилиб олишган.

Пешанамдан қўйилаётган терни артаман, қаердаман, менга нима бўляпти, тушунмай ўтирган эдим, тўсатдан гарибхона мудирини чақираётгандарини эшишиб қолдим. Ундан онамнинг мендан шикоят қилганми-йўқлигини сўрашди, у, ҳа, лекин бу одатдаги иш, ҳамма истиқоматчилар қариндошларидан нолийди, деди. Раис аниқроқ айтишни сўради: онам гарибхонага тоширганим учун мендан нолигаҳми, йўқми, мудир яна, ҳа, деди. Энди бошқа ҳеч қандай гап қўшмади. Кейинги саволга у жаноза куни менинг бамайлихотирлигимга ҳайрон бўлганини айтди. Ундан «бамайлихотирлик» деганда нимани назарда тутаётганини сўрашди. Мудир ерга боқди ва тобутда ётган онамни кўришни истамаганим, бир томчи ҳам ёш тўқмаганим, қабр устида сукут сақлаб турмаганим, марҳумни қабрга қўйгандан кейиноқ, жўнаб кетганимни айтди. У яна бир нарсага ҳайрон бўлди: дафи маҳкамаси ходимининг унга айтишича, мен онам неча ёшга кирганини аниқ билмаганман. Ҳамма бир дақиқа жимиб қолди, кейин раис мудирдан у айтган гапларнинг ҳаммаси мен тўғримдами-йўқлигини сўради. У саволни тушунмади, раис: «Қонун таомили шундай», деб изоҳ берди. Сўнгра у, гувоҳга саволингиз йўқми, деб прокурорга ўгирилди, прокурор хитоб қилди:

— Э йўқ, шу ҳам етиб-ортади.

У мен томонга шундай ёниб, шундай ғолибона қарадики, бирдан бу одамлар мени шу даражада ёмон кўришларини ҳис этиб, кўп йилдан бери биринчи марта, худди тентакка ўхшаб йиглаб юборишимга сал қолди.

Раис маслаҳатчилар ва ҳимоячидан менга саволлари бор-йўқлигини сўради, кейин эшиқбонни чақирди. У билан ҳам, бошқаларга ўхшаб, бояги таомил қайтарилиди. Гувоҳ жойга чиққандан кейин у менга бир қаради-да, кўзини олиб қочди. Онамни кўришни истамаганим, чекканим,

ухлаганим, сутли қаҳва ичганимни айтди. Шу аснода мен кенгхонада ҳаяжон кучайиб келаётганини ҳис қилдим ва биринчи марта ўзимининг гуноҳкорлигимни англадим. Эшикбонни яна қайтадан сутли қаҳва ва сигарет тўғрисида гапириб беришга мажбур қилишди. Прокурор менга мазах қилиб қаради. Шу пайт ҳимоячим мудирдан, сиз ҳам унга қўшилиб чекмадингизми, деб сўраб қолди. Лекин прокурор қаҳрли тусда норозилик билдириди.

— Судланувчи ким ўзи бу ерда ва ҳимоя усуслари қанақа ўзи! Ҳимоянинг айблов гувоҳларини қоралашга уриниши чиппакка чиқади, қақшатғич кўрсатмаларнинг залворини енгиш унинг қўлидан келмайди!

Шунда ҳам раис эшикбондан бари бир саволга жавоб беришни талаб қилди. Чол довдираф қолди.

— Тўғри, менда ҳам айб бор,— деди,— лекин фақат бу жанобнинг ўзи менга сигарет тутди, қўлини қайтариш нокулай эди.

Охирида мендан, қандай қўшимча қилишни истайсиз, деб сўрашди.

— Ҳеч қандай,— дедим,— гувоҳ тўғри галирятти. Унга сигарет тутганим ҳам рост.

Эшикбон менга ҳайрон бўлиб ва ҳатто миннатдорлик билан қараб қўйди. Сал чайналиб турди-да ва ўзи ҳам мени қаҳвага чорлаганини айтди. Ҳимоячи қувонч билан шовқинлади ва маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олишлари зарурлигини айтди. Лекин жавобига прокурор момақалдироқдай гумбуzladi:

— Шундай, жаноб маслаҳатчилар эътиборга олиб қўйишади. Чет бир одамнинг қаҳва таклиф этиши мумкинлиги, лекин ўзига ҳаёт бахш этган жасаднинг олдида ўтирган ўғил ана шу қаҳвани рад этиши кераклигидан хулоса ҳам чиқарадилар.

Эшикбон ўз жойига қайтди.

Перез чолга навбат келганда, суд ижрочиси уни минбарга қўлтигидан суяб олиб чиқиб қўйди. Тома Перез онамни яхши билиши, мени эса фақат бир марта, жаноза қуни кўрганини айтди. Ундан ўша қуни менинг нима қилганимни сўрадилар ва у жавоб берди:

— Тушунинг, мен қайгудан адо бўлган эдим. Қайгу билан бўлиб ҳеч нарсани кўрмабман. Мен учун бу энг оғир қайгу эди. Ҳатто ҳушимдан кетиб қолдим. Демак, жаноб Мерсони кўрмаганман ҳам.

Прокурор, ҳеч бўлмаса, унинг кўзёш тўққанини

кўргандирсиз, деб сўради. Перез, йўқ, кўрмадим, деди. Прокурор ҳам қеракли гапни айтди:

— Жаноб маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олиб қўйишларига тўғри келади.

Бироқ шу пайт ҳимоячимнинг қони қайнаб кетди. Перездан, менингча, ҳаддан ортиқ жаҳл билан, унда унинг ийғламай турганини кўргандирсиз, деб сўради. Перез:

— Йўқ,— деб жавоб берди.

Кенгхонада кулги кўтарилид. Ҳимоячи ҳирқасининг кенг енгларини ҳилпиллатиб, барагла хитоб қилди:

— Мана, қанақа экан бу жараён! Ҳаммаси тўпна-тўғри ва ҳаммаси тескарига бурилган!

Прокурор бўзариб кетди, қаламини қогозларига нуқи-ганча ўтираверди.

Беш дақиқага танаффус эълон қилдилар, ҳимоячи менга ҳаммаси яхши кетаётганини айтиб улгурди, ундан кейин эса Селестни — ҳимоя томони, яъни мен томонимдан бўлган гувоҳни чақиришди. У гоҳо яқшанба кунлари, икковимиз бирга пойга томоша қилгани борадиган кунларимизда киядиган янги костюмида эди. Лекин ёқасини қадашни эплолмаган шекилли, мис тўқача бўлмаса, кўйлагининг сурилиб кетишига бир баҳя қолгани кўриниб турарди. Селестдан уницида овқатлангани борганим тўгрисида сўрадилар, у тасдиқлади ва қолаверса, унга дўст эканимни ҳам айтди. Ундан мен тўгримда нима фикрда эканини сўрадилар, у мени одам деб айтди. Бу нима деганингиз? Нима деяётганимни ҳамма тушунади, деди Селест. У менинг дамдўз, одамови эканимга эътибор қилганми? Жавоб ўрнига Селест менинг худа-беҳуда валақайвермаслигимни айтди. Прокурор у овқатга доим ўз вақтида тўлармиди, деб савол берди. Селест қулди.

— Э, бу гапга ҳам арзимайди, икковимиз доим суришиб кетаверамиз.

Ундан мен қилган жиноят ҳақида нима деб ўйлашини сўрадилар. Шунда унинг икки қўллаб тўсиққа таяниб олишидан бу савол жавобига олдиндан тайёрланиб тургани маълум бўлди. У шундай деди:

— Мен шундай ҳисоблайман, бу баҳтсизлик. Баҳтсизлик нима, буний ҳамма билади. Баҳтсизлик қаршисида ожизсан одам. Мана, шунинг учун ҳам буни баҳтсизлик, деб ҳисоблайман.

У яна давом этмоқчи эди, аммо раис, жуда яхши, раҳмат, деди. Лекин, бари бир, у яна баъзи нарсаларни айтмоқчиман, деб туриб олди. Ундан қисқароқ қилишни

сўрадилар. У яна менинг бахсизликка учраганимни қайтарди. Шунда раис:

— Ҳа, тушунарли, — деди.— Лекин биз ҳам сиз айтаётгандака бахтсизликни суд қилиш учун бу ерда турибмиз. Раҳмат сизга.

Селест шунда энди нима қилишни, яна қандай ёрдам беришни билмаётгандай, менга ўғирилди. Кўзлари ғилтиллаб, лаблари қалтираётгандай туюлди. Айт, яна нима қисса бўлади, деб сўраётгандай эди. Мен унга ҳеч нима демадим, ҳеч қандай ишора ҳам қилмадим, лекин умримда биринчи марта эркак кишини бағримга босгим келиб қолди. Раис яна унга гувоҳжойни бўшатишни буюрди. Селест жойига тушди. Мажлис охиригача олдинга эгилиб, икки тирсагини тиззаларига тираб, панамасини ғижимлаган қўйи диққат билан эшитиб ўтирди.

Мари кирди. Унинг бошида шляпа, бари бир, янада чиройли эди. Лекин менга унинг бошяланг юргани қўпроқ ёқади. Мен ҳатто узокдан туриб ҳам унинг сийналари қандай диркиллаётганини туйдим, доим салгина туртиб турадиган таниш лабларини кўрдим. Мари жуда ҳаяжонла-наётганга ўхшади. Шу заҳотиёқ ундан мени қанчадан бери билишини сўрадилар. У, маҳкамада бирга ишлагани-миздан, деб айтди. Раис муносабатимиз қаңдай бўлганини билгиси келди. Мари мен билан дўст эканини айтди. Кейинги саволга эса, ҳа, тўғри, унга турмушга чиқмоқчи эдим, деди. Прокурор қофозларини варақлаб туриб, тўсатдан қачон алоқамиз бошланганини сўраб қолди. Мари ой билан кунини айтди. Прокурор юзига лоқайд тус бериб ва янглишмасам, шундан бир қун олдин унинг онасини қўмишган, деб эскартиш берди. Кейин аччиқ илжайиб, Мариға ноқулай эканини тушунаётгани, унга қолса, бу мавзууда бошқа гапиришни истамаслиги (шу ўринда унинг товуши кескин жааранглади), лекин зиммасидаги бурч — ҳамма нарсадан юқори эканини қўшимча қилди. Ва Маридан биз бирга ётган ўша кунни батафсил айтиб беришни талаб қилди. Мари гапиришни истамади, аммо прокурор айтганида туриб олди, кейин Мари икковимиз қандай бирга чўмилганимиз, кинога тушганимиз ва сўнгра ўзининг меникига борганини айтиб берди. Прокурор Марининг терговда берган қўрсатмаларидан кейиноқ ўша куни қандай картина қўйилганини аниқлаб олганини айтди. Лекин ўшанда қандай фильм қўйилганини Марининг ўзидан эшитмоқчи экан. Мари эштилар-эштилмас Фернандель ўйнаган фильмнинг номини тилга олди.

У айтиб бўлгач, кенгхонага ўлик сукунат чўқди. Шунда прокурор ўрнидан турди, унинг юзи жуда ҳам жиддий, товушида самимий титроқ бордай туюлди менга, у мен томонга бармогини нуқиб, секин хитоб қилди:

— Муҳтарам маслаҳатчилар, бу одам бир кун олдин онасини қўмиб, эртаси куни қўмлоққа чўмилишга борган, у ерда ўйнаш ортирган ва шод-хуррам томоншага тушган. Сизга бундан ортиқча гап айтиломайман.

У ўтириди, кенгхона ҳали ҳам сукутда эди. Бирдан Мари ўкраб йиглаб юборди ва бу ерда мени мажбуrlаб, ўйлаганимдан бошқа гапларни айттиришди, уни жуда яхши биламан, ҳеч қанақа ёмонлик қилгани йўқ, дея гапириб кетди. Лекин раис ижрочига имо қилди, у Марини олиб кетди ва мажлис давом этаверди.

Шундан кейин Масонни, унинг мени ҳалол, «бундан ташқари, виждонли» одам, деб далолат этишини ҳеч ким тузукроқ эшитмади. Итига қандай ғамхўрлик қилганимни аита бошлаган, онасига қандай муносабатда эди, деган саволга, икковининг гаплашадиган гаплари ҳам тугаган эди, шунинг учун ҳам онасини ғарибхонага берди, деб жавоб қилган Саламано чолни ҳеч ким яхшироқ эшитмади.

— Тушуниш керак,— деб туриб олди Саламано,— тушуниш керак.

Лекин ҳеч ким тушунмагани кўриниб турарди. Уни ҳам олиб чиқишиди. Кейин охирги гувоҳ — Раймоннинг навбати келди. У менга сал белгили бош иргаб қўйди-да ва шу заҳоти гуноҳим йўқлигини далолат қилди. Лекин раис гувоҳнинг бурчи — хулоса чиқариш эмас, воқеани айтиб бериш, унинг иши — саволларга жавоб бериш, деди. У ўлдирилган араб билан қандай муносабатда бўлган? Раймон бу саволдан фойда чиқаришга уринди, ўлдирилган одамнинг душмани аслида мана, ўзи эканини, чунки унинг синглисига шашалоқ ургани, шундан кейин акаси уни ёмон кўриб қолганини айтди. Лекин раис ўлдирилган арабнинг мени ёмон кўришга ҳам сабаб бор-йўқлигини сўради. Раймон менинг қўмлоққа бориб қолганимни гирт тасодиф, деди. Шунда прокурор ҳамма фожиага сабаб бўлган хат нима қилиб мен томонимдан ёзилиб қолганини сўради. Раймон буни ҳам тасодиф, деди. Прокурор эътиroz қилди: бу воқеадаги ҳамма айб негадир тасодифнинг бошига тушяпти. У яна бир нарсани билишга қизиқди: Раймон ўйнашига шашалоқ тортганда менинг ажратиб қўймаганим — бу ҳам тасодифми? Миршабхонага тасодифан гувоҳ бўлиб борганимиканман? Қўрсатмаларим билан Раймонни

ҳар жиҳатдан қўллаганим — бу ҳам тасодифми? Охирида у Раймоннинг нима ҳисобига тирикчилик қилишини сўради. Раймон «Омборчиман», деб жавоб қилди ва прокурор шунда маслаҳатчиларга ўгирилди: бу гувоҳнинг жуда бошқача касби борлиги ҳаммага маълум, у — қўшмачи. Мен эса унинг дўсти ва ҳамтовориман. Демак, бу ўринда қабоҳатга йўғрилган тубан бир фожиа келиб чиқсан ва суд рўпарасидаги одам расмона жиноятчи эмас, балки виждони ва номусини йўқотган разил бир кимса. Раймон ўзини оқлашга уринди, ҳимоячим ҳам норозилик билдириди, лекин уларга прокурорнинг гапи тугагунча жим туриш буюрилди.

— Бошқа айтадиган гапим қолмади ҳисоб,— деди прокурор ва Раймондан сўради:

— Судланувчи сизга оғайнимида?

— Ҳа,— деди Раймон,— менинг дўстим у.

Прокурор менга ҳам шу савонни берди, мен Раймонга қарадим, у кўзини олиб қочмади.

— Ҳа,— дедим.

Шунда прокурор маслаҳатчиларга ўгирилиб, хитоб қилди:

— Мана, онаси ўлганининг эртаси куни шармандаларча бузуқлик қилган ҳам шу одам, ифлос, ахлоқсиз бир жанжалга чек қўйиш учун, арзимаган бир сабаб билан одам ўлдирган ҳам шунинг ўзи.

Прокурор ўтирди. Лекин ҳимоячим чидаб туролмади, қўлларини ҳаяжон билан тепага қўтарган эди, ҳирқасининг кенг енглари пастга тушиб, ҳатто крахмалланган қўйлагининг қатларигача очилиб қолди.

— Ахир, уни нимада айблашяпти ўзи,— деб қичқириб юборди у,— одам ўлдирганидами ё онасини кўмганидами?!

Кенгхонада кулги кўтарилди. Лекин прокурор яна қад ростлади ва ҳирқасига бурканиб, бу икки хил ҳодиса орасидаги чуқур, ақлни лол қолдирадиган чамбарчас боғланишни қўрмаслик учун муҳтарам ҳимоячидек анойи бўлиш керак, деди.

— Ҳа,— деб у тантанавор хитоб қилди,— мен бу одамни онасини кўмган куни кўнглида жиноятчи бўлганида айблайман!

Унинг сўзлари одамларга жуда катта таъсир қилганга ўхшади. Ҳимоячи кифтини қисиб қўйди, пешанасига қўйничиган терларини артди. Унинг ўзи ҳам довдираб қолганга ўхшади ва ўзим ҳам шунда иш мен учун чаппасига кетаётганини англадим.

Шундан кейин ҳаммаси тезлашди. Мажлис ёпилди. Мени суд биносидан олиб чиқиб, машинаға ўтқазишаётган пайтда ёз оқшомининг илиқ ҳавосидан түйиб нафас олдим, унинг ифори, бўёқларини туйдим. Кейин, гилдиракли зими斯顿 ҳибсхона ичидагораётисб, ҳоргинлик аралаш қадрдан шаҳарнинг ўзим доим яхши қўрадиган ғала-говурини, кўнглим очиқ ва хотиржам пайтларимда жуда ёқтирадиган товушларни эшитдим. Кундузги сурон анча босилган, газетфурушларнинг қичқириғи, хиёбонларда уйқуга кетаётган қушларнинг ўчаёзган чийиллашлари, сандвич сотаётганларнинг харидор чорлаши, кескин бурумда трамвайларнинг шикоятомуз гийқиллаши, тун қопланиши арафасида бандаргоҳга худди осмондан қўйилиб тушаётгандек туоладиган нотинч гулдирашни аниқ-аниқ эшитдим — озод пайтларимда бунақа билгилар билан қўзимни юмиб ҳам йўлни топиб бораверар эдим. Ҳа, айни шу соатларда ўзимни жуда яхши ва хотиржам ҳис қиласдим. Ҳозир мени беташвиш, тушимга ҳеч нарса кирмайдиган уйқу кутаёттир. Лекин энди нималардир ўзгариб кетди ва мени фақат эртанги кунни қаршилаш истаги эмас, яна яккахона ҳам кутаётган эди. Гёё ёз осмонига билги қилиб қўйилган бу таниш йўллар мени фақат осойишта уйқуга эмас, балки қамоқхона панжаралариға ҳам етаклаб боради.

IV

Ҳатто қора курсида ўтирганда ҳам одамлар ўзинг ҳақингда нима деяётганларини эшитиш қизиқ бўлади. Прокурор билан ҳимоячи ўз нутқларидан мен тўғримда, ҳа, қилган жиноятимдан кўра, кўпроқ ўзим ҳақимда бисёр мулоҳаза юритдилар. Икковининг нутқи ўртасида деярли фарқ ҳам йўқ эди. Ҳимоячи қўлларини қўкка чўзди, мени айбдор, лекин шафқатга арзиди, деб ишонч билдириди. Прокурор қўлларини пахса қилди, мени айбдор ва тариқча ҳам шафқатга арзимайди; деб айюҳаннос солди. Менга фақат бир нарса сал-пал нокулай бўлди. Ҳар қанча ўйга чўммай, бари бир, ҳар замонда гап қўшгим келди, лекин ҳар гал ҳимоячи:

— Жим туринг! Ўзингизга яхши бўлади,— деб изн бермади.

Шундай бўлиб чиқдики, менинг ишимни мени аралаштиrmай кўришди. Ҳамма нарса менинг иштирокимсиз

бўлди. Тақдирим ҳал қилингани, лекин мендан ҳеч ким ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўрамади. Баъзан уларнинг гапини бўлиб: «Айтингларчи, айбор, охироқибат, ким ўзи? Ўзингни айблашса, қараб турасанми», демоқчи ҳам бўлдим. Лекин чуқурроқ ўйласам, айтадиган гапим йўқ экан. Қолаверса, одамларнинг сен билан шугуллангани қизиқарли машгулот бўлса ҳам, тезда кўнгилга уриб қолар экан. Дейлик, прокурорни тинглашдан чарчаб кетдим. Ҳар замонда унинг юзуқ-юлуқ бирон гапи ё ўзимни ҳайрон қолдирган, диққатимни тортган бирон бир хитоби, ишорасини айтмаса, эшикмадим ҳисоб.

Тушунишимича, унинг фикрларидан мени илгаридан атайлаб ўйланган режа билан одам ўлдирган, деган маъно келиб чиқади. Ҳар ҳолда, у шундай деб исботлашга уринди. Унинг ўзи шундай деб айтди:

— Мен буни исботлайман, жаноб суд маслаҳатчилари, икки восита билан: аввал фактларнинг чароғон ёритилиши билан, сўнгра бу жинояткор кўнгилнинг сирли пучмоқларини таҳлил қилганда пайдо бўладиган мудҳиш нурлари билан исботлаб бераман.

У онам ўлгандан кейин нима ўтган бўлса — ҳамма фактларни яна санаб чиқди. Ўзимни бегам тутганим, онамнинг неча ёшдалигини айтоғмаганим, эртаси куни эса аёл билан бирга чўмилганим, кинода комедия кўрганим, Марини уйга олиб борганимни такрор эслатди. У ҳадеб «ўйнаши», «ўйнаши» деяверди, мен бошда тушунмадим, Мари эса мен учун фақат Мари эди. Кейин у Раймон билан бўлган тарихга кўчди. Унинг тасвирлашида ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ бир тус олганини айтиб ўтиш керак. У нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўғридай қўринарди. Мен Раймон билан режа тузиб, ўйнашини мазкур «аҳлоқи шубҳали» субъект чангалига тушириш учун хат ёзиб берганман. Мен қумлокда Раймоннинг ҳарифи билан жанжал чиқарганман. Раймонни ярадор қилишган. Мен унинг тўппончасини олганман. Қурол ишлатиш учун қайтиб борганман. Ўша арабни ўлдириш мақсадида борганман. Бир марта отганимдан кейин кутиб турганман. Кейин эса «ишинг пухта қилинганидан» кўнглимни тинчтиш учун, қанақадир ўйлаб қўйилган режа бўйича — шошилмай, ишонч билан унга яна тўртта ўқ узганман.

— Мана шундай, жаноблар,— деб давом эттириди прокурор.— Мен бу одамни атайлаб, совуққонлик билан қилинган қотилликка бошлаб келган воқеалар тарихини айтиб бердим. Қайтараман ва ўз фикримда қатъий

тураман: бу ўринда режа бўлган. Бу — жаҳл устида амалга оширилган оддий қотиллик эмас, айбини юмшатса бўладиган, кутилмагандаган жиноят эмас. Қаршингизда, жаноблар, керагича ақлли одам ўтирибди. Унинг гаплари ни эшитдингиз, тўғрими? Саволларга жавоб беришни қотирди. У ҳар бир сўзининг баҳосини билади. Ва ўзини идора қилолмай иш тутган деб айтольмаймиз.

Хуллас, мени ақллига чиқаришди. Лекин мен оддий одамларга фазилат ҳисобланадиган хислатнинг нима учун жиноятчига келганда қақшатқич далил бўлишини сира тушунолмадим. Шундан ҳайратга тушдим ва унинг:

— Жилла қурмаса, у афсус қиляптими? Гёё ҳеч нарса бўлмагандай! Тергов давом этган шунча вақт ичидан бирон марта бу одамнинг ўз қилмишига сал-пал бўлса ҳам пушаймон бўлганини эшитмадик,— деган гапи қулоғимга етиб келгунча, уни эшитмай қўйдим.

Шу аснода у мен томонга ўгирилиб, бармоғини бигиз қилди-да, қайтадан ҳужумга ўтди, нега бунақа қилаётганини, очиги, тушуниш қийин эди. Албатта, унинг қисман ҳақ эканини тан олмай иложим йўқ. Ҳа, мен қилмишимга унча ҳам афсус қилмадим. Лекин, бари бир, унинг менга бу қадар ғазаб билан ёнишиб олиши ғалати туюларди. Мен унга ўзимнинг бирон нарса хусусида ҳеч қачон ҳақиқий пушаймон бўлмаганимни жон-жон деб, жуда самимий ва дўстона қилиб тушунтиришга тайёр эдим. Мени доим олдинда турган, бугун ва эртага бўладиган нарсалар ўйлантиради. Лекин, албатта сени қора курсига ўтказганларидан кейин ҳеч ким билан бунақа оҳангда гаплашиб бўлмайди. Мен дўстона, самимий гаплашиш ҳуқуқидан маҳрумман. Яна тинглашга уриндим, чунки прокурор менинг қалбим ҳақида мулоҳаза юритишга ўтди.

У, мен унинг кўнглига жуда диққат билан тикилдим, лекин ҳеч вақо топмадим, муҳтарам суд маслаҳатчилари, деди. Чиндан ҳам, унинг айтишича, менда ҳеч қанақа қалб йўқ, инсоний ҳеч нарса йўқ, инсон қалбини гуноҳдан асрайдиган ахлоқий ақидалардан тамомила маҳрумман.

— Ҳеч ўубҳасиз,— деб қўшимча қилди у,— биз буни унга айб сифатида қўйишимиз керак эмас. Ўзи эгаллай олмаган нарсанинг ўйқлиги учун уни айблаш мумкин эмас. Лекин бу ерда, судда, кечиримлик, раҳмдиллик — суст олижаноблик ўз ўрнини қийинроқ, бироқ юксак олижанобликка — айни адолатпарварликка бўшатиб бериши лозим. Чунки бу одамнинг қалбидаги сахро тубсиз ўнқон

бўлиб ёрилиб, жамиятимизни тутиб турган ҳамма нарсани ютиб юбориш хавфини солаётир.

Шу аснода у менинг онамга мупосабатим ҳақида гапирди. Олдин айтган гапларини қайтарди. Лекин бу гал, жиноятимни гапирганидан кўра сўзам олроқ бўлиб кетди — шу қадар гапни эздики, охири иссиқдан бошқа ҳеч нарсани сезмай қолдим. Ишқилиб, то прокурор гапдан тўхтаб, бир оз сукут қилгач, яна қайта, энди жуда секин, чин юракдан:

— Жаноб маслаҳатчилар, эртага худди шу суд ёвузиликниң энг разили — падаркушликни кўриб чиқади,— деган гапни айтгунча шу алпозда ўтиредим.

Бунақа ёвузилик, деди у, сира ақлга сифмайди. У инсоний суд жиноятчига шафқатсиз жазо беришига умид қилишга журъат этади. Лекин у ҳатто бундай мудҳиш жиноятдан ҳам менинг тошбағирлигимни кўрганчалик даҳшатга тушмаганини қўрқмай айтади. У шундай ёндашади: тошбағирлиги билан ўз онасини ўлдирган одам отасига жинояткорона қўл кўтарган одам билан баббаравар инсониятдан юз ўтиради. Ҳар ҳолда, биринчиси иккинчисининг қилмишларига йўл очиб беради ва маълум маънода, бу қилмишларга бошлангич бўлиб, уларни муқаррар қилиб қўяди.

— Жаноблар,— деди прокурор овозини бир парда кўтариб,— агар мен ҳозир қора курсида ўтирган одам, эртага сиз кўриб чиқадиган қотиллиқда ҳам айбдор деб айтсан, бу фикрни ҳаддан ошиқ деб топмаслигингизга ишончим комил. Ва уни шу қилмишига муносиб тарзда жазолаш лозим бўлади.

Прокурор терга ботган юзини артди. Хулосасида у зиммамдаги бурч жуда машаққатли, лекин бу бурчни қатъият билан адо этаман, деди. Мен энг муҳим ақидаларини тан олмайдиган бу жамиятда менга ўрин йўқ, инсон кўнглиниң энг оддий қўзғалишлари ҳам менга ёт эканми, демак, раҳм-шафқат кутишдан ҳам маҳрум эканман.

— Мен сиздан унинг бошини талаб қиласман,— деди у,— бу талабни тоза виждон билан қиласман. Шу соҳада талай вақт тер тўқдим, бир неча марта ўлим жазоси талаб этишимга тўғри келди, лекин ҳеч қачон бурч мешаққати бунчалар қасосли бўлмаган, мувозанатга келмаган, ҳокимона ва муқаддас зарурат нурида ёрицмаган ва мен қиёфасидан биронта инсонийлик белгиси тополмаган маҳлуқни кўрганда даҳшатга тушганимчалик ойдинлашмаган эди.

Прокурор жойига ўтиргандан сўнг узоқ дақиқа жимлик чўкди. Ўзимни айтсам, иссиқдан, ҳайронлиқдан гаранг бўлиб қолган эдим. Раис йўталиб олгач, жуда секин овозда мендан бирон қўшимча қилишни истамайсизми, деб сўради. Ўрнимдан турдим — гапиргим келаётган эди, (тўғри, сал узук-юлуқ бўлди) сира ўша арабни ўлдириш ниятим йўқ эди, дедим. Раис, бу далилсиз изоҳ, деди. Менинг ҳимоям шу пайтгача нимага асосланганига ақли етмаётгани ва адвокатимни тинглашдан олдин, қанақа ниятда иш кўрганимни ўзимдан эшиитмоқчилигини айтди. Гапим тутуриқсиз чиқишини тушуниб турсам ҳам, шошапиша, тутулинқираб: ҳаммаси қўёшдан бўлди, дедим. Кенгхонада кулги эшиитилди. Адвокатим кифтини қисди ва шу заҳоти унга сўз беришди. Лекин у энди кеч бўлгани, нутқи бир неча соатни олишини айтиб, сўзини тушдан кейинги мажлисга ўтказишларини сўради. Суд розилик билдириди.

Танаффусдан кейин баҳайбат вентиляторлар суд кенгхонасида димиқиб қолган ҳавони яна ўшандай шопиришга тушди, суд маслаҳатчиларининг кичкина, чипор елпугичлари яна ўшандай ҳилпирай бошлади. Назаримда, ҳимоячининг гапи сира тугамайдигандай эди. Ора-сира эшиитган бўлсам керак, ҳар ҳолда:

— Ҳа, бу ҳақиқат, мен ўлдиридим,— дегани қулогимга чалинди.

Ва у худди шу оҳангда давом эттириди — нутқи мен ҳақимда кетяпти-ю, у эса ҳар гал «мен» дейди. Жуда ҳайрон қолдим. Миршабга эгилиб, нега бундай деяётганини сўрадим. У менга жим ўтириңг, деб буюрди-да, салдан кейин:

— Адвокатлар доим шунақа гапиради,— деб қўшиб қўйди.

Шу йўл билан мени ишдан четлаштириб, йўққа чиқаришаётир ва, маълум маънода, бошқа одам билан алмаштиришяпти, деб ўйладим. Лекин, бу кенгхонада бўлаётган ҳамма нарсадан жуда узоқда юрганга ўхшайман. Ҳатто ҳимоячи ҳам кулгили туюлди. У менинг йўлдан озиш, васваса билан ҳаракат қилганимни шошапиша эслатди-да, кейин қалбим ҳақида фикр юритишга ўтди. Лекин, менингча, прокурор унга қараганда истеъоддлироқ гапирган эди.

— Мен ҳам бу қалбга синчиклаб назар солдим,— деди ҳимоячи,— лекин прокуратуранинг кўп ҳурматли вакилидан фарқли ўлароқ, мен у ердан у-бу нарсаларни топдим ва

худди очиқ китобни ўқигандай, бу қалбда нималарни кўрганимни айтиб бериш имкони мумкин.

У қалбимдан менинг ҳалол инсон, толмас, тиришқоқ меҳнаткаш, ўзим хизмат қилган фирма манфаатларига содиқ, бегоналарнинг дардига шерик ва атрофдагиларнинг муҳаббатини қозонган одам эканимни ўқиби. Унинг фикрича, мен ибратли ўғил ва сўнгги имконгача онамнинг суюнчиғи бўлганман, онамни озгина маош билан яратиб беролмаган қулайлик ва хотиржамликни у ерда топар, деган умидда гарибхонага берганман.

— Шу қариялар гарибхонаси атрофида шунчак айюҳаннос солинаётганига мен жуда ҳайронман, жаноб суд маслаҳатчилари,— деб қўшимча қилди ҳимоячим,— зотан, агар шундай муассасаларнинг фойдалиги ва олийхимматлигини исботлаш лозим кўрилса, уларга давлатнинг ўзи рағбат бергаётганини эслатиб қўймоқчиман.

У фақат жаноза тўғрисида гапирмади ва мен унинг нутқида шу жой бўш эканини тушундим. Лекин бу узундан-узоқ жумлалар, қалбим ҳақида мулоҳаза юритгандарида сира тугамайдигандай туюлган соатларнинг ҳаммасидан, гўё барини лойқа сув босгандай бўлиб, бошим айланана бошлади.

Фақат охирида, ҳимоячим ҳали ҳам ниманидир уқтираётган пайтда, қандайдир кўчадан, суд биносининг барча деворларию ва кенгхонасидан сизиб кириб, қулогимгача етиб келган бурғи товушини — музқаймоқфурушнинг аравачаси ўтиб қолганини эслайман. Ва шунда энди мен маҳрум бўлган, илгариги ёз ифорлари, суюкли кўчалар, шом осмонининг бўёқлари, Марининг кулгиси, унинг кўйлаги каби энг майда ва энг аниқ қувончларни ҳадя қилган ҳаётнинг хотиралари ёпирилиб келди. Бу ерда, кенгхонада маънисиз, бефойда қўққайиб ўтириш жонимдан тўйдириб юборди ва бир нарсани — ҳаммаси тезроқ тугаб, тезроқ ҳибсхонага қайтиб, ухлаб олишни истаб қолдим. Ҳимоячи охирида, албатта, маслаҳатчилар қисқа муддатга ақлини йўқотганидан шу кулфатга учраган ҳалол бир меҳнаткашни ўлимга йўллашни истамайдилар, деб хитоб қилгани ҳам зўрга қулогимга кирди. Айни юмшатадиган ҳолатларни эътиборга олиниши керак, чунки мен учун энг оғир жазо — мангу виждан азоби бўлиб қолади. Суд маслаҳатлашиб олгани кетди, ҳимоячим эса, мажоли қуригандай, жойига ўтириб олди. Лекин шу аснода уни ҳамкаслари ўраб, қўлини қисиб, табриклай бошладилар.

— Жуда зўр чиқди, азизим,— деб айтишди унга.

Ҳатто биттаси мени шоҳидликка ҳам тортди.

— Қандай? — деди у менга.

Мен, нутқ зўр бўлди, деб унга қўшилдим, лекин унча кўнгилдан чиқариб айтмадим, чунки жуда чарчаган эдим.

Бу орада кўчада кун ўчаётган, кенхона ҳам илгаригидай иссиқ эмас эди. Онда-сонда ташқаридан эшитилган товушларга қараб, майин, салқин оқшом кираётганини туйдим. Ҳаммамиз кутиб ўтирадик. Лекин бирга кутаётган нарсамиз фақат менга тегишли эди. Мен яна кенхонага қарадим. Сурранг пижжакли мухбир билан автоматхотиннинг нигоҳига дуч келдим. Ва шунча вақтдан бери Марига қарамаганимни эсладим. Уни унуганимдан эмас, балки жуда банд эдим. Уни Раймон билан Селестнинг ўртасида кўрдим. У менга худди,— мана, ниҳоят! — дегандай, секингина бош иргади ва жуда ташвишга тушганига қарамай, жилмайиб қўйди. Лекин ичимдаги ҳамма нарса тош қотгандай эди, ҳатто унга жавобан жилмайишга ҳам чоғим келмади.

Суд қайтиб кирди. Маслаҳатчиларга тез-тез бир нечта савол ўқиб берилди. Узуқ-юлуқ эшиитдим: «Қотилликда айбланади...», «васвасас...», «айбни енгиллаштирадиган ҳолатлар...» Маслаҳатчилар чиқиб кетишли, мени бошда мажлисни кутиб ўтирган жойимга, ўша ҳужрага олиб кирдилар. Ҳимоячи ҳам шу ерга келди. Унинг оғзи тинмас, менга ўзини илгаригидан ҳам яқин тутиб, дўстона гапирди. У ҳаммаси яхши бўлишига, менинг бир неча йиллик қамоқ ёки каторга билан қутулишимга ҳисоб қилаётган экан. Мен ундан, агар ҳукм жуда ёмон чиқса, ишни қайта қўришларига умид борми, деб сўрадим. У, йўқ, деди. Унинг усули олдиндан хулоса чиқармасликка қурилган, чунки бундай қилса, маслаҳатчилар баттар тўнини тескари кияди. Бунақа иш устидан чиқарилган ҳукмни жиддий асос бўлмаса, ҳеч ким қайта қўрмайди, деб тушунтириди у. Бу менга жуда равшан эди, унинг фикрига қўшилдим. Чуқур ўйлаб қўрилса, ақлли йўл тутилган. Бўлмаса, худа беҳудага қоғозбозлик урчиб кетади.

— Ҳар ҳолда,— деди ҳимоячи,— авф сўраб ариза бериб қўйган маъқул. Лекин ишонаман: охири яхши бўлади.

Биз жуда узоқ, тахминан чорақам бир соатча кутиб қолдик. Кейин қўнгироқ чалинди. Ҳимоячи эшикка йўл олди.

— Ҳозир маслаҳатчилар оқсоқоли саволларга берилган

жавобларни ўқийди,— деди у чиқаётіб.— Сизни ҳукм ўқиладиган пайт келса, шунда олиб чиқишиади.

Қайдадир эшик очилиб ёпилди. Зинапояда — билмадим, яқиндами, узоқдами — одамлар югурди. Кейин кенгхонадан бўғиқ товуш эшитилди, бу товуш ниманидир ўқиди. Яна қўнгироқ жиринглади, мени қора курсига олиб ўтишди ва кенгхонадан менга томон сукунат — галати, мисли йўқ бир сукунат ёпирилиб келди ва мен баттарроқ ҳайратга тушдим — ёш муҳбир мендан кўзини олиб қочди. Мари томонга қараганим йўқ. Улгурмадим, чунки раис менга қанақадир баландпарвоз иборалар билан француз халқи номидан очиқ майдонда бошимни танимдан жудо қилинишини айтди. Мен гёё ҳамманинг юзидан биттаю битта туйғуни уқаётгандек эдим. Шундай, албатта, энди ҳамма менга ҳурмат билан қараётган эди. Миршаблар жуда ширинсухан бўлиб қолди. Адвокат қўлтиғимдан тутди. Мен бошқа ҳеч нарсани ўйламадим. Лекин суд раиси бирон-бир қўшимча гап айтишни истамайсизми, деб сўради. Мен бир оз ўйлаб турдим. Ва:

— Йўқ,— дедим.

Шунда мени олиб кетдилар.

V

Қамоқхона қашиши билан гаплашишдан учинчи марта бош тортишим. Менинг унга айтадиган гапим йўқ, у билан гаплашишни истамайман, шусиз ҳам кўп ўтмай унинг ўзини кўраман. Ҳозир мен фақат бир нарса билан бандман: бу машинадан қутулиб қолса бўладими, муқаррар қисматга чап бериш иложи борми. Мени бошқа бўлмага ўтказишиди. Бу ердан, ётиб қарасанг, осмон — фақат осмон кўринади, бошқа нарса — йўқ. Куни билан осмон юзида кунни тунга айлантираётган бўёқларнинг унниқишини томоша қилиб ётаман. Ўлимга ҳукм этилаган одамларнинг биронтаси бешафқат механизмга чап берганмикан, деб ўзимдан ўзим неча марталар сўраганимни аниқ билмайман. Илгарилари қатл ҳақидаги ҳикояларни тузукроқ эшитмай бекор қилган эканман. Бунақа нарсаларни билиб қўйиш керак. Нима бўлишини олдиндан билмайсан, ахир мен ҳам бошқаларга ўхшаб рўзнома хабарларини ўқиб юравергандман. Лекин, шунақа нарсаларни босадиган маҳсус нашрлар ҳам бордир, мен эса уларга бирон марта қизиқмабман. Қим билади, уларда қамоқдан қочиш ҳақидаги ҳикоялар ҳам

учраб қолармиди. Балки мен, жилла қурса, бир мартагина ғилдирак ярим йўлда тўхтаб қолганини, бирон мартагина тасодиф ва омад ёр бўлиб, воқеаларнинг муқаррар йўналишини ўзгартириб юборганини билиб олармидим. Ҳеч бўлмаса, бир марта! Қай бир маънода, ўйлайманки, менга шунинг ўзи кифоя эди. Қолганининг ҳаммасини юракнинг ўзи қиласди. Рўзномалар, жамият жиноячига ҳисоб очади, деб тез-тез ёзиб туради. Шу ҳисоб бўйича жавоб бериш керак бўлармиш. Лекин бу гап ҳеч нарсани англатмайди. Ғойиб бўлиш, шафқатсиз маросим чангалидан қутулиш имконияти, шунча умидларга етаклайдиган қочишга илож — энг муҳими ҳам шу. Аслини олганда, сени бир муюлишда қўлга туширишлари, ўласи қилиб калтаклашлари ёки қочаётганингда отиб ташлашларигагина умид қилиш мумкин, холос. Лекин, ҳаммасини ақл тарозисига солиб кўрса, мен бунаقا эмин-эркинликдан бенасибман, ҳаммаси менга қарши қаратилган, бу машинадан қутулиш йўлий йўқ.

Ҳар қанча ўйламай, бу яланғоч ҳақиқатга бўйин эгишни истамасдим. Чунки ҳукмни келтириб чиқарган шароит билан ҳукм эълон қилинган дақиқадан бошлаб муқаррар яқинлашиб келаётган муддат ўртасида қанақадир бемаъни узилиш бор эди. Ҳукмни кечқурун соат саккизда эълон қилдилар, лекин уни соат бешда ўқишлиари, у бошқача бўлиши ҳам мумкин эди, уни дунёдаги ҳамма қатори ичкийимларини ўзгартирадиган одамлар чиқарди ва қанақадир жуда мужмал нарсанинг номидан — француз (а, нега немис ё хитой эмас) ҳалқининг номидан маълум қилинди — буларнинг ҳаммаси менда бунаقا қарор қанақадир юзаки деган тасаввур уйғотади. Ва лекин, шу қарор чиқарилган дақиқадан бошлаб унинг кучга кириши худди мен ҳозир бутун вужудим билан суяниб турган девордай сезимли ва аниқ-равшан бўлиб қолганини тан олмай ҳам иложим йўқ.

Шунаقا дамларда мен онамнинг отам тўғрисида айтган бир ҳикоясини эсладим. Отамни билмаганман. Бу одам ҳақида, очиги, онамнинг ўшанда айтган гапларидан бошқа нарсани билмайман: у бир қуни қатлни томоша қилишга борибди. Ҳатто ўпа ёққа боришни ўйлаганда ҳам кўнгли озиз кетган экан. Лекин, бари бир, борибди, қайтгандан кейин эса, эрталаби билан қайт қилибди. Шу ҳикоядан кейин отам ҳақида ўйлаш ҳам ёқимсиз бўлиб қолган эди. Энди тушунсам, бу жуда табиий экан. Илгари қандай қилиб ақлимга сиғдиролмаган эканман — ахир, бу дунёда

қатлдан ҳам муҳимроқ нарса йўқ-ку, маълум маънода, фақат угина эътиборга лойиқ. Агар вақти-соати етиб, бирон куни қамоқдан чиқсан, ҳамиша қандай қатл этишларини томоша қилишга бораман. Қолаверса, бу ҳақда ўйлашнинг фойдаси ҳам йўқ. Чунки биргина ўзимни, мана, эрта тонгда соқчилар сафининг у ёгида, нариги томонда, томошага келиб, кўргандан кейин ичи ағдарилиб қайт қиласидиган оддий томошабин ўрнига қўйиб кўришим биланоқ юрагимга заҳарланган тўлқиндай шодлик гупуриб киради. Йўқ, хеч ақлга тўғри келмайди. Бунақа ўйга боришим беҳуда, чунки шу заҳоти менга муздай қаҳратон уфуриб, адёлниг тагида гужанак бўлиб олар эдим.

Лекин, тушунарли, одам доим бирдай мuloҳазакор бўлолмайди. Баъзан, масалан, янги қонунларни ўйлаб чиқарар эдим. Жазо тартибини ўзгартирадим. Менингча, энг муҳими — ҳукм этилган одамга жиндайгина умидга имкон бериш. Майли, мингдан биттанинг омади чопсин — шу ҳам кифоя. Дейлик, мижозни (ўзимча шунаقا деб атадим: мижоз) ўндан тўққиз имконда ўлдирадиган кимёвий дори қилинса. Битта шарти бор — мижоз буни билсин. Чунки мен жиддий мuloҳаза юритиб, ҳаммасини хотиржам ўйлаб, тарозига солиб, гильотинанинг нимаси ёмонлигини тушундим — у ҳеч қандай умидга учқун ҳам қолдирмайди. Биринчи дақиқада ёқ мижознинг ўлими тамомила ва узил-кесил ҳал бўлади. Бунда ҳаммаси қатъий, мустаҳкам, бир карра ва мангуга белгилаб қўйилган. Орқага қайтиш мумкин ҳам эмас. Агарда бирон мўъжиза юз бериб, пичоқ тўхтаб қолса, ҳаммаси қайтадан бошланади. Шунинг учун ҳам — алам қиласиди одамга — ҳукм қилинганинг ўзи машинанинг шаҳд ишлашини тилашга мажбур. Мен буни камчилик дедим. Қай бир маънода худди шундай. Лекин, бошқа бир маънода олсанг, аъло бажариладиган ишнинг сир-асорори ҳам шунда. Маҳкум одам ўзини қатл қиласидиганларнинг шеригига айланади. Ишнинг силлиқ, бехалал кетиши унинг фойдасига бўлиб қолади. Яна мен олдинлари булар ҳақида нотўғри тасаввурда бўлганимни ҳам тан олмай иложим йўқ. Ўзим ҳам билмайман, кўп вақтгача гильотина маҳсус супада туради, унга зинадан чиқиб бориш керак бўлади, деб юрган эканман. Бу тасаввур 1889 йилги инқилобдан қолган бўлса керак, чунки мактабда менга шундай деб ўргатишган, расмларда ҳам шунаقا чизилган. Лекин бир куни эрталаб газетада шов-шов қилинган қатлга тааллуқли бир сурат кўрганимни эслаб қолдим. Ҳеч қанақа супа йўқ, машина

шундоққина ерда турган эди. У мен ўйлагандан кенг ҳам эмас. Буни олдин билмаганим нашъа қилди. Суратдаги механизм ўзининг мукаммаллиги билан ҳайратомуз, ҳар жиҳатдан аниқ-пухта ишланган бир ялтироқ асбобнинг ўзгинаси эди. Энди эса, аксинча, ҳаммаси жудда оддий: машинанинг унга қараб бораётган одам билан бир текисликда ўрнатилганига ишонч ҳосил қилдим. Унга худди қадрдон кўчадан ўтиб бораётгандай яқинлашасан. Қай бир маънода, шуниси алам қилади. Супага кўтариласан, осмонга баландлайсан — хаёлга эрк берса бўлади. Аммо бунисида қанақадир механизм сени хўрлайди — у тинчгина, камтарлик билан, сал хижолатга тушгандай ва бехато ўлдиради.

Яна мен иккита хира фикрдан — тонг билан авф сўрашдан сира қутуолмайман. Лекин ўзимни ушлашга, шуларни ўйламасликка тиришаман. Каравотга чўзиламан, осмонга қарайман ва фикримни бир жойга жамлаб олишга уринаман. Осмон зангори тусга кирди — демак, кеч тушяпти. Бошқа нарсаларни ўйлаш керак — яна ўзимни мажбурлашга уринаман. Юрагимнинг дукиллашига қулоқ тутаман. Алмисоқдан бери менга ҳамроҳ бўлиб келган шу товушнинг бирдан узилишини ҳеч ақлимга сифдиролмайман. Мен бирон нарсани аниқ тасаввур қилишим билан ажралиб турмаганман. Лекин, бари бир, шунга қарамай, юрагимнинг чаккамда товуш бериши тўхтайдиган дақиқани хаёлимга келтиришга уринаман. Аммо, бари бир, фойда чиқмайди. Тонг билан авф иккови яна-яна хаёлимни қуршаб олаверади. Охири бир қарорга келаман: ўзимни мажбурлашдан наф йўқ.

Биламан, улар тонгда келади. Туни билан бир машгулот — тонгни кутиш билан банд бўламан. Кутилмаганда кириб ангда қолдиришларини истамайман. Нимадир бир нарса юз берса, тайёр турганим маъқул. Бора-бора, фақат кундузлари ора-сира мизғиб, тунлари осмонда, худди ойнада кўрингандай, нурларнинг илишини кутадиган бўлиб қолдим. Ўзим билишимча, одатда улар ишга киришадиган вақтни ўтказиб олиш ҳаммасидан оғир эди. Қоқ тундан кейин чоғланаман, кутиб тураман. Қулогим ҳеч қачон шунча — энг заиф, базёр эшитиладиган товушларни илгаб ололмаган эди. Ҳар ҳолда, омадим юришиб туради, деб айтсам ҳам бўлади — шу пайтгacha бирон марта қадам товушини эшитмади. Онам, одам ҳеч қачон бутқул бебаҳт бўлмайди, деб тез-тез айтиб турарди. Қамоқда, осмон ранг олиб, бандихонага нурлар сизиб кира бошлаган пайтда

онам ҳақ эканини англайман. Ахир, қадам товуши келиши ҳам мумкин эди, унда, очиги, юрагим дош беролмасди. Лекин ҳатто салгина шитир ҳам мени эшикка улоқтиради ва қулогимни ёғочга босиб, жуда узоқ, жазавам тутиб шунча узоқ кутардимки, охири ўзимнинг нафас олишимдан қўрқиб кетардим, нафасим ҳудди таъқиб қилинаётган итникидай баланд, хириллаб чиқарди,— а, барибир, мана, юрагим ёрилмай қолади ва мен яна йигирма тўрт соатни қўлга киритаман.

А, куни билан хаёлимни авф сўраганим банд қилиб туради. Бу фикрдан оларимнинг ҳаммасини олиб, энди ҳеч нарса қолмаган ҳам бўлса керак. Ҳеч нарсани унутмадим, ҳаммасини ҳисобда тутдим ва мулоҳазаларим аъло самаралар берди. Бошида энг ёмонини ташлайман — авф сўраганим инобатга олинмайди. Нима қилиш керак? Демак, ўлар эканман. Бошқалардан олдинроқ албатта. Ҳар бир одам ҳам билади — яшашдан осони йўқ. Моҳиятан олганда, ўттиз ёшингда ўласанми, етмиш ёшингдами — кўп ҳам фарқи ўйқлигини, бари бир, сендан кейин бошқа эркаклар, аёллар яшайверишини, бу аҳвол минг-минг йиллар шундай қолаверишини яхши тушунаман. Аниқ, равshan — гап йўқ. Бугунми, йигирма йилдан кейинми — бари бир ўлар эканман. Энди шуни ўйлаётганимда бир нарсадан хижолатга тушаман: яна йигирма йил яшаш мумкинлигини хаёлимга келтирганим заҳоти ичимдаги ҳамма нарса иргиб туради. Бу қувончни ўлдириш, йигирма йилдан кейин, борди-ю, яна шу аҳволга тушсам, хаёлимга яна шундай фикрлар келади, деб ўзимни овунтиришдан бўлак чора тоғолмайман. Ахир, аниқ, шундай равshan — ўлимга чап бериб бўлмайди, қачон ўламан, қандай ўламан — шу ҳам гапми. Демак (энг қийини — шу «демак»ка етакладиган ўйлар чилвирини қўлдан чиқармаслик), демак, илтимосим рад этилиши мумкинлигига кўнишиш керак.

Мана шунда, фақат шунда мен бошқа бир имконият — мени авф этишади, деган фикрларни ўйлаш ҳуқуқини қай бир маънода қўлга киритаман. Фақат бир нарса — қон ва тананинг асов галаёни, ақлдан оздираётган телба қувончни босиш кераклиги алам қиласди. Ана шу ички ҳайқириқни босик-вазмин фикрлар билан ўчиришга тўғри келади. Олдинги, биринчи имкониятга кўнишиш учун бу имкониятни ҳам бўйинга олиш керак бўлади. Шунга эришолган пайтларимда яна бир соатлик осойишта вақтни қўлга киритаман. Бу эса, ҳар ҳолда, майда нарса эмас.

Худди шундай дақиқада мен қашишни қабул қилишдан яна бош тортдим. Каравотда чўзилиб ётибман, ёз осмонининг уничишидан кеч тушаётганини тахмин қиласман. Ҳозиргина авф сўрашга ариза беришдан воз кечиб, энди томирларимда қандай қон юришишини ҳис қилаётган эдим. Қашишга қўзим учиб тургани йўқ эди. Кўп кунлардан бери биринчи марта Марини ўйладим. У, анча бўлди, менга хат ёзгани йўқ. Шу куни кечқурун, ўйлаб-ўйлаб ўзимча: балки ўлимга буюрилган одамнинг ўйнаши бўлиш жонига теккандир, дедим. Нима бўлганини қаёқдан билай, ахир энди бизнинг танамиз айро тушган, ҳеч нарса энди бир-бири мизга боғламайди, биримизни биримизга эслатиб турадиган ҳеч нарса қолмаган. Лекин, Мари ўлган бўлса, у ҳақда анча осойишта ўйлар эдим. Мени унинг ўлиги ҳеч ҳам қизиқтирмайди. Бу жуда табиий, турган ган, ўлганим заҳоти одамлар мени ҳам унутиб юборишади. Одамларнинг мен билан ҳеч қанақа ишлари бўлмайди. Ҳатто шуни ўйлаб қийналяпман, деб ҳам айтолмайман. Моҳиятан олганда, одамлар кўни колмайдиган ўйнинг ўзи йўқ.

Худди ана шундай пайти қашиш кириб келди. Унга қўзим тушигач, жиндай қалтираб кетдим. Қашиш буни сезди ва қўрқиши керак эмас, деди. Мен унга одатда бошқа вақтлари келишини айтдим. У шунчаки дўстона кўрмоқчи бўлгани, авф сўраб ёзган аризамнинг бунга алоқаси йўқлигини, ўзининг бундан ҳатто хабари ҳам йўқлигини айтди. У каравотимга ўтирди ва мени ҳам ёнига чорлади. Мен бош тортдим. Айтганча, унинг юзи жуда марҳаматли эди. У бир муддат тиззаларига тираганча эгилиб ўтираверди, қўлларига тикилди. Чайир, серпай қўллари иккита югурик жониворга ўхшаб кетади. Қашиш қўлларини бир-бирига секин-секин ишқади. Ва бошини қўйи туширган қўйи қимир этмай қотди, шу қадар узоқ қотиб ўтирдики, мен ҳатто унинг шу ердалигини эсимдан чиқараётдим.

Лекин у бирдан бошини кўтарди ва кўзларини тўғри менга қадади.

— Нега доим мени қўришдан бош тортасиз?

Мен, негаки, худога ишонмайман, деб жавоб қилдим. У шунга ишончининг комилми, деди, мен ўзимни тафтиш қилишим шарт эмас, чунки бунинг мутлақо аҳамияти йўқ, дедим. У худди ўзига ўзи гапиргандай, одам баъзан ўзини бир нарсада жуда ҳақман, деб ўйлайди, лекин аслда

бошқача бўлиб чиқади, деди. Индамай қўя қолдим. У менга қаради ва:

— Сизнингча қандай? — деб сўради.

Бўлиши мумкин, дедим. Балки мен ўзимни нима қизиқтиришини ҳам билмасман. Лекин мени нима нарса мутлақо қизитирмайди — буни аниқ айтишим мумкин. Мана, у гапираётган нарса мени тариқча ҳам қизиқтирмайди.

У кўзини олиб қочди ва синини ўзгартирмай, балки сиз тамом умидингизни узганингиз учун шундай деяётгандирсиз, деб сўради. Мен умуман умид узганим йўқ, деб тушунтирдим. Фақат қўрқянман, бу эса, турган гап, табиий.

— Оллоҳ сизни қўллайди, — деди у.— Сизнинг аҳволингизга тушганлардан мен билганларимнинг ҳаммаси Оллоҳга ёлворган.

Мен, нима бўпти, ҳар кимнинг ихтиёри, дедим. Қолаверса; бунга уларнинг вақти етган кўринади.. Мен эса ёрдамга муҳтож эмасман, ўзим қизиқмайдиган нарсаларга сарфлашга вақтим ҳам йўқ.

Шу ерда у аламидан чапак чалиб юбора ёзди, лекин ўзини босди, ридосининг қатларини текислай бошлади. Кейин яна, менга «дўстим» деб гапга тушди. У, эмишки, мен билан ўлимга ҳукм қилинганим учун шундай гаплашмаяпти, чунки, моҳиятан олганда ҳаммамиз ҳам ўлимга маҳкуммиз. Мен унинг гапини кесдим ва бу икки хил нарса, ҳар қалай, таскин бўлолмайди, дедим.

— Ҳа, албатта,— деб маъқуллади у.— Лекин сиз тез қунда ўлмасангиз ҳам, бари бир, кейинроқ ўласиз. Ва ўшанда ҳам шу савол кўндаланг бўлади. Бу оғир синовга қандай дош бераман, дейсиз?

— Ҳозир қандай бўлсам, ўшанда ҳам шундай дош бераман.

У ўрнидан турди ва тўғри кўзларимга қаради. Бу ўйин менга таниш эди. Тез-тез Эмманюэл ва Селест билан эрмакка шундай баҳс бойлардик, одатда доим улар бой берарди. Мен кашишнинг ҳам бу ўйинни яхши билишини дарров англадим: унинг нигоҳи титрамади. Гапираётганда овози ҳам қалтирамади:

— Наҳотки тамомила умид узган бўлсангиз? Наҳотки мутлоқ ўламан, мендан ҳеч бир нарса қолмайди, деган фикр билан яшасангиз?

— Ҳа,— дедим.

У бошини қўйи солди, яна ўтирди. Менга раҳми

келаётганини айтди. Одам боласининг бунақага бардош бериши мумкин эмасдай туюлар экан унга. Мен бир нарсани — унинг жонимга тега бошлаганини сездим. Мен ҳам унга орқамни ўғирдим, туйнук олдига бордим. Ва елкамни деворга бердим. Яна унинг савол бераётгани қулогимга кирди. Товуши ташвиш ва саботга йўғрилган эди. Мен унинг ҳаяжонланаётганини англаш, эътиборлироқ тинглай бошладим.

Ишонаман, деб айтди у, авф ҳақидаги илтимосингиз қондирилади. Лекин мени гуноҳ эзиб туради — шу оғир юқдан халос бўлишим керак. Унинг гапидан, одамлар қилган ҳукм ҳеч нарса эмас, Оллоҳнинг ҳукми мухим, деган хулоса чиқди. Лекин мени одамлар ҳукм қилди-ку, дедим. Лекин бу билан гуноҳдан фориг бўлмадингиз, деб у эътиroz билдириди. Гуноҳ нималигини билмайман, менга фақат гуноҳкорсан, деб маълум қилдилар, дедим. Айбдорман, шунга яраша тўлов тўлайман, бошқалари учун жавоб бермайман. У яна ўрнидан турди ва мен қимирлагинг келса, фақат ё турасан, ё ўтирасан, бу ҳибсхонада шундан бошқа имкон йўқ, деб ўйладим.

Мен ерга тикилдим. У менга томон қадам ташлади ва гўё яқин келишга чўчигандай тўхтаб қолди.

— Гумроҳлик қилияпсиз, бўтам,— деди.— Сиздан бундан ҳам кўпроқ сўрашлари мумкин эди. А, балки, сўраб ҳам қоларлар.

- Нимани сўрайдилар?
- Кўришингиз кераклигини.
- Нимани кўриш керак?

Кашиш атрофга аланглади, назаримда, товуши бирдан ҳорғин тус олди:

— Биламан, бу ердаги ҳар бир тошга уқубат сингиб кетган. Бу деворларга азобланмай, изтироб чекмай қарай олмайман. Аммо кўнглимнинг туб-тубидан биламан: энг бебахтларингиз ҳам гоҳо мудҳиш деворлар орасидан илоҳнинг сиймоси ўтиб келганини кўрган. Кўришингиз керак бўлгани ҳам — у эди.

Менга сал жон кирди. Мана, кўп ойлардан бери шу деворларга қарайман, дедим. Дунёдаги бирорта деворни, бирорта одамни ҳам шунча ўрганмаган эдим, буларни ўргандим лекин. Балки бир вақтлар уларда юзини кўраман, деб урингандирман ҳам. Лекин қуёшнинг ранглари ва истак ёлқини ловуллаб турган битта юз бор — у ҳам бўлса, Марининг юзи. Мен бу юзни беҳуда изладим. Энди бунга

ҳам чек қўйғанман. Ҳар ҳолда, мен ҳеч нарса кўрмадим, бу тошлар орасидан ҳеч нарса кўринмайди.

У менга жуда маъюс тикилиб қолгандай туюлди. Энди мен деворга кифтимни бергандим, чироқ нури манглайимга тушаётган эди. Кашиш бир-икки оғиз гап айтди, мен эшитмадим, кейин у шоша-пиша, сизни қучоқласам майлими, деб сўради.

— Йўқ,— дедим.

У ортига ўгирилди, деворга ёндашиб, уни кафтлари билан сийпалади.

— Наҳотки бу дунёни шунча қадрлассангиз? — деб сўради.

Мен ҳеч қандай жавоб қайтармадим.

У менга ўгирилган кўйи анча узоқ туриб қолди. Бунга жаҳлим чиқаётган эди, у мени жуда эзib юборди. Энди унга, кетинг, мени ўз ҳолимга қўйинг, демоққа чоғланган эдим, у бирдан менга бурилди ва ҳаяжон билан қичқириб юборди:

— Йўқ, мен сизга ишонолмайман! Имоним комил, сиз ҳам гоҳида у ҳаётни қўмсагансиз!

Ҳа, албатта, лекин энди фойдаси йўқ — бу бойиб кетишни, ё ҳаммадан чаққонроқ сузишни, ё оғзинг бошқаларникига қараганда чиройлироқ бўлишини исташдай бир гап, деб жавоб бердим. Ҳаммаси бир гўр — беҳуда хомхаёл. Шу ерда у гапимни бўлди ва менинг ўша, у ҳаётни қандай тасаввур қилишимни сўради. Энди мен қичқириб юбордим:

— Мана, шу ердаги ҳаётни қандай тасаввур қилсан, шундай!

Шу заҳоти қўшиб қўйдим — бўлди, бас, жонимга тегди!

У яна Оллоҳ тўғрисида гапирмоқчи эди, лекин мен унга яқинроқ бордим ва охирги марта менинг вақтим жуда оз қолганини тушуниришга уриндим. Бу вақтни мен ҳудога исроф қилишни истамайман. У гап мавзуини ўзгартиришга уринди ва нима учун уни «падар» деб эмас, «жаноб кашиш» деб атаётганимни сўради. Мен қайнаб кетдим ва у менга ота эмас, менга қарши турганлар билан бирга эканини айтдим.

— Йўқ, бўтам,— деди у ва қўлині елкамга қўйди.— Мен сиз томондаман. Лекин сиз буни тушунишга қодир эмассиз, чунки кўнглингиз кўр. Мен сиз учун ибодат қиласман.

Шу ерда, нимагалигини ўзим ҳам билмайман, ичимда нимадир тошиб кетди. Томогимни йиртгудай бақирдим, уни сўқдим ва ибодат қилишингизга зор эмасман, дедим. Ридосининг ёқасидан ушлаб олдим. Газабдан, шодликдан дир-дир титраб, кўнглимда йигилиб қолган ҳамма нарсани охиригача тўкиб солдим. У кўринишидан шундай ўзига ишонган туюлади, ҳеч нарсага шубҳа қилмайдими? Бўлмаса, мана, унинг ўзига ишониши аёл сочининг биттагина толасига арзимайди. У яшаяпман, деб беҳуда ишонади, ахир, ўликка ўхшаб яшайди-ку. Мана, мен кўринишимдан бенаво ҳақирман. Лекин ўзимга ва ҳамма нарсага ишонаман, унга қараганда чуқурроқ ишонаман, тириклигимга ва яқинда ўлишимга ишонаман. Ҳа, шу ишончдан бошқа менда ҳеч вақо йўқ. Лекин, нима бўлганда ҳам, бу ишончдан мени ҳеч ким маҳрум қилолмайди. Худди шундай ишончдан мени ҳам ажратиб ололмайди. Мен ҳозир ҳам, илгарилари ҳам ҳақ эдим, мен доим ҳақ бўлганман. Мен мана шундай яшадим, лекин бошқача яшашим ҳам мумкин эди. Шу ишни қилдим ва бошқасини қилмадим. Шундай йўл тутдим, бошқачасини эмас. Хўш, нима бўпти? Нима бўлиб ўтган бўлса-да, охири — мен шу дақиқани, шу тонгни ҳамиша кутиб келдим, худди шунда менинг ҳақлигим исботланади. Ҳаммаси — ҳаммаси бари бир, ҳаммасининг аҳамияти йўқ ва мен нега шундайлигини жуда яхши биламан. У ҳам билади. Бор бемаъни умрим давомида, кириб келган йиллар бадалида истиқболнинг қаъридан йўлидаги ҳамма нарсани текислаб ташлаб, менга пешвоз хафақон-хира шабадалар эсиб турди ва шундан менга ватъда қилинган, зўрлаб беришмоқчи бўлган ҳамма нарса, мен чиндан ҳам яшаган йилларга ўхшаб, хира тортиб қолди. Бошқа одамларнинг ўлими, она муҳаббати, унинг оллоҳи, ҳаётда маъқул тушадиган бошқа йўллар, сайлаш мумкин бўлган бошқа қисматлар менга чикора — ахир, менга, яна миллиардлаб танланганларга, у сизнинг биродарларингиз деб атаётган барчага яккаю ягона қисмат белгиланган-ку. Ниҳоят энди унга тушунарли бўлгандир? Дунёдаги ҳамма одам — танланганлар. Бошқалари мавжуд эмас. Эртами ёки кечми, ҳаммани судлайдилар ва ҳукм қиладилар. Ва уни ҳам. Қотилликда айбланувчини унинг онасини кўмишда йиғламагани учун қатл қилишадими, йўқми, нима фарқи бор. Саламоно чол итининг нархи унинг хотинининг қийматидан кам ҳам, кўп ҳам эмас. Жиккак автомат-хотин, Масон уйланган парижлик аёл, менинг хотиним бўлишни истаган Мари қанча бўлса, шунча

айбдор. Оғайним фақат Раймон, ундан минг марта яхши Селест бўлса, нима фарқи бор? Агар Мари бугун қанақадир бошқа бир Мерсога лабини тутса ҳам — нима фарқи бор? Хўш, тушуняптими у, ҳукм қилинган, истиқболимнинг қаърларидан... Мен буларнинг ҳаммасини бақириб ташладим ва бақиригимдан бўғилдим. Лекин соқчилар аллақачон қашишни чангалимдан тортиб олишган ва менга таҳдид билан ташланётган эдилар. Аммо қашиш уларни тинчлантирди ва менга бир муддат индамай қараб қолди. Унинг кўзлари ёшли эди. У ортига ўғирилди ва қораси ўчди.

У чиқиб кетгани ҳамоно ўзимни босиб олдим. Жуда чарчаганимни ҳис қилиб каравотга ташландим. Ухлаб қолибман шекилли, чунки уйғонсам, юзимга юлдузлар тикилиб турган экан. Даладаги товушлар менгача етиб келди. Тун, ер ва дengизнинг салқин нафаси чаккамни равшан торттириди. Ухлаётган ёзниг мўъжиз осойишталиги менга худди тўлқиндан қўйиларди. Тўсатдан туннинг қай бир бурчидა кемалар товуш берди. Улар энди мен учун мангуга бефарқ бўлиб қолган дунёning хайрлашуви ва айрилиғидан мужда олиб келди. Жуда кўп вақтлардан бери, мана, биринчи марта онамни ўйладим. Унинг нега умрининг охирида ўзига «кўёв» топгани, худди ҳаёти янгидан бошланадигандай, нега бу ўйинга тушганини англағандай бўлдим. Ўша ёқда, одамларнинг ҳаёти сўнаётган ғарибхона теграсида ҳам оқшом ўйга толдирадиган сукунатдан иборат эди. Онам шундоқ ўлими арафасида ўзини қайта бошдан яшайдигандай, озодликка чиққандай ҳис қилган бўлса керак. Ҳеч кимнинг, ҳеч кимнинг унга марсия ўқишига ҳаққи йўқ эди. Мана, мен, мен ҳам қайта бошдай яшашга тайёр турибман. Асов галаёнли ғазаб мени худди оғриқдан, умидлардан тозалаб ўтгандай бўлди ва сирли билгилар, юлдузлар тўла шу тун олдида мен биринчи марта дунёning сокин хотиржамлигига багримни очяпман. У менга шунчалар ўхшаш, у худди биродаримдай ва мен ўзимнинг шундай бахтли бўлганимни, ҳозир ҳам бахтли эканимни ҳис қиляпман. Ҳаммасининг охирига етишини, фақат бунчалар ёлғиз қолмаслигим учун қатл кунимда кўпроқ одам тўпланишини истайман, холос — майли, улар мени нафрат ҳайқириги билан қарши олсинлар.

ВАБО

Р о м а н

Агар қамоқда ётишни бошқа бир қамоқда ётиш орқали тасвирлаш мумкин бўлса, унда воқеликда ҳақиқатан бор нарсани қанақадир умуман йўқ нарса орқали тасвирлаш ҳам мумкин бўлади.

Даниэл Дефо

Биринчи қисм

Мазкур воқеанома тагида ётган галатироқ ҳодисалар 194... йили Оранда бўлиб ўтган. Кўпларнинг фикрича, бунақа воқеалар мазкур шаҳарга сира мос келмайди, чунки маълум маънода галатироқ, қуюшқонга сигмайди. Ва чиндан ҳам, Оран, бир қарагандан,— расмона шаҳар, Жазоир қирғоқларидағи фаранг префектурасининг бир нусхаси, холос.

Тан олиш керак, шаҳар ҳолида у керагича афтода. Бу тинч қобиқ ичиди Ораннинг барча кенгликларидағи юзлаб савдо шаҳарларидан нимаси билан фарқ қилишини бирдан эмас, маълум вақт ўтгандан кейингина англаб оласан. Хўш, ўзингиз айтинг, мана, кантарсиз, дараҳтсиз, барглар шитирламайдиган, қушлар қанот қоқмайдиган, боғлари йўқ, хуллас, айтарли билгисиз бир шаҳарни қандай таърифлаш мумкин. Фаслларнинг ўрин алмашинишини фақат осмонга қараб биласиз. Кўклам ўзининг кириб келишини фақат ҳавонинг янги сифати ва чаканафурӯшларнинг шаҳар чеккаларидан олиб келадиган гуллари сони билан белги беради, қисқаси, чакана сотиладиган кўклам. Ёзда қуёш шусиз ҳам қоврилиб ётадиган уйларни тоблайди ва деворларни бўз чангга қоради; шунда фақат тақа-тақ ёнилган қопқалар панасидагина жон сақлаш мумкин. Лекин куз — балчиқ тошқини. Очиқ кунларга фақат қиша етасиз.

Шаҳар билан танишишнинг энг мақбул йўли — бу ердагиларнинг қандай ишлаб, қандай севиши ва қандай ўлишини билишга уринишdir. Шахримизда, эҳтимол,

иқлим таъсиридир, буларнинг ҳаммаси бир-бирига маҳкам боғланиб кетган ва ҳаммаси ўша-ўша ошигич-лоқайд тусда воқе бўлади. Яъни, бу ердагилар зерикадилар ва қўникмаларга ўрганишга тиришадилар. Бизнинг ҳамтабааларимиз кўп ишлайдилар, лекин фақат бойлик орттириш учун, ҳамма манфаатлари асосан тижорат теграсида айланишади ва улар ҳаммадан кўра, биринчи галда, ўз иборалари билан айтганда, «иш ишлайдилар». Турган гап, айни пайтда улар одмигина қувончдан ҳам бебаҳра қолмайдилар — аёлларни, кинони ва денгизда чўмилишни яхши кўрадилар. Лекин, бамаъни одамлар сифатида бу қўнгилхушликларни шанба оқшоми ва якшанбага асраб қўядилар, қолган олти кунда тобора қўпроқ пул ишлашга интиладилар. Кечқурун, маҳкамалаларни тарқ этгач, аниқ русум бўлган соатда улар қаҳвахоналарда уймалашадилар, ўша-ўша доимги хиёбонда кезиб юрадилар ёки ўз айвонларида танда қуриб ўтирадилар. Ёшликларида уларнинг эҳтирослари асов ва қисқа бўлади, ўрта ёшларида эса гуноҳлари зўлдир ўйнайдиганлар жамияти, халфана зиёфатлар, катта қимор ўйналадиган клублар даврасидан нарига ўтолмайди.

Менга, албатта, буларнинг ҳаммаси фақат бизнинг шаҳаргагина хосми, охир-оқибат, ҳамма замондошларимиз ҳам шунаقا-ку, деб эътиroz қилишлари мумкин. Албатта, одамларнинг тонгдан шомгача ишлаши, кейин қолган вақтларини ҳар бирлари ўз дидларига муносиб тарзда қартага, қаҳвахонада ўтиришга ва валақлашга сарфлашлари ҳеч кимни таажжубга солмайди. Лекин одамлари ҳар замон-ҳар замонда қанақадир бошқа нарсалар ҳам борлиги тўғрисида шубҳа қилиб қоладиган шаҳарлар, мамлакатлар ҳам бор-ку. Умуман олганда, уларнинг ҳаёти шу билан ўзгариб қолмайди, лекин, бари бир, шукр қилиш керак, шубҳа тугилади-ку. Аммо Оран бунинг акси, у қўринишидан, ҳеч қачон ҳеч нарсадан шубҳа қилмайдиган, яъни бориб турган замонавий шаҳарга ўхшайди. Шунинг учун бизда қандай севишларини аниқлашга ҳам ҳожат қолмайди. Эркаклар билан аёллар севги тўшаги деб аталадиган нарсада ё тезда бир-бирларини еб битирадилар, ё астасекин биргага яшаш қўникмасини эгаллаб оладилар. Бунинг ҳам ҳеч бир ажralиб турадиган жойи йўқ. Ҳамма ердагидек, Оранда, фикрлашгага вақт ва иқтидор йўқлигидан, одамлар бир-бирларини севсалар ҳам, буни ўзлари англамайдилар.

Лекин бошқа бир нарса бор — ўлим бу ерда кўп машаққат келтиради. Дарвоқе, машаққат деганимиз ҳам

унча тўғри эмас, буни нокулайлик деб айтиш маъқулроқ кўринади. Касал бўлиш ҳеч кимга ёқмайди, лекин ётиб қолсангиз, сизга ҳамдардлик қиласидиган шаҳарлар, мамлакатлар бор, у ерларда беморликни маънум маънода ўзингизга фароғат ҳам деб биласиз. Бемор одам папалашга муҳтож бўлади, у нимагадир суянишни истайди, бу жуда табиий. Лекин Орандаги инжиқ иқлим, корафта тирикликнинг суръати, калта шомлар, кўнгилочишнинг равишлари — ҳаммаси одамдан отдай соғлом бўлишни талаб қиласиди. Бу ерларда bemор чин маънода ёлгиз... Бутун шаҳар телефон орқали ё қаҳвахоналардаги столлар теграсида тижорат шартномалари, коносаментлар, векселлар ҳисоби ҳақида гаплашиб турган бир пайтда чатнаётган юзлаб деворлар билан қуршалган ўлим тўшагида, зулмат исканжасида ётган bemорнинг аҳволини тасаввур қилиб кўринг. Шунда ҳам сиз иқлими қуруқ жойларда, борингки, замонавий бўлса ҳам, ўлимнинг нақадар нокулай келишини тушуниб оласиз.

Гап орасида айтган шу таърифларимиз шаҳримиз ҳақида керагича аниқ тасаввур беради, деб умид қиласимиз. Қолаверса, ҳеч бир нарсада ошириб юбормаслик керак. Фақат бир жиҳатини — шаҳар қиёфасини сийқалигини ва бу ерда ҳаёт ҳам сийқалашиб кетганини алоҳида таъкидлаб қўйишга тўғри келади. Лекин кўникума ҳосил қилсангиз бас — кунлар жуда осон ўтади. Агар шаҳримизни кўникумалар ҳосил қилишга ёрдам берар экан, демак, ҳаммаси яхшиликка бўлади, деб айтишга ҳам ҳаққимиз бор. Албатта, шу жиҳатдан қаралса, бу ердаги ҳаёт унча мароқли ҳам эмас. Лекин биз тартибсизлик нима, билмаймиз. Ва шу жиҳатдан бизнинг очиқкўнгил, хушёқим ва ишбилармон ҳамтабааларимиз мусофири одамнинг кўнглида қонуний бир ҳурмат уйғотади. Кўклиқ, кайфиятдан бебаҳра, туссиз бу шаҳар оромгоҳ бир гўшадай туюлади ва бориб-бориб ўз огушида мудратиб қўяди. Лекин, инсоф юзасидан айтиб қўйишими керак, шаҳар ҳеч нарсага қиёсланмайдиган бир манзарага пайванд, у тарҳи аниқ чизилган кўрфаznинг шундоқ тепасида, нурафшон дўнгликлар билан ўралган яssi тошлокда қўним топган. Фақат унинг кўрфазга орқа қилиб тушгани, денгизни пана қилиб қўйгани, уни қўриш учун доим аланглашга тўғри келишига ачинамиз, холос.

Юқорида айтганларимиздан кейин китобхон ўтган йили баҳорда юз берган воқеаларнинг ҳамтабааларимизни ангда қолдирганига ва, кейин билганимиздай, мазкур

воқеаномада баён этиладиган талай фавқулодда ҳодисалар силсиласининг бошлангичи бўлганига сира шубҳа қилмаса керак. Баъзилар бу ҳодисаларни гайритабий деб ўйлаши, бошқа бирорлар эса уларга муаллиф тўқиган уйдирмалар деб қарали ҳам мумкин. Лекин, охир-оқибат, воқеана-виснинг бунақа зид фикрлар билан ҳисоблашмасликка ҳаққи бор. Унинг вазифаси — агар у чиндан ҳам шундай бўлганини билса, агар бу ҳодисалар бутун бир халқ ҳаётига боғлиқ бўлса, демакки, унинг ҳикоясидаги ҳақиқатни қадрлайдиган минглаб гувоҳлар тоилиса, «шундай бўлган», деб айтиш, холос.

Қолаверса, ҳикоячи, унинг исми шарифи мавруди билан маълум бўлар, тақдир тақозоси билан, керагича гувоҳлик кўрсатмалари тўпламаганда ва воқеалар равиши билан ўзи баён этишни мақсад қилган ҳамма нарсага аралашиб қолмаганида бу вазифани ўз зиммасига олмас эди. Айни шу нарса унинг муаррих сифатида иш кўришига имкон беради. Турган гап, тарихчи, ҳатто у ҳаваскор бўлса ҳам, доим ҳужжатларга таянади. Мазкур тарихни баён этувчи ҳам, табиийки, ҳужжатларга эга: авваламбор, унинг шахсан гувоҳлиги, чунки у эгаллаган мавқеига кўра мазкур воқеаномадаги барча иштирокчиларнинг дил изҳорини эшитган ва ниҳоят, унинг қўлига тушган қогоzlар бор. Мазкур қогоzlарни у қачон мақбул топса ва ўзига қулай билган жойда ишга солиш ниятида. Унинг яна бир нияти бор... Лекин энди мулоҳаза ва дудмол гапларни йиғишириб, ҳикоянинг ўзига ўтиш вақти етди. Биринчи кунларни баён этиш алоҳида ҳафсала талаб қиласди.

Ўн олтинчи апрел куни эрталиб Бернар Риэ ҳаким ўз уйидан чиқаётib зина долончасида каламуш ўлигига қоқилди. Негадир у бу воқеага унча ҳам аҳамият қилмай, бошмогининг тумшуғи билан каламушни тениб юборди-да, зинадан тушди. Лекин кўчага чиққандан кейин эшигим тагида каламуш қаёқдан пайдо бўлади, деб ўзига савол берди ва эшикбонни бу воқеадан огоҳ қилиб қўйиш учун ортига қайтди. Кекса эшикбон Мишел жанобнинг кайфияти бу ҳодисанинг нақадар галати эканини таъкидларди, холос. Уйларидан каламуш ўлиги чиқиши ҳакимга фақат галати туялган бўлса, эшикбоннинг назарида бориб турган шармандалик эди. Шунда ҳам Мишел жаноб уйимизда каламуш йўқ, деб қатъий туриб олди. Ҳаким каламушни иккинчи қават долончасида ўз кўзим билан кўрдим, ўлиб

ётганга ўхшайди, деб ишончиришга қанча уринмасин, Мишел жаноб айтганидан қайтмади. Уйда каламуш йўқми, демак, кимдир уни атайлаб ташлаб кетган. Қисқаси, кимдир шунчаки ҳазил қилган.

Шу куни кечқурун Бернар Риэ уйига кириш олдиdan долончада тўхтади, калит излаб чўнтагини кавлаштираётганда бирдан нариги, қоронги бурчакда ёнбоши билан галати сурилаётган, жиққа ҳўл каттакон каламушни кўриб қолди. Қемирувчи гўё гавдасини тутмоқчикдек тўхтади, кейин ҳакимга талпинди, яна тўхтади. Ўз меҳвари тегра ида буралди-да, заиф чийиллаб полга ағнади, ва унинг тумшуқчасидан тизиллаб қон сачради. Ҳаким каламушга бир дақиқача индамай қараб турди-да, кейин уйига кирди.

У каламуш тўғрисида ўйламаётган эди, яна ўз ташвишларига берилди. Хотини бир йилдан бери касал, эртага тоддаги шифокияга жўнаши керак. Ҳаким кетаётганида тайинлагандай, хотини хобхонада ётган эди. Хотини эртанги ҳоргин сафарга шундай тайёрланаётган эди. У жилмайди.

— А, мен жуда яхши бўлиб қолдим,— деди у.

Ҳаким ўзига ўғирилган, тунчироқ нурларида ёришган юзга термилди. Балким ҳаммасидан, ҳатто оғир хасталик аломатларидан ҳам устун келган мана шу жилмайиши учундир, Риэга ўттиз ёшли аёлнинг юзи илик балогат пайтларидағидек кўринди.

— Иложини қилиб, ухлаб олсанг бўларди,— деди у.— Ҳамшира ўн бирда келади, икковларингни вокзалга, ўн иккилиқ поездга чиқариб қўяман.

У лабларини намиқ пешанага тегизди. Хотини уни эшиккача ўша-ўша жилмайиши билан кузатиб қолди.

Ўн еттинчи апрел куни эрталаб, соат саккизда эшикбон ўтиб кетаётган ҳакимни тўхтатди ва қанақадир тошбагир ҳазилкашлар долонга учта каламуш ташлаб кетишганидан шикоят қилди. Жуда ҳам бақувват қопқонга тушганми, каламушларнинг ҳаммаси қонга беланган эди. Эшикбон, безорилар яна бирон бўлмагур ҳазили билан ўзларини фош қиласигандай, каламушларнинг панжачаларидан тутган қўйи эшик олдида анча пойлаб турди. Лекин ҳеч нарса юз бермади.

— Майли, шошмай туринг,— деб ваъда қилди Мишел жаноб,— уларни албатта тутаман.

Бу воқеага қизиқиб қолган Риэ ташрифини энг қашшоқ мижозлари турадиган чекка маҳаллалардан бошлишга

қарор қилди. Бу ерларнинг чиқиндиси шаҳар марказига қараганда кечроқ олиб кетилар, чанг-тўзон, тўппа-тўғри кўчалардан ўтган автомобилнинг қанотлари супуринди қутиласига тегай-тегай дер эди. Ҳаким йўл-йўлакай фақат бир қўчанинг ўзида пўчогу ифлос латта-путта уюмлари устида ётган ўнлаб қаламуш ўлигини кўрди.

У кўрган биринчи bemор деразаси қўчага қараган, ҳам хобхона, ҳам емакхона бўлмиш уйидага ётган эди. Bемор юзлари бужмайган қекса испан чол эди. Унинг олдидаги адёлда нўхат солинган иккита кастрюл туради. Ҳаким киргандага суюниб ўтирган bemор эски дамқисма асорати — нафаси хириллашини ростлашга уриниб, бошини ёстиқка ташлади. Хотини тогора олиб кирди.

— Бостириб чиқишини кўрдингизми, а, ҳаким? — деди чол Риэ уни эмлаётганда.

— Рост, — деб тасдиқлади чолнинг хотини, — қўшнимиз учтасини териб ташлади.

Чол кафтларини бир-бирига ишқалади.

— Чиқаверади, ҳамма ўраларда гиж-биж бўлиб ётибди! Очарчиликка бу!

Риэ энди бутун маҳалланинг тилида шу гап эканини англади. У ташрифларини тамомлаб уйига қайтди.

— Телеграмма келди сизга, — деди Мишел жаноб.

Ҳаким ундан яна қаламуш кўрмадингизми, деб сўради.

— Э-э, йўқ, — деб жавоб қилди эшикбон. — Кўз-кулоқ бўлиб турибман, ўзингиз биласиз. Биронта ҳам абраҳ тумшугини суқолмайди.

Телеграммада Риэнинг онаси эртага келиши айтилган эди. Хотини йўқлигига уйга онаси қараб туради. Ҳаким ичкари кирди, ҳамшира анчадан бери кутиб ўтирган экан. Хотини ўрнидан турган, одми англизча костюмини кийиб, жиндай бўянган эди. Ҳаким унга қараб жилмайди.

— Мана, яхши бўлди, — деди, — жуда яхши.

Вокзалда у хотинини ухлаб кетиладиган вагонга жойлаштириди. Хотини вагонга аланглади.

— Бизга қимматлик қилмайдими, а?

— Шунақаси керак-да, — деди Риэ.

— Бу қаламушлар ғалваси нима ўзи?

— Ҳали ўзим ҳам билмайман. Умуман олганда, ғалати, лекин ҳаммаси жой-жойига тушади.

Шу аснода у ғулдираб, хотинидан унга керагича ғамхўрлик қилолмагани, қўпинча эътиборсиз қолдиргани учун узр сўради. Хотини бас қил, деб ялингандай бошини чайқади, лекин, бари бир, ҳаким гапини охирига етказди:

— Келганингдан кейин ҳаммаси бошқача бўлади. Барини қайтадан бошлаймиз.

— Ҳа,— деди хотини қўзлари ёшланиб.— Бошлаймиз.

У ҳакимга орқа ўгириб, деразага термилди. Йўловчилар перронда тўдалашиб, жонсарак изгишиб юрган эдилар. Паровознинг бўғиқ пишиллаши ҳатто купеда ҳам эшитилди. Ҳаким хотинини чорлади, хотини қараганда, ҳаким унинг юзи қўзёшдан ҳўйлабўлганини кўрди.

— Қўй, кераги йўқ,— деди у меҳри товланиб.

Хотинининг кўзлари ҳали ҳам ёшли эди, лекин яна жилмайди, тўғрироги лабларини салгина қийшайтирди. Кейин тез-тез нафас олди.

— Майли, боравер энди, ҳаммаси яхши бўлади.

У хотинини қучоқлади ва энди вагон деразасининг бу томонида турар, унга хотинининг фақат жилмайгани кўринар эди.

— Илтимос,— деди у.— Ўзингни эҳтиёт қил.

Лекин хотини энди унинг гапини эшиитмаётган эди.

Вокзал майдонига чиқаверишда Риэ терговчи Отонни кўриб қолди, у ўғилчасининг қўлидан етаклаб келаётган эди. Ҳаким ундан, бирон ёқقا кетяпсизми, деб сўради. Баланд бўйли, қоп-қора, ҳам, бир вақтлар айтилганидай, кибор кишига, ҳам айни пайтда жаноза маҳкамасининг машъалачисига ўхшаб кетадиган Отон жаноб илтифот билан, лекин калтагина жавоб қилди:

— Отон хонимни кутишга чиқдим, қариндошларимни кўргани кетган эди.

Паровоз ҳуштаги эшитилди.

— Қаламушлар...— деб гап бошлади терговчи.

Риэ поездга қараб юрмоқчи бўлди-ю, лекин яна ташқарига бурилди.

— Ҳа, лекин айтишга арзимайди,— деб гапни қисқа қилди.

Шу дақиқадан ҳаммасидан ҳам ҳакимнинг эсида қолгани — қаламуш ўлигига тўла қутини қўлтиқлаб ўтаётган темирийўлчи бўлди.

Шу куни, тушдан кейин, ҳали кечки қабул бошланмай, ҳакимнинг олдига бир ёш йигит кирди, ҳакимга унинг муҳбир эканини, эрталаб ҳам келиб кетганини айтишган эди. Унинг оти Раймон Рамбер экан. Ўрта бўйли, ўмизлари кенг, кўринишидан танти, одамга тиниқ, ақлли қўзлари билан тикиладиган Рамбер, спортча костюм кийгани учунми, турмушда омади чонгган кишидай тасаввур уйғотар эди. Рамбер шу заҳоти ишга кўчди. У Париждаги катта бир

рўзномадан, арабларнинг турмуш шароити ҳақида ҳакимдан интервью олгани келибди, маҳаллий аҳоли турмуши нинг санитария аҳволи тўғрисида ҳам маълумотлар тўпламоқчи экан. Риэ, аҳвол жуда айтарли эмас, деди. Лекин у сухбатни давом эттиришдан олдин, мухбир бор ҳақиқатни ёза олармикан, деб сўраб олди.

— Бошқа гап бўлиши мумкин эмас,— деди мухбир.

— Айбномангиз қатъий бўладими, мен шуни назарда тутяпман.

— Очигини айтсам, йўқ,— қатъий бўлмайди. Аммо ўзим ҳам бунаقا айбнома учун керагича далил чиқмаса керак, деган умиддаман.

Риэ жуда илтифот билан, ҳа, чиндан ҳам, бунаقا айбномага унча далил ҳам йўқ, деди; у савол беришида бир мақсадни — Рамбер шоҳидликка ўтаётганда ҳеч бир нарсани юмшатмай ёзиши мумкини ё йўқлигини кўзда тутган эди.

— Мен ҳеч нарсани юмшатмайдиган шоҳидликниги тан оламан. Шунинг учун сизнинг шоҳидлигингизни қўлимдаги маълумотлар билан қувватлаш шарт эмас, деб ҳисоблайман.

— Сен-Жюст қаламига арзигулиқ тил,— деб жилмайди мухбир.

Риэ овозини баландлатмай, бу борада ҳеч нарсани тушунмаслиги, яшаётган безган, лекин айни пайтда ўзига ўхшаганларга талпинган, ўзича ҳар хил адолатсизлик ва муросасозликларга бўйин эгмасликка сўз берган бир одам тилида гапираётганини айтди. Рамбер бўйини қисиб, унга қараб қолди.

— Сизни тушундим, деб ўйлайман,— деди у анчадан кейин ва ўрнидан қўзгалди.

Ҳаким уни эшиккача кузатиб қўйди.

— Шундай фикрда бўлганингизга раҳмат.

Рамбер сабрсиз кифтини учирди.

— Тушунаман,— деди у.— Безовта қилганим учун узр.

Ҳаким унинг қўлинини қисди ва шаҳарда ўнлаб каламуш ўлиги ётгани, бу тўғрида қизиқцина репортаж қилса бўлишини айтди.

— Оҳ-ҳо,— деб хитоб қилди Рамбер.— Чиндан ҳам қизиқ.

Ҳаким соат ўн еттида яна касал кўргани кетаётиб, зинада ҳали ўзи анча ёш, бўлали, лекин қотма юзли; қалин қошлари алоҳида кўзга ташланиб турадиган йигитга дуч

келди. Ҳаким уни шу уйининг энг юқори қаватида турадиган испан раққослариникида бир-икки бор кўрган эди. Жан Тарру ҳафсала билан сигарет сўрганча шундок оёғи тагида жон талваса қилиб буралётган қаламушга тикилиб қолган эди. Тарру ҳакимга кулранг кўзларидаги хотиржам, синчков нигоҳини қадади, саломлашди ва қаламуш босқини, ҳар қалай, жуда қизиқ бўляпти, деб қўшиб қўйди.

— Ҳа,— деб маъқуллади ҳаким,— лекин, охир-оқибат, кўнгилга уради.

— Фақат бир қарашда шундай, ҳаким, бир қарашда. Шу вақтгача бунақа нарсаларни қўрмаганмиз, вассалом. Лекин мен бу воқеани жуда қизиқ бўляпти, дейман, ҳа-ҳа, жуда қизиқ.

Тарру кафти билан сочини силаб, орқага ташлади, энди буралмай қўйган қаламушга яна қараб қўйди-да, Риэга жилмайди.

— Умуман айтганда, ҳаким, бу ёгини эшикбонга қўйиб берайлик.

Ҳаким эшикбонни кираверишда учратди, у деворга суюниб олган, доимги қип-қизил юзи ҳоргин тусга кирган эди.

— Ҳа, биламан,— деди Мишел чол, ҳаким унга янги топилдиқни айтгандан сўнг.— Энди иккита, уттадан топиб олишяпти. Бошқа уйларда ҳам шундай.

Кўринишидан у ғамга ботган, адойи тамом бўлган эди. У ихтиёrsиз бўйини қашлади. Риэ ундан аҳвол сўради. Тамом руҳи чўкиб кетди, деб айтиб бўлмайди. Лекин, бари бир, ўзини сал ғалатироқ ҳис қиляпти. Қаламуш галвасидан бош айланди шекилли, аммо шулар гумдон бўлса, дарров ўзига келади.

Лекин Риэ эртаси куни, ўн саккизинчи апрелда вокзалга, онасини кутиб олгани чиқаётib Мишел жанобнинг баттар чўкиб кетганини кўрди: энди зинадан ўнлаб қаламушлар ўрмалаб чиқар, афтидан, ертёладан чордоқقا қараб йўл тортаётганга ўхшаб кўринар эди. Қўшни уйлар олдидаги сунуринди чеҳаклар қаламуш ўлигига тўла. Ҳакимнинг онаси бу хабарни эшитганда сира таажжуубга тушмади.

— Бўлиб туради бунақа воқеалар.

У жиккак, чаккасидаги соchlари кумушдай оқарган, мўмингина, қоракўз аёл эди.

— Сени кўрганимдан баҳтлиман, Бернар, — деб таъ-

кидлади у.— Бизга ҳеч қанақа каламушлар халал бермайди.

Ўғил бош иргади, онаси ёнида бўлса, ҳамма нарса чиндан ҳам осон кўчади.

Шунда ҳам Риэ шаҳар дератизация бюросига сим қоқди, у мудир билан шахсан таниш эди. Кўи миқдордаги каламушлар инини ташлаб чиқиб, очиқда ўлаётганини мудир эшидими? Мерсье, мудир, бу ҳақда эшитибди, ҳатто уларнинг қирғоқбўйида жойлашган маҳкамасидан ҳам элликтача кемирувчи топилибди. У аҳволнинг нечоғли жиддий эканини билмоқчи. Риэ бу масалани ўзи ҳал қилолмайди, лекин маҳкаманинг бунга чора кўришини шарт деб ҳисоблади.

— Албатта,— деди Мерсье,— лекин фақат кўрсатма олганимиздан кейин. Агар сен шу иш бош оғритишга арзиди, десанг, керакли кўрсатма олишга уриниб кўраман.

— Ҳаммаси ҳамма вақтда арзиди.

Хозиргина уларнинг оқсочи эри ишлаётган йирик заводда юзлаб каламуш ўлиги териб олинганини айтган эди.

Ҳар ҳолда, тахминан шу соатлардан бошлаб ҳамтабааларимизда ташвишланишининг ilk аломатлари пайдо бўлди. Зоро, шу ўн саккизинчи санада, чиндан ҳам барча заводлардан, омборлардан юзлаб каламуш ўликлари чиқа бошлади. Кемирувчиларнинг жон таслим қилиши чўзилган пайтлари ўлдиришга тўғри келади. Шаҳар чеккаларидан марказгача, хуллас, Риэ ҳаким қаерда бўлмасин, ҳамтабаалар тўпланган ҳамма ерда каламушлар худди одамларни кутиб ётгандай, супуринди паллаларини тўлдириб ёки мағзава ариқчаларда узун-узун қаторга чизилишиб турар эди. Шу кунданоқ оқшомги рўзномалар ишга киришди, муниципалитет олдига ўз фуқароларини мазкур ирганч босқиндан ҳимоя қилиш учун ҳаракатга тушадими, йўқми, бўлса, қанақа ошигич тадбирлар кўрилади, деган қатъий талаб кўндаланг қўйилди. Муниципалитет эса ҳеч қандай ҳаракат ҳам қилмоқчи эмас эди, фақат аҳволни ўрганиш учун йигин чақириш билан кифояланди. Дератизация хизматига ҳар куни тонгда каламуш ўлиги йиғишишиб олинсин, деган буйруқ берилди. Кейин маҳкаманинг иккала юқмошини ҳам жониворларнинг жасадини ахлат ёқишbekatiga etkaziishi kerak edi. Lekin keyinngi kunlari aҳvol ёмонлашди. Кемирувчилар ўлигининг миқдори борган сари кўпайди ва маҳкамама хизматчилари

олдинги кунга қараганда тобора мўлроқ ҳосил йигиб олавердилар. Тўртинчи куни қаламушлар галалаб чиқиб, тўда-тўда ўлишга тушди. Сон-саноги йўқ қаламушлар ўз меҳвари теграсида буралиб, одамларнинг ёнгинасида жон таслим этиш учун ертўлалар, қазноқлар, мағзава ариқчаларидан гандираклаганча сийрак сафга тизилиб чиқиб келавериши. Кечаси муйилишларда, зина долончаларидан қаламушларнинг жон бериш олдидан қисқагина чийиллаплари аниқ эшитилиб турарди. Эрталаблари шаҳар чеккаларидаги мағзава ариқларда учли тумшуғи қонга беланган, айримлари шишиб кетган, айримлари аллақачон қотган бўлса-да, мўйлови ҳамон жанговар диккайган кўйи уймалашиб ётар эди. Ҳатто шаҳар марказида ҳам зина долончалари, ҳовлиларда гала-гала ўлиб ётган кемирувчиларни учратиш мумкин эди. Айрим нусхалари ҳатто ҳукумат бинолари кираверишларига, мактаб ҳовлиларига, гоҳо қаҳвахоналарга судралиб чиқиб жон берарди. Ҳамтабааларимиз уларни энг гавжум жойларда учратганларидан ҳайратга тушар эдилар. Ирганч махлуқлар гоҳо Аслаҳа майдонида, хиёбонларда, Денгизбўйи сайлгоҳида ҳам учраб қоларди. Тонгда шаҳар ўлаксадан тозаланаар, аммо кундузи яна қаламуш ўлиги тўпланиб, борган сари қўпайиб бораверар эди. Кечаси кетаётган одам оёқ тагида ётган янги жасадчани шап этиб босиб олган ҳоллар ҳам кўп бўларди. Худди устига уйларимиз қурилган замин ўз қаърида ётган ифлосдан ўзини тозалаб, ер бағрини кемириб ётган жами жароҳату маддалар ташқарига ситилаб чиқаётганга ўхшарди. Шу пайтгача тинчгина яшаб келаётган шаҳримизнинг қандай эсанкираб қолгани, бу кунлар уни қандай довдиратиб қўйганини тасаввур қилинг; шу пайтгача томирларида тинчгина оқаётган қони бирдан жунбушта келган одам шунаقا аҳволга тушади. Ҳатто шу даражага етдики, Инфдок (ахборот, ҳужжатлар, барча масалаларга оид маълумотнома берадиган агентлик) ҳам бепул ахборотга ажратилган соатларда радиотингловчиларга фақат йигирма бешинчи апрелнинг ўзида 6231 дона қаламуш ўлиги йигилиб, қўйдирилганини маълум қилди. Бу раҳам энди кундалик воқеага айланган ҳодисани умумлаштириб, моҳиятини очди ва ёммавий эсанкирашни кучайтириб юборди. Одамлар шу эшиттиришгача кемирувчиларнинг босқинига ёқимсиз бир ҳодисадай қараётган эдилар. Энди улар, ҳали ҳеч ким ҳалокат қўламинй аниқлаб, уни юзага келтирган сабабларни тушунтириб бермаган бўлса-да, бу ҳодиса замираша катта хавф ётганини англаб етдилар.

Фақат бир одам — дамқисмадан хириллаб ётган испан чолгина кафтларини бир-бирига ишқалаганча: «Чиқаверади! Чиқаверади!», деб жазавага тушар эди, холос.

Ийгирима саккизинчида Инфдок агентлиги 8000 каламуш ўлиги йигиштирилганини маълум қилди ва шаҳарни ваҳима босди. Аҳоли кескин чора кўришни талаб қилиб, ҳамма гуноҳни ҳукуматга тўнкади, денгизбўйига чорбог солган айримлар эса шаҳардан кетиш вақти келди, деган гапларни айта бошладилар. Лекин агентлик эртаси куни босқин тўсатдан тўхтагани ва саришталик хизмати арзимас миқдорда каламуш ўлиги йигиштирганини маълум қилди. Шаҳар енгил тин олди.

Бироқ, худди шу куни Риэ ҳаким уйи олдида машинасини тўхтатаётib, кўчанинг у бошида қўллари, оёқларини ғалати керганча, бошини осилтириб, худди ёғоч қўғирчоқдай ликонглаб келаётган эшикбонни қўриб қолди. Кекса эшикбоннинг қўлтигидан суюган одам қашиш эди, ҳаким уни бирдан таниди. У Панлю ҳазрат, хийла олим ва ашаддий иезуит эди, ҳаким у билан тез-тез кўришиб турар, ҳазратнинг шаҳар аҳли, ҳаттоқи динга бефарқ одамлар орасида ҳам обрўйи борлигини билар эди. Ҳаким уларнинг етиб келишларини кутди. Мишел чолнинг қўзлари ғалати йилтирас, нафас олганида кўкраги ҳуштак чалар эди. Негадир бирдан мазам қочди, ҳаво олай деб чиққан эдим, деб тушунтириди Мишел. Лекин сайд қилаётганда бўйни, қўлтиғи ва қовугида қаттиқ оргиқ туриб, орқага қайтишга тўғри келибди, Панлю ҳазратдан уйгача етиб олишига кўмак беришни сўрабди.

— Бу ёгим керкиб кетган,— деб изоҳ берди у.— Уйга этишга мажолим йўқ.

Ҳаким автомобил ойнасидан қўл узатиб, чолнинг кемирчагини пайпаслади, ва қўли худди ёғочдай қотган тугунга тегди.

— Бориб ётинг, ҳароратингизни ўлчанг, кечқурун уйингизга кириб ўтаман.

Эшикбон кетди, ҳаким эса Панлю ҳазратдан кеми-рувчилар босқини ҳақида нима дейсиз, деб сўради.

— Эпидемия бошланадиганга ўхшайди,— деди ҳазрат ота ва унинг думалоқ қўзойнаги ортига бекинган кўзларида табассум йилт этди.

Риэ нонуштадан кейин хотинидан шифокияга эсономон етиб келгани ҳақида телеграммани ўқиб ўтирган эди, бирдан телефон жиринглади. Унинг эски мижози, мэрия ходими экан. У кўпдан бери қон томирлари торайишидан

қийналар, бечораҳол бўлгани учун ҳаким уни бепул даволар эди.

— Ҳа, мен, эсингизда бўлсан керак,— деди у.— Лекин ҳозир гап ўзим ҳақимда эмас. Тезроқ келсангиз, қўшнимнинг аҳволи чатоқ.

Унинг товуши узук-юлуқ әшитилди. Риэ эшикбонни ўйлади ва уни кейинроқ қўришга қарор қилди. У ҳаял ўтмай чекка маҳаллага етиб борди, Федерб кўчасидаги пастаккина уй эшигини очди. Сассиқ, зах зинанинг белида уни кутиб турган Жозеф Гран — мэрия хизматчисини кўрди. Тор елкаси, дароз бўйи, ориқ оёклари, узун қўллари, тамаки сарғайтган мўйлови бу одамни эллик ёшидан анча катта кўрсатар эди.

— Ҳозир сал тузук,— деди у Риэга пешвоз тушиб,— ўлиб қолмаса эди, деб қўрқдим.

У бурнини тозалаб олди. Риэ учинчи, аниқроғи, охирги қават эшигининг чаپ ёғида қизил бўр билан: «Киринг, мен ўзимни осдим», деб ёзилган сўзларни ўқиди.

Ичкари кирдилар. Ағнаб ётган курси тепасидаги қандилдан арқон осилиб турар, стол бурчакка сурилган, лекин сиртмоқда ҳеч ким йўқ эди.

— Ўз вақтида сиртмоқдан олибман,— деди Гран, сўз тополмай қийналиб, унинг сўз бойлиги шусиз ҳам камбағал эди.— Айни пайти чиққан эканман, бирдан шовқин әшитилди. Ёзувни кўриб, ҳазилми, деб ўйладим. Лекин у жуда ғалати, мен ҳатто мудҳиш деб айтардим, инグラб юборди...

У гарданини қашлади.

— Менингча, бу жуда оғир қийноқ бўлса керак. Кейин, бу ёғи маълум, ичкари кирдим.

Эшикни очиб, ёруғ, фақирона хонага ўтдилар. Мис қуббачали каравотда калтабўй, бақалоқ бир одам ётган эди. У қаттиқ-қаттиқ нафас олиб, қизарган кўзлари билан кирганларга қаради. Ҳаким оstonада тўхтади. Унга беморнинг нафас олиб-чиқариши оралиғида каламушнинг ҳам заиф чийиллагани әшитилаётгандек бўлди. Лекин уйининг бурчакларида ҳеч нарса ғимирсиётгани йўқ. Мижоз, афтидан, пастроқ жойдан ийқилган, енгил тушган — умуртқалари бутун эди. Турган гап, салгина бўғилиб қолган. Рентген сурати олинса, зарар қилмасди. Ҳаким беморни озгина камфара билан эмлади ва бир-икки кун ўтиб ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деди.

— Раҳмат, ҳаким,— деб бўғиқ гулдиради бемор.

Риэ Грандан бўлган гапни миршабия комиссарига

хабар қилдингизми, деб сўради, у хижолатга тушиб, ҳакимга қараб қўйди.

— Йўқ,— деди у,— йўқ. Ўйлабманки, энг муҳими...

— Тўғри қилибсиз,— деб маъқуллади Риэ,— майли, ўзим айтаман.

Лекин шу пайти бемор нотинч қимиirlаб, яхши бўлиб қолдим, шунинг учун ҳеч кимга ҳеч нарса хабар қилишнинг ҳожати йўқ, деди.

— Ўзингизни уринтирманг,— деди Риэ.— Менга ишонаверинг, арзимайдиган гап, лекин бунаقا ҳодисаларни хабар қилишга бурчлиман.

— Ўҳ,— деб ингради бемор.

У ўзини ёстиққа ташлаб, заифгина инқиллади. Гран мўйловини бураб тўшакка яқин келди.

— Олинг-а, Коттар жаноблари,— деб гап қотди.— Ўзингиз тушунинг-да. Ахир, ҳаким, биласиз-ку, бунаقا нарсалар учун жавоб беради. Агар каллангизга яна шунаقا фикр келса, нима бўлади, ахир...

Лекин Коттар ҳиқиллаганча, йўқ, энди келмайди, шунчаки бир неча дақиқа ақл қочди, энди фақат бир нарсани — мени тинч қўйишларини истайман, деди. Риэ дори ёзиб берди.

— Майли,— деди у.— Бу ҳақда гапирмайлик. Икки-уч кундан кейин кириб ўтаман. Лекин қўзингизга қаранг, тагин аҳмоқлик қилиб қўйманг.

Риэ долончадаёқ Гранга воқеанинг хабар қилишни, аммо комиссардан терговни камидан икки кун кейин бошлишни сўраш кераклигини тайинлади.

— Кечаси ундан боҳабар бўлиб туришга тўғри келади. Оиласи борми?

— Ҳар қалай, ҳеч кимини кўрмаганман, лекин ўзим қараб туришим мумкин.— У бош чайқади.— Очиги, ўзим ҳам уни тузукроқ билмайман. Лекин одам одамга қарашиб туриши керак-ку.

Риэ долончадан ўтаётганда беихтиёр бурчакка аланглади ва Грандан қаламуш маҳалладан бутқул йўқолдими, деб сўради. Хизматчи бу борада аниқ гап айтиб олмади. Тўғри, қўшнилари унга қаламуш босқини ҳақида айтиб беришган, лекин у валақлашга парво ҳам қилмайди.

— Ўз ташвишим ҳам етади,— деди у.

Риэ шоша-пипа унинг қўлинини қисди. Ҳали эшикбонни кўришдан олдин хотинига хат ҳам ёзиши керак.

Кечки нашрни сотаётган рўзномафурӯшлар қаламуш босқини барҳам тоғанини айтиб бақираётган эдилар.

Лекин ҳаким эшикбоннинг остонасидан ўтмаёқ, уни каравотидан ярим осилиб, бир қўли билан бўғзини, бир қўли билан қорнини чангллаганча, минг азобда кучаниб напармон сафро қусаётган аҳволда кўрди. Кучанавериб ҳолдан тойган эшикбон зўрга нафасини ростлаб, жойига чўзилди. Унинг ҳарорати 39,5 даражага кўтарилиган, бўйнидаги безлари, бўғимлари баттар керккан, биқинида иккита дօғ пайдо бўлган эди. У энди бутун ичи зирқираётганидан нолиди.

— Ачитяпти,— деб такрорлади у.— Уҳ, аплаҳ, шундай ачитяптики!

У гайритабии қорайган лабларини зўрга қимирлатиб, алланарса деб ғўлдирап, бошидаги мислсиз оғриқдан ёшга тўлган бақа кўзлари ҳакимга бақрайиб туар эди. Унинг хотини ҳануз садо чиқмаётган Риэга хавотир билан тикилди.

— Ҳаким,— деб сўради у,— нима қилган унга?

— Ҳар нарса бўлиши мумкин. Ҳозирча аниқ бир гап айтиш қийин. Кечгача парҳезда ушланг, сургидори беринг. Майли, кўпроқ суюқлик исчин.

Чиндан ҳам, эшикбон тинмай ташналиқдан қийналаётган эди.

Риэ уйига қайтиб, ҳамкасби, шаҳарнинг энг обрўли ҳакимларидан бири Ришарга сим қоқди.

— Йўқ,— деб жавоб қилди Ришар,— кейинги пайтда бирон экстраординар ҳодисага дуч келмадим.

— Биронта баланд ҳарорат, чекланган керкишни кўрмадингизми?

— Э, ҳа, икки ҳолатда лимфа тугунлари қаттиқ керккан эди.

— Меъёрдан ортиқми?

— Э-э,— деб чўзди Ришар,— меъёр дегани, биласизми...

Нима бўлганда ҳам, кечга бориб эшикбоннинг ҳарорати 40га чиқди, у алаҳлаб, каламушлардан нолиётган эди. Риэ унга фиксируладиган абсцесс қилишга кириши. Терпентиннинг куйдириши ўтган бемор: «Оҳ, аплаҳлар!» деб бўкириб юборди.

Лимфа тугунлари баттар керкиб, пайнаслаганда ёғочдай қаттиқ туюларди. Беморнинг хотини ўзини йўқотиб қўйган эди.

— Ёнидан кетманг,— деб маслаҳат берди ҳаким.— Бир нарса бўлса, мени чақиринг.

Эртаси куни, ўттизинчи апрелда намик-мовий осмон-

дан кўкламги илиқ шабада эсди. Шабада шаҳар чеккалари-дан гуллар бўйини олиб келди. Эрталабки гала-ғовур одатдагидан жарангдор, ҳаётбахшроқ эшитилди. Бу кун бизни ҳафта давомида эзib келаётган дудмол ҳалокат таҳдидидан қутулган шаҳримиз учун чиндан ҳам баҳор пойқадамига айланди. Ҳатто хотинидан хайрли мактуб олган Риэ ҳаким эшикбонникига алланечук хуш қайфиятда тушиб борди. Чиндан ҳам, беморнинг ҳарорати эрталабга келиб 38 даражага насайибди. Бемор ёстиқдан бошини узмай, мажколсизгина жилмайди.

— Яхши бўляпти, а, ҳаким? — деб сўради унинг хотини.

— Яна озроқ кутайлик-чи.

Лекин чошгоҳга бориб bemorning ҳарорати 40 даражага чиқди, у тинмай алаҳларди, қайт қилиши ҳам кўпайди. Бўйин безлари ушлаганда баттарроқ оғриқ берар ва эшикбон, худди бошини танасидан узоқроқда тутишга урингандай, тинмай бўйини чўзар эди. Хотини каравот пойида, адёл устидан bemorning оёқларини енгилгина босиб ўтиарди.

— Гаш бундай,— деди Риэ,— уни алоҳида ажратиб, маҳсус жойда даволашга тўғри келади. Мен госпиталга сим қоқаман, икковимиз уни «тез ёрдам» машинасида олиб борамиз.

Икки соатлардан кейин, ҳали машинада бораётган ҳаким билан bemorning хотини унинг тенасига энгашдилар. Шишиб, учук босган лаблардан узуқ-юлуқ: «Қаламуш! Қаламуш!» деган сўзлар эшитилди. Унинг юзи кўкарди, қовоқлари гўё қўргошинга тўлди, калта-калта ҳансираб, керккан безлари бамисоли парчинлаб бораётгандек, худди каравотнинг устидан қопқоқдек ёнилишини кутгандек бурчакка тиқилар, гўё ер қаърида кўринимас бир юқ остида эзилиб ётган қандайдир бир товуш уни тинмай чорлаётгандай туюлди. Хотини йиғлаб юборди.

— Ҳаким, энди умид ўйқми?

— Жон таслим қилди,— деди ҳаким.

Эшикбоннинг ўлими, айтиш мумкинки, мудҳиш башоратларнинг биринчи босқичини якуилаб, иккинчи — илк ҳайронликлар аста-секин ваҳимага айланган, нисбатан оғирроқ босқични бошлаб берди. Ҳамтабааларимиз айни шу — шаҳримизнинг кунига-кундузи қаламуплар ўлиб берадиган, эшикбонлар галати бир касалликдан жон

таслим қиласиган жойга айланганини энди тушуниб етдилар, шунгача бунаقا ўй ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди. Шу нуқтаи назардан қарасак, табиийки, биз янгишдик ва энди дунё ҳақидаги тасаввуримизни ошигич равишда ўзгартиришга түғри келди. Фақат шу билан чеклансанак ҳам майли эди, унда яна кўнималар устун келарди.

Ҳали фақат эшикбону қашшоқларгина эмас — кўпчилигимизнинг Мишел жаноб бошлаб берган йўлга отланишимиз муқаррар эди. Мана, айни шу вақтдан кўнглимида кўркув уйгонди, унга ўй-фикр йўлдош бўлди.

Лекин ҳикоячи, кейинги воқеаларнинг батафсил баёнига ўтишдан олдин, шу босқичнинг бошқа бир шоҳидига тегишли мулоҳазаларни келтиришни лозим кўради. Жан Тарру — ҳикоямиз бошларида уни китобхонга таништирдик, — Оранга фавқулодда ҳодисалардан бир неча ҳафта олдин келиб қолган, шаҳарнинг энг катта меҳмонхоналаридан бирида қўнган эди. Кўринишидан, даромади етарли, тараллабедод яшайди. Унинг қаёқдан келгани, нега бу ерда туриб қолганини ҳеч ким билмайди. У доим одам гавжум жойларда юради. Баҳорнинг илк кунларида маза қилиб чўмилаётганини ҳам кўп одам қўрган. Қувноқ, доим кулиб юрадиган бу одам майшатга берилган бўлса-да, асло кўнгилхушликка bogланib қолмаган. Чиндан ҳам шундай, фақат унинг бир одатини айтиб қўйиш керак — шаҳримизда кўп топиладиган испан раққослари, созандалариникига тинмай бориб туради.

Ҳар ҳолда, унинг кундалик дафтарларида шу машаққатли босқичнинг тарихи акс этган. Лекин бу ерда, моҳиятан олганда, бошқача, гўё муаллиф олдиндан ҳамма нарсани майдалаштиришни мақсад қилиб қўйган тарихга дуч келамиз. Биринчи қарашда, гўё Тарру одамларга, нарсаларга дурбинни чаппа тутиб қараган, шу ишни жуда қойилмақом қилгандай туюлади. Умумий эсанкираш чоғида у, аслини олганда, мутлақо тарихи йўқ нарсаларнинг тарихчиси бўлишга урингандай кўринади, Албатта, бунаقا бетайинликдан ранжиб, уни багритошлиқда айблашдан ўэга чорамиз йўқ. Лекин бари бир, унинг ёзувлари бу босқич тарихини иккинчи даражали, бироқ жуда керакли тафсилотлар билан бойитади; бундан ташқари, кундалик ҳолнинг ўзига хослиги мазкур, шубҳасиз, қизиқарли қаҳрамон ҳақида шоша-пиша хулоса қилишга изн бермайди.

Жан Таррунинг илк ёзувлари унинг Оранга келган пайтларига тегишли. Ёзувларнинг бошида ёқ муаллифнинг шунаقا бедаво шаҳарга келтирган тақдиридан алланечук баҳтиёрги билиниб тұради. Бунда биз мәриянинг кираверишига қўйилган иккита шер ҳайкалининг ба-тафсил тасвири, биноларнинг кўримсизлиги, кўкликтан бебаҳра шаҳарнинг бемаъни қурилгани тўғрисидаги хуш гапларни ўқиймиз. Тарру бу изоҳларни трамвайдага, кўчаларда қулогига чалинган гап-сўзларни аралаш териб ёзади, шунда ҳам муаллиф ҳар қандай тушунтиришдан ўзини олиб қочган, фақат биттаси — аммо бу кейинги кунларга тегишли — қанақадир Кан деган одам ҳақидаги гаплар бундан мустасно.

- Сен Кани биласанми? — деб сўради бирори.
- Қайси Кан? Қора мўйловли, дарозми?
- Ҳа, шу. Стрелкачи бўлиб ишларди.
- Ҳа, албатта, биламан.
- Ҳўш, шу ўлди.
- Э-ҳа, қачон?
- Ҳа шу, қаламушлар воқеасидан кейин.
- Қара-я. Нима қилган экан?
- Билмайман, безгақдан дейишапти. Ҳа энди, умуман ўзишинг ҳам мазаси йўқроқ эди. Қўлтигидан чипқон чиққан экан. Шуни кўтаролмабди.
- Қўринишидан ҳамма қатори эди-ку.
- Йўқ, ўпкаси заифроқ эди, яна у духовой оркестрда ҳам ўйнарди. Корнет-пистон пўфлаш қанақа зарарли эканини билмайсан-да.
- Ҳа,— деб якун қилди униси,— соглиғи кетган одам корнёт пўфлашдан ўзини тийиши керак эди.

Тарру бу гапларни чогишириб кўриб, Канинг нима сабабли духовой оркестрда ўйнагани, уни қанақа бўлмагур кўнгилхушлик жонини гаровга қўйиб, якшанбалик томошаларга етаклагани тўғрисида фикр юритади.

Ундан кейин Тарру деразаси рўпарасидаги уй айвонида қарийб ҳар куни қайтариладиган томошадан олгаң ёқимли таассуротини баён қиласди. У турадиган хона доим деворлар соясида мушуклар мудраб тинчгина ётадиган торкўчага қараган эди. Лекин ҳар куни тушлиқдан кейин, шаҳар мудроққа тушган соатда Таррунинг деразаси қаршисидаги айвонда бир бобойча пайдо бўлади. Оппоқ соchlари ҳафсалади билан тарапланган, ҳарбий бичимли костюм кийган, қаддини аскарларга ўхшаб тўғри ва адл тутадиган бу бобойча мулойим овозда «ниш-ниш»лаб мушукларни чақиради.

Мушуклар, жойларидан қўзғалмай, уйқу унниқтирган рангиз кўзларини чолга қаратишади. Шунда бобойча бир варақ қоғозни майдамайда йиртиб, пастга — кўчага, мушукларнинг устига сочади, қоғозни капалак галаси деб алданган мушуклар кўчага ташланиб, қоғоз парчаларига журъатсизгина панжа чўзишади. Шунда бобойча мушукларни аниқ нишонга олганча, келиштириб туфлайди. Агар биронта тупуги тегиб қолса, қаҳ-қаҳ уриб кулади.

Нихоят, Тарру гайрат-шижоат ва ҳатто маишати ҳам — ҳаммаси тижоратга бўйсундирилган шаҳримизнинг савдогар қиёфасига жуда мафтун бўлиб қолади. Бу ўзига хослик [унинг ёзувларида айни шу иборани кўп учратамиз] муаллифга жуда маъқул тушади ва унинг мақтовга тўла ёзувларидан бири: «Ана бунга қойил!» деган сўзлар билан якунланади. Ёзувларнинг фақат шунаقا жойларида шахсий оҳанглар учрайди. Бу ёзувларнинг қиммати ва нечогли муҳимлигини муносиб баҳолаш қийин. Бир меҳмонхона пулчисининг ўлик каламушга кўзи тусиб, ҳисобдан қандай адашиб кетганини ҳикоя қиласетиб, Тарру одатдагига қараганда ноаникроқ дастхатда қўшимча қиласди: «Савол: қандай қилиб вақтни беҳуда кетказмасликка эришиш мумкин? Жавоб: вақтнинг бутун узуунлигини ҳис қилиш керак. Воситалари: тиши ҳакими қабулида, қаттиқ курсида ўтириб кунни кеч қилиш; якшанба куни тушдан кейин айвонда ўтириш; ўзинг тушунмаган тилда маъруза тинглаш; темирйўл маршрутининг энг узун ва энг нокулайини танлаш, бинобарин, поездларда тик туриб кетиш; театр туйнуклари олдида навбатда сарғайиш ва томошага чипта олмаслик ва ҳ. к. ва ҳ. к.» Лекин кундаликларда фикр ва услубнинг бунаقا сакрашларидан сўнг шаҳримиз трамвайлари, вагонларнинг шакли тўғрисида маълумот берилгач, уларнинг ноаниқ-қўнгир рангга бўялгани, доим ифлослиги таъкидланиб, мазкур мулоҳазалар «Булар эътиборга лойиқ!» деган қайдлар билан якунланадики, моҳиятан олганда, ҳеч нарсани билдирамайди.

Ҳар қалай, Таррунинг ёзувларида каламушлар воқеаси ҳақида ҳам эслатма бор, унинг сўзларини келтирамиз.

«Бугун рўнарада яшайдиган бобойчанинг кайфияти чиндан тушкун. Мушуклар кўринмай қолди. Улар кўчада ётган юзлаб каламуш ўлигидан қўрқиб, чиндан ҳам, ғойиб бўлди. Менингча, мушуклар умуман каламуш ўлигини емайди. Ҳар қалай, ўзимнинг мушукларим бунаقا зиёфатдан қатъянин бош тортганини эслайман. Ишқилиб,

балки мушуклар ертўлаларда сангиб юришгандир, бобойчанинг қайфияти бузуқлиги шундан. Ҳатто таранишга ҳафсала қилмабди, ўзини бирдан олдириб қўйгани билиниб турибди. У бир неча дақиқа кутди-да, уйига қайтиб кирди. Лекин хайрлашиш олдидан бари бир тупурди — бўшлиққа тушурди.

Шаҳарда бугун бир трамвай тўхтаб қолди, қайғурдандир кириб қолган қаламуш ўлигини тошиб олишди. Икки-учта аёл шу заҳоти тушиб кетишиди. Трамвай йўлида давом қилди.

Меҳмонхонамизда тунги қоровул — жуда ишонса бўладиган одам — менга қаламуш босқинидан ҳар хил фалокат кутаётганини айтди. «Қаламушлар кемани тарк этса...» Мен, бу гап кемалар борасида тўғри, лекин шаҳарлар масаласида уни исботлаш керак, деб эътиroz қилдим. Аммо уни гапидан қайтаролмадим. Ундан, сизнингча, бизни қанақа фалокат кутяпти, деб сўрадим. Ўзи ҳам билмас экан; айтишича, фалокатни олдиндан билиш мумкин эмас. Лекин ер қимирласа, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Мен, бўлиши мумкин, деб қўшилдим, у мендан, бунақа истиқболдан қўрқмайсизми, деб сўради.

— Мен учун энг муҳими, — дедим мен,— ўз ички дунёмга эга бўлиш.

Ва қоровул мени жуда яхши тушуниди.

Меҳмонхонамиз ресторанида диққатга лойиқ бир оилани кўп кўраман. Ота — дароз, ориқ, қора кийимга мос қотириб крахмалланган қадама ёқа тақади. Боши тепакал, қулоқлари устида ўнг ва сўл ёғидан бир тутам оқ сочи диккайган. Қўзи кичкина, думалоқ, қаттиқ, гайритабиий узайган оғзи уни баодоб бир укки қиёфасига солади. У ҳар гал ресторан эшигини ланг очади-да, кесакига қисилиб, қора сичқончадай кичкинагина хотинини олдинга ўтказади, унинг ортидан цирк кучукчаларига ўҳшаган ўғил билан қизалоқ йўргалайди. Стол олдиди у хотинининг ўтириши, кейин иккита кучукчанинг курсига чиқиб олишини кутиб туради. Хотини, болаларига «сиз» деб гапиради, рафиқасига ҳар хил киноя ҳадя этади, болаларига амирона тусда гап уқтиради:

— Никол, сизга қарашиб ўта даражада ёқимсиз.

Қизча зўрга кўзёшларини тийиб туради. Отасига эса шу керак.

Бугун эрталаб ўғил сира жойида ўтиrolмади, кала-

мушлар воқеаси уни шунча ҳовлиқтириб юборган экан. Сабри чидамай, ҳикоясини боилашга уринди.

— Овқат устида каламушни гапирмайдилар, Филип. Сизга биринчи ва охирги марта «каламуш!» деган сўзни айтиши ман этаман.

— Отангиз мутлақо ҳақ,— деб қувватлади қора сичқон.

Иккала кучукча ҳам паштет солинган ликопчага бурнини тиқди, укки хотинига қандай хоҳласа, шундай тушунадиган маънода бош ирғаб, миннатдорлик билдириди.

Тақлидга арзидиган ибрат, лекин бутун шаҳар каламушларни гапираёттир. Ҳатто рўзномалар ҳам бу ишга бош қўшди. Одатда ўта хилма-хил ҳодисалар баёнидан тузиладиган шаҳар ахбороти бўлими энди муниципалитетга қарши қатъий кураш олиб боряпти. «Шаҳар каттаконлари кемирувчилар ўлигининг кўчаларда сасиб ётиши қандай хавф тугдираётгани ҳақида ўзларига ҳисоб берадими?» Мехмонхона мудири каламушдан бошқа нима ҳақида гапиришни ҳам билмай қолган. Бу гапга бунча ёпишиб олганига ажабланмаса ҳам бўлади. У шундай муҳташам меҳмонхонанинг кираверишидан каламуш тошлиганини сира ақлига сифдиромайди. Унга таскин бериш учун, «Ҳозир ҳамманикида каламуш бор», дедим.

— Гап шунда-да,— деб жавоб қилди,— энди биз ҳам ҳамма қаторига тушдик.

Шаҳарда хавотир түғдирган номаълум безгак ҳодисалари тўғрисида ҳам менга шу одам айтиб берди. Унинг оқсочларидан бири ҳам шу касалга чалинибди.

— Лекин аниқ, юқумли касал эмас,— деб у шоша-пиша ишонтириди.

Менга фарқи йўқ, дедим.

— Ў, тушунаман. Жаноб ҳам менга ўхшаб тақдирга ишонади.

Мен ҳечам бунаقا деганим йўқ, қолаверса, мутлақо тақдирга ишонувчи эмасман. Ўзига ҳам шундай деб айтдим...»

Шу кундан бошлаб Таррунинг кундаликларида аҳолини аллақачон ваҳимага солган сирли безгак тўғрисида ундоқ ёки бундоқ маълумотлар пайдо бўлади. Ҳалиги, шаҳарда каламушлар йўқолгандан кейин яна мушуклар пайдо бўлгани боис ўзининг тупуриш борасидаги мерганик маҳоратини оширишда давом қилаётган бобойча тўғрисидаги ёзувдан сўнг Тарру бу безгакка охири одатда

ўлим билан тугаган ўнлаб мисолларни келтириш мумкин, деб қўшимча қиласди.

Бернар Риэ ҳакимнинг Тарру бир нечта сатрда тавсифлаган қиёфаси қимматли хужжат ўрнини босади: ҳикоячининг ўзи тан олгандай, мазкур портрет жуда аслига мос.

«Кўринишидан ўттиз бешларда. Ўрта бўй. Елқадор. Юзи қариб чорбурчак. Кўзлари қора, нигоҳи тиник, ёноқлари туртиб чиққан. Бурни гўштдор, тўғри бичимда. Сочи қора, жуда калта олинган. Оғзи аниқ чизгили, лаблари дўрдоқ, доим қатъий қимтилган. Сал-пал Сицилия дехқонига ўхшаб кетади — ўшалардай офтобда куйган, даҳани қоп-қора, устига устак, доим қора кийиниб юради, айтиш керак, ўзига ярашади.

Тез юради. Кўчаларни секинламай кесиб ўтади, ҳар гал олдидаги йўлакка шундай ўта қолмайди, балки чаққон сакрайди. Машинани фаромуш ҳайдайди, ҳатто керакли томонга қайрилиб олгандан кейин ҳам, бурилиш чироғини ўчиришни тез-тез унугиб юради. Доим бошяланг. Кўринишидан кўп нарсани биладиган одамга ўхшайди».

Тарру келтирган рақамлар ҳам ҳақиқатга тўла мос тушади. Бошқаларни қўяверинг, лекин Риэ ҳаким буни билади. У эшикбонининг жасади изоляторга ўтказилгандан кейин, қовуқдаги ўスマлар хусусида маслаҳатлашиш учун Ришарга сим қоқди.

— Ўзим ҳеч нарсани тушунмаяпман,— деб тан олди Ришар.— Менда ҳам иккитаси ўлди, бирори икки суткада, бирори учинчи куни. Лекин эрталиб кўрувдим, ахволи анча тузук бўлган эди.

— Агар шунаقا ҳодиса бўлса, менга айтсангиз,— деб илтимос қилди Риэ.

У яна бошқа ҳакимларга ҳам сим қоқди. Суриштиришидан билдики, кейинги бир неча кунда шунаقا қасалликдан йигирматача бўлган. Қариб ҳаммаси ўлим билан тугаган. Шунда Риэ яна Ришарга, Оран ҳакимлари жамияти котибиға сим қоқди ва янги тушган қасалларни алоҳида ажратишни талаб қилди.

— Менинг қўлимдан нима ҳам келади,— деди Ришар.— Шаҳар ҳуқумати чора кўриши керак. Бу қасаллик юқумли деган фикрни қаёқдан олдингиз?

— Ҳеч қаёқдан. Шунчаки аломатлари ўта хавфли.

Лекин Ришар, бу масалада «етарлича мутахассис»

эмасман, деди. Унинг қўлидан фақат бир нарса — префект билан гапланиш келади.

Музокаралар давомида ҳаво ҳам айнаб берди. Эшикбон ўлган қуннинг эртаси бутун осмонни қалин туман қоплади. Шаҳарга шиддатли жала қуийлди. Сершовқин жала, худди чақиндан далолат бергандай, жазирама билан ўрин алмашди. Ҳатто денгиз ҳам қорамтири-ложувард тусини ўзгартириб, кулранг осмон тагида кумуш, тўгрироги, эриган цўлат рангида товланиб, кўзларга оғриқ берди. Бу йилги кўкламнинг намхуш жазирамаси олдида ҳатто ёзги саратон ҳам авто бўлиб қолди. Ясси тоғликда шиллиқ-қуртдай ётган, денгизга салгина очилган шаҳар қовоқ солиб серрайганча қотиб қолди. Чолдеворларнинг поёнсиз қаторлари, чанг босган пештахталарнинг беркўчалари, ифлос-сарғиш трамвайлар орасида қисилиб қолган одамлар ўзларини бу осмонга банди қилингандай ҳис этдилар.Faқат бир чол, Риэ ҳакимнинг мижози шод-хуррам эди — бунақа ҳавода у дамқисмадан қутуларди.

— Куйдирияпти! — деб қайта-қайта айтарди у.— Нрафас йўлларига фойдаси катта.

Чиндан ҳам куйдирапар, лекин шунчаки куйдираётгани йўқ, балки худди безгакдагидай ҳам куйдириб, ҳам ёндираётган эди. Бутун шаҳар безгак иситмасида эди, ҳар ҳолда, Риэ ҳаким Федерб кўчасига, Коттарнинг ўз жонига қасд қилиши хусусида терговда қатнашишига бораётиб, шундай таассуротда эди. Лекин шу заҳоти у бунақа таассуротни бўлмагур деб тонди. Риэ бу йўларни асаблари толиққанига, ташвиши бошдан ошганига йўйди ва ўзимни қўлга олиб, фикрларимни тартибга солишим керак, деган қарорга келди.

У Федерб кўчасига миршабия комиссаридан олдин борди. Гран уни зинада пойлаётган экан, иккаласи уницида кутиб туришга, эшикни эса очиқ қўйишга келишиши. Мэрия хизматчиси жуда кўримсиз жиҳозланган икки хонали уйда яшар экан. Faқат устида икки-учта лугат ётган, бўялмаган ёғоч раф ва девордаги чала артилган «қийғоч хиёбонлар» деган ёзув кўзга ташланиб турган грифел тахта бор эди, холос. Граннинг айтишича, Коттар кечаси тинч ухлабди. Аммо эрталаб боши оғриётганидан нолибди ва умуман у Гранга қанақадир ланж аҳволда кўринибди. Граннинг ўзи ҳам толиққан, асабий эди: хонада ўёқдан-бўёққа юриб, столдаги қогозга лиқ тўла жилдни очиб ўтиб, қайтаётганида ёниб келар эди.

Юришдан тўхтамай у ҳакимга, моҳиятан олгаида,

Коттарни қарийб билмаслиги, лекин ўзига яраша жамғармаси бор деб, тахмин қилишини айтди. Умуман, Коттар — галати одам. Иккаласи кўпдан бери ёнма-ён туришади, лекин эшикда учрашганда бош иргашдан нарига ўтмайдилар.

— Аниқ айтсам, у билан бор-йўғи икки марта ганлашганиман. Тўрт-беш кун олдин долончада бўр солинган қутини қўлимдан тушириб юбордим. Қизил, кўк бўр эди. Шу пайти Коттар чиқиб қолди, йигиштиришга ёрдам берди. Ҳархил бўрни нима қиласиз, деб сўради.

Гран шунда лотин тилидан хотирасини тикламоқчи эканини айтди. У лотинчани мактабда ўқиган, лекин анча унубиб қўйган эди.

— Айтгандай,— деди у ҳакимга,— лотинчани ўрганиш французча сўзларнинг маънисини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, дейишади.

У таҳтага бир нечта лотинча сўзларни ёзади. Кўк бўр билан сўзларнинг тусланиш ва турланиш қоидалари бўйича ўзгарган бўлакларини, қизили билан эса ўзгармайдиган бўлагини ёзади.

— Коттар ганимни тушундими, йўқми, билолмадим, ишқилиб, қизиққандай бўлди-да, мендан қизил бўр сўраб олди. Мен, албатта, ҳайрон бўлдим, лекин охир-оқибат... Мен унинг бўрни шу ўйлаб қўйган ниятига ишлатишини олдиндан билолмайман-ку.

Риэ иккинчи сухбат нима ҳақда бўлганини сўради. Лекин шу пайти котиби ҳамроҳлигига миршабия комиссари келиб қолди ва олдин Граннинг кўрсатмаларини эшитмоқчи эканини айтди. Ҳаким Гран Коттар ҳақида гапираётганда, уни «умидсизликка тушган одам» деб атаётганига диққат қилди. У ҳатто «муқаррар қарор» деган иборани ҳам тилга олди. Гап ўз жонига қасд қилишнинг сабаблари тўғрисида кетаётган эди, Гран сўзларни танлашда ўта эҳтиёткорлик кўрсатди. Ниҳоят кўплашиб «Интим табиатдаги тушқунлик», деган иборани танлашди. Комиссар Грандан у «қарор» деб айтиётган нарса Коттарнинг шунгача қилган ҳатти-ҳаракатларида сезилганмиди, деб сўради.

— Кечаки менинг эшигимни тақиллатди,— деди Гран,— гугурт сўради. Қутиси билан бердим. У безовта қилгани учун узр сўради. Майли энди, ҳар ҳолда, қўшнимиз... Кейин ҳозир гугуртингизни қайтариб бераман, деди. Мен, олаверинг, дедим.

Комиссар Грандан, бу ҳатти-харакати ғалати кўринмадими, деб сўради.

— Бир нарса — гёё мен билан ҳангомалашишни хоҳлагандай бўлгани ғалати кўринди. Лекин худди шу пайти ишим қисталанг эди.

Гран ҳакимга ўгирилди ва хижолат билан изоҳ берди:

— Ўзимнинг ишим.

Комиссар касални кўрмоқчи бўлди, лекин Риэ аввал Коттарни огоҳлантириш зарур, деган фикрга келди. Риэ уйга кирганда, фланел пижамада ётган Коттар қаддини кўтарди ва эшикка ҳадиксираб қаради:

— Ҳа, миршабми?

— Ҳа,— деди Риэ,— лекин ҳаяжонга тушиш керак эмас. Бор-йўғи бир-икки расмиятчилик — кейин сизни безовта қилишмайди.

Лекин Коттар, сира керак эмас, энг ёмони, миршабларни кўргани кўзим йўқ, деб эътиroz қилди. Риэ сабрсиз қўл силтади.

— Менинг ҳам кўзим учиб тургани йўқ. Лекин бу ишин тезроқ тамомлаш керак, шунинг учун сўраганларига лўнда қилиб, тез-тез жавоб беринг.

Коттар индамай қолди ва ҳаким эшикка бурилди. Лекин бемор шу заҳоти уни ёнига чақириб, қўлидан ушлаб олди:

— Ҳаким, айтинг-чи, ўзини осмоқчи бўлган беморни олиб кетиш мумкин эмас, а, тўғрими?

Риэ унга бир дақиқача тикилиб турди, сўнгра бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас, мен ҳам бу ерга ўз мижозимнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун келдим, деб ишонтирди. Бемор тинчлангандай бўлди, Риэ комиссарни чорлади.

Коттарга Граннинг кўрсатмаларини ўқиб бердилар, кейин шу қилган ишининг сабабларини аниқроқ айтишни сўрашди.. У комиссарга қарамай, «интим табиатдаги тушкунлик — жуда яхши айтилган», деб тасдиқлаб турди, холос. Шунда комиссар, Коттар яна шу ишни қилмасмикан, деб сўради. Коттар кўтаринки руҳда энди хаёлига ҳам келтирмаслигини, фақат бир нарсани — тинчини бузмасликларини истаётганини айтди.

— Рухсат берсангиз, эслатиб қўйсам,— деб зарда қилди комиссар,— бу вазиятда айни сиз бошқаларнинг тинчини бузяпсиз.

Риэ унга секин имо қилди, комиссар гандан тўхтади.

— Йўқ, ўзингиз ўйлаб кўринг,— деди комиссар долончага чиққанларидан кейин,— ўзи ташвиш бошдан ошиб

ётибди, айниқса ҳозир, хусусан шу безгак билан...

У ҳакимдан шунча жиддийми ўзи, деб сўради. Риэ, ўзим ҳам билмайман, деди.

— Барига об-ҳаво сабаб, ҳамма фалокат шунда,— деб хulosha қилди комиссар.

Албатта, ҳаммасига об-ҳаво айбдор. Кун исигандан исиди, нарсалар худди қўлга чиппа ёпишиб қоладигандай эди ва Риэ ҳар галги ташрифидан сўнг шубҳасига қўпроқ ишона бошлади. Шу куни кечқурун у эски дамқисма мижозининг қўшнисиникига кирди ва уни алаҳлаб, қовугини чангллаганча, зўр бериб қусиб ётганини кўрди. Лимфа тугунлари эшикбонникига қарагандан ҳам каттароқ керккан эди. Битта чипқони пишган экан, ҳакимнинг кўз ўнгига худди чириган мевадай ёрилди. Риэ уйига қайтгач, департаментнинг дори омборига сим қоқди. Унинг ҳакимлик ёзувларида шу сана тагига: «Жавоб салбий» деган изоҳ берилган эди, холос. Ўзини худди шунаقا касалга чалинган янги мижозларларига чақиртириб қолган эдилар. Бир нарса — фасод яраларни кесиш кераклиги аниқ эди. Ланцет билан икки марта хочга ўхшатиб тилинса — шишдан қон аралаш патос оқади. Беморлар қонга беланиб, худди парчинлангандай ётар эдилар. Қоринларига, оёқларига доғ тошади, ярадан патос оқиши тўхтайди, кейин яна керкиб кетаверади. Кўп ҳолларда bemor даҳшатли сассиқ ичиди ўлиб кетади.

Каламуш машмашасини ҳар мақомга солиб юрган рўзномалар энди оғзига талқон согландай жим эди. Бу ҳам тушунарли: каламушлар кўчада ўлган, одамлар эса уйларида ўлаётган эди. Рўзномалар эса фақат кўча билан иш кўради. Лекин волийлик билан муниципалитет ўйга тушиб қолди. Ҳар бир ҳаким ўз амалиётида икки-учтадан номаълум касаллик ҳодисасига дуч келмагунча, ҳеч ким қўлини совуқ сувга урмади. Лекин кимдир қилган оддий ҳисоб-китоб етарли бўлди — хulosha ҳамманинг ақлини шошириб қўйди. Бир неча кун ичиди ўлим ҳолатлари кўпайди ва бу сирли хасталикка рўпара келган одамларга энди гап ҳақиқий эпидемия тўғрисида кетаётгани аён бўлди. Худди шундай вақтда Кастел, ёши ўтиб қолган ҳаким, ҳамкаси Риэ билан гаплашиб олгани келди.

— Риэ, бунинг нима эканини билсангиз керак? — деб сўради.

— Текширишлар натижасини кутмоқчиман.

— Мен шусиз ҳам биламан. Энди ҳеч қандай текши-

ришга ҳожат йўқ. Кўп йил Хитойда ишладим, қолаверса, йигирма йил олдин Парижда ҳам шунақа бир нечта воқеани қузатганман. Ӯшанда касалликни ўз номи билан аташга чўчишган эди. Жамоат фикри — энг муқаддас нарса, ваҳима чиқмасин, энг муҳими — ваҳима. Яна бир ҳаким менга шундай деган: «Ақлга сигмайди, бу касаллик Ғарбда тамом йўқолиб кетган-ку». Нима касаллик эканини шундан ўлиб кетганлардан бошқа ҳамма билар эди. Мана, сиз ҳам, Риэ, мендан кам билмайсиз.

Риэ йўчил сукутда эди. Қабинет деразасидан олис кўрфазга бориб туташган қирғоқбўйи қоялари тизмаси кўриниб турарди. Осмон кўм-кўк бўлса ҳам, унинг ложувард бағрида кеч киришига ҳамоҳанг унниқаётган, қанақадир хира товланиш кўзга чалинарди.

— Ҳа, Қастел,— деб гап қотди у,— бари бир, ишониш қийин-да. Лекин, аломатларига қараганда, бу — вабо.

Қастел ўрнидан турди ва эшикка қараб юрди.

— Нима деб жавоб қайтаришлари ўзингизга маълум,— деди кекса ҳаким.— «Иқлими мўътадил мамлакатларда аллақачонлар йўқолиб кетган».

— «Йўқолиб кетган» дегандан, моҳиятан олганда, нима маъно чиқади,— деб кифтини қисди Риэ.

— Ҳа, тасаввур қилинг, йўқолган. Лекин унутманг: йигирма йилча олдин Парижнинг ўзида...

— Майли, ўша ерда бўлгандай, бизда ҳам осон ўтиб кетар, деб ният қиласлил. Лекин ишониш қийин-да.

«Вабо» деган сўз биринчи марта тилга олинди. Энди Риэ ҳакимни кабинети деразаси ёнида қолдириб, унинг иккиланишлари ва ҳайронлигини оқлаш мақсадида бир чекиниш қилсак, қолаверса, унинг дастлабки фикри ҳам, агар баъзигина фарқларини истисно демасак, бошқа ҳамтабааларимиз фикридан айтарли ажралиб турмас эди. Табиий офат ўзи асли одатий нарса, ҳатто бошимизга тушган кезда ҳам унга ишонишингиз қийин. Дунёда уруш, вабо деганлари доим бўлиб туради. Лекин, одатда уруш ҳам, вабо ҳам одамларни гафлатда қолдиради. Вабо бошқа ҳамтабааларимиздай, Риэ ҳакимни ҳам гафлатда қолдириди, шунинг учун, келинг, унинг иккиланганини ҳам тушунишга ҳаракат қиласлил. Яна унинг нега сукут сақлагани, иккиланишларининг умидворликка айланганини ҳам тушунишга уриниб қўрайлил. Уруш бошланиб қолса, одамлар: «Э-э, унча чўзилмайди, чунки бу ўтакетган

нодонлик», дейишади. Чиндан ҳам, аслида уруш — ўтакетган нодонлик, лекин, бари бир, нодонлиги унинг чўзилишига тўсиқ бўлолмайди. Умуман олганда, нодонлик — ҳаддан ортиқ событ нарса, агар фақат ўзингизни ўйлаб қолмасангиз, буни тушуниш унча қийин эмас. Бу жиҳатдан ҳамтабааларимиз ҳамма одамлардай иш тутдилар — фақат ўзларини ўйладилар, бинобарин, бу жиҳатдан инсонпарварлик қилдилар: оллоҳ ғазабига ишонмадилар, қандайдир ақлга зид, бошқа дунё, бир ёмон туш-да бу, ҳадемай бу офат ўтиб кетади дейишди. Лекин туш ўтиб кетмайди, бир ёмонидан иккинчисига уланади, орада одамлар, биринчи галда эҳтиёт чораларини мессимаган инсонпарварлар ўлиб кетади. Бу борада ҳамтабааларимиз бошқалардан айбдорроқ эмас, шунчаки улар камтарликни унутиб, бизга ҳамма нарса мумкин, бинобарин, табиий офатлар бўлиши мумкин эмас, деб ишонган эдилар. Улар илгариgidек иш ишлаб, саёҳатларга шайланиб ва ҳар бир нарса ҳақида ўз фикрларига эга бўлиб юрган эдилар. Вабо келажакни, саёҳатларни, мулоқотларни бирдан таъқиқлаб қўйса, бунга ишониб бўладими, ахир! Ҳамтабааларимиз ўзларини эркинмиз деб ҳисобладилар, лекин офат бўлиб турган пайтда ким ҳам эркин юра олади.

Риэ ҳатто дўсти Кастелга шаҳарнинг турли бурчакларида ўнларча касаллар ҳеч кимга ҳеч нарса демай, таппа ўлиб бораётгандарини тан олган кезда ҳам хавф-хатар илгариgidай ақлдан ташқари туюлар эди. Шунчаки, сен ҳаким бўлсанг, азобланиш нималигини оз-моз билсанг, шунинг ўзиёқ хаёлингга кўп нарсаларни олиб келади. Деразадан сира ҳам ўзгармаган шаҳарга термилиб турган ҳаким таҳлика деб аталмиш келажакка нисбатан ўзида жиддий нафрат уйғонаётганини сезмаган ҳам бўлса керак. Ҳаким хаёлан бу касаллик ҳақидаги маълумотларнинг ҳаммасини битта қилиб жамлашга уринди. Ҳакимнинг хотирасида рақамлар айқаш-уйқаш қўзғолди, ва у тарихда юз миллион жонни нобуд қилган тахминан ўттизистача катта вабо эпидемияси бўлган, деб ўзига ўзи уқтириди. Лекин юз миллион ўлик нималигини тасаввур этишинг қийин бўлади. Агар уни ўлик ҳолда кўрсанг, ўлган одам ҳам кўз олдингда бир салмоқقا эга бўлади, лекин башар тарихида сочилиб ётган юз миллион ўлик, моҳиятан олганда, хаёлни пардалаб қўядиган бир туман, холос. Ҳаким Қустантаниядаги вабо, Прокопийнинг шоҳидлигича, ҳар куни ўн минг одамни олиб кетганини эслади. Ўн минг ўлик дегани,

айтайлик, йирик кинотеатр томошабинларидан беш карра кўп. Мана, қандай қилса бўлади. Бешта кинотеатрдан чиқаётган томошабинларни бир жойга тўплаб, шаҳар майдонига олиб бориш керак-да, ҳаммасини бирдан ўлдириш керак. Бу лойиҳани амалга ошириб бўлмайди, кейин уларнинг ўн минг эканини қандай биласиз? Бундан ташқари, Прокопийга ўхшаган одамлар санашини билмаган. Кантонда етмиш йил олдин ҳалокат одамларнинг бошига тушгунча қирқ минг қаламуш ўлган. Лекин 1871 йили қаламушлар сонини аниқ ҳисоблаш имкони йўқ эди. Тахминан, тўда-тўда қилиб ҳисоблаганлар, албатта, ҳисобда хатога йўл қўйганлар. Шунда ҳам бир қаламушнинг узунлиги ўттиз сантиметргача чиқса, қирқ минг қаламушни бир сафга тизсак, сафнинг узунлиги...

Аммо шу ерда ҳакимнинг бардоши етмади. Хаёлига ҳаддан ортиқ эрк бериб юборди, бундай қилмаслик керак. Бир-икки ҳодиса — ҳали эпидемия эмас, зарур чоралар кўрилса — бас. Масалан, ступор, руҳий тушкунлик, кўз қизариши, лаб кўкариши, бош оғриғи, без керкиши, қаттиқ ташналиқ, алаҳлаш, танадаги доғлар, ичини парчинлангандай сезиш каби аломатларга қаралса, охир-оқибатда...

Охир-оқибат Риэ ҳаким дарсликда ёзилган аломатларни хаёлига келтирди: «Юрак уриши ипсизмон бўлиб қолади ва ҳар қандай, ҳатто арзимас ҳаракат ҳам ўлимга олиб боради». Ҳа, охир-оқибат ҳаммамиз ҳам ипга илиниб қолганмиз ва бирдан одамларнинг уч чораги ўзларини ҳадемай уларни нобуд этадиган ўша арзимас ҳаракатни қилмоққа тайёр турибди.

Ҳаким ҳали ҳам деразага қараб турган эди. Ойнанинг нариги томонида — очиқ кўклам осмони, бу томонида эса ҳануз акс-садо берәётган сўз — «вабо». Бу сўз фан унга жо этган маънодан ташқари, агар бир пайтнинг ўзида ҳам бадқовоқ, ҳам бахтиёр бўлиш мумкин бўлса, моҳиятан, бахтли, шу кезда жонланган, гала-говурдан кўра кўпроқ возиллаб ётганга ўхшайдиган бўз-сариқ шаҳримиз қиёфасига сира ёпишмайдиган, чеки-поёни йўқ гайриоддий манзараларни ҳам ўзига яшираётган эди. Вабога чалинган, қушлари тарқ этган Афина, унсиз ўлаётган одамларга тўла хитой шаҳарлари, ҳали қони оқаётган ўликларни ҳандақларга улоқтираётган марселлик каторгачилар, вабонинг қаҳрли ҳамласини қайтариш учун тикланаётган улуг Провансал девори, Яффадаги ирганч қашноқлар, Қустантания касалхоналарида тўғри ерга тўшалган намик, чириётган бўйралар, чангак билан судраб кетилаётган

вабога чалингандар, Қора ўлат кунлари ниқоб кийган ҳакимлар карнавали, Милан гўристонларида зино қилаётган тириклар, даҳшатга тушган Лондон кўчаларидаги ўлик ташийдиган аравалар ва одамларнинг оҳ-фарёдидан зириллаб кетган барча кундуз, барча кечалар — кўпдан маълум оғатлар манзараси бу хотиржамликтини, ҳамма нарсага бефарқ осоиишталиктини бир ҳаракат билан йўқса чиқарар эди. Йўқ, бугунги бамайлихотирликни ҳатто буларнинг ҳаммаси бузолмас экан. Бирдан ойнанинг у томонида бу ёқдан кўринмайтган бир трамвай тинғирлади ва шу заҳоти тошбагирлик ва уқубатни бекор қилиб юборди. Фақат шатранж тахтасига терилгандай кўринаётган уйларнинг нарёғидаги денгизгина эҳтимол дунёда ҳали ҳаловат нималигини билмайдиган, доим таҳдид соладиган нимадир борлигидан шаҳодат берарди. Ва Риэ кўрфазга қараб туриб, Лукреций айтиб ўтган гулханларни эслади — касалдан қўрққан афиналиклар денгиз бўйига гулханлар ёқишган. Қечалари бу ерга ўликлар чиқарилар, лекин қирғоқда ҳам жой етмай, тириклар ўз яқинлари учун оловдан жой олиб бериш, уларни кўчада қолдирмаслик учун ҳар қандай қонли олишувлардан тап тортмас, қўлларидаги машъалалар билан жанг қилишар экан... Сувларнинг қоп-қора ойнаси ёнида ловуллаётган гулханлар, машъалалар жанги, сукунутда чарсиллаётган учқунлар, қаҳрли эниб турган осмонга тикка ўрлаётган заҳарли қуюқ тутунларни тасаввур этиш уни қийин әмас. Қалтироқ босмай илож йўқ...

Лекин бу ақлдан озиш оқиллик далиллари қаршисида ожиз қолади. «Вабо» деган сўз тилга олинди — бу ҳақиқат, айни шу дақиқада қамчин шувиллаб, бир-иккита қурбонни ийқитди. Лекин нима бўпти — ҳали уни тўхтатишга кеч әмас. Энг асосийси — англаш керак бўлган нарсани аниқравшан англаш, беҳуда хаёлларни нари қувиб, зарурий чораларни кўришдир. Шундагина вабонинг йўли кесида — ахир, одам вабо нималигини тасаввур қиломайди ёки нотўғри тасаввур қиласди. Агар вабонинг йўли кесилса, шундайлиги эҳтимолга яқинроқ, қолгани из-изига тушиб кетади. Акс ҳолда, одамлар вабо нималигига, кейин уни енгиш учун аввал унга кўнишиш воситалари бор-йўқлигига ўрганиб қоладилар.

Ҳаким деразани очди, уйга шаҳар шовқини ёнирилди. Ёнбошдаги устахона олдидан аррамошиннинг қисқа-бир текис чийиллаши эшитилди. Риэ ўзини тутиб олди. Ҳа, бир нарсагина ишонч тугдиради — ҳар кунги иш. Қолган

ҳаммаси ипга илинган, ҳаммаси ўша арзимас ҳаракатга тобе. Бунга ёнишиб ололмайсан. Муҳими — ўз ишингни яхшилаб ишлаш.

Риэ ҳаким Жозеф Гран келганини айтишган пайти худди шу ҳақда ўйлаётган эди. Гран мэрияда ишлаб, у ердаги хилма-хил ишларни бажариб юрса-да, унга вақти-вақти билан, энди хусусий хизматчи сифатида, статистик жадваллар тузиш ҳам топширилар эди. Ҳозир ҳам шундай, ўлим ҳодисалари ҳисобини олиб бораётган эди. Сўзида туродиган одам бўлгани учун ҳам у ҳисоблари нусхасини ҳакимга ўзи олиб келди.

Гран билан қўшниси Коттар ҳам келди. Гран остоңдаёқ бир варақ қоғозни силкитди.

— Рақамлар ўсяпти, ҳаким,— деб маълум қилди,— кейинги қирқ саккиз соат ичидан ўн битта ўлим.

Риэ Коттар билан саломлашиб, соғлигини сўради. Гран Коттарнинг ўзи қўшилгани, ҳакимга миннатдорлик билдириб, ортиқча ташвишга қўйганига узр сўрамоқчи эканини айтди. Лекин Риэ аллақачон рўйхатга мук тушган эди.

— Хў-ўш,— деди у чўзиб,— касалликни ҳақиқий номи билан атайдиган вақт келди шекилли. Шунча пайсалга солдик. Юринг мен билан, лабораторияга кириб ўтишим керак.

— Тўғри, тўғри,— деб уқтирди Гран, зинада докторнинг ортидан тушиб келаётib.— Ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак. А, бу касалликка қандай ном бермоқчисиз?

— Ҳозирча сизга номини айтолмайман, кейин сизга кераги ҳам йўқ.

— Кўряпсизми,— деб жилмайди Гран.— Айтиш унча ҳам осон эмас.

Улар Аслаҳа майдонига боришли. Коттар ҳануз сукутда эди. Қўчада одамлар пайдо бўла бошлади. Қисқа умрли гира-шира,— бизда бошқачаси бўлмайди ҳам,— тун қароси билан алмашган, ҳали ҳам ёргу осмонда илк юлдузлар чиққан эди. Бир неча сониядан кейин кўча фанорлари чарақлади, шу заҳоти осмонни қора парда қоплаб, гала-ғовур баландлаб кетди.

— Кечирасиз, лекин мен трамвайдага кетаман,— деди Гран, иккови Аслаҳа майдони бурчагига борганларидан кейин.— Кечқурун — мен учун муқаддас. Бизнинг ва-

тандагилар шундай дейишади: «бугунги ишни эртага қўйма...»

Риэ асли монтелимарлик Граннинг гапирайётганда жойи келса ҳам, келмаса ҳам, гап орасида маҳаллий ибораларни ишлатиши ва яна албатта «сехрли ҳаво» ёки «фусункор ёруглик»ка ўхшаган доим айтиладиган бачкана сўзларни қўшиб ўтишига биринчи марта эътибор бераётгани йўқ.

— Тўгри,— деб гапни илди Коттар.— Уни тушдан кейин уйидан қувиб ҳам чиқариб бўлмайди.

Риэ Грандан, кечқурунлари мэриянинг ишини қиласизми, деб сўради.

Гран, йўқ, деди, ўз ишини қилади.

— Э-э,— деди Риэ чўзиб, шунчаки бир гап айтиш учун,— хўш, қалай, иш силжиянитими?

— Кўп йилдан бери ишлайман, демак, силжиётган чиқар... Лекин, бундай қаралса, алоҳида муваффақият кўринмайди.

— Ўзи нима билан шуғулланасиз,— деб тўхтамай сўради Риэ.

Гран мубҳам гулдиради-да, диккайган қулоқлари устига думалоқ шляпасини бостириди... Риэ гап қанақадир шахсий, ўз маҳоратини ошириш ҳақида кетаётганини салпал англади. Лекин Гран аллақаҷон хўшлашиб, Марни хиёбони хурмолари тагида пилдираб бораётган эди. Лаборатория эшиги олдида Коттар ҳакимга яна бир марта кўришиб, маслаҳат сўрамоқчи эканини айтди. Риэ чўнтагидаги жадвални асабий гижимлаб, Коттарга эртага кечқурун қабул тайинлади-ю, лекин шу заҳоти имкони йўқлигини эслаб, индинига ўзи уларнинг маҳалласига бориши, уникига ҳам кириб ўтишини айтди.

Ҳаким Коттар билан хайрлашгач, ўзининг шунча вақтдан бери Гранни ўйлаётганини пайқади. У Гранни вабо эпидемиясининг қоқ ўртасида — ҳозиргидай бехавроғида эмас, балки тарихда қолган бирон-бир катта ўлатнинг қоқ жаҳаннамида тасаввур қилди. «У вабо аяйдиганлар тоифасидан». Риэ шу ернинг ўзида қай бир вақтлари: вабо нимжон одамларга шафқат қилади ва биринчи галда наҳлавон келбатли одамларга ташланади, деб ўқиганини эслади. Ҳаким шуни ўйлаб туриб, Граннинг кичкинагина бир сири борга ўхшайди, деган фикрга келди.

Биринчи қарашда Жозеф Гран энг оддий хизматчи эди. Дароз, қотма, гавдасидан кенгроқ костюмда юради. Атайлаб, шунақаси кўпроқ чидайди, деган ниятда бир ўлчов каттарогидан олса керак. Настки тишлари яккам-

дуккам қолған, лекин юқоригилари битта қолмай тушиб кетган. Қулса, устки лаби бурнига сирилиб, оғзи қоп-қора түйнүкдек очилиб кетади. Агар бу қиёфага семинаристга ўхшаб юриш, деворлар ёқалаб санъаткорона сирғалиб ўтиш, эшикларга билдиримай кириб бориш ва яна ертўла-ларнинг туриб қолған иси, тамаки ҳиди, камсуқум шахсларнинг барча ҳатти-ҳаракатини ҳам қўшсак, бунақа одамни столда ўтириб, ҳаммом-душхона муассасалари баҳономаларини текшираётгани ёки ёш иш юритувчи учун сунуринди ва уй сарқитларини ташиш борасида янги ҳақлар хусусида маъруза тайёрлаётганидан бошқача тасаввур этиб бўлмаслигига сиз ҳам рози бўласиз. Энг содда қузатувчи ҳам, у бу дунёга мэриянинг кунига олтмиш икки франку ўттиз сантим маошлиқ штатдан ташқари хизматчиси сифатида камтарона, аммо анча фой-дали ишини бажариш учун келган деган фикрга боради.

Чиндан ҳам, Граннинг ўзи айтишича, унинг шахсий ҳужжатидаги «касби» деган катақка худди шундай белгилаб қўйилган. Йигирма икки йил олдин маблағ танқислигидан ўқув юртини диплом ҳам олмай тарқ этиб, шу лавозимга ўтишга рози бўлганда, унга аттестацияга жуда яқин, деб шама қилган эдилар. Фақат маълум вақт мобайнода шаҳар маъмурияти олдида кўндаланг бўладиган нозик масалаларда уддабуронлик қилишга тўғри келар экан. Кейин албатта иш юритувчи мавқеига кўтариласиз, деб ишонтирдилар, бу эса бемалол яшашга имкон берарди. Лекин Гран унча амалга интилмайди, буни ўзи ҳам синиқ илжайиб тан олади. Аммо тўкин-сочин, ҳалол яшаш истиқболи уни мафтун қиласар, чунки шундагина ўзини хотиржам кўнгилда севимли машғулотига багишлиши мумкин бўлар эди. У янги лавозимга фақат олижаноб мақсадда, таъбир жоиз бўлса, қандайдир ўз аъмолига азбаройи садоқат учун розилик берган бўлур эди.

Бу мужмал аҳвол кўп йилдан бери чўзилиб келаётган эди, бу орада ҳаёт ҳаддан ортиқ қимматлади, маошлар бир неча марта оширилди, аммо Граннинг ойлиги ўша-ўша арзимаслигича қолаверди. У Риэга шуларни айтиб нолиди, ахир унинг аҳволини ҳакимдан бошқа ҳеч ким су-риштирилмайди. Худди шу борада Граннинг ўзига хослиги ёки, ҳеч бўлмаса, айрим хизматлари ойдинлашади. Аслини олганда, ўзи ҳам унча ишонмайдиган ҳуқуқларини талаб этмаса ҳам, ҳар ҳолда, бошда берилган ваъдаларни пеш қилиши мумкин. Лекин, биринчидан, уни ишга чақирган канцелярия бошлиги ўлиб кетган ва унинг амалини

кўтаришни қанақа иборалар билан айтгани Гранинг ҳам эсида қолмаган. Муҳими, тўғрироги, энг муҳими шундаки, Гран сўзларни қандай топиб ишлатишни билмайди.

Ана шу характерли белги, Риэнинг фаҳмлашича, Гранимизни яққол тасвирлаб беради. Айни шу жиҳати унинг кўпдан бери ўйлаб қўйган талабномасини ёзишга ёки шароитга қараб бошқа тадбирларга киришишига доим тўсқинлик қиласди. Агар ўзининг ганига ишонсак, у «хуқуқ» деган сўзни ишлатишга тўла қобил деб ҳисоблай олмайди, чунки бу тушунчанинг аҳамиятига ўзи ҳам ишонмайди, худди шундай, «ваъда» унинг учун тўғридан-тўғри ҳақини талаб қилишдек, бинобарин, шундоқ камсузум лавозимдаги одамга мос тушмайдиган бир қўрсликка яқин сўздай эштилади. Бошқа бир жиҳатдан, «илтифот», «илтимоснома», «миннатдорлик» каби сўзларни ҳам Гран одамнинг ориятини камситади, деб ҳисоблайди. Мана, азбаройи аниқ ибораларни топишига ноқобиллигидан сочи оқарибди ҳамки, энг камтарона вазифаларни бажарив келаётир. Лекин, Гранинг ўзи Риэга айтганига кўра, асосан ўз талабларини топишига мослаштиргани учун ҳам, турмуши моддий жиҳатдан озми-кўпми, ҳар қалай, таъмин этилган. Шу билан у шаҳар мэри — Оранинг йирик корчалони доим қатъян, охир-оқибат (мэр шу «охир-оқибат» деган сўзга алоҳида ургу беради, чунки унинг мулоҳазалари ҳам қарийб шу сўзларнинг ўзидан ташкил топади), хўш, охир-оқибат, биронта одамнинг очидан ўлганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган, деб уқтирадиган ҳикматидаги ҳақиқатни тан олади. Ҳар ҳолда, Жозеф Гранинг қарийб зоҳидона турмуш тарзи, охир-оқибат, шунга ўхшаш талай ташвишлардан холи қиласди. У сўз ахтаришда давом этди.

Очигини айтамиз, маълум маъниода унинг ҳаёти ибратли бўлиши мумкин. У шаҳримизда ҳам, жавонибларда ҳам сийрак топиладиган, ўз туйгуларига жасорат билан бошини тикадиган одамлар тоифасига киради. Ҳакимга айтиб берган озгина нарсалари ҳам, унинг бугун ҳамма ҳам очиқ тан олавермайдиган яхшилик ва кўнгил боялашлардан бебаҳра эмаслигини кўрсатади. У жиянларини, биттаю битта синглисини яхши кўришини, ҳар икки йилда Францияга бориб, ундан хабар олишини тортинмай айтиб берди. Ёшлигидаёт етим қолдирган ота-онасининг хотираси унинг дилида ҳали-ҳануз оғриқ уйготишини ҳам яширмади. Маҳалласида, ҳар куни ронша-рассо соат бенда ниҳоятда ёқимли жаранглайдиган бир қўнгироқни жуда

эъзозлашини ҳам тан олди. Лекин у шу содда туйгуларни айтишга керак сўзларни топишда ҳам бисёр қийналди. Шу тариқа, охир-оқибат, сўз излаш машаққати унга асосий ташвиш бўлиб қолди. «Эҳ, ҳаким,— деди у,— фикримни ифода этишга ўрганишни шунчалар истайманки!». Ва у ҳаким билан учрашганда шу иборани такрорлар эди.

Риэ шу куни шомда, олислаб бораётган Гранга қараб туриб, бирдан унинг нимани назарда тутаётганини англади: бу хизматчи ё китоб ёзади, ё шунга ўҳшаган бир иш савдосига тूшган. Лабораторияга етиб боргунча, йўл бўйи нима учундир шу фикр Риэга мадад бўлди. У бунинг бемаънилигини биларди, лекин у камсуқум хизматчилари билан бирон-бир хурмат уйғотадиган савдо кўйига тушган шундай шаҳарда вабо танда қуриб олишига ишонадиган аҳволда эмасди. Аниқроқ айтсак, у вабо шароитида бунаقا савдога қандай ўрин ажратишни билмади ва вабо ҳамтабааларимиз орасида унча ҳам ёйилмайди, деб хулоса чиқарди.

Риэ эртаси куни қўпларга жуда ўринисиз туюлган ўта қайсарлик билан, санитария комиссияси йиғинини чақиришга волийликдан розилик олишига эришди.

— Бўлар иш бўлди, аҳоли ташвишга тушгани рост,— деб тан олди Ришар,— энг асосийси, буларнинг ҳаммаси қуруқ гап, ҳаммаси кўпиртириш. Префект менга шахсан: «Лозим топсангиз, тез ҳаракат бошланг, фақат исини чиқарманг», деб айтди. Дарвоқе, у ҳам бунинг бемаъни сохта ваҳима эканига ишонади.

Бернар Риэ Кастелни волийликкача машинасида олиб бориб қўйди.

— Департаментда эмдори йўқлигини биласизми? — деб сўради чол.

— Биламан. Омборга сим қоқдим. Мудир худди осмондан тушганга ўхшайди. Париждан эмдори чақиртиришга тўғри келади.

— Ишқилиб, энди пайсалга солинмас, ахир.

— Мен телеграф қилдим,— деди Риэ.

Волий комиссия аъзоларини хуш кутиб олса-да, асаби чатоқлигини яширолмади.

— Бошлаймиз, жаноблар,— деди у.— Вужудга келган аҳволни қисқа шарҳлашим керакми?

Ришар бу ортиқча, деб ҳисоблади. Шусиз ҳам ҳакимлар

шаҳардаги аҳволни биладилар. Энг асосийси — қандай чоралар қўллашни аниқлаш.

— Энг асосийси,— деб Кастел Ришарнинг гапини қўполлик билан бўлди,—энг асосийси — бунинг вабо ёки вабо эмаслигини аниқлаш.

Ҳакимлардан бирорлари ҳайратомуз оҳ тортиб юборди. Қолганлари иккиланаётгандай туюлди. Волий эса ўтирган жойидан сапчиб тушиб, бу ақлга тўғри келмайдиган хабар долонга чиқиб кетмайтганига ишонч ҳосил қилмоқчидай, эшика қараб олди. Ришар, менингча, ваҳимага берилмаслик керак, гап ланг ҳақида, тўғри, қовуқ безларининг шамоллашидан мураккаблашган ланг ҳақида кетяпти, ҳозирча фақат шуни айта оламан, илмда эса, ҳаётдагидай ҳар хил тахминга боравериш хатарли, деди. Тамакидан сарғайган мўйловлари учини тишлаб ўтирган Кастел чол тиниқ кўзларини Риэга қадади. Кейин хушфеъл нигоҳ билан ўтирганларга бир кўз югуртириб чиқди-да, менинг қатъий ишонишимча, бу — вабонинг ғирт ўзи, деди. Лекин бу ҳодиса расман тан олиписа, жуда қаттиқ чораларни қўллашга тўғри келади. Моҳиятан олганда, унинг ишончи комил, муҳтарам ҳамкасларни қўрқитаётган нарса ҳам шу, бинобарин, у уларнинг хотиржамлигини ўйлаб, буни вабо эмас, деган фикрни ҳам қўллаши мумкин. Волий асабий қимиричилаб, ҳар қанча асос бўлмасин, бунақа мулоҳаза юритиш нотўғри, деди.

— Тўғрими, йўқми, бу энг муҳими эмас, балки шуни ўйлашга мажбур қилаётгани муҳим.

Риэ индамай ўтиргани учун ундан фикрини айтишни сўрашди.

— Гап лимфа безларининг шишиб кетиши, қайд қилиш билан оғирлашган ланг ҳақида кетяпти. Мен лимфа безларини кесиб қўрдим. Шу тариқа текшириш имконига эга эдим ва лаборатория ўзи тонгган микробни, қўринишидан, вабога тааллуқли, деб тахминлаяпти. Лекин, адолат юзасидан очиқ айтиш керак, топилган микробнинг классик микроб тавсифидан маълум фарқлари бор.

Ришар айни шу ҳолат ҳакимларни ҳушёрликка чақириши, бутун бир туркум текширишлар натижасини кутиш кераклиги, шукрки, бир неча кундан бери текширишлар ўтказилаётганини таъкидлади.

— Агар микроб уч кечакундуз ичидаги талоқни тўрт марта каттартиришга қодир бўлса,— деди Риэ бир оз жимлиқдан кейин,— қатқорининг лимфа безларини яллиглантириб, алисуңдек шишириб, бўтқасимон нарсага

тўлдириб қўйса, менингча, иккиланишга ўрин ҳам қолмайди. Юқиш манбалари узлуксиз кўпаймоқда. Тўхтатилмаса, касаллик шу қўлами билан икки ой, ҳатто бир ойга ҳам бормай шаҳарнинг ярмини нобуд этиши ҳеч гап эмас. Шунга асослансанак, бу касални вабо дейсизми, лангми, демак, аҳамияти ҳам йўқ. Энг асосийси — шаҳарнинг ярми ўлиб кетишининг олдини олиш.

Ришар бунча кўпиртириш керак эмас, ҳали касалнинг юқумлилиги аниқ белгиланмаган, касалларнинг қариндош-урӯғлари соппа-соғ, деб эътиroz қилди.

— Лекин касалларнинг ўзи ўляпти-ку,— деди Риэ.— Албатта, юқиш хавфи — мутлоқ тушунча эмас, акс ҳолда, касаллик хатарли суръатда ёйилиб, аҳолини бир зумда қириб ташлаши мумкин бўларди. Тўғри, кўпиртириш керак эмас, аммо зарур чораларни қўллаш шарт, дейман.

Ришар, маъқул тошилса, мунозарани яқунламоқчи бўлди: агар эпидемия ўзи тўхтамаса, профилактиканинг қонун белгилаган қатъий чораларини қўллаб, унинг тарқалишини тўхтатишга тўғри келади, бунинг учун эса гап вабо ҳақида кетаётганини расман тан олиш керак, лекин ҳали тўла ишонч ҳосил қилинмаган, шу боисдан ҳаммасини яна ва яна ўйлаб олиш лозим, деди.

— Гап қонун белгилаган чораларнинг қанақалиги, қатъий ёки бошқачалигига эмас,— деб эътиroz қилди Риэ,— гап шаҳарнинг ярмини нобуд қиласлик учун уларни қўллаймизми, йўқми — шунда. Қолган ишлар — маъмурият зиммасида, ахир, қонунчилигимизда айни шу ишларни ҳал этиш учун волийлар белгиланиши бекорга бўлмаса керак.

— Шубҳасиз,— деб тасдиқлади волий,— аммо бунинг учун сиз гап вабо эпидемияси ҳақида бораётганини расман тан олишингиз керак бўлади.

— Агар тан олмасак ҳам,— деди Риэ,— у бари бир, шаҳарнинг ярмини нобуд қиласди.

Шу ерда Ришар ошкора асабийлашиб гап қўшди:

— Ҳамма бало шундаки, ҳамкасбимиз бу — вабо деб олдиндан ишониб қўйган. Унинг касаллик синдромини тавсифлашидан ҳам кўриниб турибди.

Риэ касаллик синдромини эмас, ўз кўзим билан кўрганларимни тавсифладим, деб эътиroz билдириди. Кўрганлари эса лимфа безлари, танадаги додлар, баланд ҳарорат, алаҳлаш, икки кеча-кундузда ўлим билан якун топишдан иборат эди. Ришар жаноблари бор маъсулиятлари билан қатъий профилактика чоралари қўлланмаса ҳам,

эпидемия ўз-ўзидан тўхтайди, деб кафолат бера оладими?

Ришар чайналиб қолди ва Риэга қараб қўйди.

— Чин юракдан айтинг, сиз ростдан ҳам вабо деб ҳисоблайсизми?

— Сиз масалани бошқача қўйяпсиз. Гап атамада эмас, муддатларда.

— Демак, сизнингча, буни вабо деймизми, йўқми, лекин, бари бир, вабо эпидемиясида қилинадиган чораларни қўллашимиз керак экан,— деди волий.

— Агар сизга фикримни билиш зарур бўлса, мен худди шундай деб ҳисоблайман.

Ҳакимлар маслаҳатлашиб олдилар, охир-оқибат Ришар маълум қилди:

— Демак, масъулиятни бўйнимизга олишга, буни гўё вабо деб, шунга мувофиқ фаолият кўрсатишимиизга тўғри келади.

Ўтирганларнинг ҳаммаси бу ифодани қизгин маъқуллади.

— Сиз нима дейсиз, мухтарам ҳамкасб? — деди Ришар.

— Менга қандай ифодалашнинг фарқи йўқ,— деб жавоб қилди Риэ.— Соддароқ айтсан, биз гўё шаҳримизнинг ярим аҳолисига ўлим таҳдид қилмаянтими, деб ўтиришга ҳаққимиз йўқ, акс ҳолда, улар чиндан ҳам ўлиб кетишлири мумкин.

Риэ ҳамкасларининг асабини ўйнатган аҳволда қолдирив, ўзи жўнади. Ва ҳадемай қаердадир шаҳар чеккасида қовуғидаги безларидан қон сирқиётган бир аёл касаллик ямлаган юзларини унга буради.

Мажлиснинг эртаси куни касаллик яна бир кичикроқ сакраш қилди. Бу ҳақдаги маълумот, тўғри, беозорроқ имоишора тарзида, рўзномаларга ҳам ўтди. Бир кундан кейин эса Риэ волийликнинг шаҳарнинг энг кўздан пана жойларига шоша-ниша ёпиширилган эълонларидан бирини ўқиди. Бу эълондан шаҳар ҳукумати вужудга келган аҳвол хусусида тузукроқ тасаввурга эга деб хулоса қилиш қийин эди. Кўрилмоқчи бўлаётган чоралар айтарли қатъий эмас, гўё шаҳар ҳукумати азбаройи жамоат фикрини безовта қилмаслик учун, кўп одамларни қурбон беришга ҳам рози, деган тасаввур тугилар эди. Кўрсатманинг кириш қисмида Оран коммунасида бир нечта хатарли яра чиқиши ҳоллари қайд этилгани, бироқ ҳали уни юқумли дейишга эрта экани хабар қилинган. Касаллик аломатлари жиддий

ташвишга асос бўлолмайди, шунинг учун ҳам аҳолининг хотиржамликни йўқотмаслигига умид қилинади. Лекин, шунга қарамай, волий маълум эҳтиёткорлик юзасидан айrim огоҳлантирувчи чораларни қўллашга қарор қилади. Бу чоралар, агар аҳоли тўғри тушуниб, уларга қатъиян амал қилса, эпидемияни илдизидан қирқишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам волий унга ишонган аҳоли ўртасидан унинг шахсий интилишларини бажонидил қўллайдиган кўмакчилар топилишига бир дақиқа ҳам шубҳа қилмайди.

Кейин эълонда кўриладиган чоралар рўйхати келтирилади, булар орасида сув йўлларидағи каламушларни заҳарли газлар ёрдамида қириш ва ичимлик суви сифатини доимий назорат остига олиш — кемирувчиларга қарши курашнинг илмий асосга қурилган кўрсатмаси ҳам бор экан. Кейин табааларга ҳар томонлама тозаликка риоя этиш, охирида эса барча оранликларга — бурга ташувчиларга шаҳар диспансерларида кўриқдан ўтиш тавсия этилган эди. Эълоннинг бу томонида эса касалнинг қариндошлари ҳаким белгилаган ҳар қандай ҳодиса тўгрисида бетўхтов хабар беришга, касални шифохоналардаги махсус бўлмаларда холилатилишига тўсқин бўлмасликка мажбурилиги айтилган эди. Бўлмаларнинг жиҳозланиши касалларнинг минимал муддатда максимал имкониятлар билан тўла соғайишига шароит яратади. Қўшимча боблар касал ётган хона, уни олиб юрган воситаларни мажбурий дезинфекцияси ҳақида эди. Қолган ишларда ҳукумат касалларнинг қариндош-уругларига санитария кўригидан ўтишга маслаҳат бериш билан чегараланган эди.

Риэ ҳаким шартта эълондан юз ўғирди ва уйига жўнади; бу ерда уни Жозеф Гран кутиб турган эди, ҳакимни кўриб, қўл силкитди.

— Биламан, биламан, — деди Риэ, — рақамлар ўсяпти.

Шу арафада шаҳарда ўн киши ўлган экан. Риэ Гранга эҳтимол кечқурун учрашишларини, чунки Коттарни кўргани бормоқчи эканини айтди.

— Ажойиб фикр, — деб қувватлади Гран.— Таширифларингиздан фойда тегаётгани аниқ, у айrim жиҳатлардан ўзгаряши.

— Қанақа жиҳатлари?

— Баадаб бўлиб қолди.

— Илгари бунақа эмасмиди?

Гран чайналди. Тўғридан-тўғри, Коттар қўпол эди, деб

айтолмади — ифода унга ноаниқ туюлди. Шунчаки у дамдўз, индамас, қанақадир тўнғизга ўхшайди. Э, умуман Коттарнинг ҳаёти ҳам ўз хонасига қамалиб олиш, фақирона ресторонда тамадди қилиш ва яна қанақадир сирли юришлари билан чекланиб қолган. Расман у вино ва ликёр сотадиган комиссиронер ҳисобланади. Ҳар замонда уникига, мижозлари бўлса керак, икки-учта меҳмон келиб туради. Гоҳида уйлари олдидаги кинотеатрга тушади. Гран ҳатто унинг босқинчилик ҳақида фильмларни ёқтиришини ҳам сезиб қолган. Комиссиронер ҳамма шароитда ўзини дамдўз ва шубҳагўй қилиб тутади.

Энди, Граннинг гапига қараганда, бутунлай ўзгарибди.

— Аниқ ифода қилолмайман деб қўрқаман, лекин менда, қўряпсизми, у одамлар билан ярашмоқчи, гўё уларнинг меҳрини қозонмоқчи деган тасаввур тугилди. Мен билан ҳангома қиласидиган бўлди, ҳатто бир гал айланиб келишга таклиф қилди, мен ҳам рад қилишга ботинмадим. Айтмоқчи, мен унга қизиқаман, чунки, моҳиятан олганда, мен унинг ҳаётини сақлаб қолдим.

Коттарникига, у жонига қасд қилишга урингандан бери ҳеч ким келганича йўқ. У асосан қўшнилари, баққолларнинг ишончини қозонишга уриняни. Унгача ҳеч ким ҳеч маҳал баққоллар билан ундей мулойим гаплашмаган, тамаки дўкони бекасининг ҳикояларини бундай қизиқиш билан тингламаган эди.

— Айтгандай, шу бека заҳарли илоннинг ўзи,— деб қўшимча қилди Гран.— Мен Коттарга шуни айтган эдим, адашяпсиз, унинг ҳам яхши томонлари бор, фақат тузукроқ қарай билиш керак, деди.

Нихоят, Коттар икки-уч марта Гранни энг муҳташам ресторон ва қаҳвахоналарга олиб борибди. У ўша жойларнинг доимий мижози бўлиб қолган. «У ерда ўтириш ёқимли,— дейди,— давра ҳам боадаб». Гран барча хизматчи ходимларнинг Коттарга меъёрдан ортиқ эътибор қилишларини пайқаб, сабабини ҳам аниқлади — комиссиронер уларни ҳаддан ошиқ чойчақа билан сийлар экан. Афтидан, Коттар ўзи эркалатган дастёrlарнинг миннатдорчилик билдиришини жуда хуш кўради. Бир гал уларни ҳатто метрдотелнинг ўзи эшиккача кузатиб, ҳатто пальтосини ҳам кийдириб қўйибди, шунда Коттар Гранга:

— Ажойиб йигит, керак пайтида шоҳидликка ўтиши мумкин,— дебди.

— Қанақа шоҳидликка, нимани?..

Коттар чайналибди.

— Ҳа энди, дейлик, мени яхши одам, деб айтади.

Дарвоқе, у баъзан илгариgidай портлаб туради. Яқинда, баққол унга ҳамишагидан сал қўрсроқ муомала қилган экан, уйга жаҳл билан келди.

— Вой аблаҳ-эй! Бонқалар билан искашиб қопти,— деб ёзгирди.

— Қанақа бошқалар билан?

— Э, ҳаммаси билан.

Тамаки дўконида бўлган ўта бемаъни галвада Граннинг ўзи ҳам бор эди. Қоттар бева билан қизғин сухбат қурган эди, негадир бева бирдан яқинда бутун Жазоирда шов-шув кўттарган воқеа, бир одамнинг қамоққа олингани тўғрисида гапириб қолди. Гап арабни ўлдирган ёш бир савдо маҳкамаси ходими ҳақида эди.

— Бу исқиртларнинг ҳаммасини қамоққа тиқиш керак,— деди бека,— шунда ҳалол одамлар сал эркинроқ нафас олади.

Лекин бека гашини тугатишга улгурмай Қоттар худди эси оғиб қолгандай, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, дўкондан отилиб чиқди. Гран билан бека тонг қотиб қолишиди.

Кейин Гран Риэга Қоттардаги бўлаётган яна бир-иккита ўзгаришларни айтишни лозим кўрди. Қоттар доимо муросасиз мулоҳазаларни маъқул кўради. Масалан, «Катталар ҳамиша кичикларни истеъмол қиласди», деган ҳикматни севиб ишлатади. Яқиндан бери у фақат фикри расо рўзномаларни олади ва беихтиёр одамда, у рўзнома ўқишига атайлаб жамоат жойларини танлайди, деган тасаввур туғилади. Ё мана, бир неча кун олдинги воқеани олайлик, у Граннинг почтага бораётганини эшитиб, синглисига ҳам юз франк жўнатишни сўрабди, ҳар ойда унга шунча юбориб турар эди. Гран пулини олиб энди кетаётганда, Қоттар уни чақириб:

— Яхшиси, икки юз франк юбора қолинг,— деди,— аввал бир ҳайрон бўлиб, кейин роса қувонади. Буткул унуган мени, деб юргандир. Лекин аслида доим уни ўйлаб юраман.

Ниҳоят Гран иккови қизиқ сухбат қуриб қолишиди. Қоттар кўндан бери Граннинг кечки машгулотларига қизиқиб юрар эди, сўроққа зўр берди, бунисининг жавоб беришдан бўлак чораси йўқ эди.

— Ҷемак, сиз китоб ёзасиз? — деди Қоттар.

— Жоиз кўрилса, шундай, лекин бу, тўғриси, янада мураккаброқ.

— Ўх,— деб хитоб қилди Коттар,— мен ҳам ёзиш билан шуғулланиши шундай орзу қиласанки!

Гран ҳайронлигини яширомади, Коттар эса ўнгайсизланиб, ижодкорнинг доим пичоги мой устида, деб гўлдиради.

— Нега энди? — сўради Гран.

— Шунаقا-да, ижодкорга бошқаларга қараганда кўпроқ хуқуқ берилган. Ҳамма билади буни. Ҳоҳлаганини қиласеради.

— Ажабланмаса ҳам бўлади,— деди Риэ Гранга, ўша, эълонни ўқиган куни,— қаламушлар галваси бошқаларга ўхшаб унинг ҳам бошини айлантириб қўйгандир. Балки шунчаки юқтиришдан қўрқиб кетгандир.

— Унақа эмас,— деди Гран,— агар, ҳаким, менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз...

Дераза тагидан қулоқни батанг қилиб дератизация хизматининг машинаси ўтиб қолди. Риэ индамади, шовқин олислаб тингандан кейин Грандан фаромуш сўради: Коттар ким деб ўйлайсиз. Гран ҳакимга маъноли қараб қўйди.

— Бу одамнинг,— деди салмоқлаб,— виждони унча тоза эмас.

Ҳаким кифтими қисди. Миршабия комиссари ўшанда ҳақ гапни айтган эди — ташвиш шусиз ҳам бошдан ошиб ётибди.

Кечқурун Риэ Кастел билан гаплашди. Эмдори ҳали етиб келмабди.

— Ўзи шу ёрдам берармикан? — деб сўради Риэ.— Бацилла жуда ўзгача.

— Э, биласизми, мен бошқа фикрдаман,— деб эътиroz билдириди Кастел.— Бу махлуқлар ҳаммавақт ўзгача турда бўлади. Лекин, моҳиятан, ҳаммаси бир гўр.

— Тўғрироги, бу сизнинг тахминингиз. Аслини олганда, биз ҳали тузукроқ ҳам билмаймиз.

— Тўғри, ҳали тахмин. Лекин бошқаларники ҳам фақат тахмин.

Ҳаким куни бўйи боши сал-пал айланаётгандай бўлиб юрди, қачон вабони ўйласа, шу аҳволга тушади. Охир оқибат, у қўрқаётганини тан олишдан бошқа илож тополмади. Икки марта одам лиқ тўлган қаҳвахонага кирди. У ҳам, Коттарга ўхшаб, инсонларнинг ҳароратига муҳтоҷ эди. Риэ бу нодонлик, деб ўйлади, лекин айни шу боис бугун Коттарниги боришга ваъда берганини эслаб қолди.

Риэ Коттарникига кирган пайти у ошхонасида, дераза олдида турган эди. Стол устида очик ётган саргузашт китоб. Бу орада шом кирган, тобора қуюқлашаётган қоронғилиқда китоб ўқишнинг иложи йўқ эди. Тўғрироғи, Коттар бундан бир дақиқа олдин стол ёнида, шом қоронғисида ўйлаб ўтирганга ўхшайди. Риэ ундан соғлигини суроштириди, Коттар ўтираётшиб, мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмаса, бундан ҳам яхшироқ бўларди, деб тўнғиллади. Риэ, одам ёлғизлиқда абадий юравермайди-ку, деб эслатиб қўйди.

— Э, йўқ, бунақа демаямсан. Доим бир нарса билан — иложини топиб, ҳамманинг кўнглини оғритиш билан шугулланадиган одамларни айтяпман.

Риэ индамади.

— Ўзи ҳақида гапирянти, деб ўйламанг. Мен, мана роман ўқиб ўтирибман. Бир кун эрталаб, ҳе йўқ-бе йўқ, бир бечорани қамоққа олишади. Унинг изидан тушган бўлишади, ўзи эса билмайди ҳам. У ҳақда аллақандай бюргога айтишади, исми-шарифини рўйхатга олиб қўйишади. Нима, сизнингча, адолатданми шу? Демак, сизнингча, бирорни шу кўйга солишга одамларнинг ҳаққи бор экан-да.

— Бу қандай вазият эканига боғлиқ,— деди Риэ.— Фикрингиз, маълум маънода, тўғри, ҳақлари йўқ. Лекин бу иккинчи даражали масала. Доим қамалиб ўтириш яхши эмас. Тез-тез ҳавога чиқиб туриш ҳам керак.

Коттар асабини босолмай, ҳар куни қўчага чиқишини, лозим топилса, бутун маҳалла буни тасдиқлаши мумкинлигини айтди. Унинг ҳатто маҳалладан ташқарида ҳам танишлари бор экан.

— Меъмор Риго жанобни биласизми? Оғайним бўлади.

Хона аста-секин қоронғилашиб борарди. Кўчага жон кирди, бирдан чақнаган фонарларни енгил тортишнинг бўғиқ хитоби билан олқишилади. Риэ айвонга чиқди, Коттар ҳам унга эргашиб судралди. Шаҳримизнинг ҳамма кечқурунларидай енгил шабада эсиб, атроф-жавонибдаги барча маҳаллалардан ҳар хил шитир, қовурдоқ гўшт иси, шодон қийқираётган ёшларга тўла кўчалардан озодликнинг муаттар бўйларини олиб келаётган эди. Риэ яқин-яқинларгача шу азиз дақиқаларни — тун қоронғилигини, бу ёқдан кўринмаётган кемаларнинг бўғиқ хирқирашини, денгиздан эштилаётган, кўчаларни тўлдирган оломондан таралаётган гувиллашни жуда севарди. Лекин уни бугун, ҳаммасини билгандан кейин, оғир таҳлика эзиб турарди.

— Балки чироқни ёқармиз,— деб тақлиф қилди у Коттарга.

Электр нурлари чақнаб кетди ва Коттар қамашган кўзларини пирпиратиб қараб кўйди.

— Ҳаким, айтинг-чи, агар касал бўлиб қолсам, мени ўз касалхонангизга оласизми?

— Нега энди олмайман...

Шунда Коттар клиника ёки касалхонада даволанаётган одамни қамоққа олиш ҳам бўладими, деб сўради. Риэ баъзан шунақа бўлиб қолади, лекин бунда касалнинг аҳволи инобатга олинади, деди.

— Мен сизга ишонаман,— деди Коттар.

Кейин у ҳакимдан шаҳар марказигача олиб бориб қўйишни сўради.

Марказда одам унча кўп эмас, чироқлар ҳам хира тортган эди.

Лекин уйларнинг олдида болакайлар ҳали ҳамчуввос солаётган эди. Ҳаким Коттарнинг илтимоси билан машинасини болалар ёнида тўхтатди. Болалар шовқин солиб чертак ўйнаётган эдилар. Сочи силлиқ тараған, аммо башарасини кир босган биттаси уялинқираган, қайсар, тиниқ кўзларини Риэдан узмай тикилиб қолди. Риэ кўзларини яширди. Коттар машинадан чиқиб, йўлак четида турганча, Риэнинг қўлини қисди. Бўғиқ, паст овозда гапирди. Сўзлаётгандага ора-сира атрофга алланглади.

— Мана, одамлар эпидемияни гапиришяни. Шуростми, ҳаким?

— Одамлар нималар демайди,— деди ҳаким.

— Тўғри айтасиз. Нари борса, ўнтача, ундан кўпроқ ўлар, шунга ота гўри қозихонами! Йўқ, бизга бунақаси керак эмас.

Мотор босиқ гувиллаб туради. Риэ кафтини тезлик алмаштиргич дастакка кўйди. Ўзи эса ҳали-ҳануз мағрур ва жиддий тикилаётган болакайга қаради. Қутилмаганда болакай оғзи қулоғига етгудай илжайди.

— Хўш, сизнингча, бизга нима керак? — деди ҳаким, болакайга жавобан жилмайиб.

Коттар бирдан машина эшигини чангллади ва кетишидан олдин, кўзидағи ўшларигача қалтираб, бераҳм овозда кичқириб юборди.

— Зилзила — шу керак! Зўр бир зилзила бўлса!

Лекин эртаси куни ҳеч қанақа зилзила бўлмади ва Риэ бутун қунни шаҳарда тинимсиз изгиш, мижозларнинг қариндошларини кўндириш ва уларнинг ўзи билан тортишишда ўтказди. Риэга ҳакимлик касби ҳеч қачон бунчалар уқубатли туюлмаган эди. Шу пайтгача касаллар

ишини енгиллатар, унга тўлиқ суюнишар эди. Энди эса ҳаким амалиётида биринчи марта мижозларининг тушунарсиз дамдўзлигига, гўё ўз азобининг тубига тушиб олиб, ўша ёқдан шубҳа ва ҳайронлик билан қараб туришгандай, тушунарсиз бир ишончсизлигига рўпара келди. У ҳалигача кўниколмаган бир кураш наиласи бошланди. Соат ўнларда машина дамқисма чолнинг уйи олдида тўхтади,— Риэ уни кўришни энг охирга сурган эди,— ўриндиқдан зўрга қўзғалди. У қоронги кўчага, юлдузлари гоҳ ўчиб, гоҳ чақнаб ётган қора осмонга термилиб, ичкари киришга ошиқмади. Дамқисма чол уни кутиб тўшакда ўтирган экан. Нафас олиши енгиллашган, одатдагидай, бир кострюолдан нўхатни санаб, иккинчисига ташлаётган эди. У ҳакимни ҳатто шодон қарши олди.

- Ҳаким, демак, ўлат бошланибди-да.
- Бу гапни қайдан олдингиз?
- Рўзномадан ўқидим, кейин, радиодан ҳам айтишди.
- Йўқ, бу ўлат эмас.
- Ақлдонларимиз яна кўпиртиришибди-да,— деб ҳаяжонга тушди чол.

Риэ аллақачон касални кўриб бўлиб, энди шу ғариона жиҳозланган ошхона ўртасида ўтирган эди. Ҳа, унга чиндан ҳам қўрқинчли эди. У эртага шу атрофда, шаҳар чеккасида чипқонларига тикилиб олган ўнларча касалнинг муштоқ бўлиб ўтиришини билади. Бийни кесиш фақат тўрт-беш ҳолда фойда қилди. Лекин кўпчилик касаллар учун ягона истиқбол — касалхона, аммо қашшоқлар назарида касалхона нималиги маълум. «Унинг устида тажриба қилишларини хоҳламайман», деди бир касалнинг хотини. Унинг устида ҳеч қанақа тажриба ўтказилмайди, у ўлади, вассалом. Кўрилаётган чоралар камлик қилади, бу шундоқ ҳам маълум. «Махсус жиҳозланган бўлмалар» нималигини, бошқалар бехабар бўлса ҳам, Риэ яхши билади: иккита корпусни шоша-пиша бошқа касаллардан бўшатиб, деразаларнинг тешик-ёриги беркитилади, атрофига санитария ихотаси қўйилади. Агар эпидемиянинг ўзи тўхтаб қолмаса, уни маъмурӣ чоралар билан енгib бўлмайди.

Лекин кечки хабарларнинг ҳаммаси ҳали ишончга тўла эди. Эртаси куни Инфдок волийлик кўрсатмаларини аҳоли томонидан жуда яхши кутиб олингани ва ҳозиргача ўттизта касал тўғрисида хабар келганини маълум қилди.

Кастел Риэга сим қоқди:

- Кориусда нечта жой бор?

- Саксонта.
- Ҳозир шаҳарда қанча касал бўлса, ўттизтами ё кўпроқмикан?
- Кўнлари қўрқаянти, бошқалари тўғрисида, улар анча кўп, ҳали хабар қилиб улгурнишмади.
- Кўмиш назоратга олинмадими?
- Йўқ. Мен Ришарга сим қоқдим, гап ўргатишни тўхтатиб, энг қатъий чоралар лозим, ё эпидемияга ҳақиқий тўсиқ қўйиш, ё ҳамма ишни йигишириш керак, дедим.
- Ҳўш, кейин нима бўлди?
- Унда етарлича ваколат йўқ. Лекин, менингча, касаллик кўпайиб боради.

Чиндан ҳам уч кундан кейиноқ иккала корпусда ҳам касаллар тиқилиб кетди. Ришарнинг маълумотларича, бир мактабни ёпиб, ёрдамчи лазаретга айлантироқчи эканлар. Риэ эмдори келишини кутар ва айни пайтда чипқонларни ёришда давом этар эди. Қастел барча эски китобларини ёруғ дунёга чиқариб, уларнинг устида соатлаб ўтиради.

— Каламушлар вабодан ёки шунга ўхшайдиган бошқа бир касалдан ўлган,— деб хулоса қилди у.— Улар бурга, ўн минглаб бурга тарқатган, агар вақтида чораси кўрилмаса, булас касалликни геометрик ўсишда кўпайтириб юборади.

Риэ индамади.

Афтидан шу кунлари об-ҳаво бир маромда турадиганга ўхшайди. Яқинда ёғиб ўтган жалалардан қолган қўлмакларни қуёш симириб олди. Осмоннинг сариқ ёғду сочаётган ажойиб мовийлиги, энди қўтарилаётган ҳароратда учқичларнинг гувлаши — ҳаммаси осойишталикка чорлар эди. Айни пайтда кейинги тўрт кун ичida касаллик тўрт карра маҳоватли сакраш қилди: ўн олти, йигирма тўрт, йигирма саккиз, ўттиз икки ўлим... Тўртинчи куни болалар боғчаси биносида ёрдамчи лазарет очилгани эълон қилинди. Илгари хавотирларини қувноқ қулги тагига яширмоқчи бўлган ҳамтабааларимиз энди ўзларини олдириб қўйган, бирдан жимиб қолган эдилар.

Риэ волийликка сим қоқишига қарор қилди.

- Кўрилган чоралар озлик қилади.
- Менга рақамларни беришди,— деди волий,— улар чиндан ҳам ташвишли.
- Ташвишидан ҳам ёмон, улар энди шубҳага ўрин қолмаганини кўрсатади.
- Генерал губернатордан буйруқ берини сўрайман.

Риэ шу заҳоти Қастелга сим қоқди.

- Буйруқлар! Бу ерда буйруқлар эмас, фаросат керак!
- Эмдоридан хабар борми?
- Янаги ҳафтада келади.

Волийлик қўрсатма сўраш учун мустамлака пойтахтига юборишни мўлжаллаган маъruzani Риэга ёздиришни Ришардан илтимос қилди. Риэ маърузада рақамлар ва касалликнинг клиник таърифини келтирди. Шу куни қирқقا яқин ўлим ҳодисаси рўйхатга олинди. Волий, ўзи айтгандай, жавобгарликни бўйнига олиб, эртаси куниёқ кескинроқ чоралар қўллашга буюрди. Шаҳарликлар зиммасига илгаригидай барча касаллик ҳодисалари ҳақида хабар бериш юкланди, касални мажбурий суратда холиатиш белгиланди. Касал чиқсан уйлар тозаланиб, дезинфекция қилинади; касал билан алоқада бўлган одамлар мажбурий карантиндан ўтадилар, ўликни кўмиш волийнинг махсус буйруғига кўра шаҳар ҳукумати зиммасига юкланди. Бир кундан кейин эмдори ҳам самолётда етиб келди. Касалларни даволашга шу кифоя қиласди. Лекин эпидемиянинг кенгайиши муқаррар бўлса, етмаслиги аниқ эди. Риэнинг телеграф орқали қилган сўровига эмдори заҳиралари тугагани, янги партиясини тайёрлашга киришилгани ҳақида жавоб келди.

Бу орада бозорларга атроф-жавонибдан кўкламнинг пойқадами келди. Йўлкалар ёқасида саватларда турган минглаб атиргуллар сўлиб, шаҳар узра хўрозқанд ҳидига ўхшаган гул иси таралди. Сиртдан гўё ҳеч нарса ўзгармагандай эди. Трамвайлар гавжум пайтлари илгаригидек тиқилинч, кундузлари эса ўшандай бўм-бўш ва ифлос бўлиб юрарди. Тарру ҳамишагидай бобойчани кузатар, бобойча эса ҳамишагидай мушукларга тупурар эди. Гран ҳам илгаригидай, кечқурунлари уйига — сирли машғулотига шошилар эди. Қоттар шаҳарда тентийди, Отон жаноб эса оила ҳайвонотини ўргатиш билан банд. Дамқисма чол нўхатни санаб у кастрюлдан бу кострюлга ўтказади, вақти-вақти билан кўчада ҳар ёққа аланглаб тентиётган Рамбер кўриниб қолади. Кечқурунлари ўша ўша оломон кўчага тошиб чиқади, кинотеатрлар олдида навбатга тизилади. Қолаверса, эпидемия ҳам чекингандек эди, кейинги кунларда бор-йўги ўнтача ўлим ҳодисалари учради. Кейин бирдан ўлим рақамлари юқорилиб кетди.

Бернар Риэ расмий хабарномада ўттизта ўлим ҳодисаси рўйхатга олинган куни унга волийнинг шахсан ўзи: «Ўтакалар ёрилибди», деган гап билан топширган расмий

мактубни қайта-қайта ўқиди. Кўрсатмада шундай ёзилган эди: «Вабо эпидемияси расмий маълум қилинсин. Шахар ёпиқ деб ҳисоблансин».

Иккинчи қисм

Шу дақиқадан вабо энди ҳаммамизнинг умумий ишимиизга айланди, деб дадил айтиш мумкин. Шунгача ҳамтабааларимиз ақл бовар қилмайдиган воқеалардан таажжуб ва хавотирда қолганлариға қарамай, илгариги жойларида туриб, баҳоли қудрат ўз ишлари билан банд эдилар. Ва албатта, кейин ҳам шундай давом этавериши керак эди. Лекин одамлар, жумладан, ҳикоячи ҳам, шаҳар дарвозалари бекилгани ҳамоно ҳаммалари битта зинданга қамалганларини, энди унга кўникишдан ўзга чора йўқлигини англаб қолдилар. Тасаввур қилинг, дастлабки ҳафталардаёқ, масалан, ўз маъшуқасидан айрилишдай энг шахсий туйғу ҳам энди ҳамманинг, умумхалқнинг туйғусига айланди ва қўрқув туйғуси билан биргаликда бу узоқ муддатли сургуннинг асосий уқубатларидан бири бўлди.

Чиндан ҳам, шаҳримиз қатағон этилишининг энг диққатга лойиқ оқибати — айрилиққа тайёрлик кўрмаган вужудларнинг тўсатдан жудоликка учраши бўлди. Оналар ва болалар, эру хотинлар, ўйнашлар — яқиндагина вокзалимиз перронида бир-бирлари билан ўшишиб хайрлашган, бир-бирларига йўлга тегишли маслаҳатлар уқтиришган, айрилиқ кўпга чўзилмайди, нари борса, бир неча кун ёки ҳафталардан кейин кўришамиз, деб ўйлаган, инсонга хос ўта аҳмоқона лақмаликка ботиб, одатий сафарда кундалик ташвишларга парво қилмаслик керак деб ҳисоблаган одамларнинг ҳаммаси тўсатдан муқаррар жудоликка учраганларини, энди фақат симлар билангина боғланишлари мумкинлигини тушуниб қолдилар. Чунки шаҳар ҳали волийнинг буйруги чиқмасдан бир неча соат олдин ёпилган, табиийки, бу буйруқда ҳар бир аҳволни инобатга олиш имкони ҳам йўқ эди. Ҳатто, айтиш мумкинки, эпидемиянинг туйқус ҳамласидаги биринчи зарбадан ҳамтабааларимиз, гўё ўзларининг барча шахсий туйгуларидан маҳрум бўлгандаи ҳаракат қилишлари лозим эди. Буйруқ қучга кирган биринчи соатлардаёқ бутун бошли илтимосчилар оломони волийликни босди, бирор телефон, бирор таниш хизматчилар орқали бирдай асосли, лекин бари бир инобатга ўтмайдиган сабабларни рўкач қилди.

Очигини айтганда, эндиgi аҳволимизда ҳар қандай келишув чиппакка чиққани, «шартлашиш», «истисно тариқасида», «қўллаб юбориш» каби иборалар сариқ чақага айланганини кўп кунлар ўтгандан кейин тушундик.

Бизга ҳатто хат ёзишдек бир беозор овунчоқ ҳам қатағон эди. Бир томондан, шаҳримиз мамлакатнинг бошқа бўлаклари билан оддий алоқа воситалари орқали боғла-нишни чиндан тўхтатган эди, иккинчи томондан, хатлар инфекция ташиши мумкин деган эҳтимолдан чиққан бу буйруқ ёзишманинг барча турини таъқиқлаб қўйди. Бошда посбондаги аскарларни қўлга олиб, улар орқали хат ўтказиш йўлини қилган баъзи омадёрлар тошилди. Қолаверса, бу фақат эпидемиянинг энг бошида, ҳали соқчиларда ачиниш деган инсоний туйғу йўқолмаган пайтлари мумкин эди. Лекин сал вақт ўтиб, уларга аҳволнинг нақадар жиддийлиги тушунтирилди ва улар кўнгилбўшликлари нима оқибатларни келтиришини билмаганларидан, бундай масъулиятни зиммаларига олишдан қатъян бош тортиши-ди. Аввалига шаҳарлар билан гаплашишга рухсат бор эди, лекин телефон линиялари дош беролмай, кабиналар ур-йиқит бўлиб кетгач, сал кун ичиди бу ҳам таъқиқланади, фақат, масалан, ўлим, фарзанд кўриш, тўй сингари хабарларга «истисно ҳолатда» рухсат тегадиган бўлди. Шу тариқа телеграф биз учун ягона бошпанага айланди. Кўнгил, муҳаббат, қариндошлиқ ришталари билан боғлан-ган одамлар энди қуруқ хабардан, телеграф матнининг йирик-йирик харфлари орасидан илгариги яқинлик белги-ларини излашга мажбур бўлдилар. Телеграмма ёзишда қўлланадиган сийقا ибораларнинг ҳар қандайи ҳам бадга тегмай иложи йўқ, кўп ўтмай, бирга кечирилган узоқ умрни ҳам, қийноқли эҳтиросларни ҳам — ҳаммасини вақти-вақти билан юбориладиган «Ишлар жойида. Сени ўйлаинман. Ўпаман» деган тайёр қолипга жойлайдиган бўлдик.

Лекин орамизда айримлар тиз чўкмади, қайсаrlик билан ёзаверишиди, кечаю қундуз тинмай ташқи дунёга бир амаллаб боғлайдиган минг турли ҳийла-найрангларни излайверишиди, аммо уларнинг барча усталиклари натижаси ҳеч бўлиб чиқди. Борди-ю, режа қилган биронта устомонлигимиз тасодифан ўнгидан келса ҳам, бари-бир, унинг натижасини билолмас, чунки у ёқдан ҳеч қандай жавоб ололмас эдик. Шунинг учун кўп ҳафталар бир хат устида ўтириб, ўша бир хил хабарларни ёзиб, яна ўшандай жавоб қайтаришни ёлвориб сўрайверганимиздан, сал вақт

ўтиб бошда қалб қўри билан йўғрилган сўзларда ҳам ҳеч қандай маънно қолмади. Энди хатларни ихтиёrsиз суратда шу ўлик иборалар оғир турмушимиз ҳақида бирон-бир ишора бериш учун қайта қўчирадиган бўлдик. Охири бу қайсарлик ва ўз-ўзига бефойда гапиришдан, девор билан беҳуда сухбатдан телеграф чорловидаги шартли белгиларни авло кўриб қолдик.

Қолаверса, бир неча кундан кейин, шаҳар остонасини ҳатлаш ҳеч кимга насиб этмаслиги аён бўлгач, кимдир ҳукуматга Орандан эпидемия бошланишигача кетганлар қайтиб келиши мумкини, деган савол билан мурожаат қилишини таклиф қилди. Волийлик бир неча кун мулоҳаза юритгач, ижобий жавоб берди. Лекин аниқлик киритди: келиш ихтиёри уларнинг ўзларида, бинобарин, келганларидан сўнг кетишга ҳуқуқлари йўқ. Ҳатто шунда ҳам ҳамтабааларимиздан айримлари, бунақалари кўп эмас эди, мавжуд аҳволга енгилтак қараб, қариндошларини кўриш истагида ақлдан озганларидан, уларни бу имкониятдан фойдаланиб қолишга чақирдилар. Лекин кўп ўтмай вабо асиirlари ўз яқинларини қандай хавф-хатарга кўяётганларини билиб қолиб, айрилиқ уқубатига бўйинсундилар. Биз ваҳшатли ўлат энг авжига кўтарилиган пайти инсонга хос туйғулар машаққатли ўлим қаршисидаги қўрқувдан ҳам кучлироқ чиққан фақат битта ҳодисага шоҳид бўлдик. Булар, одамлар ўйлагандай, муҳаббат кўйига тушган, энг даҳшатли қайноқларни писанд қилмай, бир-бирларига интиладиган ошиқ-маъшуқлар эмас, балки кўп йиллардан бери никоҳда яшаётган эр-хотин Кастеллар эди. Кастел хоним эпидемиядан бир неча кун олдин қўшни шаҳарга кетган эди. Қолаверса, уларнинг никоҳи ҳам дунёга кўз-кўз қилгулик эру хотинлик баҳти ҳам эмас эди ва ҳикоячи ҳам комил ишонч билан, бирга турмуш қуриб баҳт топганларига уларнинг ўзи ишомас эди, деб далолат бериши мумкин. Лекин бу чўзилиб кетган айрилиқ уларнинг бир-бирларисиз туролмасликларини ва шу боисдан ҳам вабонинг туйқусдан аён бўлган ҳақиқати жуда майдадарса эканини кўрсатди.

Лекин бу ҳодиса истисно эди. Қўпчилик учун, афтидан, айрилиқ фақат эпидемия билан бирга тугаши керак эди. Биз учун бутун ҳаётимиз магзи бўлган ва мисоли қадрдонимизга айланган туйғу (ҳамтабааларимизнинг туйғулари жуда жўн эканини эскартиб ўтганимиз) энди янги қиёфада юз кўрсатди. Эрлар, ўз маъшуқалари садоқатига имон келтирадиган маҳбублар бирдан рашқ

қилишга ҳам қодир эканларини билдилар. Севги савдосида ўзларини суюқ ҳисоблаган эркаклар бирдан қийилиб қолдилар. Шу пайтгача бирга яшаган онасиға парво қилмаган ўғил энди волидасининг хотирадан чуқур жой олаётган ҳар бир ажинига хавотир ва ҳамдардлик билан термилишга тушди. Бу қўрс айрилиқ, биронта ҳам најкот туйнуғи қолдирмаган, келажакни тасаввур этишга изн бермайдиган бу жудолик бизни тамом эсанкиратиб қўйди, яқиндагина бўлиб ўтган, лекин аллақачон узоқлаб кетган хотираларга дош бериш иқтидоримизни сўндириди, энди барча кунларимиз шу хотиралар билан банд бўлиб қолди. Моҳиятан олганда, биз икки баробар азоб чекардик: бири — ўз азобимиз, бири — ўзлари бу ерда йўқ ўглимиз, хотинимиқ, маъшуқамизнинг азоб чекаётганини тасаввур қилиш азоби эди.

Қолаверса, бошқа шароит бўлганда ҳамтабааларимиз бирон-бир чора топар, айтайлик, бундан гайратлироқ ва очикроқ яшашлари мумкин бўларди. Лекин, фожиа шундаки, вабо уларни бекорхўжаликка маҳкум этди ва уларнинг кун бўйи хотиранинг хафсалани нир қиласидан ўйинларига маҳв ўлиб, тумшайган шаҳарда сангишдан бошқа юмушлари қолмаган эди. Зеро, бу бемақсад тентирашимизда яна ўша таниш кўчалардан юришига тўгри келар, шахримиз кичиклигидан, аксарият ҳолларда ўша яхши замонларда ҳозир ўзи йўқ яқинларимиз билан бирга айланган кўчаларнинг худди ўзи бўлиб чиқар эди.

Хуллас, вабо ҳамтабааларимизга олиб келган биринчи нарса — бандилик эди. Ва ҳикоячи бу ерда ўшанда ҳамтабааларнинг кўпчилиги билан биргаликда қўрганларини ўз номидан айтиб беришга ҳақли деб ҳисоблади. Зеро сургундаги одамга хос туйғу деб, бизни доим ўз оғушида тутган ўша бўм-бўшлик кайфиятини, вақтни орқага қайтариш ва, ё аксинча, олдинга илдамлатишга ўхшаган савдои истакни, хотира пайконларининг беаёв куйдиришинингина айтиш мумкин. Агар баъзан хаёлимизга эрк бериб, эшик олдида қайтиб келаётган яқинимизнинг қўнгироқ чалишига ё зинапоядан унинг таниш қадамлари эшитилишига муштоқ туриб қолсак, агар шундай дақиқаларда поездлар аллақачондан бери қатнамаётганини унучишига тайёр бўлиб, ишимизни ошиғич саранжомлаб, одатда оқпомги тез юрардан тунгган йўловчи маҳалламизга етиб қоладиган соатда уйда бўлишига ошиқсак — буларнинг ҳаммаси ўйин ва бу ўйин кўпига чўзилмас ҳам эди. Ва албатта, поезд келмаслигини англаб қоладиган дақиқа

келади. Ва шунда биз айрилигимиз чўзилгандан-чўзилишини, энди бугунги кунга қўнишишга ҳаракат қилишимиз кераклигини тушунамиз. Тушунгандан кейин эса, ўзимизнинг, моҳияттан олганда, энди жуда оддий банди эканимизга, ихтиёrimизда фақат бир нарса — хотиралар қолганига, агар орамизда келажакда яшашга жазм қилган одам топилса, унда бундай жасоратли кишининг ўз интилишларидан, албатта, имкон қадар воз кечишига тўғри келишига, чунки тасаввур, унга ишониб яшайдиган ҳар қандай одамга жароҳат етказгандай, уни ҳам оғир яралашига батамом ишонамиз.

Дарвоқе, барча ҳамтабааларимиз ҳатто одамлар орасида ҳам айрилиқ яна қанчага чўзилишини ҳисоблашдай янги одатдан тез кунда воз кечдилар. Нима учун? Агар энг умидсиз кўнгиллар ҳам бу муддатни, дейлик, ярим йил ҳисобласалар, агар улар келажак ойларнинг аччиқ заҳрини аллақачон тотиб қўйган, агар жасоратларини жуда оғир бардош эвазига бошларига тушган уқубат даражасига кўтарган, кўп ойларга чўзилган машишаққатларига тенг мавқеда тўзим бериш учун жон-жаҳдлари билан интилган бўлсалар, унда бир танишни учратиш, рўзномадаги бир лавҳа, йилт этган шубҳа ёки бир сониягина ёришган шуур ҳам уларни эпидемия ярим йилдан сўнг — нега энди бир йилда ёки ундан ҳам кейинроқ эмас — тўхташига, моҳияттан олганда, ҳеч қандай асос йўқ, деган фикрга муқаррар олиб келар эди.

Бундай дақиқаларда уларнинг жасорат, ирода ва бардошларининг тўла инқирозга учраши шундай ногаҳоний ва шундай тез кечар эдики, энди ўзлари қулаган чохдан чиқишиларига ҳеч қандай умид қолмагандай туюларди. Шунинг учун ҳам улар ҳар қандай кўргулиқда ҳам озодликка чиқадиган муддатни ўйламасликка, келажакка кўз тутмасликка, бошларини, таъбир жоиз бўлса, ҳам қилиб яшашга мажбуран бўйинсунар эдилар. Лекин, табиий, бу жўяли ҳаракат, қурашдан воз кечиши учун қилични қинга қайтариб солишга интилиш — дардга чап беришга уриниш — ҳаммаси жуда-жуда оз мукофот билан тақдирланарди. Лекин улар тўла инқироздан қутулиб қолсалар — улар нима қилиб бўлса-да, бунга йўл бермасликка тиришадилар, — шу йўлда ўзларининг севгандлари билан дийдор тошишиб, вабони унтутишдай ноёб лаҳзалардан бебаҳра қолар эдилар. Улар шу тубсиз ўпқон ва сарбаланд чўққилар орасида исканжадагина яшайтганлари ҳам йўқ, тизгиндан чиқиб кетган бу кунлар фақат ўз қайгулари

заминида ихтиёрий макон қурсагина вужуд ва қонга эга бўладиган нотинч, дайди соялар — бу хотиралар тўлқинида улоқиб кетаётган эдилар.

Шундай қилиб, улар барча бандилар ва сургундаги-ларнинг азалий азобини тортдилар, фақат хотира кўмагида, энди ҳеч нарсага ярамай қолган хотира билан яшаш — мана, бу қандай азобли. Ҳатто улар тинимсиз ўйлайдиган ўтмиш ҳам пуштаймон тахирига тўлди. Улар бу ўтмишда, энди минг афсус ила, бажаришга улгуrolмаганларининг ҳаммасини жам қилишни, ўтган кунларни согинтирган эркак ё аёл билан бирга яна қайтадан, бошдан яшашни истар ва ҳатто барча шароитга, ҳатто ҳозирги сургун ҳаётларидаги нисбатан яхшироқ пайтларига ҳам доим бу ерда ўйқларни аралаштирас ва буларнинг ҳаммасидан хусурлари қонмас эди. Биз ҳозирни чидамсиз нари ҳайдаётган, ўтмишга ёзгириб қараётган, келажақдан маҳрум этилган ҳолда, одамларнинг адолати ёки адовати билан қамоққа тушганларга ўхшар эдик. Қисқаси, ҳаддан ортиқ эзгин чўзилган таътиллардан қутулишнинг ягона йўли поездларни ёлгиз хаёлнинг қучи билан яна жилдириш ва ҳувиллаган бекорчи дақиқаларни, эшикдаги, дарвоқе, мутлоқ овози ўчган қўнгироқларнинг жиринглашига муштоқлик билан тўлдириш бўлиб қолди.

Лекин буни агар сургун дейдиган бўлсак, унда кўп ҳолларда ўз уйимиизда сургун эдик. Ҳикоячи фақат битта — ҳамма учун умумий сургунни билса-да, у баъзи, айтайлик, Рамберга ўхшаган, дунёнинг бошقا қисмидан жудолик уқубати уларнинг саёҳатга келиб, тўсатдан вабога тўқнашиб, шаҳардан чиқиш ҳуқуқини йўқотган, қовушишлари мумкин бўлган яқинларидан, мамлакатлари, она ватанларидан йироқда қолишли билан чигаллашган одамларни унутишга ҳам ҳаққи йўқ. Улар биз сургундагилар орасида икки баробар сургунда эдилар, зеро вақт югуриги уларда ҳамма қатори дилтанг қўрқув уйғотгани устига, яна уларнинг аҳволи муайян жойга қамалганларини ҳис этиш, вабо теккан қўтоннинг она ватандан ажратиб қўйган деворларига тинмай бефойда бош уришдан иборат эди. Қун бўйи кўчаларда сандироқлаб, ватанларининг фақат ўзларига билгили шому саҳарларини товушсиз чорлаб юрадиганлар ҳам, табиийки, шулар эди. Учраган нарсадан: қалдирғоч парвозими, майсалардаги кечки шудрингми, ҳувиллаган кўчада нурлардан тушган гаройиб дорми — ҳаммаси уларга нариги ёқдан келган нинҳоний ишоратдай туюлиб, қўнгилларидаги оғриқни баттар қўзғар эди. Жами

дардлар табиби бўлмиш ташқи дунёдан ўзини олиб қочган, ҳаётий рўёбларга ҳаддан ортиқ ружу қўйган бу қайсарлар таниш манзараларга ёпишиб олган эдилар — алоҳида нурга чўмилган замин, икки-учта дўнглик, суюкли дарахт ва аёл сиймоси уларнинг кўз олдиларида мисли йўқ маҳсус бир муҳитни тиклаш учун кифоя эди.

Ва ниҳоят сургундагиларнинг энг ажойиб тоифаси — севишганларга тўхталсак, ҳикоячи янада асослироқ қилиб, уларни яна бошқа бир дард, энг асосийси — виждон қийноғидан иборат оғриқдан азоб чекканларини айтиб бериши мумкин. Ҳозирги аҳволимизда уларнинг ўз туйғуларини бирдай холис ва жонсарак нигоҳда кўришларига тўла имконлари бор эди. Бу вазиятда улар кўпинча оқизилкларини қип-ялангоч ҳолда очилишига дуч келдилар. Биринчи галда севганларининг ишлари ва кунларини ниҳоятда аниқ тасаввур этишни ўз камчиликла-ри ҳисобига қўшганлари учун ҳам шундай бўлиб чиқарди. Улар севганлари нима билан бандлигидан бехабарликлари учун қайгуга чўмар, илгарилари шуни суриштирамай енгилтаклик қилганлари, ўзларини гўё ошиқ одам учун ўз маъшуқасининг нималар қилаётганидан хабардорликдан каттароқ, улканроқ қувонч манбаи йўқлигини билмагандай тутганлари учун афсус чекар эдилар. Шу тариқа уларнинг ўз муҳаббатлари манбаига осонгина қайтишлари, унинг номукамаллигини қадамба-қадам таҳлил этишлари осон бўлиб қолди. Бошқа, оддий кунларда биз, англабми, англамайми, поёнсиз муҳаббат борлигини тан оламиз-у, айни пайтда, ҳатто анчайин хотиржамлик билан, ўз муҳаббатимизни шунчаки, иккинчи нав, деб ҳисоблаймиз. Лекин одамнинг хотираси талабчанроқ бўлади. Сиртдан келиб кириб, бутун шаҳарга ёпирилган баҳтсизликнинг қақшатгич мантиги бизга ҳали ёзғиришга ҳам имкон қолдирган ноҳақ жазонинг ўзинигина бермади. У бизни ўз-ўзимизни азоблашга, шу билан оғриққа бош эгиб чидашга ҳам мажбур қилди. Бу эпидемиянинг ўзидан чалгитиб, ҳамма қарталарни чалкаштириб юборган восита-лардан биттаси эди.

Хуллас, ҳар биримиз ҳам кун-кундан ёлғизланиб, шу осмонга юзма-юз яшашга мажбур эдик. Бу мутлоқ умумий эгасизлик вақт ўтиши билан феълимизни тоблаши мумкин эди, лекин бошқача чиқди, одамлар алланечук жонсарак бўлиб қолдилар. Кўп ҳамтабааларимиз бошқа бир қуллик бўйинтуругини илиб, таъбир жоиз бўлса, ёмғирли ёки авзойи бузуқ кунларга тўғридан-тўғри тобе бўлиб қолди-

лар. Шунақа пайтлари уларга гүё об-ҳавони биринчи марта бевосита пайқаётгандай туюла бошларди. Улар йўлакда қуёш шайтончасининг линиллашидан ҳам оғизлари қулоқларигача етиб илжайишар, ёмғирли кунларда уларнинг юзларини, ҳатто фикрларини ҳам қалин туман қоплаб олар эди. А, лекин улар бир неча ҳафта илгари бунақа ожизлик, бундай аҳмоқона асоратга бўйин эгмас, чунки коинот олдида ёлғиз эмас, ўз дунёларини бузуқ об-ҳаводан у ёки бу маънода паналаб турадиган ҳамроҳлари билан бирга бўлган эдилар. Энди улар, афтидан, самовий инжиқликлар ҳукмида қолган, бошқача айтганда, ҳаммамизга ўхшаб, ҳаммамиз қатори бемаъни орзулар билан яшаётган эдилар.

Ва ниҳоят, тоб-тобигача кучайган бу ёлғизликда ҳеч биримиз қўшнимиздан кўмак кутолмас, барча ташвишларимиз ўзимизга бўлиб, сўққабош қолган эдик. Агар биронтамиз тасодифан бошқа бировга кўнгил ёрсак, айтилган жавоб, ҳар қандай гап одатда ҳақоратдай туюларди. Шунда ўша одам ўзининг ҳам, сухбатдошининг ҳам тамомила бошқа-бошқа нарсалар ҳақида гапираётганини тушуниб қоларди. Чунки унинг ўзи чеки-чегараси йўқ ўйлари қаъридан чиқариб, шу биттаю битта дардини, қачонлардан бери муштоқлик ва эҳтирос алансасида қоврилиб ётган сиймони айтиётган бўларди. Униси эса, аксинча, хаёлида ўта бачкана кечинмаларни, жуда жўн бир дард, сийқа тушқунликни тасаввур қиласарди. Жавоб қанақа чиқмасин — гайирликми ёки хайриҳоҳликми, одатда мўлжалга тегмаганидан, самимий гунунглашиш иштиёқидан воз кечишга тўғри келарди. Ёки ҳар ҳолда, сукут сақлаш азобига дош беролмаганлар, хоҳласа-хоҳламаса, урф бўлган шевани ишлатицга ўтар, улар ҳам қолипга тушган, луғатдан, ҳодисалар баённомаси луғатидан, хуллас, газета лавҳасига ўхшаш гаплардан фойдаланиш ўйлини тутар, чунки ён-атрофдаги ҳеч ким тўғри юракдан айтиладиган шевани билмас эди. Вабо бандилари фақат шу йўл билангина эшикбоннинг ачиниб уҳ тортиши ва тингловчилар диққатини ўзларига қаратишга умид қилишлари мумкин эди.

Лекин, энг асосийси ҳам, эҳтимол, шудир, қўрқувимиз қанчалар қийноқли, кўкрагимизда ётган бўймбўш юрагимиз нечоғли оғир тош бўлмасин, бари бир, ўлатнинг биринчи босқичида сургундаги бу тоифанинг аллақандай имтиёзлари ҳам бор эди, деб бемалол айтиш мумкин. Чиндан ҳам, ҳамشاҳарларимиз эсанкираб қолганда, бу тоифа сургунларнинг ўй-хаёллари тамомила ўзлари кутаётган одамлар

билан банд эди. Уларни умумий тушкунлиқда худбинлик асраб қолди ва улар агар вабони эслаган бўлсалар, бу ҳам уларнинг вақтингчалик жудоликларини мангу айрилиққа айлантириш учун қандай хавф солиши маъносида эди. Уларни эпидемиянинг нақ дўзахи ичидаги халоскор андармонлик, совуққонлик деб атаса бўладиган фазилат омон сақлади. Умидсизлик уларни ваҳимадан қутқарди, қайғунинг ўзи уларга фойда қилди. Агар, дейлик, шунаقا одамни касал олиб кетса, бу касал ҳатто ўйлаб кўришга ҳам вақт тополмас эди. Уни ички, суюкли шарпа билан қилаётган сўнгсиз сұхбатидан қўнол айриб, ҳеч бир ерда тўхтатмай, заминнинг мангу сукунатига ўтказиб қўйишар эди. Ўзи эса ҳатто буни пайқашга ҳам улгурмасди.

Ҳали ҳамтабааларимиз қутилмаганда бостириб келган сургунга қўничишга ҳам улгурмай, вабо шаҳар дарвозалари гача посбон қуриб, Оранга келаётган кемаларнинг йўлини буриб юборди. Оран ёпиқ деб эълон этилган кундан бошлаб ичкарига биронта ҳам машина ўтолмади. Ва энди шаҳардаги автомобиллар ўша бир хил кўчаларнинг ўзида бемақсад дайдиб қолгандай туюларди. Бандаргоҳ ҳам бошқача, тепадан, хиёбондан қарасангиз, унинг галати манзарага айланганини қўрасиз. Унинг қирғоқ бўйидаги биринчи бандаргоҳ деб аталмишига сабаб бўлган одатдаги гавжумлиги бирдан тиниб қолди. Остонада қатагон туфайли ушлаб қолинган беш-олтитагина кема бор, холос. Лекин причалдаги баҳайбат, энди кераксиз бўлиб қолган кўтарма минорлар, ёнбошлиб ётган вагонеткалар, қанақадир ажабтовур ёлғиз туюладиган бочкалар уюми ёки қоплар — ҳаммаси тижкоратга ҳам вабо текканидан жуда равшан шоҳидлик берарди.

Шундай галати манзараларга қарамай, ҳамтабааларимиз ўзларига нима бўлаётганини тушунолмай турардилар. Албатта, ҳамма учун умумий, дейлик, айрилиқ ва қўрқувга ўҳшаган туйғулар ҳам йўқ эмас, аммо қўпчилик учун шахсий ташвишлари амирона тусда олдинги маррага тушиб олди. Эпидемияни, моҳиятан айтганда, ҳали ҳеч ким англаб етмаган эди. Қўпчилик ўз қўникмалари бузилгани ёки ишга тааллуқли манфаатлари камситилганидан қийналарди. Бу ҳол уларнинг зардасини қайнатар ёки газабини қўзгатар, зарда ёки газабланиш каби туйғуларни эса вабога қарши тўсиқ қилиб бўлмайди. Масалаң, ҳамтабааларимизнинг илк муносабати — шаҳар ҳукуматини айблаш-

дан иборат бўлди. Волийнинг мазкур танқидчиларга, кейин уларга қўшилган матбуотга («Наҳотки кўрилаётган чораларни юмшатишга умид йўқ?») жавоби жуда ҳам кутилмаган бўлди. Шу пайтгача рўзномалар ҳам, Инфодок агентлиги ҳам касалликнинг кетиши ҳақидаги расмий маълумотлардан бехабар эди. Энди префект ҳар куни бу хабарларни агентликка етказадиган бўлди, лекин буларни ҳафталик маълумотнома сифатида чиқаришни ҳам шарт қилиб қўйди.

Лекин шунда ҳам жамоат дарров ўзига келолмади. Чунки, учинчи ҳафтада уч юзу икки одам ўлгани ҳақида босилган хабардаги рақамлар ҳам тасаввуримизга ҳеч нарса бермади. Шаҳарда яшаётганлар икки юз мингтacha. Эҳтимол, бундай ўлим нисбати табиий меъёрdir? Бунақа маълумотлар доим қизиқиш уйғотса-да, ҳеч кимнинг юрагига етиб бормаган, жамоатга, маълум маънода, қиёслаб кўрадиган материаллар керак эди. Фақат кўп вақт ўтиб, ўлим сони ошиб бораётганига ишонганидан кейингина жамоат фикри ҳақиқий ахволни англай бошлади. Чиндан ҳам, биринчи ҳафтада эпидемия уч юзу йигирма бир, олтинчи ҳафтада уч юзу қирқ беш ўлим ҳодисасини рўбарў қилди. Ана шу сакраш жуда кўп нарсани билдири. Лекин ҳали бу сакраш унча кескин эмас, ва ҳамтабааларимиз ҳам, таҳлиқага тушган бўлсаларда, гап анча хавотирли, лекин, охир-оқибат, бари бир ўткинчи бир ахвол тўғрисида кетяпти, деб ҳисобладилар.

Улар илгаригидай кўчаларни кезар, илгаригидай қаҳвахона айвонларида соатлаб гап сотар эдилар. Улар эл орасида қўрқоқ ҳолига тушмас, дийдиё қилмас, балки ҳазил-хузулга мойиллик кўрсатиб, ўзларини бу ноқулайликка яхши қайфиятни бузмайдиган ўткинчи бир ҳодиса деб қараётгандай тутар эдилар. Шу тариқа боадабликка ҳам путур етказилмас эди. Лекин ой охирига бориб, тахминан ибодат ҳафтасида (бу ҳақда кейинроқ айтамиз) шаҳримизнинг ташқи қиёфаси жиддийроқ ўзгаришларга учради. Авваламбор, волий нақлиёт ва таъминотга тааллуқли. чораларни қўллади. Таъминот меъёрга солинди, бензин савдоси қатъий чекланди. Ҳатто электр қувватини тежаш ҳақида ҳам кўрсатма берилди. Оранга нақлиёт ва ҳаво йўллари орқали фақат энг зарурий нарсалар келарди. Шу тариқа нақлиёт ҳаракати кундан кунга сийраклашиб, охир қарийб тўхтади, муҳташам дўконлар бирин-кетин ёнилди, бундайроқларининг ойналарида фалон-фалон молларнинг савдода ўйқлиги айтилган эълонлар пайдо

бўлди, бу орада эса эшик олдида павбатда турган харидорлар қатори узайиб кетаверди.

Умуман, Оран жуда галати тус олди. Пиёдалар миқдори, ҳатто қўчалари илгари ҳувиллаб ётадиган пайтлари ҳам, хийла қўшайди, дўйонлар, ишхоналар бекилиши туфайли, бекорчиликка мажбур бўлган тўп-тўп одам хиёбон ва қаҳвахоналарни тўлдириб ташлади. Ҳозирча улар ишсиз эмас, балки баайни таътилда юргандай эдилар. Шундай қилиб, соат учларда Оран қанақадир байрам бошланиб, дўйонлари атайлаб бекитилган, автомобил қатнови ҳалқ намойишига ҳалал бермасин деб тўхтатилган, аҳоли эса умумий шодиёнадан четда қолмаслик учун қўчаларга тошиб чиқсан бир шаҳар экан, деган ёлгон тасаввур уйғотар эди.

Турган гап, кинотеатрлар бу оммавий таътиллардан кенг фойдаландилар ва улар катта иш қилиб олдилар. Лекин департаментимизда фильмлар тарқатиш тўхтатиб қўйилди. Икки ҳафтадан кейин кинотеатрлар бир-бирлари билан фильм алмашишга мажбур бўлдилар ва кўп ўтмай экранларда ўша бир хил фильмлар узлуксиз кўрсатаверилди. Лекин йигин сира камаймади.

Худди шундай, шаҳримиз асосан шароб билан савдо қилиб, каттагина ичимлик заҳирасига эга бўлгани учун, қаҳвахоналар ҳам мижозларнинг талабини истаганча қондира олар эди. Очигини айтсак, ётиб ичилди. Бир қаҳвахона жамоатга «қанча кўп иссанг, микробларни шунча тез ўлдирасан», деб маълум қилди, ва спиртли ичимликинг юқумли касалликдан асрashiiga ишонч — ҳар қалай, анча табиий фикр, миямизга мустаҳкам ўрнашиб олди. Туни соат иккidan кейин қаҳвахоналардан ҳайдалган кўплаб пиёнисталар тонгга қадар сандироқлаб, анча умидбахш тахминларини айтиб юрар эдилар.

Лекин бу ўзгаришларнинг барчаси шундай ажабтовур ва шундай яшин тезлигида бўлдики, уларни табиий ва барқарор деб айтиш қийин эди. Оқибатда биз учун шахсий туйгуларимиз илгаригидай олдинги маррада тураверди.

Шаҳар ёпиқ деб эълон этилгандан икки кун кейин лазаретдан чиқаётган Риэ ҳаким табассумдан юзлари ёришиб турган Коттарга рўбарў келди. Риэ уни, албатта, кўриниши шуни тасдиқласа, батамом согайиши билан кутлади.

— Тўғри, тўғри, ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман,— деб қувватлади Коттар.— Ҳаким, нима дейсиз, бу абллаҳ вабо дегани жуда жиддийлашиб боряптими, а?

Ҳаким буни тан олди. Коттар эса мамнунлигини яширмай:

— Эпидемия тўхташига сабаб ҳам йўқ-да ўзи,— деди.— Ҳаммаси телба-тескари бўлиб кетади.

Иккови йўлнинг анча жойигача ҳамроҳ юрдилар. Коттар маҳаллаларидағи катта озиқ-овқат дўкони соҳибининг кейин икки баравар ошириб шуллайман деб, маҳсулотларни орқа-олдига қарамай сотиб олавергани, санитарлар уни лазаретга обкетгани келишганда, каравоти тагидан нақ консерва омбори чиққанини айтиб берди. «Турган гаш, ўлди. Йўқ, вабодан бойимайсан». Умуман, Коттарнинг вабо ҳақида тўғрию уйдирма бир дунё ҳикоялари бор экан. Масалан, бир одам вабо юқтирганинг биринчи аломатларини сезгани заҳоти алаҳлаганча кўчага чопиб чиқиб, ўтиб бораётган бир аёлни тутибди-да, маҳкам қучоқлаб, жонининг борича, ўзига вабо текканини бақиргани ҳақида бир афсона тарқалибди.

— Ажойиб! — деди Коттар кейинги сўзларига қовушмайдиган тавозе билан.— Тез кунда ҳаммамиз ақлдан озамиз, ишонаверинг!

Шу куни кечга яқин Жозеф Гран ниҳоят журъят тўплаб, Риэга кўнгил ёришга шайланди. Бу воқеа ҳакимнинг ёзув столи устида Риэ хонимнинг суратини кўриб, ҳамсуҳбатига савол назари билан қарашидан бошланди. Риэ хотинининг шаҳарда йўқлиги, даволанаётганини айтди. «Қай бир маънода,— деди Гран,— тўгрироғи, бу омад». Ҳаким, бу, шубҳасиз, омад, фақат энди унинг батамом согайишига умид қилиш қолди, деб жавоб берди.

— Э-э,— деб чўзди Гран,— тушунаман, тушунаман.

Ва Гран танишганларидан бери биринчи марта бутун бошли маъруза ўқишига тушди. Тўғри, у ҳали ҳам керакли сўзларни излар, лекин ҳозир, уларни олдиндан ўйлаб қўйгандай, шу заҳоти топиб олар эди.

У жуда ёш пайтида қўшиниси — ёшгина бечораҳол бир қизга уйланди. Шу боис ўқишини ташлаб, ишга киришига тўғри келди. Ўзи ҳам, Жанна ҳам бирон марта маҳалла остонасидан нари ҳатламаган эди. У Жанналарнига танда қуриб олди ва Жаннанинг ота-онаси бунақа найнов, эпашанг, жуда сийрак топиладиган жазманинг устидан кулиб юришди. Жаннанинг отаси темирийўлчи эди. Бўш пайтлари дераза олдидаги бурчакда, баҳайбат қўлларини тиззасига қўйган қўйи, кўчада изгиётган одамларга маъюс термилиб ўтиради. Онаси эса эртадан кечгача рўзгорга

андармон. У шунаقا кичкина, қамишдай эдики, ҳар гал күчани кесиб ўтаётганда қўрқувдан Граннинг юраги орқага тортиб кетарди. У пайтлари Гранга барча машиналар ўта хавфли мастодонтга ўхшаб кўринарди. Бир куни, Рождество арафасида Жанна бир дўконнинг байрамга безатилган ойнаси олдида ҳайратда тўхтаб қолди-да, ҳамроҳига нигоҳини ташлаб: «Қанчалар чиройли, а!» деб шивирлади. Гран унинг билагини қисиб қўйди. Шу билан турмуш қуришга қарор қилинди.

Тарихнинг якуни, Граннинг сўзи билан айтганда, жуда жўн. Ҳамманикига ўхшаган: турмуш қурадилар, бир-бирларини яна жиндай севиб юрадилар, ишлайдилар. Шунча кўп ишлайдиларки, севгини унутадилар. Жанна ҳам ишга киришга мажбур бўлди, чунки Граннинг бошлиғи ваъдасининг устидан чиқмади. Шу ўринда ҳаким Граннинг ҳикояси давомини тушуниш учун хаёлини ишга солишга мажбур бўлди. Гран доимий чарчоқдан қандайдир бўшашиб, хотини билан борган сари кам гаплашадиган бўлиб қолди ва хотинининг ҳали ҳам суюмли эканига ишончини қўллай олмади. Ишга кўмилган эр, камбагаллик, истиқболнинг аста-аста бекилаётган йўллари, шомларда дастурхон узра муаллақ турадиган оғир сукунат — бунаقا дунёда ҳиссиятга ўрин топилмайди. Жанна ҳам қийналган бўлса керак. Лекин у кетиб қолмади. Кўпинча шунаقا бўлади — одам қийналади, қийналади — лекин буни ўзи билмайди. Йиллар ўтди. Кейин Жанна кетиб қолди. Албатта, ёлгиз ўзи эмас. «Мен сени жуда севардим, лекин жуда чарчадим... Мен кетишга тўғри келадиган даражада баҳтсиз эмасман, лекин ҳаётни янгидан бошлаш учун баҳтиёр бўлиш шарт эмас». Мана, тахминан, мана шунаقا деб ёзиб кетди.

Жозеф Гран ҳам кам қийналмади. Ҳаким ҳақ гапни айтди, у ҳам ҳаётини янгидан бошлаши мумкин эди. Лекин энди бунга ишонмай қўйди.

Шунчаки Гран доим Жаннани ўйлади. Ҳаммасидан кўра, Жаннага хат ёзиб, унинг олдида ўзини бир қадар оқлагиси келади. «Фақат жуда қийин,— деб қўшимча қилди у.— Қўпдан бери шу ҳақда ўйлайман. Ҳали бир-биrimizни севган пайтларимиз, гаплашишга ҳам ҳожат йўқ эди, шусиз ҳам бир-биrimizни тушунардик. Аммо севги ўтиб кетади. Ўшанда уни кеткизмаслик учун керакли сўзларни топишим керак эди, мен эса ўшаларни тополмадим». Гран чўнтагидан қўлсочиққа ўхшайдиган дастрўмолини олди-

да, бурнини қаттиқ қоқди, кейин мўйловини артди. Риэ унга индамай тикилди.

— Афу этасиз, ҳаким,— деди қария,— лекин, қандай яхшироқ айтсам... Сизга ишонч туйғуси бор менда. Мана, сиз билан гаплаша оламан. Хўш, энди, албатта, ҳаяжонланяшиман..

Граннинг фикрлари вабодан минг чақирим олисда юргани шундай аён эди.

Кечқуруни Риэ хотинига телеграмма юборди ва шаҳарнинг ёниқ деб эълон қилингани, ўзи соғ-саломат юргани, унинг ўзига тузукроқ қараши кераклигини ва доим уни ўйлаётганини айтди.

Шаҳар ёпилганидан уч кун ўтиб, лазаретдан чиқаётган Риэ уни кутиб ўтирган йигитга тўқнаш келди.

— Мени танияпсиз, деган умиддаман,— деди йигит.

Риэга уни қайдадир кўргандай бўлдию, аммо қаердалигини аниқ эслолмади.

— Мен ҳали воқеаларнинг ҳаммасидан олдин сизга учрашгани борган эдим,— деди нотаниш йигит,— сиздан арабларнинг турмуш шароити ҳақида маълумот сўраган эдим. Исми-шарифим Раймон Рамбер.

— Э, ҳа,— деб эслади Риэ.— Хўш, нима қилдик, энди қўлингизда репортажга маълумот мўл.

Рамбернинг безовталиги кўриниб турарди, у гап репортажда эмас, балки ҳакимдан ёрдам истаб келганини айтди.

— Сиздан узрлиман,— деб қўшиб қўйди у,— лекин мен шаҳарда ҳеч кимни танимайман, рўзномамиз муҳбири эса, баҳтга қарши, гирт тўнка.

Риэ Рамберни марказгача бирга юришга чорлади, ҳакимнинг диспансерга кириб ўтадиган иши бор эди. Кеч тушаётган, аммо илгари шу пайтлари гавжум бўладиган шаҳарнинг ҳувиллаб ётгани ҳайрон қолдирар эди. Фақат осмондаги тилларанг шафақни кўзлаб қўтарилаётган карнай овози ҳарбийларнинг ҳали ҳам ўз бурчларини бажараётгани ёки худди ўзларини шундай кўрсатишга уринаётгандаридан далолат берарди. Улар икки томони кўм-кўқ, сариқ ва бинафшага бўялган уйлар билан қуршалган урум-бурумдан ўтиб боришгунча, Рамбер тинмай, ёниб-қайнаб, гандан тўхтамаган эди. Унинг хотини Парижда қолган. У шаҳар ёпиқ деб эълон қилингач, хотинига телеграмма юборди. Очифини айтганда, жа хотини ҳам эмас, аммо бунинг аҳамияти йўқ. Бонда бу аҳвол қўинга чўзилмайди, деб ўйлаб, унга доим хат юориб туриш

йўлларини ахтариб кўрди. Ҳамқасблари, оранлик мухбирлар ҳеч нарса қилолмаймиз, деб очиқ айтишди. Почтадан эса қувиб юборишди, волийнинг котибаси бўлса, тўғри унинг бетига қараб сурбетларча ҳаҳолади. Охир-оқибат, телеграфда икки соат павбатда туриб, «Ҳаммаси яхши. Кўришгуича», деган мазмунда хабар юборди.

Лекин эртаси куни ўрнидан туриб, бирдан бу қанчага чўзилишини ҳеч ким билмайди-ку, деб ўйланиб қолди. Шуцинг учун у кетишга қарор қилди. Қўлидаги тавсиянома хат туфайли волийлик канцелярияси бошлигининг қабулига киришга мусассар бўлди (мухбирлар, ишқилиб ул-бул имтиёзларга эга). Рамбер шахсан ўзи бориб, Оранга сира алоқаси йўқлиги, бу ерда бекорга сандироқлаб юргани, бу ерга гирт тасодифан келиб қолгани, шунинг учун унга кетишга рухсат берилса, майли, олдин мажбурий карантиндан ҳам ўтсин, адолатдан бўлишини айтди. Канцелярия бошлиғи уни жуда яхши тушуниши, лекин ҳеч ким учун истисно қилолмаслиги, аммо уриниб кўриши, бироқ, аҳвол жуда жиддий экани ва бир ўзи ҳеч нарсани ҳал этолмаслигини айтди.

— Мен ахир шаҳрингизга бегонаман,— деб қўшимча қилди Рамбер.

— Жуда тўғри, лекин, бари бир, эпидемия чўзилмас деган умид қиласлий.

Риэ Рамберга далда бериш ниятида, ҳозир Оранда қизиқарли репортаж учун бир дунё материал бор, ақл билан қаралса, яхши томони топилмайдиган биронта ҳам қайгули воқеа йўқлигини айтди. Рамбер кифтини қисди. Улар марказга яқинлаб қолган эдилар.

— Лекин, ҳаким, тушунинг-да, бу аҳмоқлик, ахир. Мен фақат репортаж ёзиш учун дунёга келганим йўқ-ку... Балки аёлни севиш учун туғилгандирман. Ё бу гап тўғри келмайдими?

Риэ, бу фикр, афтидан, тўғри келади, деб жавоб берди.

Марказий хиёбонларда доимги оломон йўқ эди. Улар бир нечта, шаҳар чеккасидаги уйларига ошиқаётган йўловчини учратишди. Бирорта ҳам кулган чехра қўринмади. Риэ бу Инфдок агентлигининг худди шу бугун эълон қилган маълумотномасининг таъсиридан бўлса керак, деб ўйлади. Ҳамтабааларимиз бир кун ўтиб, яна умид билан яшайдилар. Лекин ҳали хотирада бугун кундузи хабар қилинган рақамлар янгилигicha турибди.

— Гап шундаки,— деди тўхтамай мақсадга кўчиб

Рамбер,— гап шундаки, биз яқиндагина учрашдик. Тасаввур қилинг, жуда топишиб қолик.

Риэ индамади.

— Ҳа-я, сизни ҳам безор қилдим шекилли,— деб давом этди Рамбер.— Сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим: менга шу лаънати вабо юқмаганини расмий тасдиқлайдиган ҳужжат беролмайсизми. Шунақа қогоз жуда иш берармиди, дейман.

Риэ индамай бош иргади, ва айни шу паллада бор залвори билан учеб келиб, нақ бўлмаса тиззасига қалла ураёзган болакайни ушлаб қолди, уни секин ерга қўйди. Улар яна бирга-бирга юриб, Аслаҳа майдонига чиқдилар. Гўё шалпайган кўйи қотиб қолган хурмо ва фикуслар худди шундай чанг босган, кир ўтирган Жумҳурият ҳайкалини кулранг ҳалқа бўлиб ўраб турар эди. Улар ҳайкал тагида тўхташди. Риэ чангини тушираман деган умидда аввал ўнг оёғи, кейин чап оёғи билан ер тепинди. Рамберга ўгринча қараб қўйди. Унинг шляпаси орқага суринган, соқоли олинмаган, ҳатто ёқасида галстуғи тагидаги тугмачасини ўтқазишга ҳам ҳафсала қилмаган, лабини араз билан қимтиб турар, кўзларида қайсар бир нарса қотган эди.

— Ишонинг, сизни жуда яхши тушуняпман,— деди ниҳоят Риэ,— аммо мулоҳазаларингиз нотўғри асосга курилган. Мен сизга ҳужжат беролмайман, чунки шу касал билан оғриғанмисиз, йўқми, ростдан ҳам билмайман, ҳатто соппа-сог бўлсангиз ҳам, кабинетимдан чиқаётганингизда, бирон лаҳзада ё волийликка кираётган пайтингизда инфекция юқтирумаслигингишга кафил бўлолмайман. Ҳа, майли, ҳатто агар...

— Нима агар? — деб қайта сўради Рамбер.

— Агар ҳатто шу справкани берсам ҳам, бари бир, фойдаси тегмайди.

— Нега тегмайди?

— Чунки шахримизда сиздай шу аҳволга тушган одамлар минглаб, аммо, шунга қарамай, уларни бу ердан чиқариб юборишга ҳаққимиз йўқ.

— Ахир, улар вабо билан оғримаган-ку!

— Бу керагича далил бўлолмайди. Тўғри аҳмоқона аҳвол, лекин ҳаммамиз қопқонга тушганимиз. Ва шунга кўнишишимиз ҳам керак.

— Ахир, мен бу ерлик эмасман.

— Маълум вақтдан бери, сиз ҳам, афсуски шу ерлик бўлиб қолдингиз.

Рамбер қизишиб кетди:

— Лекин қасам ичиб айтаман, бу одамийлик масаласи, ахир! Бир-бiri билан топишган жуфтлар учун айрилиқ қандай бўлишини ўйлаб ҳам кўрмаганга ўхшайсиз.

Риэ бирдан жавоб қилмади. Кейин, бари бир, тушунсан керак, деди. Фақат шугина эмас, у Рамбернинг хотини билан дийдор кўришишини, умуман ҳамма севишганларнинг тезроқ бирга бўлишини чин юракдан истайди, лекин афсуски, аниқ белгиланган буйруқлар, қонунлар мавжуд, энг асосийси, вабо бор, ҳакимнинг шахсий вазифаси эса ўз ишини қилиш билан чекланган.

— Йўқ,— деб алам билан эътироz билдириди Рамбер,— сиз буни тушунмайсиз. Фақат ақл билан гапирасиз, сиз фақат хаёлот оламида яшайсиз...

Ҳаким Жўумҳурият ҳайкалига нигоҳ ташлади-да, гапимда фақат ақл эмас, бунга ўзим ҳам амин бўлолмайман, тўғрироғи, яланғоч воқелик бор, иккаласи бир хил эмас, деб жавоб берди. Мухбир галстугини тўғрилади.

— Демак, энди бир амаллаб бошқа иложини топиш керак, сизни тўғри тушундимми? — деди Рамбер хезланиб,— бари бир, мен шаҳардан чиқиб кетаман.

Ҳаким яна Рамберни тушунмаётганини, лекин бу ишларнинг ўзига алоқаси йўқлигини айтди.

— Йўқ, алоқангиз бор,— деб қутилмаганда портлади Рамбер,— олдингизга келганимнинг сабаби шуки, айтишларича, айни сиз энг қаттиқ чораларни қўллашга туриб олгансиз. Аммо ўзингиз киритган қарорни, жилла курса, бир мартагина истисно қиласиз, деб умид қилган эдим. Лекин, кўриниб турибди, ҳеч нарса билан ишингиз ўқ. Сиз ҳеч кимни ўйламагансиз. Айрилиққа учрайдиганларга қўл силтагансиз.

Риэ Рамбернинг ҳақ эканини тан олди, у чиндан ҳам қўл силтаган эди.

— Биламан, биламан,— деб хитоб қилди Рамбер,— ҳозир жамоат фойдаси ҳақида гапирасиз! Лекин жамоатнинг баҳтиёргиши ундаги ҳар бир одамнинг баҳтидан иборат-ку.

— Э, биласизми,— деб жавоб қилди Риэ олдинги паришонлигидан сал жонланиб,— баҳт ўз йўлига, лекин яна бошқа бир нарса ҳам бор. Сиртига қараб хулоса чиқармаслик керак. Бекорга жаҳл қиляпсиз. Агар шу кўргулиқдан қутулиб кетсангиз, чин кўнглимдан қувонаман. Аммо шундай нарсалар борки, менга ишимнинг табиатидан келиб чиқиб таъқиқлаб қўйилган.

Мухбир бесабр бош чайқади:

— Сиз ҳақсиз, бекорга жаҳл қиляпман. Яна бекорга шунча вақтингизни олдим.

Риэ Рамбердан ишларидан хабардор қилиб туришни, кек сақлаб юрмаслигини илтимос қилди. Балки Рамбер бирон нарсани ўйлаб қўйгандир, эҳтимол, ҳали иккови биргалашар. Рамбер довдирсанқираб ҳакимга қаради.

— Мен ҳам бунга ишонаман,— деди у бир оз жимликтан кейин,— ўзимга қарши бўлишим, ҳозир айтганларингизга қарши ҳам туришимга қарамай, бари бир ишонаман.— У тутилиб қолди.— Лекин, қилаётганларингизни бари бир маъқул кўрмайман.

У шляпасини пешонасига бостириди ва шартта туриб жўнади. Риэ орқасидан қараб қолди ва унинг Жан Тарру яшаётган меҳмонхонага кирганини кўрди.

Ҳаким ўйчан бош чайқади. Мухбир ўзининг баҳтга сабрсиз ошиқишида ҳақ эди. Лекин Рамбер уни, Риэни айблаганда, ҳақмиди? «Сиз хаёлот дунёсида яшайсиз». Вабо энди икки карра очофтланиб, қурбонларни шиддат билан домига тортаётган, ҳафтасига ўрта ҳисобда беш юз одамни ўлдираётган лазаретларда ўтказган кунлари ҳам хаёлот дунёсидамиди? Ҳа, шубҳасиз, фожианинг ўз хаёлоти, ҳаётга тўғри келмайдиган нималаридир бор. Лекин хаёлот сизни ўлдиришга қасд қиласа, бундай хаёлот билан шугулланишга тўғри келади. Ва Риэ бир нарсани билади — бу унча ҳам осон эмас. Жуда ҳам осон эмас. Масалан, бутун масъулияти бўйинингга юклантган ёрдамчи лазаретни бошқариш (энди улар учтага етди). Ҳакимнинг кабинетига туташ хонада қабул бўлмаси очилди. Ерга чуқур ўйилиб, бутун бошли креозол кўли ясалди, ўртасида эса гиштдан оролчага ўхшаган супа тикланди. Касални аввал шу супага қўйиб, дарров қип-яланғоч ечинтиришади, кийимлари креозол кўлига тушади. Ана шундан кейин сочидан товонигача ювиф, қуп-қуруқ қилиб артишади, сўнгра касалхонанинг дагал кийимини кийдириб, Риэнинг олдига олиб келишади, охирида уни касалбўлмаларнинг бирига ўтказишади.

Энди мактабларнинг усти ёпиқ ҳовличаларидан фойдаланишга тўғри келди, чунки лазаретдаги каравотлар беш юзга кўпайган бўлса ҳам, ҳаммаси банд эди. Риэнинг ўзи ўтказадиган эрталабки кўрикдан кейин, барча касаллар эмдори билан эмланиб, чинқонлари тилингач, ҳаким статистик маълумотлар ёзилган қоғозларга мук тушади, тушдан кейин эса яна кўрик бошланади. Ва ниҳоят, кечқурунлари

мижозларини кўргани боради, фақат ярим кечаси уйига қайтади... Қечагина онаси хотинидан келган телеграммани тутқазаётисб, унинг қўллари қалтираётганини пайқади.

— Ҳа,— деб тан олди у,— қалтираяпти. Лекин бу асабдан, ўзимга қараб юраман.

Унинг табиати матонатли, событ эди. У ҳали, чиндан ҳам, чарчаганича йўқ. Лекин мижозларига қатнаш ҳолдан тойдиряпти. «Юқумли безгак» деган диагноз қўйиш касални бетўхтов холилатиш кераклигини англаради. Машақкат ана шу дақиқадан бошланади, мавҳимот олами ана шу дақиқадан бошланади, чунки касалнинг уйидагилар энди унинг ё согайганини, ё тобутда ётганини кўришларини яхши биладилар. «Ҳаким, бизга раҳмингиз келсин», деб ёлворди Тарру яшаётган меҳмонхонада оқсочлик қиласидаган қизнинг онаси, Лоре хоним. Раҳм нима дегани ўзи? Албатта, ҳакимнинг раҳми келади. Лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Сим қоқишдан бошқа илож йўқ. Бир неча дақиқадан кейин «тез ёрдам» машинасининг чинқириғи эшитилади. Қўшнилар аввал бошда деразаларни очиб, қўчага қарап эдилар, вақт ўтиши билан, аксинча, ҳаммалари шоша-пиша барча қопқаларни беклаб оладиган бўлдилар. Ана шу пайти, моҳиятнан олганда, кураш, кўзёшлар, кўндиришга уринишлар, хуллас, хаёлот олами бошланади. Уйларда, ҳавонинг ўзиёқ безгак ва қўркувга тўйинган жойда телбаликка айланәёзган томоша кўрсатилади, лекин касални, бари бир, олиб кетишади. Риэ ҳам уйига қайтса бўлади.

У эпидемиянинг биринчи кунлари сим қоқиш билан кифояланиб, «тез ёрдам» етиб келишигача кутмай, навбатдаги касалникига югурап эди. Лекин у кетиши билан касалнинг қариндошлари эшикларни тақатақ бекитиб олишарди, улар касални бермаслик учун вабо билан юзма-юз қолишга ҳам тайёр эдилар, чунки ҳаммаси охири нима билан тугашини биларди. Дод-вой, буйруқлар, аввал миршаблар, кейин ҳарбийларнинг аралашуви, хуллас, муҳораба билан касал қўлга олинарди. Биринчи ҳафталарда «тез ёрдам» келишини кутиб ўтиришга тўғри келарди. Лекин кейин, Риэга қўнгиллilarдан ажратилган санитария назоратчиси ҳам ҳамроҳ қилингач, ў касални кўргани заҳоти бошқасиникига бориш имконига эга бўлди. Лекин ўшанда, бошланишида «тез ёрдам»ни кутиб ўтирган барча шомлари қогоз безаклар, сунъий гуллар билан хўп зийнатланган Лоре хонимнинг уйига келганда, онанинг машақкатли жилмайиш билан:

— Ишқилиб, буники ҳамма гапираётган анави безгакдан эмасмикан? — деб кутиб олган кечқурунга ўхшаб кетади.

У эса чойшабни, тункўйлак этагини очди ва қорин, қовуқни қоплаган қизгиш дөгларга, керккан безларга индамай тикилди. Она ҳам қизининг яланғоч қовуғига қарадио бор товуши билан дод солди. Ҳар шомда оналар болаларининг қизғиши дөг тошган очиқ қорнига бақрайиб қараган кўйи шундай дод солади; ҳар шомда кимнингдир қўли бефойда илтижо ва қасамлар билан қалтираб Риэга тармашади; ҳар шомда «тез ёрдам» чинқириғи оғриқнинг ўзидаи бефойда, жоначчиқ ҳўнграшга айланади. Томчи сувдай бир-бирига ўхшаш сира охири кўринмайдиган шомлар силсиласининг поёнига бориб, Риэ ўзини яна шунаقا такрор ва такрор қайтариладиган шомлар навбати кутаётганини тушуниб, ҳеч нарсага умид қилмай қўяди. Ҳа, вабо хаёлот сифатида бир хилдан ҳам баттарроқ чиқиб қолди. Фақат бир нарса, эҳтимолки, Риэнинг ўзи ўзгарган-дир. Риэ буни Жумҳурият ҳайкали пойида, Рамберни комига ютган меҳмонхона эшигига термилиб қолган шомда тушуниб қолди, фақат бир нарсани англади — уни астасекин қўргошиндай бир лоқайдлик қоплаб олаётган эди.

Бутун шаҳар доимгидай ташга тошиб, қўчаларда бемақсад дайдиб юрган бу мاشаққатли ҳафталарнинг охирида Риэ бирдан энди ўзини раҳмдилликдан асрашга сира ҳожат йўқлигини тушуниб етди. Раҳмдиллик, энди ундан наф қолмагач, одамни ҳоритиб юборади. Ва ҳаким юрагининг аста-секин ўзига бурканиб олаётганини англа-гач, шу ҳафталар залвори остида эзилиб юргандан бери биринчи марта енгил тортганини туйди. Энди у бундан кейин иши осон кўчишини билиб қолди. Мана, у нима учун қувонди. Онаси кечаси соат иккода кутиб олаётсиб, ҳакимнинг маъносиз нигоҳига тўқнаш келди-да, изтиробга тушди, у ўғлининг ўзига берилган ягона таскин имконидан маҳрум бўлганига ҳам афсус чекаётган эди. Хаёлотга қарши курашиш учун лоақал унга яқин бўлиш керак. Лекин Рамбер буни қаёқдан туйган эди? Хаёлотга Рамбернинг кўз ўнгига — неки баҳтга тўсиқ бўлса, ҳаммаси. Риэ қўлини кўксига қўйиб, мухбирнинг қай бир маънода ҳақ эканини тан олади. Лекин у яна хаёлотнинг инсон баҳтидан ҳам устун келадиган пайтларини ва шундай пайтлари инсон ўз-ўзига ҳисоб бериши кераклигини ҳам билади. Фақат шундай пайтлари. Эҳтимол Рамбер ҳам шундай ахволга тушгандир ва ҳаким буни анча вақт ўтгач,

мухбирнинг айрим изҳорларидан тушуниб қолди. Шу тариқа, ҳаким вабо хаёлоти билан ҳар алоҳида одамнинг баҳти ўртасидаги мудҳиш қурашнинг янги марраси — узоқ вақт мобайнида шаҳримиз ҳәётининг мазмунига айланган олишувни кузатиш имконини қўлга киритди.

Лекин бирорлар хаёлотни кўрган жойда бирорлар ҳақиқатни қўрдилар. Вабо келган биринчи ойнинг охири эпидемиянинг янгидан аниқ ўсиши ва Панлю ҳазратнинг, ҳалиги, оғриб қолган Мишел чоннинг уйига етишига кўмаклашган иезуитнинг ҳаяжонли ваъзи билан чиндан мотамсаро бўлди. Панлю ҳазрат «Оран жуғрофий хабарномаси» билан доимий ҳамкорлиги боис керагича таниқли, бу ерда у қадимий ёзувлар шарҳига оид ишлари билан каттагина обрў қозонган эди. Лекин бундан ҳам баландроқ шуҳратни мутахассис олим сифатида эмас, кўпроқ замонавий индивидуализм тўғрисида ўқиган туркум маърузалари билан топган эди. У маърузаларида ножӯяликларга янгича бепарвониқдан ҳам, ўтган асрлар обскурантизмидан ҳам бирдай узоқ, муросасиз насронийликнинг толмас ҳимоячиси сифатида фикр юритар эди. Бу борада у тингловчиларга бориб турган қақшатғич ҳақиқатларни айтиб юборишга ҳам хасислик қилмасди. Унинг довруғи ҳам шундан бошланди.

Биринчи ойнинг охирида шаҳар черков ҳукумати вабога қарши ўз усууллари билан қурашишга қарор бериб, келаётган ҳафтани умумий ибодат ҳафтаси деб эълон қилди. Бу оммавий тақво маросимлари якшанба куни, вабога йўлиққанларнинг ҳомийси, ўзи ҳам вабодан ҳалок бўлган Роҳа авлиё шарафига тантанали ибодат билан якунланиши лозим эди. Шу муносабат билан Панлю ҳазратдан ваъз ўқиши сўрадилар. У ўзини иезуит сулукотида шундай мўътабар ўринга етказган, Августин авлиё, Африка бутхоналарига оид ишларини бутунлай йигиширди. Табиатан сергайрат, қизиққон бўлгани учун ҳам у таклиф этилган аъмолни бажонидил қабул қилди. Ваъз ҳақида ҳали у ўқилгунча кўп гап-сўз бўлди ва бу ҳам маълум маънода мазкур босқич тарихида эътиборли бир ишоратга айланди.

Ибодат ҳафтасига кўп одам йигилди. Ва бу оранликларимизнинг бошқа пайтлари ҳам диндорликлари билан алоҳида ажралиб туришларидан эмас эди. Якшанба куни эрталаблар, масалан, денгиз қумлоқлари черков хизматига

жиддий рақобат қиласы. Ва бу ҳамشاҳарларимизнинг кутилмаганда имонга қайтиб, худога сажда қилиб қолишларидан ҳам эмас. Лекин, бир томондан, шаҳар ёпилди, бандаргоҳга кириш таъқиқланди, денгизда чўмилиш ҳам, табиий, маъни этилди, иккинчи томондан, оранликлар бирмунча галатироқ қайфиятда, кутилмаганда ёпирилиб келган воқеаларга қўниколмай турган бўлсалар-да, бари бир, кўп нарсалар ўзгариб кетаётганини сал-пал англаётган эдилар. Тўғри, айримлар ҳали ҳам эпидемиянинг чекинишига, ўзлари ва яқинларига шафқат қилишига умид боғлардилар. Демакки, улар ҳали ўзларини ҳеч кимдан, ҳеч нарса қарздор ҳам эмас, деб ҳисоблардилар. Уларнинг қарашича, вабо чақирилмаган бир меҳмон, зеро, қандай келган бўлса, шундай ўзи кетади. Улар қўркувга тушган, аммо вабо то уларнинг турмуш тарзига айланиб, эпидемиягача яшаган ҳаётларини унутмагунларича умидсизликка берилмадилар. Хуллас, улар кутиш ҳолатида эди. Бари бир, вабо уларнинг динга, худди шундай бошқа кўплаб муаммоларга қарашларини гаройиб тарзда ўзгартириб юборди ва бу ўй-қайфиятлари лоқайдликдан ҳам, ҳиссиётлардан ҳам бирдай йироқ бўлиб, «ўртада» деган сўзда яхши ифода топар эди.

Ибодат ҳафтасида қатнашғанларнинг аксари Риэ ҳакимга бир диндор айтган, «Ишқилиб бундан зарар келмайди», деган гапнинг тагига тўла ҳуқуқ билан имзо қўйишилари мумкин эди. Тарру ўз кундаликига хитойларнинг бунаقا пайтлари вабо руҳини қарам қилдириш умидида ногора чалишини ёзиб, аммо унинг профилактика чораларидан таъсирироқ эканини мутлақо исботлаб бўлмайди, деб изоҳлаган ҳам эди. Яна бу масалани фақат вабо руҳи мавжудлиги борасида маълумотлар тўплангандан кейингина ҳал этиш мумкин ва нодонлигимиз бу борадаги бор ҳамма қарашларимизни йўққа чиқарип юборади, деб қўшимча қилган эди

Ишқилиб, ҳафта давомида жоме ибодатхонамиз қарийб намозхонларга тўлиб турди. Кўн ҳамтабааларимиз биринчи кунлари берироқда, ибодатхона дарвозаси олдида, черков хонишлари тўлқин-тўлқин бўлиб оқиб келаётган, аксадоси ҳатто кўчада ҳам эшитилаётган хурмо ва анор дарахтлари кўланкасида тўдаланишни маъқул кўрдилар. Лекин қовун қовундан ранг олади, улар ҳам аста-аста ибодатхонага кирадиган, журъатсизгина товушда умумий хонишга қўшиладиган бўлдилар. Якшанба куни эса оломон саҳнни бутунлай тўлдирди, айвонни тўла эгаллади,

одамлар ҳатто зинапояларда ҳам туриб қолдилар. Арафада, шанбадан ҳавонинг авзойи бузилган эди, жала қуйиб берди. Ибодатхонага киролмаганлар бошларига соябон тутишди. Панлю ҳазрат минбарга чиқсан пайтда эҳромни муаттар бухўр ва намхуш ипак иси тутиб кетган эди.

Панлю ҳазрат бўйдор эмас, лекин гўлабир эди. Пайдор қўллари билан минбар қиррасини тутамлаган пайти ибодатчиларга фақат аллақандай кенг, қоп-қора бир нарса, унинг тепасида иккита ёноқ қизили, буларнинг устида темиргардиш қўзойнак кўринди. Унинг ўқтам, ҳаяжонли овози олис-олисга таралди; ҳазрат ота: «Биродарларим, сизни кулфат босди ва ўзингиз ҳам шунга ярашасиз» деб, қайноқ ва лўнда гап билан тўпланганларнинг бошига туширганда эҳром ҳаракатга келиб, эшиккача қалқиб кетди.

Унинг кейинги гаплари мантиқ жиҳатидан бу киришга унча қовушмади. Ҳамтабааларимиз фақат ваъз ўрталарига боргандагина, ҳазрат маърузанинг асосий руҳини биринчи жумлага чаңдаст нотиқлик усули билан худди қамчинлагандай ёпиштириб ўтганига фаҳмлари етди. Панлю ҳазрат киришдан кейиноқ Оқибатдан Миср вабоси ҳақидаги сурани келтириб, қўшимча қилди: «Мана, тарихда илк дафъа мазкур дарра парвардигорнинг ганимларини маҳв этиш учун юз кўрсатганда, Фиръави Ибтидонинг ниятларига қарши борди ва вабо уни тиз чўкишга мажбур қилди. Башар тарихининг бошланишиданоқ парвардигор дарраси тошбагирлар ва сўқирларни тобе қилди. Бу ҳақда яхшилаб ўйлаб кўринг ва тиз чўкинг».

Ёмгир яна қўйди ва ҳазратнинг нақшин деразаларда томчиларнинг дилгир чакиллашида алоҳида таъкидланган охирги сўзлари умумжамоат сукунати узра шундай кучли янградики, ибодатдагиларнинг айримлари оний иккила-нишдан сўнг секин ўриндиқдан сирғалиб, курсичага чўк тушдилар. Қолганлар ҳам шу ибратга эргашиб керак деган фикрга келдилар ва бутун жамоат фақат ўриндиқлар гижирлашидан бузилаётган мутлоқ жимликда тиз чўқди. Панлю ҳазрат шу аснода қоматини кўтарди, қалтираб нафас ростлади-да, ҳар бир сўзини алоҳида таъкидлаб гапга тушди: «Вабо агар сизларга энди теккан экан, бинобарин, ўйлаб кўришга ҳам вақт келди. Мўъминлар ҳеч нарсадан қўрқмайдилар, лекин имонсизлар ҳаққоний қўрқувда дағ-дағ қалтирайдилар. Бешафқат дарра бехудуд олам рўзгорида одам ғалласини то мастаклари ажралиб чиққунча янчаверади. Ва ғалладан кўпроқ мастак суйил-

гандан кўпроқ суйилмаганлари чиққанини кўрамиз ва бу зулмни оллоҳ юбормаган эди. Узок, жуда узоқ вақт ёмонлик билан муроса қилдик, жуда узоқ вақт парвардигор карамидан боумид яшадик. Гуноҳларимиз учун тавба қилсак бас, ҳаммасига изн олардик. Ҳар бир одам ҳам ўз нопоклиги учун қўрқмай тавба қиласкерди. Лекин шундай вақт келадики, ҳаммасига жавоб бериш керак. А лекин ҳозирча парвардигор карами соясида, ҳаммаси жойида бўлади, деб қандай бўлса, шундай яшайвериш ўнгай. Хўш, мана, энди бундай давом этиши мумкин эмас. Мукаррам сиймосини шаҳар аҳлидан дариг тутмаган парвардигор энди азалий орзулади алданган, бесамар кутишдан чарчаган нигоҳидан уларни маҳрум этди. Ва бу парвардигор ҳидоятидан айрилиб, вабо зулумотига ва жуда узоқ муддатга тушиб кетди».

Тингловчилардан аллаким от пишқирганига ўхшаган ғалати овоз чиқарди. Бир оз тин олган ҳазрат, яна, энди бир парда пастроқ оҳангда давом эттири: «Олтин асотир»дан биз қирол Умберто Ломбардий замонида Итолиёнинг шундай қутурган, ҳатто тириклар ўликларни кўмишга улгурмаган вабодан ҳувиллаб қолгани ва айниқса ўлат Рум билан Павияда ваҳшатли бўлганини ўқиганмиз. Ва ҳамманинг кўз ўнгидаги раҳмон фаришта чиқиб келиб, ўнг қўлида ов найзасини тутган қаҳҳор фариштага уйларни нишонга уришни амр этди ва ҳар гал найза қайси уйга санчилса, шу уйдан чиққан банда ўша заҳоти ўлиб тушаверди».

Шу ўринда Панлю ҳазрат калтагина қўлларини, гўё ўша ёқда, титроқ ёмғир пардаси ортида нимадир биқиниб тургандай, эшикка қараб чўзди: «Биродарларим! — деб ҳайқирди.— Бу ажал келтирган шикор ҳозир кўчалари-мизда бўлянти. Қаранг, қаранг, ана у, худди Исрофилдай хушсурат, худди зулмдай товланаётган ажал фариштаси, ана у, томларингиз тепасида таҳдид билан шайланиб турибди, мана у ўнг қўлида қонга беланган найзасини тўғрилаб, чап қўли билан уйларингизни нишон қилиб кўрсатяпти. Балки у ҳозир сизнинг эшигингизни кўзла-гандир ва найза эшигингизга қарсиллаб санчилгандир, лаҳза ўтмай вабо сизникига кириб, уйингизга танда қуриб, сизнинг кириб боришингизни кутиб ўтиргандир. У ўша ерда — сабрли, кўзлари ўткир, жумла олам тартиботидай муқаррар. Ва унинг сизга чўзадиган қўлидан қутқаришга ер юзидағи бирон куч ва ҳатто, бунч яхшилаб эслаб қолинг — инсоннинг жонсарак илми ҳам қодир эмас. Ва

сиз, қизил қонга қоришган уқубат хирмонига йиқилғанлар, мастаклар қаторида совурилиб кетасиз».

Шу ерда ҳазрат ота парвардигор даррасининг ҳаммани даҳшатга солган кўринишини бўёқни аямай тасвирлашга тушди. Унинг айтганича, каттакон бир оғоч найза шаҳар тепасида учеб юради, кўзламай мўлжалга уради ва яна одам қони ва касалликларни сачратиб, юқори кўтарилади ва «ундан томган уруғлардан ҳақиқат хосили униб чиқади».

Шу узун бўлимни тамомлаб, Панлю ҳазрат сукутга чўмди, ҳўл соchlари пешонасига тушди, бутун вужуди қалтираб кетди, титроқ ҳатто у қўшикъуллаб чангллаган минбарга ҳам ўтди; кейин у бўғиқроқ, лекин олдингидаи фош қиласидиган оҳангда гапга тушди: «Ҳа, ўйлаб оладиган вақт келди. Сиз ҳафтада бир марта, қолган олти кун эркимиз ўзимизда бўлиши учун якшанба куни оллоҳнинг уйига кириб қўйсак бас, деб ўйладингиз. Сиз ўн мартача тиз чўкиш кифоя, шу билан жинояткорона беғамлигимиз кечирилади, деб юрдингиз. Лекин оллоҳ, у сиз ўйлагандай эмас. Ҳар замонда самога ёлворишингиз унинг ташна муҳаббатини қондиролмайди. У сизни доим кўриб туришга муштоқ, унинг сизга муҳаббати шундай ифода тонади, ҳақиқатни айтганда, ягона ифодаси ҳам шу. Мана, нима учун у келишингизни кутиб чарчаган, башарият тарихи бино бўлгандан буён гуноҳга ботган барча шаҳарларни жазолаган даррасини сизнинг бошингизга туширишга ҳам изн берди, Энди сиз гуноҳ нималигини билиб олдингиз, буни Каин ва унинг ўғиллари шундай билган эдилар, буни тўфон арафасида шундай билган эдилар, буни Содом ва Гоморра аҳолиси шундай билган эдилар, фирмъян ва Иов шундай билган эди, буни барча оллоҳ лаънатлаган одамлар шундай билган эдилар. Ва, мана, уларга ўхшаб сиз ҳам, шаҳар ўз исқанжасига сизни ҳам, оллоҳнинг даррасини ҳам қўшиб ўраб олган кундан бери, барча жонзот ва борлиққа бошқача кўз билан қарайпсиз. Энди сиз энг асосийини ўйлашга вақт келганини биласиз».

Намхуш ҳаво ибодатхона гумбазлари остига ёширилиб кирди ва чирсиллаётган шамлар тилини қайирди. Йўталаётган, аксираётган одамларнинг нафасига аралашган ёпишқоқ мух ҳиди минбаргача етиб келди, яна тингловчилар томонидан юқори баҳоланган моҳирлик билан бошлиған ибтидосига қайтган Панлю ҳазрат ҳотиржам овозда ганиришга ўтди: «Биламан, кўпларингиз менинг ганини қаёққа бураётганимни ўйлаб турибсиз. Мен сизни ҳақиқат-

га бурмоқчиман ва бу ерда айтганларимга қарши ўлароқ, сизни қувонишга ўргатмоқчиман. Ҳозир одамларни яхши маслаҳат, биродарлик қўли билан эзгуликка етаклайдиган замон эмас. Ҳозир сизни ҳақиқат етаклайди. Ва нажотга йўлни сизга қонга бўялган найза кўрсатади ва унинг ўзи сизни оллоҳга томон ундейди. Мана, худди шу ерда, биродарларим, барча борлиқни, яхшилик ва ёмонликни, газаб ва шафқатни, вабо ва нажотни ўзига жо қилган самовий мурувват ўз сиймосини кўрсатади: Сизни шафқатсиз маҳв этаётган ўша дарра ҳар бир одамни улуғлайди ва унга йўл кўрсатади... Қадим замонлардаёқ насроний динига кирган абиссинияниклар вабони самовий салтанатга киришнинг ишончли йўли деб билиб, уни илоҳийлаштирганлар. Қасаллик шафқат қилган одам худди шундай ўлим топиш иштиёқида вабо текканларга ёпилган чойшабларга ўраниб юрган. Албатта, сизга имонни қутқаришнинг бунаقا йўлини тавсия қилолмаймиз. Бунда тақаббурликкача борадиган аянчли бир шошқалоқлик бор. Оллоҳингдан олдинга ўтиш, яратувчининг ўзи агадул абадга белгилаб қўйган мустаҳкам тартибот равишини тезлатишга чираниш керак эмас. Бу тўғридан-тўғри шаккокликка олиб боради. Аммо, нима бўлганда ҳам, мазкур мисол ибратлидир. У энг доно ақлларга ҳар қандай уқубат гирдобида ҳам абадиятнинг порлоқ нурини кўрсатиб туради. У, ўшал нур, нажотга элтадиган қоронги йўлларни ёритади... У, ўшал нур, тинмай яхшилик ва ёмонликни қарор тоғтираётган илоҳий ироданинг арзи жамолидир. Ҳатто ҳозир ҳам у, ўшал нур, бизни ўлим, қўрқув, даҳшат исказжалари йўли билан сўнгги сукунатга ва бутун ҳаётимизнинг олий ақидасига етаклайди. Мана, биродарларим, сизларга айтишга чоғланганим бебаҳо таскин шу эди ва бу ерда эшитганларингиз фақат жазоловчи сўзлар эмас, фарогат келтирувчи калима ҳам бўлсин».

Панлю ҳазратнинг ваъзи яқунланаётгани ҳамма нарсадан сезилиб турарди. Ёмғир тўхтади. Осмондан майдонга намхуш губорни сизиб ўтиб янги туғилган нур қуйилди. Кўчадан гала-ғовур, автомобил ғилдиракларининг шифиллаши — уйгонаётган шаҳар лаҳжаси эшитилди. Тингловчилар шовқин чиқармасликка интилиб, секин-аста тарқалишга чоғландилар, эхромда жим-жит бир жонсараклик бошланди. Лекин ҳазрат ота яна сўз бошлади, у вабо ва оллоҳнинг жазоловчи даррасининг келиб чиқиши илоҳий эканини исботлаб, энди бу мавзуга бошқа қайтмаслигини,

сўзини якунлаётиб, шундай фожиали воқеалар ҳақида сўз кетаётганда чиройли гапиришдан ўзини асранини айтди. Унинг фикрича, шусиз ҳам барчага ҳаммаси равшан. У фақат тингловчиларга солномачи Матье Марәнинг Марселга ёпирилган буюк вабони тасвирлаётиб, ўзининг кўмак ва нажотсиз бир дўзахга тушиб қолганидан шикоят қилганини эслатиб ўтади. Нима ҳам деймиз, Матье Марә аянчли бир сўқир бўлган. Панлю ҳазрат эса, аксинча, айни ҳозир ҳар бир одамга илоҳий кўмак ва насронийнинг азалий умиди берилган, деб имон келтиришга журъат қиласди. У умид қиласдики, ҳамтабааларимиз барча умидларга қарши ўлароқ, бу кунларнинг даҳшати ва ўлаётганларнинг фарёдига қарши ўлароқ, самовотга ўша ягона қаломни, насроний муҳаббатининг ўзи бўлмиш ўша қаломни йўллади. Қолганини оллоҳнинг ўзи якун қиласди.

Бу ваъз ҳамтабааларимизга таъсир ўтказдими, йўқми, айтиш қийин. Масалан, Отон жаноб, терговчи, Риэ ҳакимга, унинг фикрича, Панлю отанинг асосий фикри «мутлоқ асосли» эканини айтди. Лекин оранликларнинг ҳаммаси ҳам шундай кескин фикрда эмас эди. Содда айтганда, ваъздан сўнг улар шу пайтгача гира-шира англаб юрган нарсаларини — қандайдир номаълум жиноятлари учун жазоланиб, қанақалигини сира тасаввур этиб бўлмайдиган зиндонга тушганларини аччиқроқ туйдилар, холос. Бирорлари ҳибсга кўнишишга уриниб, камтарона тириқчиликларини давом эттираверсалар, бошқа бирорлари, аксинча, фақат бир нарсани, бу қамоқдан қандай қутулиб чиқишини ўлашига тушдилар.

Бошда одамлар, фақат айрим кўникмаларигагина таҳдид қиласдиган ҳар қандай кўнгилсизликка ён берганларидай, ташқи дунёдан узилиб қолганларига ҳам итоат билан кўникдилар. Лекин улар бирданинга зиндонга тушиб, бошлари устида жазирамадан тоб ташлаган қопқоқдай, ёзги осмон гардиши ёпилиб қолганини англағанларидан сўнг, энди бу ҳибс бутун умрларига, эниб тушаётган салқини қувватларини оширадиган оқшомларига таҳдид солаётганини сал-пал тушуниб қолдилар, гоҳо улар энг ақлсиз ҳатти-ҳаракатлар қилишгача бордилар.

Бошда, бу шунчаки тасодифмиди, айтиш қийин, лекин худди шу юқорида тилга олинган якшанбадан сўнг, шаҳримизда қўрқув танда қурди, қўрқувнинг теранлиги ва

ҳамровидан ҳамтабааларимизнинг ўз аҳволларини чиндан ҳам ўйлаб кўраётганлари аён бўлди. Шу тариқа, маълум маънода шахримиздаги кайфият бирмунча ўзгариб қолди. Лекин бу ўзгаришлар фақат шахримиз кайфиятида бўлдими ё одамларнинг кўнглидами — гап шунда.

Якшанбалик ваъздан бир неча кун кейин, Риэ ҳаким ва Гран иккови ўша мўътабар воқеани муҳокама қилиб кетаётган эдилар, йўлларини тўсатдан аллақандай бир одам тўсиб чиқди: у бесўнақай депсиниб, жойидан жилмай туриб олган эди. Орқадаги баланд симёғочдаги чироқ нури бирдан юзига тушганда, ҳотаниш одамнинг кўзларини чирт юмиб, товуш чиқармай ҳаҳолаб кулаётгани кўринди. Унинг оқ, унесиз шодон тиржайишдан қийшайиб кетган юзидан иирик-иирик тер томчилари оқаётган эди.

— Жинни,— деди Гран.

Бу томошадан тезроқ олиб кетиш учун ҳамроҳининг қўлтиғидан тутган Риэ Граннинг гавдаси асабий титраётганини сезди.

— Ҳадемай шаҳардаги ҳамма жинни бўлади,— деб қўйди Риэ.

Унинг томоғи қуруқшаб кетди, кўп кундан бери толиқиб юргани билинаётганга ўхшайди.

— Кириб бирон нарса ичиб олайлик.

Пештахта тепасида қуюқ арғувон нур тўкаётган яккаю ягона чироқ ёритган қаҳваҳонадаги мижозлар, кўринишидан биронта сабаб сезилмаса-да, нима учундир овозларини паст қилиб гаплашаётган эдилар. Гран, ҳакимни жуда ҳайратда қолдириб, ўзига ром буюрди, бир кўтаришда ичиб юборди ва жуда қойилмақом иш бўлди бу, деди. Кейин эшикка қараб юрди. Кўчага чиққанларидан кейин Риэнинг назарида тун қоронғилигидан фарёд сирқиб чиқаётгандай бўлди. Қаро осмондан келаётган, қаёрдадир фанорлар устида кезинган бўғиқ вишиллаш Риэга беихтиёр илиқ ҳавони тинмай қамчинлаётган оллоҳнинг даррасини эслатди.

— Бу қандай баҳт, бу қандай баҳт,— деб қайтарди Гран.

Риэ унинг асли ўзи нима демоқчилигини тушунишга уринди.

— Бу қандай баҳт,— деди Гран,— уйимда қиласидиган ишим бор.

— Ҳа,— деб уни қувватлади Риэ,— бу чиндан ҳам катта қулайлик.

Ва у бояги вишиллашни босишга уриниб, Грандан ўз ишингиздан кўнглингиз тўлса керак, деб сўради.

— Сизга қандай айтсам, ўйлашимча, тўғри йўлдан боряпман.

— Ҳали қўп ишлайсизми?

Граннинг руҳи кўтарилиди, худди ичқиликдан ҳарорат олгандай, товуши ҳам баландроқ чиқди:

— Билмадим, лекин масала бошқа ёқда, ҳаким, ҳа-ҳа, тамом бошқа ёқда.

Ҳатто қоронгида ҳам Риэ ҳамсуҳбатининг қўлларини силкитаётганини пайқади. У ичида нутқ айтишга чоғлананётган туюлди, бу нутқ чиндан ҳам тишга чиқди ва ҳеч тутилмай оқа кетди:

— Ҳаким, кўряпсизми, мен нимани истайман — қўлёзмам ноширнинг қўлига тушган куни у ёзганларимни ўқиса, ўқигандан кейин ўрнидан туриб ўз ходимларига: «Жабноблар, дўпилар осмонга» деса — мен шуни истайман.

Бу кутилмаган баёнот Риэни тонг қолдирди. Унга ҳатто Гран шляпасини ечаётган одамнинг ҳаракати билан қўlinи бошига узатиб, кейин олдинга силтагандай туюлди. Тенада, осмонда галати ҳуштак яңгича куч билан чийиллаб кетди.

— Ҳа, — деди Гран, — мен камолотга эришишим керак.

Адабий ишлардан мутлақо бехабарлигига қарамай, Риэ буларнинг ҳаммаси шундай бўлмаса керак, мана, масалан, нашриёт ходимлари ўз хоналарида шляпа кийиб ўтиришармикан, деб ўйлади. Лекин яна ким билади дейсиз,— Риэ сукут сақлашни маъқул кўрди. Ўз ихтиёрига қарши ўлароқ вабонинг сирли гулдирашига қулоқ солди. Улар Гран турадиган маҳаллага етиб келдилар, йўл сал-пал тепага ўрлагани учун юзларига шаҳарнинг бутун шовқинини ўзига илаштириб кетаётган салқин шабада урилди. Гран ҳали гапини давом эттиарди, лекин Риэ унинг айтиётгандан фақат ярим-ёртисини илғади. У Гран асарнинг бир неча юз саҳифа бўлиб қолгани ва муаллифни энг қийнаётгани — камолотга эришиш эканини тушунди, холос...

— Бутун оқшом, бутун оқшомлар биттаю битта сўз устида... ҳатто оддий бир келишик устида бош қотиришга кетади.

Шу ерда Гран тўхтади ва ҳакимнинг пальтоси тутгасини ушлаб олди. Сўзлар унинг қарийб тиҳсиз оғзидан машаққат билан чиқар эди.

— Ҳаким, мени тушунинг. Охир-оқибат «ва» билан

«лекин»дан биттасини танлаш унча қийин эмас. Бундан ҳам қийинрори «ва» билан «лекин»дан қайси бирига устунлик берип. Ган «кейин» билан «сўнгра»га тақаладиган бўлса, баттар қийинлашади. Лекин, албатта, умуман «ва»ни қўйини керакми, керак эмасми, ҳаммасидан қийини шунда.

— Ҳа,— деди Риэ.— Тушунаман.

У яна олдинга юрди. Гран аниқ хижолатга тушди ва ҳакимга етиб олишга шошилди.

— Мени афу этинг,— деб гулдиради у.— Бу оқшом менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

Риэ унинг кифтига беозор уриб қўйди ва унга жуда ёрдам бергиси келаётганини, умуман, унинг гапларига ниҳоятда қизиқиб қолганини айтди. Гран афтидан, енгил тортди шекилли, уйининг олдига келганларида иккиланиб-иккиланиб ҳакимни бир дақиқага кириб ўтишга таклиф қилди. Риэ рози бўлди.

Гран меҳмонни ошхонадаги ҳаммаси майдамайдада ёзув билан тўлган, ўчириб-тузатишдан қорайиб кетган қоғозлар сочилиб ётган стол ёнига ўтқазди.

— Ҳа, худди ўзи,— деди Гран, ҳакимнинг саволомуз қарашига жавобан.— Балки бирон нима ичарсиз? Менда озгина шароб бор эди.

Риэ йўқ деди. У қўлёзма қоғозларга қўз солди.

— Бунақа қилиб қараманг-да,— деб илтимос қилди Гран.— Бу фақат биринчи жумла холос. Э, буни шунча ишладим, шунча ишладимки:

У ҳам столда сочилиб ётган қоғозларига термилди, унинг қўли бас келиб бўлмайдиган ҳаяжонга тушгандай, ихтиёрсиз вараққа чўзилди, уни олиб парпашаси йўқ электр чироги ёругига тутди. Қўлидаги варақ қалтираётган эди. Риэ Граннинг пешонасига тер томчилари кўпчиганини кўрди.

— Ўтилинг,— деди у,— ўқиб беринг.

Гран ҳакимга ялт этиб қаради ва миннатдор жилмайди.

— Тўғри,— деди у,— ўзим ҳам сизга ўқиб беришни истаяпман.

У бир дақиқача қоғозга термилиб қолди, кейин ўтирди. Риэ эса шаҳарнинг мисоли дарранинг вишиллашига жўровоз эшитилаётган бўгиқ гулдирашига қулоқ тутди. У айни шу дамда тун қоронгисига юtingан даҳшатли фарёдда эзилиб, ҳамма томони тақатақ ёпилган бир дунёчадай пастда чўкиб ётган шаҳарни бутун вужуди билан ҳис қилди. Ёнида эса Гран бўгиқ гулдиради:

«Майнинг ажойиб тонгига Булон ўрманининг гуллаган хиёбонларидан зебо амазонка қойилмақом тўриқни чоптириб кетаётган эди...» Кейин яна жимлик бўлди ва бу жимлик ўзига жафокаш шаҳарнинг ноаниқ гулдирашини эргаштириб кирди. Гран қўлидаги варақни қўйди, лекин ундан кўзини узмай тураверди. Бир дақиқадан сўнг у Риэга қаради:

— Хўш, қандай?

Риэ бошлама уни қизиқтириб қўйгани ва давоми нима бўлишини билмоқчилигини айтди. Лекин Гран қизишиб эътиroz қилди, бунақа нуқтаи назарда ёндашиш нотўғрилигини билдириди. Ва ҳатто варақни кафти билан уриб ҳам қўйди.

— Ҳали буларнинг ҳаммаси анча тахминий. Қачонки, жумлаларда хаёлимда яшаётган манзарани бекаму кўст акс эттирсан, қачонки жумлаларим шу йўргалашга монанд — бир-икки-уч, бир-икки-уч — аниқ ҳамоҳанг бўлиб жарнгласа, шунда қолганлари осон кўчади, энг асосийси, биринчи жумланинг таъсири шундай зўр чиқадики, кейин «Дўппи осмонга!» деб бемалол айтиш мумкин.

Лекин унинг ҳамма иши ҳали олдинда. У бундай жумлани дунёнинг ҳеч қандай роҳат-фарогати эвазига ҳам ноширнинг қўлига бермайди. Гран ҳатто вақти-вақти билан бу жумла муаллифлик иштиёқини қондирса ҳам, ҳали у мавжуд манзарани тўлалигича гавдалантиrolмайтгани, енгилроқ ёзилгани, сал-пал бўлса-да, сийقا қолипларга яқинлигини яхши тушунади. Бирдан дераза ортида югуриб қолган одамларнинг ташир-тупури эшистилгунча Гран айтган гапларнинг мазмуни тахминан шундай эди. Риэ ўрнидан турди.

— Ҳали кўрасиз, уни қандай созлайман,— деди Гран ва деразага қараб қўшимча қилди: — Ҳаммасини тугатгандан кейин...

Шу дамда яна пайдарпай қадам товушлари эшитилди. Риэ шоша-пиша кўчага тушди, унинг ёнидан икки киши ўтиб кетди. Афтидан, улар шаҳар дарвозасига бораётганга ўхшайди. Чиндан ҳам, ҳамтабааларимизнинг иссиқдан ва вабодан калласи айниган айримлари куч ишлатишга қарор қилган, посбондагиларнинг кўзини шамғалат қилиб, шаҳардан чиқиб олишни кўзлаб юрган эдилар.

Бошқалари, дейлик, Рамберга ўхшаганлар ҳам кучайиб бораётган ваҳима мухитидан қутулишга интилар, аммо муваффақиятлироқ бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, бўш келмай, айёрлик билан иш кўтар эдилар. Бошда Рамбер ҳамма

расмий жойларга қатнаб қўрди. Ўзининг айтишича, бўш келмаслик эртами кечми, бари бир, галабага олиб боради, кейин, муайян нуқтаи назардан, ҳар қандай шароитда ҳам йўл топиш қобилияти унинг касбиға хос. Шунинг учун у ваколати ҳеч шубҳа уйготмайдиган жуда кўп маҳкамава одамларга қатнади. Лекин бу вазиятда уларниңг ваколати ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб чиқди. Қоида тариқасида, улар банк операциялари, экспорт, цитрус мевалари ёки шароб савдосига оид ҳамма нарса ҳақида бир йўриққа солинган аниқ тасаввурга эга, суд ва сугурта ажримларини цухта биладиган кишилар эди, уларниңг мўътабар дипломлари ва керагича бардошлари борлигини айтиш ҳам шарт эмас. Уларниңг айни шу бардошлари одамни ҳайратга солар эди. Лекин вабога тааллуқли ҳамма нарсада уларниңг билими уч пул бўлиб чиқди.

Шунга қарамай, Рамбер уларниңг ҳар бирига ўз ишини баёни қилди. Рамбер рўкач қилган далиллар асосан унинг шахримизда, дейлик, бегона экани, бинобарин, иши алоҳида кўрилиши кераклигига қурилган эди. Ҳамсуҳбатлари, қоида тариқасида, бу далилларни тан олардилар. Лекин деярли ҳаммаси жуда кўп одам шу ахволга тушгани, бинобарин, у ўйлаётгандай, у тушган вазият унга ҳам истисно бўлолмаслигига шаъма қиласдилар. Бунга Рамбер эътиroz билдирав, ҳатто шундай бўлса ҳам, далиллари моҳияти шу билан ўзгармаслигини уқтирав эди, унга эса, ҳар ҳолда, ўзгаришини, чунки ҳукуматнинг бундай вазиятда йўл бермаслиги, шунга ўхшашиб намуна яратиб қўйишдан чўчиб, имтиёз беришдан ўзини олиб қочишини айтар, яна кейинги гапни ошкора нафрат билан тилга олар эдилар. Рамбер гап орасида Риэга ўзи тузган тасниф бўйича бунақа кимсаларни «бюрократ» деган бандга тиркашини айтган эди. Бюрократдан ташқари буларниңг бариси узоққа бормаслигини айтадиган, аниқ чора талаб қилинганда эса оқилона маслаҳатини аямаган, ҳатто Рамберни ўткинчи қўнгилсизликларга қўл силтанг, деб уни овунтиришга уринган сўзамоллар ҳам бўлди. Яна арзчи илтимосини тамғали қоғозда бергандан кейингина фикр билдиришни айтадиган амалдорлар ҳам учради; яна Рамберга уйга ордер таклиф қилган ёки арzon меҳмонхонаниң қаердалигини кўрсатган қуруқ гапдонлар учради; барча қоидаси бўйича ҳужжат тўлдириб, кейин уни ҳафсала билан ишга тикиб қўйган тартибсеварлар учради; икки қўлини тепага кўтарган асабийлар учради, ва ниҳоят, эски одат бўйича Рамберни ҳамишагидай қўшни маҳкамага

йўллаган ёки қандайдир янги йўлларни ўргатмоқчи бўлган расмиятчилар ҳам учради.

Бу қатна-қатниадан мухбирнинг ийиги чиқди, лекин мэрия ё волийлик нима экани ҳақида керагича аниқ тасаввурга эга бўлди, чунки рўпарасида бири солиқсиз давлат заёмига, бошқаси мустамлака кўшинига ёзилишга чорлаётган каттакон плакатлар осилган молескин ўринидикларда соатлаб кутди; кейин яна ходимларнинг турқи жавонларда таҳланган тезтикличлардан кўра кўпроқ нарсани уқтирадиган маҳкамаларнинг ўзида сарсон юрди.

Тўгри, Рамбернинг ўзи Риэга хуноб бўлиб айтганидай, битта ютуқقا эришди ҳам: бу ташвишларнинг ҳаммаси ундан ҳақиқий аҳволни панараб қўйди. У ҳатто эпидемия кучаяётганини пайқамади ҳисоб. Бу бефойда югурюгурдан кунлар қандай ўтгани билинмагани, бинобарин, бутун шаҳар маҳкум этилган аҳволда ҳар бир ўтган куни одамни, агар у албатта ўша кунгача ўлмай турса, синовлар якунинг яқинлаштиришини айтмаса ҳам бўлади. Риэ бундай нуқтаи назарда мантиқ йўқ эмаслиги, лекин унинг замиридаги ҳақиқат ўта умумий эканини тан олишга маҳбур бўлди.

Ниҳоят Рамберда умид уйғонган дақиқа ҳам етиб келди. У волийликдан имкон қадар аниқроқ тўлдириш сўралган анкета олди. Анкетани юборгандарни Рамбернинг аниқ исми шарифи, оиласвий аҳволи, даромадлари — илгари ва бугунгиси, хуллас, *Lum vitae* — ҳаёт тафси-лотлари деб аталмиш маълумотлар қизиқтираётган эди. Дастребки дақиқаларда Рамбер бундай анкеталар илгариги туар жойига жўнатилиши мумкин бўлган одамларга маҳсус юборилган деб ўйлади. Бу тасаввурни маҳкамадан олинган, тўгри, анчайин нотайироқ маълумотлар тасдиқларди. Лекин Рамбер ишга қатъий киришиб, анкета йўллаётган маҳкамани излаб топди ва бу ерда унга маълумотлар «тасодиф» учун тўпланаётганини айтдилар.

— Қанақа тасодиф? — деб сўради Рамбер.

Шунда унга тушунтиришди: агар у тасодифан касал юқтирса ва ўлса, бўлим, бир томондан, бу қайгу-хабарни қариндош-уругларига етказиши мумкин бўлади, иккинчи томондан — унинг, яъни Рамбернинг лазаретда ётгани шаҳар бюджетидан қопланадими ёки бу харажатни унинг қариндошлари кўтаришига умид қилинадими, шу аниқланади. Албатта, бу ҳам, унинг, жамиятки уларнинг тақдирини ўйлаётган экан, демак, ўзини кутаётган маҳбубасидан тамом айрилмаганини исботлайди. Лекин

бу таскин урвоқ ҳам бўлолмайди. Бундан ҳам қизиқорғи шундаки — Рамбер айтишни унутмади — фожиа-нинг энг авж пайтида ҳам аллақандай маҳкама ўз ишини хотиржам қилиб ётгани, вабогача бўлған усулда ташаббус қўрсатиб, бундан ҳатто раҳбариятни огохлантирумай, шу иш учун маҳсус яратилгандай бемалол фаолият олиб бораётгани эди.

Рамберга навбатдаги босқич ҳам осон ва ҳам ўта мashaқатли туюлди. Бу карахтлик босқичи эди. Мухбир барча маҳкамаларга учраб чиқди, барча чораларни ишга солди, ва бу жиҳатдан чиқиш йўллари, ҳеч бўлмаса, шу кунлари мустаҳкам бекилганини англади. Шунда у қаҳвахонама-қаҳвахона изгий бошлади. У эрталаблари қаҳвахона айвонида бир финжон илиқ пивони олдига қўйиб, эпидемиянинг яқинда тугашига, жилла қурса, бирон ишора топиш умидида рўзномаларни вараклар, ўткинчиларни томоша қилиб, шодон қиёфаларга кўзи тушса, юзини нафрат билан бурар, рўпарадаги дўконларнинг ёзувлари ва энди сотилмаётган машҳур аперитивлар рекламаларини ўн, юз қайта ўқир, ўрнидан туриб, шаҳарнинг сарғиши кўчаларидан боши оқсан томонга улоқиб кетар эди. Вақт кечгача, эрталаб қаҳвахонада ёлғиз ўтиришдан то ресторонда оқшомги овқатга қадар шундай ўтарди. Риэ айни кечқурун Рамберни қаҳвахона эшиги олдида ўйланиб турган аҳволда учратди. У ниҳоят, афтидан иккиланишни енгиб, ичкари кирди ва кенгхона кунжагига ўтириди. Юқорининг қўрсатмаси билан кункундан кечроққа сурилаётган соат — қаҳвахона ва ресторанларда чироқ ёқиладиган пайт келаётган эди. Ичкарини лойқа-кулранг, суюқ бир кўланка тўлдирган, кечки напармон шафақлар дераза ойналарида аксланган, тобора қуюқлашаётган қоронгилиқда мармар столлар жонсиз ўйлтираётган эди. Рамбер бу ерда, ҳувиллаган кенгхонада саргардон бир сояга ўхшаб кўринарди, Риэ мухбирнинг карахтлик соати бошланибди, деб ўйлади. Лекин вабо теккан шаҳарнинг бошқа ҳамма бандилари ҳам уига ўхшаб, карахтлик соатларини ўтайдилар ва, зоро, озодлик дамларини шошилтириш учун нимадир қилини керак эди. Риэ тескари ўгирилди.

Рамбер вокзалда ҳам соатлаб вақт ўтказарди. Перронга чиқиш таъқиқланган. Лекин майдондан кирса бўладиган кутиш кенгхонасиининг эшиклари ёшилмас, худди соядагидай баҳаво турадиган бу ерда баъзан жазирама кунлари гадолар бошпана топар эди. Рамбер

вокзалга эски поездлар қатнови жадвали, полга тунуриш таъзиқланган кўрсатмалар, темирийўл миршаблигининг иш тартибини ўқиши учун келарди. Кейин у бурчакка ўтириб оларди. Кеңгхона нимқоронги эди. Дезинфекция қоришмаси қуйилавериб, кўп ойлардан бери ёқилмаган чўян нечнинг биқинларига йўл-йўл оқиши из тушган. Девордаги ўнлаб плакатлар қаердадир Бандола ёки Канндагими эркин ва баҳтиёр ҳаётни кўз-кўз қиласарди. Рамберни бу ерда одамнинг тоқати адо бўлганда туғиладиган қўрқинчли озодлик туйғулари эгаллааб оларди. Унинг кўз олдида тикланадиган хотиралар орасида энг оғири Париж манзаралари эди, ҳар қалай, у Риэни шундай деб ишонтиришга уринди. Париж у учун босинқиашга айланди. Шимолий вокзал, Пантеон атродидаги ҳувиллаган маҳаллалар, Парижнинг аллақандай пучмоқлари ҳар қандай ҳаракат истагини ўлдирад, илгари Рамбер уларни шу қадар дард билан севишини ҳатто ҳәёлига ҳам келтирмаган эди. Риэ фақат муҳбир шунчаки ўз муҳаббатига бу манзарани аралаштириб юборяпти, деб ўйлади. Бир вақтлар Рамбер унга эрталаб соат тўртда туриб, қадрдош шаҳрини ўнлаб ўтиришни севишини айтганда, ҳаким бу гапни ўзининг ардоқли тажрибаларига осонгина қиёслади — у ҳам жўнаб кетган хотинини худди шу соатларда эслашни яхши кўрарди. Айни шу соатда у хотинини ҳақиқатан ҳам яқиндан туяр эди.

Ҳа, соат тўртгача одамнинг, моҳиятан олганда, қиладиган иши йўқ ва ҳатто бу хиёнат кечаси бўлса ҳам, қотиб ухлайди. Ҳа, одам бу соатда ухлайди ва ухлагани ҳам яхши, чунки хавотирлар қийнаган кўнгилнинг ягона истаги — кимни севсанг, ўшани батамом эгаллаш ёки агар айрилиқ они келса, уни то учрашув кунига етгунча тушларингнинг тубига яшириб қўйишдан иборат бўлади.

Ваъздан кейин кўп ўтмай саратон кирди. Июнь охирлаб қолди. Эртаси куни, довруқли ваъзга нишона бўлиб кеч ёқкан жалалардан кейин бирданига осмонда ва уйлар томида ёз фасли яшнаб кетди. Унинг пойқадами фақат кечга бориб тинган, лекин шаҳарнинг ҳамма деворлари ни қуритишга улгурган қайноқ бўронга ўхшашиб билан бошланди. Осмоннинг ўртасига қуёш худди ёпишиб қолганга ўхшарди. Кун бўйи шаҳарга қайноқ ҳаво,

ярқироқ нурлар қуиилиб турди. Одам уйдан ё кўчаларравоқлари панасидан чиқиши биланоқ шаҳарда қўёш қовурмаётган бирорта пучмоқ қолмагандай туюлар эди. Қуёш ҳамтабааларимизни энг овлоқ бурчакларда ҳам таъкиб қилас, сал тўхталса бас, ёпирилиб ташланарди. Жазираманинг илк қунлари ўлим кўрсаткичларининг шиддатли кўтарилишига тўғри келгани учун — энди эпидемия ҳафтасига тахминан етти юзтacha одамни қурбон қиласди — шаҳарни мотамсаролик қоплаб олди. Шаҳарнинг айвонли уйлари равон кўчаларда тизилишган чеккаларида доимги гавжумлик йўқолди, ҳаёт шундоқ остоналарда гуркираб турадиган маҳалла ўлди, қопқалар тақатақ ёпилди. Лекин одамларни уйларига вабо қамадими ёки қуёшми — ҳеч ким билмасди. Бари бир, айрим уйлардан ингроқ эшитилар эди. Илгари, шунга ўхшаш ҳодисалар юз берганда, ҳамгоматалаблар қўчани тўлдириб қулоқ тутар, муҳокама қилас эдилар. Лекин энди, хавотир чўзилиб кетгач, одамларнинг юраги тош қотганга ўхшар, ҳамма оҳ-воҳ чиқаётган уйдан олисда турар ёки бу оҳ-воҳ одамнинг табиий гапларига айланиб қолгандай, четлаб ўтиб кетар эди.

Шаҳар дарвозаси олдида миршаблар қурол ишлатишга мажбур бўлган олишув бўғиқ бир галаён уйғотди. Албатта, яралангандар бўлди, лекин ҳамма-ҳаммаси ваҳима ва иссиқ таъсирида ошириб-тоширилаётган шаҳарда ўлганлар ҳам бор эди, деган гап тарқалди. Ҳар ҳолда, галаённинг кучайиши тўхтамади, бундан ёмон-рогини кутган шаҳар хукумати дарра остида итоатда турган аҳоли кутилмаганда бош кўтарса, қандай чоралар қўллаш ҳақида жиддий ўйлаб қолди. Рўзномалар шаҳар чегарасидан ўтиш мутлоқ таъқиқлангани қайта-қайта уқтирилган буйруқларни эълон қилди, тартиббузарларни қамоқ кутаётган эди. Соқчилар шаҳарни тит-пит қилди. Жазирамада қоврилган кимсасиз кўчаларда, тақатақ бекилган қопқалар оралаб, ҳар замонда келаётганини тош тўшалган йўлларда қарсиллаётган туёқ товуши билан огоҳ қилиб, отлиқ соқчилар пайдо бўлади. Соқчилар муюлишда йўқолгандан кейин кулфатхона шаҳарни яна бўғиқ, хатарли сукунат чулгаб олади. Вақти-вақти билан ўқ товуши чиқади — яқинда берилган буйруққа кўра маҳсус даста бурга ташувчи гумон этилган дайди ит ва му-

шукларни отарди. Бу панг пақиллашлар шаҳарни бутунлай ҳарбий хатарнокликка солиб қўйди.

Ҳамма нарса ваҳима босган ҳамтабааларимиз кўнглида беўхшов бир катта аҳамият топди ва бунинг сабабчилари ҳам жазира ма билан сукунат эди. Ҳамтабааларимиз йил фасллари ўзгаришидан билги берган осмон ранги, ер ҳидини пайқай бошладилар. Ҳар бир одам қўрқинч билан жазира ма ҳавонинг эпидемия кучайинишига сабаб бўлаётганини тушунар, айни пайтда ҳар бири ёз кирганини кўриб турар эди. Айниқса қалдирғочларнинг шаҳар устидаги осмонда товушлари синиқ эшитилади. Лекин июннинг ўлкамиз уфқларини нари сурган оқшомлари бу товушлардан ниҳоятда кенг эди. Бозорга баҳорнинг илк гулдасталари эмас, қийғоч очилган гуллар олиб чиқилди, эрталабки савдодан кейин чанг босган йўлкаларда турфа гулбарглар сочилиб қоладиган бўлди. Ҳамма кўклам тугагани, унинг бир-бирига ўрин берган ана шу минг-минг гулларга сарф бўлгани ва зимдан икки баробар юк — вабо ва жазира ма залвори тагида сўлиб бораётганини аён кўриб турар эди. Бу ёзги очиқ осмон, бу чанг ва дилтанглиқдан оқиш тус олган кўчалар барча ҳамтабааларимиз кўз ўнгидан шахримиз кифтига баттар юк бўлиб босилган юзлаб ўлимлар сингари хатарли бир маъно касб этган эди. Бераҳм қуёш, мудроқ таъми инган чўзиқ соатлар ва ёзги таътиллар энди аввалгидай бадан ва сув маросимларигача чорламас эди. Аксинча, жимиб қолган ёпиқ шахримизда бу чорловлар зиндандан эшитилаётгандай бўғиқ чиқарди. Бу соатлар бахтиёр ёз ойларининг мисранг тобланишидан маҳрум бўлди. Вабо қуёши барча бўёқларни ўчириб қўйди, барча қувончларни қувгин қилди.

Худди мана шунда вабо амалга оширган улуғ тўнтаришларнинг бири аён бўлди. Ҳамтабааларимиз одатда ёз келишини шодон қаршилар эдилар. Ўшанда бутун шаҳар денгизга қараб очилар, ўзида неки навқиронлик бўлса, барини қумлоқларга сочар эди. Бу ёзда эса шундоқ ёнгинамиизда ётган денгиз қатағон қилинган, бадан ўзининг қувончга етиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Бунақа шароитда яшаб бўладими? Ҳар қалай, Тарру ўша мотамсаро қунлардаги ҳётимиз манзарасини аниқроқ тасвирлаган эди. Турган гап, у вабо ривожининг умумий белгиларини кузатган, ўз кундалигида радио ҳафта бўйи неча юз одам ўлганини айтмай қўйгани, фақат қунлик маълумотларни — тўқсон икки, бир юз

етти, бир юз йигирма ўлум воқеасини — маълум қилишга ўтишидан иборат эпидемиянинг навбатдаги босқичини қайд этган. «Матбуот ва шаҳар ҳукумати вабони ҳийла билан енгишга уриняни. Ўзларича, бир юз ўттиз, албатта, тўққиз юзу ўндан кам бўлгани учун, ютиб чиқянимиз деб хаёл қиласилар». Яна у эпидемиянинг қизиқарли ёки шунчаки таъсирчан жиҳатларини ҳам тасвирлайди — масалан, бир куни ҳувиллаган маҳаллада тақатақ бекилган қопқалар орасидан кетаётганда, нақ боши устида деразанинг икки қаноти ҳам очилибди ва қанақадир аёл жон аччиғида икки марта қичқирибди ва яна уйнинг қуюқ зулматини кундузнинг ёруғидан кесиб, иккала қанотни ҳам ёшиб олибди. Бошқа бир жойда у дорихоналарда ялпиз ҳабдори тугагани, чунки кўплар касал юқтиришдан қўрқиб тинмай шу ҳабдори ни оғзидан қўймай сўриб юришини ёзади.

У ўзининг севимли қаҳрамонларини кузатишни ҳам давом қилган. Жумладан, у мушукбоз бобойча ҳам фожиадан қийналаетганига ишонади. Бир куни эрталаб уларнинг кўчасида милтиқлар пақиллаб, мушукларнинг талайи қўроғошин тупукдан ер тишлаган, қолгаiplари ўтакаси ёрилиб қочган. Шу куни бобойча доимги пайтда айвонга чиқсан, ажабланиб кифтини қисган ва панжардан эгилиб, кўчани бутунича кузатгандан сўнг тақдирга тан беришга ва кутишга қарор қилган. Унинг бармоқлари панжара темирини асабий черткиласлан. У яна бироз кутган, йўлкага қоғоз йиртиб ташлаган ва уйига кириб кетган, яна чиқсан, кейин бирдан эшикни қаҳр билан уриб, гумдон бўлган. Кейинги пайтлари ҳам бу томоша айнан шундай қайтаришган, лекин энди бобойчанинг қиёфасида кун сайин теранлашаётган ҳасрат ва гарангсиш аниқ қўриниб турарди. Бир ҳафтадан кейин эса Тарру ҳар кунги томошани бехуда кутадиган бўлди, қайсар деразалар қайта очилмаган, улардан ичкарида эса, афтидан, маъниси тушунарли мотам ҳукм суроётган эди. «Вабо найтида мушукларга тупуриш маъни этилади», — бу ёзувлар шундай ҳикмат билан яқунланган эди.

Лекин Тарру кечқурунлари қайтаётиб, уйи олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган тунқоровулнинг тунд қиёфасини кўришга ҳеч шубҳа қилмаса бўлади. Қоровул ҳаммага ва ҳар битта одамга бу воқеаларни олдиндан башорат қилганини юқтиришдан тинмасди. Тарру унинг башоратини эшитганини тасдиқлаб, лекин

у ер қимирилашини айтганини эслатган эди, чол ён бермади: «Эх, агар зилзила бўлса! Боплаб силкитади — шу ҳолда... Ўладиганлару қоладиган аниқ бўларди — вассалом. Бу манжалаки вабони айтмайсизми! Ҳатто сопна-соғ одам ҳам касалликни юрагидан чиқариб ташломайди».

Меҳмонхона мудирининг кайфияти бундан ҳам баттар эди. Дастребки шайлари шаҳар қатагон қилингани учун қўноқлар меҳмонхонада туришга мажбур эди. Лекин эпидемия чўзилди, қўноқларнинг кўичилиги дўстлариникида яшашни маъқул кўрди. Илгари меҳмонхоналар қайси сабаб билан гавжум бўлса, худди шу сабабдан бўшаб қолди,— шаҳарга янги сайёҳлар келиши тўхтатиб қўйилди. Тарру бир нечта охирги қўноқлар билан қолди ва мудир уни ҳар кўрганда меҳмонхонани аллақачонлар ёниши кераклиги, фақат сўнгги мижозларини деб шундай қилмаётганини эслатиб қўяди. У Таррудан тез-тез эпидемия чўзилиш эҳтимоли ҳақидаги фикрини сўраб туради. «Совуқ ҳаво бактерия тарқалишига тўсқинлик қиласи деб айтишади», деб жавоб қиласи Тарру. Шунда мудир тамом ҳушини йўқотади: «Мсье, ахир бу ерга ҳеч қачон чинакам совуқ тушмайди. Нима бўлганда ҳам, унга қўи ой бор!» Устига устак, эпидемия тўхтагандан кейин ҳам узоқ вақт шаҳримизни сайёҳлар четлаб ўтишига ишонади. Бу вабо — туризм учун ўлимдир.

Ресторанда кўп кунлардан бери кўриниш бермай қолган укки одам — Отон жаноб пайдо бўлди, лекин ёнида фақат икки ўргатилган кучукчasi бор эди. Йўлга кирган маълумотларга кўра, хотини касал онасига қарабди, энди уни кўмганларидан кейин карантин ўтаётган экан.

— Шуниси менга ёқмайди,— деб мудир Тарруга кўнгил ёрди.— Карантин карантин-да, бари бир, хотини гумонда бўлгандан кейин, булари ҳам...

Тарру бу нуқтаи назардан барча одамлар шубҳали эканини айтди. Лекин мудир айтганида туриб олди, бу борада у аниқ бир фикрга эга.

— Йўқ, мсье, икковимиз, масалан, шубҳа остида эмасмиз, Булар эса — шундай.

Лекин Отон жаноб вабо деган арзимас нарсани деб кўнималарини ўзgartирмоқчи эмас экан, шу ўринда вабо додга қолди. Отон жаноб ресторанинг кенгхонасига аввалгида кириб келар, курсига биринчи ўтирас, ўз меросхўрлари билан олдингида ёқимсиз — нозик сұхбат

курат эди. Фақат ўғилча ўзгарган. Сингилчалик бутунлай корага ўранган, алланечук жунжаяверганидан отасининг мўъжаз соясига ўхшаб қолган эди. Отон жанобни иқи сўймаган тунқоронул вайсар эди:

— Шу кийимида ўлади бу. Уни кийинтиришга ҳам ҳожат қолмайди. Шу туришда тўппа-тўғри у дунёга равона бўлади.

Кундаликда Панлю ҳазратнинг ваъзига ҳам жой ажратилган, қўйидагича изоҳ берилган: «Менга бу жўшқинлик тушунарли ва ҳатто ёқимли ҳам. Фожианинг боши ҳам, худди шундай охири ҳам жиндай сўзамоллик билан ҳамроҳ қилинади. Биринчи ҳолатда ҳали қўникма йўқотилмаган, иккинчисида эса аллақачон қайтган бўлади. Фожианинг энг авжида ҳақиқатга, яъни сукунатга қўникасан. Қутамиз.»

Тарру Риэ ҳаким билан узоқ гаплашишга тўғри келганини ёzáди, лекин баёнини келтирмайди, фақат бу сұхбат ижобий натижа берганини таъкидлайди, буни ҳам ҳакимнинг кўзлари жигарранг эканини тилга олиш баҳонасида келтириб, бундай олижаноб нигоҳлар ҳар қандай вабодан кучлироқ, деган ғалати хулоса чиқаради ва ниҳоят қарийб икки саҳифани Риэ ҳакимнинг мижози — кекса дамқисма чолга багишлайди.

Сұхбатдан кейин у касал кўргани бораётган ҳакимга эргашди. Чол меҳмонларни доимги заҳаролуд ҳиринглапши ва кафтларини бир-бирига ишқалаш билан қарши олди. У тўшакда, елкасини ёстиққа бериб ётган, нўхат солинган икки қастрюлни икки биқинига қўйиб олган эди.

— Аҳ-ҳа, яна биттаси келди,— деди у Тарруни кўриб.— Бу дунёда ҳамма нарса тескари, касалдан ҳам ҳаким кўпайди. Хўш, қалай, иш тезлашиб кетди, а? Қире ҳақ экан, ҳаммаси қилмишига яраша.

Эртаси куни Тарру яна уникига огоҳлантирмай кириб борди. Агар унинг ёзувларига ишонсан, дамқисма чол, асли қасби атторлик бўлиб, элликка чиққандан кейин шунча ишлаганим бас, деган қарорга келган. Тўшакка ётган ва шу билан қайтиб турмаган. Лекин тикка турса, дамқисмаси билан қарийб қийналмайди. Шу тариқа етмиш ёшигача жиндайгина рента даромади билан умр суреб, осонгина вақт ўтказибди. Соатининг ҳар қанақасини жини сўймас, уйида ҳатто қўнгироқсоат йўқ экан. «Соат,— дейди у,— қимматбаҳо ва бориб турган аҳмоқлик». Вақтни, айниқса ўзи қадрлайди-

ган овқат вақтини уйғонгани заҳоти ёнига қўйиладиган, бири лим тўла икки кастрюлдаги нўхатга қараб белгилайди. У нўхатни битта-битталаб, бир маромда ташлаб кастрюлнинг бўшини тўлғазади. «Мана, ўн бешта кастрюл тўлдирсам,— дер эди у,— овқат вақти маълум бўлади. Шундан қулайи йўқ».

Хотинининг айтганига ишонсак, у ёшлигида ҳам галати қилиқлар кўрсатар экан. Чиндан ҳам, уни ҳеч қачон на иш, на дўстлари, на қаҳвахона, на мусиқа, на аёл ва на сайдар қизиқтирган. У бирон марта шаҳардан ҳам чиқмаган; фақат бир гал, оиласидан јазорига жўнади, лекин Орандан кейинги бекатдаёқ тушиб, биринчи поезд биланоқ қайтиб келди — саёҳатни давом эттиришга бардоши етмади.

Чол бу ихтиёрий таркидунёдан ҳайратга тушганини яширолмаган Тарруга тушунтириди: диний таълимотга кўра, инсон ҳаётининг биринчи ярми — кўтарилиш, иккинчи ярми — эниш экани ва шу бошлангандан сўнг инсон ўз кунларига эга эмас, бу кунлар хоҳлаган дақиқада тортиб олиниши мумкин. Бунда ҳеч нарса қилиб бўлмайди, шунинг учун ҳеч нарса қилмаслик яхшироқ. Лекин, дарвоқе, бу нисбатдаги очиқ мантиқ-сизлик чолни сира хижолат қилмади, шу заҳотиёқ Тарруга худо йўқ, худо бор бўлса, попларнинг нима кераги бор, деган баёнот берди. Лекин чолнинг фалсафий қарашлари сухбат давомида Тарруга уларнинг черковида йигиладиган хайрия туфайли тугилгани ойдинлашди. Чол портретига охирги чизги қилиб, унинг ҳамсуҳбатига қайта-қайта уқтиргани — роса қариб-чуриб, кейин ўлишни истаётганини ҳам қўшиб қўйишга тўғри келади.

«Ким бу ўзи, авлиёми? — деб ўйлади ўзича Тарру. Ва жавоб берди: — Ҳа, агар авлиёлик кўнималар йигиндиси бўлса, бу авлиё».

Лекин Тарру айни пайтда вабо теккан шаҳарнинг бир кундаги барча тафсилотларини тасвирилашга, ҳамтабааларимизнинг шу ёздаги машгулотлари тўгрисида тасаввур уйғотишга интилади. «Бу ерда пиёнисталардан бошқа ҳеч ким табассум қилмайди,— деб ёзди Тарру, — улар эса тез-тез ва меъёрдан ортиқ куладилар».

«Тонгда шаҳарда енгил шабада эсади. Вабо бу соатда, кечаси ўлганлар билан кундузи ўладиганлар оралиғидаги соатда гўё бир лаҳза тин олиб, куч йигаётганга ўхшайди. Ҳали барча дўконлар ёник. Лекин у ер-бу ердаги

дўйконлар ойналариға осигли «Вабо муносабати билан ёниқ» деган эълоилар уларнинг белгиланган вақтда очилмаслигини билдириб туради. Ҳали уйқуси тўла ўчмаган рўзномафурушилар сўнгги хабарларни айтиб қичқирмайдилар, балки деворга суюнганча, ўз молларини ойнарастларга ўхшаб унисиз чўзиб турадилар. Бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас трамвайларнинг илк жиринглашидан уйғонган рўзномафурушилар фақат битта «Вабо» деган сўз босилган рўзномани қўлларида чўзиб, бутун шаҳарга сочилиб кетадилар. «Вабо» кузгача давом этадими? Профессор Б. жавоб беради: «Йўқ!» «Юз йигирма ўлим воқеаси — эпидемиянинг тўқсон тўртинчи куни якунлари шундай».

Борган сари билинаётган, шу учун қўп нашрларнинг ҳажми қисқарган қоғоз танқислигига қарамай, «Вабо хабарномаси» деган янги рўзнома чиқа бошлади, унинг вазифаси: «Фуқароларимизга касалликнинг кучайиши ёки сусайиши ҳақида мумкин қадар холис ахборот етказиш, эпидемиянинг давоми борасида мўътабар маълумот бериш, вабога қарши курашадиган таникли ёки нотаниш кишиларга ўз саҳифаларидан жой ажратиш, аҳолининг кайфиятини кўтариш, ҳукумат қўрсатмалари ни босиш — хуллас, бошимизга тушган кулфатга қарши курашда барчанинг иродасини тўплаш, ягона муштга айлантириш»дан иборат эди. Аслида эса рўзнома бир неча кундан кейиндоқ ўз вазифасини вабога қарши қўлланадиган янги ва ишончли профилактик воситалар ҳақида ахборот бериб бориш билан чеклаб қўйди.

Барча рўзномалар эрталаб соат олтиларда, дўйонлар очилишидан бир соат олдин тизилган тез навбатларда, кейин эса шаҳар чеккасидан тиқилинч келадиган трамвайларда сотилиб бўлади. Трамвай бизга ягона нақлиёт бўлиб қолди ва улар жуда-жуда имиллаб юради, чунки ичию таши, зинапояларигача одамга тўлади. Қизиқ бир ҳолат — йўловчилар касал юқтиришдан қочиб, шу тиқилинчда ҳам бир-бирларига иложи борича орқа ўгиришга тиришар эдилар. Бекатларга етган трамвайлар ичидаги эркаклар ва аёллар галасини тўкиб кетади, улар эса тезроқ ёлғизликка етиб олиш учун ҳар томонга сочиладилар. Трамвайларда кўпинча шунчаки бузуқ кайфиятдан чиқадиган жанжаллар бўларди ва охири сурункали тус олади.

Биринчи трамвайлар ўтгач, шаҳар секин-аста уйғонади, пештахталарига «Қаҳва йўқ», «Қандни ўзингиз

билин олиб келинг» деган эълонлар турган дастлабки пивохоналар очилади. Кейин дўкончалар ишга тушади, қўчаларда гала-ғовур бошланади. Бир пайтнинг ўзида бутун шаҳарни қоплаб, қуёш нурлари қўйилади ва жазирама ҳаво июль осмонини қўргошин губор билан ўраб олади. Бу пайтлари қиласиган иши йўқ одамлар юрак ютиб хиёбонда кезгани чиқадилар. Уларнинг қўпчилиги намойишга қўйилган ҳашамат ёрдамида вабони қандай бўлмасин, афсун қилишга уринаётгандай бир тасаввур уйғонади. Ҳар куни, соат ўнбирларда шаҳарнинг марказий қўчаларида гўё ёш йигитлар ва ёш хонимларнинг қўргиги ўтаётгандай бўлади ва уларга қараб улуғ фожиалар оғушида қиззин ҳаёт иштиёқи етилиб келаётганини тушунасан. Агар эпидемия кенг тус олса, унда ахлоқ чегаралари кенгайиб кетадиганга ўхшайди. Шунда биз оғзи очик гўялар тепасида Милан шаҳватбозликларини қўрадиган бўламиз.

Туш пайти, барча ресторонлар гўё сеҳргар афсуни билан бўлгандай, лиқ тўлади. Бир неча дақиқадан сўнг эшик олдида жой етмаганларнинг кичикроқ гуруҳи қутиб қолади. Жазирамада аста-секин осмон унниқади. Қуёш, ана-мана баҳайбат маркиз дарахтларининг соисида овқатга навбат пойлаётгандарни эритиб юборадигандай туюлади. Ресторонлар овқат муаммосини осонгина ҳал этади ва шунинг учун доим гавжум. Лекин улар юқтириш хавфидан халос қилмайди. Тушлик қиласиганлар анжом ва ликопчаларни ҳафсала билан узоқ артадилар. Яқиндан бери ресторанларнинг ойнасида «Бизда идишлар қайнатилади» деган эълонлар пайдо бўлди. Лекин сал ўтмай, ресторан эгалари ҳар қанақа эълонномага қўл силташди, чунки жамоат шусиз ҳам оқиб келарди. Қолаверса, мижозлар хасислик ҳам қилмай қўйишиди.

Энг ноёб ёки шундай ҳисобланадиган шароблар, энг қиммат газаклар — ишратпарастларнинг оташин мусобақаси шулардан бошланар эди. Бир ресторанда ваҳима кўтарилигини ҳам айтишиди — тушлик қиласиганлардан бири ўзини ёмон сезиби, дастурхондан турибди-да, ранги онноқ оқариб, гандираклаб эшикка ошиқибди.

Соат иккига бориб шаҳар секин-аста бўшайди, қўчаларда бу пайти чанг, қуёш, вабо ва сукунат юз қўришади. Жазирама кулранг иморатларнинг баланд деворлари бўйлаб узлуксиз қўйилади. Бу узоқ қамоқ соатлари кейин чулдираётган гавжум шаҳарга, одамлар оқимиға ёнириладиган алантали оқшомларга уланади. Жазирама-

нинг илк кунлари, негалигини ҳеч ким билмайди, ҳатто кечқурун ҳам кўчада зоғ учрамас эди. Лекин энди тунги салқин эпкини умид бермаса ҳам, ҳар қалай, енгиллик келтиради. Шунда ҳамма уйдан кўчага сочилади. Ўзларини валақлаш, бақир-чақир баҳслар билан гаранг қилишга интиладилар, ҳирсланадилар ва июлнинг қипқизил осмони остидаги шаҳар маҳбуб жуфтлари, одамлар ғовури билан зиқнафас осмон йўлида шамол кутаётган кемадек туарар эди. Ҳар оқшом мовут шляпа кийган, капалакнусха галстук тақсан аллақандай чолнинг: «Оллоҳ улуғ, унга қараб йўл олинг», деб одамларни ёриб ўтиши ҳам беҳуда эди, аксинча, ҳамма, моҳияттан олганда, кимлигини ўзлари ҳам билмайдиган кимгадир ёки худодан ҳам муҳимроқ туюладиган нимагадир шошгани шошган эди. Аввалига, эпидемия бошланганда, уни шунчаки одатдаги эпидемия деб ҳисоблаб юрилган пайлари диннинг анча ўрни бор эди. Лекин одамлар ишлар чатоқлигини англаганларидан кейин бирдан ҳаёт қувончлари борлигини эслаб қолдилар. Қундузи ҳамма юзларни хунуклаштирадиган қўрқинч ҳозир, бу чангга қоришган, алангланган оқшомларда аллақандай ноаниқ эҳтирос, шаҳарни қиздираётган қандайдир бесўнақай озодликка ўрнини бўшатиб беради.

Ва мен, мен ҳам шулар қатори. Нимасини айтай! Ўлим мен қатори одамлар учун — ҳеч нарса. Ҳақ эканимизни исботлайдиган оддий ҳодиса!

Кундалиқда эскартиш қилинган учрашувни Риэдан Таррунинг ўзи илтимос қилди. Риэ учрашишга келишилган оқшом меҳмонни кутар ва ошхона бурчагидаги курсида қунишиб ўтирган онасига термилар эди. Шу ерда, худди шу жойда онаси рўзгордан қўли бўшаган ҳамма вақтларини ўтказар эди. Қўлларини тиззасига қўйиб кутиб ўтиради. Риэ ҳатто онаси ўзини кутаётганига ҳам унча ишончи комил эмасди. Лекин уйига кириб келганда онасининг юзида ўзгариш бўлади. Меҳнатда ўтган узоқ умр тилдан қолдирган неки бўлса, барига бирдан жон киради. Лекин кейин у яна сукунатга чўмади. Бу оқном у аллақачон ҳувиллаган кўчага қараб турган эди. Кўча чироқлари энди учдан иккига камайтирилган, фақат хирагина яккам-дуккам чироқлар тун зулматини тилимлаб турарди.

— Наҳотки бутун эпидемия бўйи электрчироқлар шундай ярим қувватда ёнса,— деб сўради Риэ хоним.

— Эҳтимол.

— Ҳеч бўлмаса, қишигача тугаса эди. Йўқса, қишида жуда зерикарли бўлади.

— Ҳа,— деб қувватлади Риэ.

Риэ онасининг нигоҳи нешанасидан сиргалиб ўтганини туди. Унинг ўзи ҳам кейинги қунлардаги толиқиши ва хавотирлар чиройига чирой қўшмаганини биларди.

— Қалай, бугун юришмадими? — деб сўради Риэ хоним.

— Эйўқ, ҳамишагидай.

Ҳамишагидай! Бу Париждан келган эмдори, афтидан, биринчисига қарагаңда кучсизроқ чиққани ва ўлим рақамлари ўсаётганини англатади. Лекин профилактик вакцинацияни илгаригидай фақат вабо танда қуриб чиққан оиласалардагина қилишга тўғри келаётир. Чипқон кўп ҳолда ўжарлик билан ёрилишни хоҳламаяпти, негадир улар олдангидан бошқача қаттиқ, касаллар икки баробар оғир азобда. Шаҳарда кечаги кундан касалликнинг янги иккита тури рўйхатга олинди. Энди чипқонли вабога ўпка вабоси ҳам қўшилди. Ва шундагина буткул ҳолдан тойган ҳакимлар эсанкираб қолган волий ҳузуридаги мажлисда ўпка вабоси одамнинг нафасидан тарқаладиган бўлгани учун, юқтириш хавфининг олдини оладиган янги чоралар қўллашни талаб қилдилар ва талабларига эришдилар. Ва ҳамишагидек ҳеч ким нима бўлишини билмас эди.

Риэ онасига термилди. Қўйқўзларнинг азиз нигоҳи унинг кўнглида фарзандлик меҳрини, бутун-бутун йиллар меҳрини тўлқинлатди.

— Ишқилиб, қўрқиб қолмадингми, она!

— Менинг ёшимда қўрқитадиган ҳеч нарса йўқ.

— Қунлар узун, мен уйда ҳеч бўлолмайман.

— Келишинингни билганимдан кейин, сени қанча бўлса, шунча кутавераман. Уйда йўқ пайтларинг нима қилаётганингни ўйлаб ўтираман. Хабар борми?

— Ҳа, агар кейинги телеграммага ишонсан, ҳаммаси жойида. Лекин ишонаман, мени хавотирга қўймай деб, шундай ёзади.

Эшикда қўнгироқ тингирлади. Ҳаким онасига жилмайиб қўйди ва эшикка юрди. Зинапоя долончаси қоронғи эди ва кулранг костюмдаги Тарру баҳайбат айиққа ўхшаб кўринди. Риэ меҳмонни иш кабинетига, ёзув столининг ёнига ўтиргизди. Ўзи эса юмшоқкурсиининг суюнгичидан ушлаб тик қолди. Столдаги чироқ икковини ажратиб турар, хонада фақат шу чироқ ёнаётган эди.

— Биламан,— бетакаллуф гап бошлади Тарру,— фактат сиз билан очиқ гаплашиш мумкин.

Риэ Таррунинг гапларини тасдиқлаётгандай сукут қилди.

— Икки ҳафта ёки бирон ойдан кейин керагингиз бўлмай қолади, воқеалар сиздан ўзиб кетди.

— Сиз ҳақсиз,— деб унга қўшилди Риэ.

— Санитария хизмати жуда уқувсиз ташкил қилинган. Сизга одамлар ҳам, вақт ҳам етишмаяпти.

Риэ буни тасдиқлади.

— Билишимча, волийлик ишга яроқли барча эркакларни вабога қарши курашга тортиш ниятида граждан аҳолидан махсус хизмат ташкил қилмоқчи экан.

— Маълумотларингиз тўғри. Лекин шусиз ҳам норозилик кучли бўлганидан волий иккиланиб турибди.

— Бундай пайтлари хоҳловчиларга мурожаат қилинса бўлмайдими?

— Қилиб кўрдик, лекин натижаси арзимайди.

— Расмий тарзда, натижа беришига ўzlари ҳам ишонмай қилишган. Уларга битта нарса — топқирлик етишмайди. Шунинг учун фожия ўсишидан орқада қоляптилар. Ўзларича вабо билан олишяпмиз, деб ўйлашади, кураш воситалари эса тумовга қарши курашдан юқорироққа кўтарилмайди. Агар биз аралашмасак, улар нобуд бўлишади, улар билан ўзимиз ҳам.

— Эҳтимол,— деб уни қувватлади Риэ. — Сизга айтиб қўйай, улар бандиларни ҳам қора ишларга қўймоқчи бўлиб юришибди.

— Мен ишни эркин одамлар бажаришини маъқул топардим.

— Мен ҳам. Аммо нима учун?

— Ўлим ҳукмини ёмон қўраман.

Риэ Тарруга қараб қўйди.

— Хўп, нима бўпти?

— Негаки, менда ихтиёрий дасталар ташкил қилиш режаси бор. Шу ишни менга қўйиб беринглар, раҳбарият фактат қўлласин. Уларнинг ташвиши шусиз етиб ортади. Менинг ҳамма ерда дўстларим бор, улар шу ташкилотнинг асосини тузадилар. Табиийки, дастага ўзим ҳам кираман.

— Шахсан ўзим қувонч билан рози бўлишимга шубҳа қильмасангиз керак,— деди Риэ. — Одам ҳамма вақт, айниқса бизнинг қасбдошлар ҳамиша ёрдамга муҳтож. Таклифингизни волийликдан ўтказишни устимга оламан. Қолаверса, уларнинг бошқа иложи йўқ. Лекин...

Риэ индамай қолди.

— Лекин бу иш, ўзингиз биласиз, ажал билан ўйнашиш. Ҳар қандай ҳолатда ҳам сизга айтиб қўйишга мажбурман. Ўзингиз яхшилаб ўйлаб олганмисиз?

Тарру тиниқ кўзларини ҳакимга қадади;

— Ҳаким, Панлю отанинг ваъзини нима дейсиз?

Бу савол қанча табиий чиқса, Риэ ҳакимнинг жавоби ҳам шундай табиий бўлди:

— Мен шунча умримни касалхоналарда ўтказдим, шунинг учун жамоа қасосига ишонмайман. Лекин, билсангиз, баъзан насронийлар, ўзлари чин маънода ишонмасалар ҳам, бу мавзуда гапиришни хуш қўришади. Улар сиртдан кўринишларидан беҳроқ.

— Демак, сиз ҳам, Панлю ҳазратга ўхшаб, вабонинг ижобий томонлари ҳам бор, одамларнинг кўзини очади, ўйлашга мажбур қиласди, деб ҳисоблайсиз?

Ҳаким бесабр бош чайқади:

— Дунёнинг ҳамма касаллиги қандай бўлса, шундай. Бу дунёнинг ҳасталикларига нима мос тушса, шу вабога ҳам тўғри келади. Эҳтимол, кимгadir яхшироқ ҳам бўлар. Лекин вабонинг шунча қайғу ва қулфат келтираётганини кўриб туриб, у билан муроса қилиш учун телба, сўқир ё шунчаки абллаҳ бўлиш керак.

Риэ овозини қарийб кўтармай гапирди. Лекин Тарру гўё уни тинчлантиргандай қўлини силкиди. У табассум қилди.

— Ҳа,— деди Риэ кифтини қисиб. — Лекин ҳали сиз менга жавоб бермадингиз. Яхшилаб ўйлаб олдингизми?

Тарру юмшоқкурсига қулайроқ жойлашди ва чироққа интилди.

— Ҳаким, сиз худога ишонасизми?

Бу савол ҳам табиий чиқди. Лекин бу гал Риэ бирданига жавоб бермади.

— Йўқ, лекин бунинг нима аҳамияти бор? Мен зулматда турибман ва, жилла қурса, ниманидир кўришга уринияман. Кўидан бери буни бошқача ҳисобламай қўйганман.

— Худди шу билан Панлю ҳазратдан ажralиб турибсизми?

— Қўшилмайман. Панлю — хонанишин олим. У керагича ўлим кўрмаган, шунинг учун ҳақиқат номидан гапираверади. Лекин қавмларнинг тавбасини қабул қилган, ўлаётган одамнинг сўнгги нафасигача тепасида бўлган ҳар қандай қишлоқ кашишчаси худди мендай

ўйлайди. У аввал қулфатда ёрдам қилишга интилади, унинг хайрли сифатлари тўгрисида кейин ганиради.

Риэ ўрнидан турди, чироқ ёруғи юзидан кўкрагига сирғалиб тушди.

— Майли, саволимга жавоб беришни истамасангиз, қўйиб турмиз.

Тарру жилмайди, юмшоқкурсида қимирамай, аввал-гидай жой бўлиб ўтирган эди.

— Жавоб ўрнига битта савол берсам бўладими?

Ҳаким ҳам жилмайди.

— Сир-асрорни севадиган чиқиб қолдингиз,— деди у.— Ҳайданг.

— Бундай,— деди Тарру,— агар худога ишонмасангиз, ўз ишингизда бунча фидойилик қиласиз? Балки жавобингизни билганимдан кейин мен ҳам жавоб айтарман.

Риэ боягидай нимсоядга турганича, бу саволга жавоб бергани ва агар қодир худога ишонганида, касалларни даволашни аллақачон йиғиштириб, ҳаммасини худонинг иродасига топширган бўлишини айтди. Лекин, гап шундаки, дунёда биронта одам, ҳа-ҳа, Панлю ҳазрат ҳам бунақа худога ишонмаслигига ишончи комил, ҳеч ким унинг иродасига ўзини топшириб қўймайди. У, Риэ, ҳар қалай, дунё тартиботига қарши курашда тўғри йўл тутганман, деб ҳисоблади.

— А-а,— деб чўэди Тарру,— бундан чиқди, сиз касбингизни шунақа тасаввур қиласиз?

— Тахминан шундай! — деди ҳаким ва чироқдан тушаётган нур айланаси ичига қадам қўйди.

Тарру секингина ҳуштак чалиб юборди, ҳаким унга диққат билан қаради.

— Ҳа,— деди Риэ,— сиз, бу ерда мағрурлик керак, демоқчига ўхшайсиз. Лекин менда, ишонинг, мағрурлик қанча зарур бўлса, худди шунча бор. Мени нима кутаётганини ҳам, ундан кейин нима бўлишини ҳам билмайман. Ҳозир касаллар бор ва уларни даволаш керак. Ўйлашни улар кейин қиласи ва мен ҳам улар орасидаман. Лекин энг зарури — уларни даволани. Уларни қандай ҳимоя қиласман — гап шунда.

— Кимга қарши?

Риэ деразага ўгирилди. Олисда осмоннинг тобора қалинроқ ва сиёҳ қоралигига дengiz мавжудлиги сезилиб турарди. У фақат бир нарсани — кўпкунлик толиқишини туйди ва айни пайтда манави ғалати, лекин кўнглидаги биродарлик туйгулари сезилиб турган одам ҳузурида

кутилмаганда ва телбанамо уйғонган күнгилёриш истагига бас келишга уринди.

— Үзим билмайман, Тарру, худо ҳаққи, билмайман.. Энди бошлаган пайтларим маълум маънода ўйламай ҳаракат қиласадим, чунки менга шундай керак эди, чунки ҳакимлик қасби бошқаларидан ёмон эмас, шунинг учун ҳам кўп ёшлар интилар эди. Эҳтимол, кейин, менга, ишчи боласига бу қасб жуда қийинчилик билан насиб этгани учундир. Кейин одамлар қандай ўлганини кўришга тўғри келади. Сиз ўлишни сира истамайдиган ҳам одамлар дунёда борлигини биласизми? Сизга ўлаётган аёлнинг: «Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам!» деган қичқириғини эшитишини сира тиламасдим. Мен эса эшиздим. Ва шунда ҳеч қачон бунга кўниколмаслигимни англадим. Ҳали ёш эдим ва нафратимни нарсаларнинг бунақа тартиботига кўчирдим. Замони келиб камтарлашдим. Фақат шунда ҳам ўлим томошасига кўниколмадим. Бундан бошқасини ўзим ҳам билмайман. Лекин ишқилиб...

Риэ ўзини тутди ва сукутга чўмди. У оғзи қуриб қолганини бирдан туйди.

— Нима ишқилиб? .. — деб секин сўради Тарру.

— Ишқилиб,— деб такрорлади ҳаким ва Тарруга диққат билан тикилганича яна жимиб қолди.— Ҳар қалай, сизга ўхшаган одам буни тушунса керак, тўғрими? Шундай, нарсалар тартиботини ўлим белгилар эканми, демак, худога, унга ишонмай ва доим сукунат ҳукм сурадиган самога ялинмай, бор кучлар билан ўлимга қарши курашиш маъқул келади.

— Ҳа,— деб тасдиқлади Тарру,— тушунаман. Лекин сизнинг ҳар қандай ғалабангиз доим ўтқинчи ва шундай бўлиб қолади, ҳамма гап ана шунда.

Риэ ҳасраттга чўмди.

— Биламан, ҳамиша шундай бўлади. Аммо бу курашни йигиптиришга далил бўлмайди.

— Тўғри, далил эмас. Лекин бундай аҳволда сиз учун вабо нималигини тасаввур қиляпман.

— Ҳа,— деди Риэ.— Чеки йўқ маглубият.

Тарру бир дақиқача ҳакимга тикилиб қолди, кейин ўрнидан турди ва оғир-оғир одимлаб эшикка йўналди. Риэ унга эргашди. Ҳаким ёнига етишганда Тарру оёғи-тагига тикилиб турган эди, бирдан сўраб қолди:

— Ҳаким, буларнинг ҳаммасига сизни ким ўргатган?

Жавоб куттирмай чиқди.

— Башарий қулфат.

Риэ кабинет эшигини тортди ва долонда Тарруга бирга кетишини, шаҳар чеккасидаги бир касални кўришини айтди. Долон охирида Риэ хоним учради, ҳаким унга меҳмонни таништирди.

— Танишиб қўй, дўстим бўлади.

— Сиз билан танишгандан жуда хурсандман,— деди Риэ хоним.

Риэ хоним нари кетганда Тарру унга ўгирилиб қаради. Майдончада ҳакимнинг электрчироқни ёқишига уриниши бефойда чиқди. Пилланоялар зулматга гарж эди. Электр-кувватни тежаш ҳақида яна бир буйруқ кучга кирибди, деб ўйлади ҳаким. Лекин яна ҳам ким билади. Анчадан бери шаҳардан ҳам, уйлардан ҳам путур кетиб қолди. Эҳтимол, эшикбонларнинг бепарволигидандир. Лекин кўпчилик ҳамтабааларимизнинг ўзлари ҳам ҳамма нарсани ташлаб қўйишиди. Лекин ҳаким бу фикрини охиригача ўйлаб улгурмади, чунки ортидан Таррунинг овози эшитилди:

— Яна бир эскартиш, ҳаким, майли, у сизга кулгили туюлар: сиз мутлоқ ҳақсиз.

Риэ, ҳаракати қоронғида Тарруга кўринмаса ҳам, кифтини қисиб қўйди.

— Очигини айтганда, ўзим ҳам билмайман. Лекин сизчи, сиз биласизми?

— Олинг-а,— деб лоқайд чўзди Тарру,— мен туллак одамман.

Риэ тўхтади, қоронғида унинг ортидан келаётган Тарру пилланояга қоқилди. Лекин ҳакимнинг елкасидан тутиб, ўзини ушлаб қолди.

— Бундан чиқди, ҳаёт ҳақида ҳаммасини биламан, деб ўйлайсиз? — деб сўради ҳаким.

Қоронғидан бояги-бояги хотиржамлик билан айтилган жавоб эшитилди:

— Ҳа, биламан.

Улар фақат кўчага чиққанларидан кейингина энди кеч бўлиб қолганини, соат ўн бирлар атрофида эканини англадилар. Шаҳар жим-жит, шитир-шитирни айтмаса, ҳамма нарса тинган эди. Аллақаер, жуда олисдан «тез ёрдам» чинқириги эшитилди. Улар машинага ўтирилар, ҳаким моторни ўт олдирди.

— Эртага лазаретга бир кириб ўтинг,— деди у,— сизни эҳтиётдан эмлаш лозим. Ҳали бошламасдан олдин тўхтатишингиз учун эсингизда тутинг, сизга қутулиш учун уч имкониятдан фақат биттаси берилади.

— Бунақа ҳисобдонлиқдан маъни чиқмайди, ҳаким, буни ўзингиз ҳам биласиз. Эпидемия Эронда юз йил олдин шаҳарда яшайдиганларнинг ҳаммасини ўлдирган. Фақат битта одам, ўлик ювган, бир лаҳза ҳам ишини тўхтатмаган гассол қолган.

— Демак, унга учинчи имконият чиққан, вассалом,— деди Риэ ва унинг овози кутилмаганда бўғиқ эшитилди.— Лекин сиз ҳақсиз, ҳали биз вабо тўғрисида керагича билмаймиз.

Энди улар шаҳар чеккасида кетаётган эдилар. Автомобил чироқлари кимсасиз кўчаларда равшан порларди. Ҳаким машинани тўхтатди. Эшикни ёпаётиб Таррудан касалникига киргингиз йўқми, деб сўради. Тарру кираман, деб жавоб берди. Уларнинг юзини фақат тунги осмонда аксланган шуъла ёритиб туарди. Риэ туйқусдан дўстона кулиб юборди.

— Тарру, айтсангиз-чи,— деб сўради, — сизни бу галвани сотиб олишга нима мажбур қиласди?

— Билмайман. Эҳтимол, ахлоқий қарашлардир.

— Улар нимага асосланган?

— Тушунишга.

Тарру уйга қараб бурилди, Риэ унинг юзини фақат дамқисма чолнинг уйига кирганларидан сўнг кўрди.

Тарру эртаси қуниёқ ишга киришди ва тез қунда шу тартибда ташкил бўладиган биринчи кўнгиллилар дастасини тузди.

Ҳикоячининг бу шўъбаларга жуда катта аҳамият бериш нияти йўқ. Албатта, кўп ҳамтабааларимиз агар унинг ўрнида бўлсалар, буларнинг хизматини ошириб-тоширишдан ўзларини тия олмай қолардилар. Лекин ҳикоячи кўпроқ бошқа тартиботдаги муболагага мойил, у хайрли ишларга меъёрдан ортиқ аҳамият берсак, охир-оқибат, зулмнинг ўзига ҳам билвосита, ноўрин маддия ўқиган бўлиб қоламиз, деб ҳисоблайди. Чунки бу тақдирда хайрли ишлар, улар фақат камёб бўлгани учунгина қадрли, ганимлик ва лоқайдлик эса уларга қараганда кенгроқ тарқалган инсоний хатти-ҳаракатлардир, деган осонгина хулоса чиқиб қолади. Ҳикоячи худди ана шу нуқтаи назарга мутлақо қўшилмайди. Дунёдаги бор ёмонлик қариyb ҳамиша нодонликдан келиб чиқади ва ҳар қандай яхшилик, агар у керагича маърифатли бўлмаса, ёмонликдан кам қулфат келтирмайди. Одамлар — ёмондан кўра

яхшироқлар ва, моҳияттан олганда, гап бунда эмас. Лекин улар у ёки бу даражада бехабарликда юрадилар, устига устак, ҳамма нарсани билишни даъво қиласиган ва шу билан ўзини ўзи адо этишга йўл қўядиган авомликтан даҳшатлироқ иллат йўқ. Қотилнинг кўнгли сўқир бўлади ва мутлоқ аниқ кўришсиз ҳақиқий яхшилик ҳам, гўзал муҳаббат ҳам учрамайди.

Мана, шунинг учун ҳам Таррунинг ташаббуси билан тузилган санитария дасталарини маъқуллаган ҳолда, холисликни ҳам қўлдан бой бермасликка тўғри келади. Мана, шунинг учун ҳам ҳикоячи ўта сўзамол маддоҳнинг ишини қилмоқчи эмас, хайрли иш ва қаҳрамонликни тан олган ҳолда, уларни қўкка кўтармоқчи эмас.

Ва бундан кейин у ҳамтабааларимизнинг бурда-бурда бўлган ва муросасизлигича қолган қалбларининг тарихчи-си бўлади, бинобарин, вабо бизни шунаقا одамларга айлантириди.

Санитария дасталари тузиш ишига фидойилик билан киришган одамларнинг хизмати унча катта эмас, улар бошқа ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини яхши билардилар, аксинча, улар шу ишга бел боғламасалар, бу — ақлга тўғри келмасди. Бу дасталар ҳамтабааларимизнинг вабони чуқурроқ англашларига қўмаклашди ва қисман, энди касаллик шу ерда эканми, демак, унга қарши туриш учун зарур бўлса, шуни қилиш кераклигига ишонтириди. Зоро, бир неча одамнинг бурчига айланган вабо, ҳақиқатда қандай бўлса, шундай кўринди ва ҳамманинг ишига айланди.

Ва жуда яхши бўлди. Ахир, икки карра икки — тўрт деб ўргатгани учун ўқитувчини мақташ ҳеч кимнинг хаёлига келмайди-ку. Эҳтимол, уни шундай ажойиб касб танлагани учун мақташар. Тарру ва унга ўхшаганларнинг икки карра икки — тўрт, аксинча эмаслигини исботлашга бел боғланлари жуда мақтовга лойиқ ҳам дейлик. Лекин эзгу ниятлари уларни ўша ўқитувчига, шу ўқитувчиникидай юракли, бунақалар ўйлагандан кўп, ҳар ҳолда ҳикоячи шунга ишонади, бошқа одамларга ҳам тенглаштироди. Албатта, ҳикоячи қанақа эътиrozлар ҳам билдиришларини тушунади, бу одамлар, энг асосийси, ҳаётларини хавф остига қўйганлар, дейишлари мумкин. Лекин тарихда икки карра икки — тўрт, деб айтишга журъят қиласиган одам ўлимга мустаҳиқ этиладиган дақиқа муқаррар келади. Ўқитувчи буни яхши билади. Гап бу мулоҳазанинг қандай мукофот ёки қандай жазо олишини билишда ҳам эмас. Гап икки карра иккининг тўрт ёки тўрт эмаслигида. Ҳамтабаа-

ларимиздан ҳаётларини хавф остига қўйғанларга биринчи — бу вабоми ё вабо эмасми, ва иккинчи унга қарши курашиш керакми ё керак эмасми деган масалани ечишга тўғри келди.

Янги чиққан оранлик ахлоқ муҳибларининг кўпи ҳеч нарса қилиб бўлмайди, энг ақлли йўл — тиз чўкиш, деб ҳам уқтиридилар. Тарру ҳам, Риэ ҳам, уларнинг дўстлари ҳам уларга у тарзда ёки бу тарзда эътиroz билдиришлари мумкин, лекин хулоса улар билан бўлган нарсадан келиб чиқади: қайси восита билан бўлмасин қарши курашиш ва ҳеч қачон тиз чўкмаслик керак. Ҳамма гап иложи борича кўпроқ одамларни ўлимдан сақлаш, уларнинг муқаррар айрилиқ уқубатини тортишига йўл қўймасликда. Бунинг бир йўли — вабони енгиш эди. Бу ҳақиқат шу ҳолида ҳайратга солмайди, шунчаки кўпроқ мантиққа тўғри келади.

Мана шунинг учун ҳам Кастел чолнинг эмдорини шу ерда, бор материаллардан тайёрлашга бутун имони ва гайратини бергани жуда табиий. Риз иккаласи шаҳарда тарқалган микробдан тайёрланган эмдори четдан олинган эмдорига қараганда кучлироқ чиқишига негаки, маҳаллий микроб вабо бацилласи, тўғрироги, унинг классик таърифидан бир оз фарқланишига умид қилган эдилар. Кастел эмдорининг биринчи партиясини яқин кунда оламиз деб ҳисобларди.

Шунинг учун Граннинг — сира ҳам қаҳрамон ҳисобланмайдиган одамнинг — айни кунлари дасталарнинг маъмурий марказига айланиб қолгани табиий. Тарру тузган дасталарнинг бир қисми аҳолиси тиқин маҳаллаларда олдини оладиган чоралар кўришни ўз зиммасига олди. Даста аъзолари бу ерларда зарурий гигиена ўрнатишга киришди, ҳали дезинфекциядан ўтмаган чордоқ ва ертўлалар рўйхатини тузиб чиқишиди. Қолган дасталар бевосита ҳакимларга ёрдамлашди — чақириқ бўйича уйларга бордилар, касалларни ташишни йўлга қўйдилар ва ҳатто маҳсус хизматчилар етмаган пайтлари тез ёрдам ёки ўлик ташийдиган фургонларни ҳайдадилар. Бу ишларнинг ҳаммаси доимий ҳисоб-китобга муҳтож эди, шу вазифани Гран ўз зиммасига олди.

Ҳикоячи Гранни маълум нуқтаи назардан, Риэ ёки, дейлик, Тарруга таққослаганда, кўпроқ даражада уларнинг дасталарида ишга илҳомлантираган ўша сокин жасорат эгаларидан деб ҳисоблашга мойилроқ. У хайрли фазилатига мос ҳеч иккиланмай «лаббай» деган. Фақат

мураккаброқ ишга қарип қолганини, шунинг учун соддатроғидан беришларини илтимос қилган. Соат ўн саккиздан йигирмагача у ҳакимнинг ихтиёрида. Риэ қизгин миннатдорлик билдирганда, у ҳатто ҳайрон ҳам бўлди: «Бу энг қийини әмас-ку. Ҳозир вабо, ҳа энди, унга қарши курашишга тўғри келади. Эҳ, дунёдаги ҳамма нарса шундай осон бўлганда эди!» Ва у ёзиб тамомланмаган жумласига қайтади. Баъзац, статик ҳисоб-китоб якунланган оқшомлари Риэ Гран билан гурунг қуради. Оқшомги суҳбатларига аста-секин Тарруни ҳам тортадиган бўлдилар ва Гран икки улфатга ошкора мамнуният билан кўнгил ёради. Улар эса Гранинг ҳатто вабо авжига минган пайтлари ҳам ташламаган серҳафсала машгулотини қизиқиб кузатар эдилар. Охир-оқибат, иккови учун бу ўзига хос хордиққа айланиб қолди.

Тарру тез-тез: «Хўш, қалай амазонка?» деб сўрайди. Ва Гран синиқ илжайиб, ҳар гал: «Чоптириб кетяпти», деб бир тусда жавоб беради. Бир куни оқшом Гран ўз амазонкасига тегишли «сулув» сифатини ташлагани, бундан кейин у «келишган» сифатида кўринишини айтди. Яна бир гал у тингловчиларга тўла қайта ишланган биринчи жумлани ўқиб берди: «Бир куни ажойиб май тонгига, келишган амазонка ажойиб тўриқ отда Булон ўрмонининг гуллаётган хиёбонлари бўйлаб елиб бораради».

— Шунда яхшироқ гавдаланади, тўғрими? — деб сўради у.— Кейин мен «майнинг тонги» ўрнига «май тонги» деб ёзишни маъқул топдим, чунки «майнинг тонги» от югуригини жиндай секинлаштириб қўяди.

Кейин у «ажойиб» сифати билан машгул бўлди. Унинг айтишича бу сўз жарангламайди, унга эса хаёлидаги муҳташам тулпорни суратдагидай аниқ ифодалайдиган сўз керак. «Боқилган» тўғри келмайди, аниқ бўлса ҳам, сал айбситади. Бир гал у «қаралган»ни қўйиб кўрди, лекин бу сифат оҳанг жиҳатидан жумлага қовушмайди. Бир куни кечқурун у тантана билан «саман тўриқ»ни тонганини маълум қилди. Унинг фикрича, бу сифат жониворнинг келишимини ортиқча бўрттирмай, аниқ гавдалантиради.

— Лекин бунақа бўлмайди-ку,— деб эътиroz қилди Риэ.

- Нега энди?
- Негаки, саман — бу от зоти, аммо тўриқ әмас.
- Қанақа зот?
- Қанақалигининг фарқи йўқ, ишқилиб, саман — тўриқ әмас.

Гран кўнглининг туб-тубигача ҳайратга тушди.

— Раҳмат, раҳмат,— деди,— яхши ҳам сизга ўқиб берганим. Мана, ўзингиз ҳам бунинг қандай қийинлигини кўрдингиз.

— Агар «хушбичим» деб ёсангиз-чи,— деб таклиф қилди Риэ.

Гран унга бир қараб қўйди. У ўйлаётган эди.

— Ҳа,— деди у ниҳоят,— худди шунақа!

Ва аста-секин унинг лаблари табассумга жуфтлаши.

Бир неча кундан кейин у дўстларига «гуллаётган» деган сўз жуда халал бераётганини тан олди. У Оран ва Монтелимардан париёққа чиқиб кўрмагани учун ҳам дўстларини сўроққа тутди ва улардан Булон ўрмони хиёбонлари гуллайдими, йўқми, шунга жавоб талаб қилди. Очигини айтганда, хиёбонлар Риэда ҳам, Тарруда ҳам жуда гуллаётган тасаввур уйғотмаган эди, лекин Граннинг ишончли далиллари уларни шубҳага солди. Гран эса уларнинг иккиланишига ажабланди. «Фақат рассомларги на кўра олади!» Бир гал ҳаким Гранни меъёрсиз ҳаяжонда кўрди. У ҳозиргина «гуллаётган»ни «гулга тўла»га алмаштирган эди. У қувонч билан кафтларини бир-бирига ишқади. Энди ҳам ҳис қилмай кўришсин-чи. «Хўш, қани дўппини отинг, жаноблар!» Ва у тантана билан жумлани ўқиди: «Бир куни гўзал май тонгида келишган амазонка хушбичим тўриқ отни гулга тўла. Булон ўрмонлари хиёбонлари бўйлаб чоптириб борар эди». Лекин овоз чиқариб ўқиганда, учта келишик ғализоқ жаранглади-да, Гран тўхтаб қолди. Кўнгли чўкиб курсига ўтирди. Кейин ҳакимдан кетишга изн сўради. Хилватда бир ўйлаб олиши керак эди. У худди шу пайтлари — тўғри, буни кейинроқ билишди,— инда мумкин бўлмаган паришонхотирликка тушди, бу эса, мэриянинг, хизматчилари кам бўлишига қарамай, кўп оғир ишларни қилаётган кунларига тўғри келди ва ўта нохуш ҳодиса сифатида баҳоланди. Иш юришмаётгани аниқ эди ва канцелярия бошлиғи Гранга, маопи унга иш қилаётгани учун берилаётгани, у эса ишни қилмай қўйганини уқтириб, қаттиқ дашном берди. «Мен эшитдим,— деб қўшиб қўйди бошлиқ,— хизматдан бўш пайтингизда санитария дасталарида кўнгилли бўлиб ишлаётган экансиз. Бунинг менга алоқаси йўқ. Менга алоқадор нарса фақат битта — бу ҳам бўлса, сизнинг бу ердаги, мэриядаги ишишгиз. Агар одам шу даҳшатли кунларда чиндан ҳам фойдам тегсин, деб ўйласа, у биринчи

галда ўз ишини намунали қилиб бажармоги даркор. Акс ҳолда қолган ҳоказолар уч пул.»

— У ҳақ,— деди Гран ҳакимга.

— Ҳа, у ҳақ,— деб тасдиқлади Риэ.

— Мен ростдан ҳам паришонхотир бўлиб қолдим, энди жумланинг охирини қандай чиқаришни ҳам билолмаямсан.

У шусиз ҳам ҳаммаси равшан, деб «Булон» сўзини умуман ўчириб ташлашга қарор қилди. Лекин бунда нима «гул»га тегишлию, нима «хиёбонлар»га тегишли, ноаниқ қолар экан. У «Гулга тўла ўрмон хиёбонлари», деб ёзишга ҳам ҷоғланди. Лекин унда ўрмон эга билан сифатнинг оралиғига тушиб, ташбех эгадан ажралиб, гўё зирачадай тикрайиб қолар экан. Лекин, бор гапни айтиш керак, айрим кунлари Гран Риэдан ҳам кўпроқ толиққан кўринарди.

Ҳа, Граннинг керакли сўз излашга шўнгигиб кетиши уни жуда ҳоритган, аммо у шунда ҳам санитария дасталарига зарур маълумотларни ҳисоб-китоб қилиш ва тўплашни тўхтатмаган эди. У ҳар куни оқшом ўз қоғозларини сабот билан ёйиб, ўсишни белгилар, бор кучи билан манзарани нисбатан аниқ тасвирлашга тиришар эди. У Риэнинг олдига бот-бот кирди ва ўзига бирон-бир ҳужра ё қабулхонадан стол тайин қилишни сўради. Кейин гўё мәриядаги иш жойида ўтиргандай, қоғозларига мук тушади ва сиёҳини тезроқ қуритиш учун бамайлихотир қоғозини елпийди, теграсидаги ҳаво дезинфекция воситаларидан касалликнинг ўзидек гўё қуюқлашиб кетганини сезмай ўтиради. Бундай пайтлари ўз амазонкасини калласидан чиқариб ташлашга, нима иш юклатилган бўлса, шуни вижданан бажаришга уринар эди.

Агар одамлар одатда қаҳрамонлик деб аталадиган аллақандай юксак намуна ва ибратларни ўқиши чиндан ҳам истасалар, агар тарихимиизга ўз қаҳрамонлари шунчалар керак бўлса, ҳикоячи бор нарсаси фақат самимий кўнгил ва биринчи қараашда қулгили туюладиган аъмолдан иборат бўлган, жуда аҳамиятсиз ва ушоқ бир қаҳрамонни ўқувчилар эътиборига ҳавола қиласди. Шундай қилиб, ҳар ким ўзиникига эга чиқади: ҳақиқат ўзига буюрилган икки каррага кўпайган икки — азалий тўртни, қаҳрамонлик эса — иккинчи даражали, асрлар бўйи ўзига белгиланган, умумий баҳтиёрлик талабида айни шу «кейин», ҳеч қачон «олдидан» бўлмайдиган ўринини олади. Қолаверса, шу боис воқеаномамиз ҳам аниқ тус олади, хайрли ният билан

киришилган, воқеаларни томошасеварлиқдай бачканаликка, ҳаддан ортиқ ёмон түйгуларга берилмай тасвиrlаган ҳар қандай ҳақиқий ҳикоя шундай бўлади.

Ишқилиб, Риэнинг рўзнома ўқиб ёки радиодан, ташқаридағи дунёning вабога учраган шаҳарга йўллаган даъват ва таскин сўзларини энитиб ўтирган пайтларидағи фикри шундай эди. Айни бир пайтда бугун шундай ёлғиз қолган шаҳарга худонинг бермиш куни қуруқлик ёки ҳаво орқали, радиотўлқин ёки босма сўзлар билан таъсирили ёки ҳайратга тўла шарҳлар жаласи қуйилади. Ва ҳар гал уларнинг эпик ёки риторик услугуб ва оҳангларидан ҳаким ўзини тутолмай қолади. Албатта, у, бу ҳамдардлик белгилари соxта эмаслигини тушунади. Лекин улар одамларнинг ўзларини умуминсониятга боғлайдиган нарсаларни ифода этишга уринадиган шартли тилида айтилар эди. Ва бу тилни кундалик майдан кўринган майдан меҳнатга, дейлик, шу Граннинг меҳнатига қўллаб бўлmas, зеро, эпидемия авжида Граннинг қандай эътиборли ўрин тутгани ҳақида тасаввур беролмас эди.

Гоҳо ҳаким кечалари ҳувиллаган шаҳарнинг бузрук сукунати оғушида мудраб олиш учун тўшакка чўзилиб, радиоприёмник қулогини бурайди. Дунёning олис бурчакларидан, минглаб чақирим масофадан келган нотаниш биродарона овозлар қовушмайдиганроқ тарзда қардошлиқ изҳор қиласи, шу ҳақда гапиради, лекин айни пайтда улардан фожиий чорасизлик сезилиб туради, чунки одам бошқанинг фожиасини ўз кўзи билан кўрмаса, самимий ҳамдардлик билдиrolмайди. «Оран! Оран!» Бу чақириқнинг денгизлар оша етиб келгани беҳуда эди. Риэ беҳуда хавотирга тушади, сал ўтмай сўзамоллик тўлқини баландлайди ва Гран билан нотиқни бир-бирига бегона икки нотанишга айлантирган асосий тафовутни янада аниқроқ таъкидлайди. «Оран! Ҳа, Оран!» «Э йўқ,— деб ўйлади ҳаким.— Фақат бир имкон — биргаликда севишиш ёки ўлиш бор. Улар эса ҳаддан ортиқ олисда».

Вабонинг авж палласи, фожианинг бутун кучини бир мушт қилиб шаҳарга зарба бергани ва уни батамом ишғол қилгани ҳақидаги ҳикояга ўтмасдан олдин, Рамберга ўхшаган одамларнинг, жилла қурмаса, яна баҳтиёрликларини қўлга киритиш, ўзларининг ҳар қандай тажковуздан ҳимоя қилиб келган бўлакларини вабодан асраш учун таваккалига, тинимсиз, такрор-такрор қилган уринишларини тушади.

рини гапириб беришимиз қолди. Уларнинг ўзларига тажковуз қилаётган зулмга қарши кураш усуллари, гарчи бу усуллар бошқа чораларга нисбатан таъсирсиз бўлса-да, шундай эди, лекин ҳикоячи бунда ўзига хос бир маъно борлигига, самарасизлик ва зиддиятларга қарамай, ҳар биримизда ҳали ғурур ҳам яшаётганини далиллашига ишонади.

Рамбер вабога бошигача чулганиб қолмаслик умидида жон-жаҳди билан олишар эди. Шаҳардан шундайинча чиқолмаслигига ишонгандан кейин, у бошқа йўлларни кўришга қарор қилди, бу ниятини Риэга ҳам айтди. Мухбир қаҳвахоналардаги дастёrlардан бошлади. Қаҳвахона дастёри ҳамиша, ҳамма ишдан бохабар эди. Лекин мухбир мурожаат қилган биринчисиёқ айни шунақа қингир ишларга қандай жазо белгиланганидан бохабар экан. Уни яна бир қаҳвахонада ҳеч гап-сўёзиз иғвогар сифатида қарши олишди. Рамбернинг ишлари фақат Риэннида Коттар билан тасодифий кўришувдан кейин жойидан силжиди. Рамбер билан Риэ унинг маъмурий идораларда қилган бефойда уринишлари ҳақида гаплашган эдилар. Бир неча кун ўтиб, Коттар кўчада Рамберга тўқнаш келди ва у билан мулойим саломлашди, у яқиндан бери танишларига алоҳида хуш муомала қўрсатаётган эди.

— Хўш, қалай, аввалгидаи ҳеч гап йўқми? — деб суриштириди Коттар.

— Ҳеч гап.

— Шу амалдорларга ишониб бўладими, ахир? Улар одамларни тушуниш учун идораларда ўтиришгани йўқ.

— Жуда тўғри. Лекин мен бошқа бирон йўлини топишга уриниб кўраман. Бу эса осон эмас.

— Секин айтасизми, — деб қувватлади Коттар.

Лекин, маълум бўлдики, у баъзи айланма йўллардан хабардор экан, Рамбер ажабланиб берган саволга у аллақачон Орандаги кўплаб қаҳвахоналарнинг доимий мижози бўлиб қолгани, ҳамма ерда дўст орттирганини ва худди шунақа ишлар билан шуғулланадиган бир ташкилотни билишини айтди. Гап шундаки, харажати топишидан каттароқ бўлган Коттар таъминоти чекланган моллар контрабандасига боғланган эди. У нархи кун-кундан кўтарилаётган сигарет ва бўлмагур шаробларни олиб сотар экан, шу тариқа тузуккина жамгарма ҳам тўплабди.

— Ўзингиз шунга ишонасизми? — деб сўради Рамбер.

— Ҳа, ўзимга ҳам таклиф қилишган.

— Сиз нега бундан фойдаланиб қолмадингиз?

— Яқин одамга ишонмаслик — гунох,— деди Коттар хушфетъл оҳангда,— шахсан ўзим бу ердан кетгим келмагани учун фойдаланмадим. Бунинг маълум сабаблари бор.

Қисқа сукутдан сўнг қўшиб қўйди:

— Сизни қандай сабаблар бўлгани қизиқтирумайдими?

— Ўйлашимча, менга алоқаси йўқ.

— Қай бир маънода, тўғри, алоқаси йўқ. Бошқа томондан қарасак... Э, хуллас, менга бир нарса аниқ: бу ерга вабо келганидан бери, мен негадир эмин-эркин бўлиб қолдим.

Рамбер Коттарнинг гапини эшитиб туриб сўради:

— Ўша ташкилотга қандай боғланиш мумкин?

— Чигал иш,— деб уҳ тортиди Коттар,— мен билан юринг-чи.

Соат тўрт бўлиб қолган эди. Вазмин қопланиб олган, чўгдай қизиган осмон остидаги шаҳар, мисоли милдираётган олов устида тургандай, қайнаб ётар эди. Дўконлар ойнасига парда тортилган. Кўчалар кимсасиз. Коттар билан Рамбер томлар панасиға ўтиб, узоқ вақт индамай кетдилар. Вабо кўринмас шарпага айланадиган бир пайт эди. Бу сукунат, ранглар ва ҳаракатнинг бу ўликлиги бир вақтда ҳам Оран баҳорининг, ҳам вабонинг белгилари бўлиши мумкин эди. Ҳаракатсиз турган ҳавонинг таҳдидгами ёки чанг-тўзон, ё ҳароратга тўйинганини билишга уриниб кўрингчи. Вабони англаш учун қузатиш, тафаккур қилиш керак бўлади. Зеро у фақат ўзининг, шундай айтилса, нуқул салбий аломатлари билан кўринади. Коттар вабо билан алоҳида муносабатда эди, Рамбернинг эътиборини итлар йўқлигига қаратди — одатда улар бу пайлари осто наларда йўқ салқинни тутиш умидида оғизларини капка-каппа очиб, қайноқ ҳавони ютумлаб қалт-қалт қилиб ётишар эди.

Улар Хурмозор хиёбонидан ўтдилар, Аслаҳа майдонини кесиб, Денгизчилар маҳалласидан чиқдилар. Чап томонда яшилга бўялган қаҳвахона қалин сариқ матодан қийшиқ тортилган пардалар тагида биқинишга уринар эди. Ичкари киргач, икковлари ҳам жиққа ҳўл нешоналарини бир хил ҳаракат билан артишди. Кейин устига қопланган тунукаси ҳам яшилга бўялган стол ёнидаги иккита кичкина ёғоч ўриницқа ўтирдилар. Қенгхонада жон асари йўқ. Шифтда пашша гувуллайди. Қийшиқоёқ пештахтадаги сариқ қафасда пати тўллаган бир тутиқуш шумшайиб, қўналгани чанглаб олган. Деворларга уруш акс этган манзаралар осилган, ҳаммаёқ кир-чир, қалин ўргимчак босган эди.

Ҳамма столларда, ҳатто Рамбернинг бурни тагида ҳам товуқ тезаги ётар, мухбир бу қаёқдан тушганини билолмай турган эди, бирдан қоронғи бурчакда нимадир гимирсилаб қўзғалди-да, бужур панжаларини алпанг-талпанг қилиб, ўртага басавлат бир хўроз чиқди.

Хўроз чиқиши билан гўё ҳарорат баттар ошиб кетгандай туюлди. Коттар пижагини ечиб қўйди-да, столни тақиллатди. Орқа эшиқдан бўйига мос тушмайдиган узун пешбандига ўралашиб, аллақандай бир калтабақай одам чиқди, Коттарни кўриб, узоқдан таъзим қилди, бу ёққа келаётисб, йўл-йўлакай хўрозни тепиб юборди ва хўрознинг газабнок қоқоглаши остида жаноблардан қандай хизмат буюришларини сўради. Коттар ўзига бир финжон оқ шароб айттириб, Гарсиа деган аллақандай кимсани суриштириди. Қўқил дастёрнинг айтишича, Гарсиа уларнинг қаҳвахонасида бир неча қундан бўён кўриниш бермабди.

— Кечқурун келармикан, нима дейсиз?
— Билиб бўладими,— деди дастёр.— Қайси пайтда бўлишидан хабарингиз бор-ку.
— Ҳа, лекин, очиги, иш қисталанг. Мен фақат унга оғайнимни таништирмоқчи эдим.

Дастёр хўл қўлини пешбандига артди.
— Жаноб ҳам иш қиласидарми?
— Албатта,— деб жавоб берди Коттар.
Қўқил пишиллади.
— Унда, кечқурун келинг. Мен унга бир болани юбораман.

Кўчада кетаётганларида Рамбер қанақа ишни гапиришганини сўради.

— Нима бўларди, контрабанда-да. Молларни шаҳар дарвозасидан ўтказиб олишади. Кейин жуда қиммат нархда пуллашади.

— Фаройиб,— деди Рамбер.— Бундан чиқди, ҳамтовоқлари ҳам бор?
— Бўлмаса-чи!

Кечқурун қаҳвахона пардалари кўтарилган, тўтиқўш ўз қафасида алланарсалар деб тинмай чулдираётган, темир столларда эса пижакларини ечиб, мижозлар ўтирган эди. Улардан биттаси — сомон шлянаси гарданига сурилган, оқ кўйлаги ёқаси кўкрагигача очилган, ўттизларга чиқсан бир одам Коттарни кўрибоқ ўрнидан турди. Унинг тўғри бичимли юзи офтобда қорайган, кўзлари қоп-қора, кичкина, ҳар бармогига қўша-қўша узук тақилган, онисоқ тишлари ялтиллаётган эди.

— Салом,— деди у.— Пештахтага ўтдик, ичиб олайлик. Индамай ичдилар, учови ҳам навбат билан меҳмон қилди.

— Ташқари чиқсак-чи? — деб таклиф қилди Гарсиа.

Бандаргоҳга қараб юрдилар, Гарсиа мендан нима илтимос бор, деб сўради. Коттар Рамберни унга уларнинг иши юзасидан эмас, балки бошқа масалада таништираётганини айтди, лутф билан «писиб ўтиш» деб атади. Гарсиа сигаретни оғзидан қўймай, ҳамроҳларига бенарво одимлади. У савол берар, Рамберни «у» деб тилга олар, гўё унинг шу ердалигини умуман сезмаётгандай эди.

— Хўш, нима учун? — деб сўради у.

— Унинг Францияда хотини бор.

— Э-э!

Салдан кейин:

— Нима иш қилади?

— Мухбир.

— Бу касбдаги одамлар тилини тийишни билмайди.

Рамбер сукут сақлади.

— У дўстимиз,— деди Коттар.

Яна индамай йўлга тушишди. Ниҳоят улар қирғоқбўйига етдилар, у ёқقا ўтиш жойи баланд дарвозалар билан тўсилган эди. Лекин улар тўппа-тўгри, ҳиди иштаҳа уйғотиб, олис-олисларгача тараалаётган қовурма сардинка савдоси қизиган дўконгача юрдилар.

— Умуман,— деб хулоса қилди Гарсиа,— бу ишга менинг алоқам йўқ, бу билан Раул шугулланади. Уни эса излаб топиш керак, қийин иш.

— Бундан чиқди, қочиб юрган экан-да? — деб Коттар ҳаяжон билан сўради.

Гарсиа жавоб бермади. У дўконча ёнида тўхтаб, биринчи марта Рамбернинг юзига қаради.

— Эртадан кейин соат ўн бирда шаҳарнинг юқори томонидаги бурчакда, божхона казармаси олдида.

У гўё кетаётгандай бўлди-да, лекин бирдан ҳамсух-батларига ўгирилди.

— Харажати бўлади,— деди.

Бу гап худди шундай бўлиши қеракдай чиқди.

— Тушунарли,— деб Рамбер шоша-ниша розилик берди.

Мухбир бир неча дақиқа ўтиб, Коттарга раҳмат айтган эди, униси хурсанд бўлиб жавоб қилди:

— Э, арзимайди. Сизга ёрдамим текканидан хур-

сандман. Кейин, мухбирсиз ахир, пайти келганда, қайтасиз.

Яна бир қуидан кейин Рамбер билан Қоттар на кўклиқ, на сояни биладиган кенг кўчадан шаҳарнинг юқори томонига йўл олдилар. Казарманинг бир қаноти лазаретга айлантирилган, дарвоза олдида оломон: бировлари кириш қатъий таъқиқланганига қарамай, ўтказиб юборишларига умид қиласар, бошқалари эса маълумотлар ҳамиша кечикишини унудиб, касалнинг аҳволини эшитиш умидидан уймалашиб турар эди. Ишқилиб, Рамбер бу оломон, у ёқдан-бу ёққа тинмай юришларни кўриб, Гарсиа учрашувни белгилашда шу бесаранжомликни ҳисобга олганини англади.

— Бари бир ғалати,— деб бошлиди Қоттар,— бунча кетиш кўйига тушмасангиз. Ҳозир шаҳарда жуда қизиқ нарсалар бўляпти-ку.

— Фақат мен учун эмас,— деб жавоб қилди Рамбер.

— Анча-мунча хавф борлиги-ку тушунарли. Лекин бу хавф вабогача ҳам бор эди, гавжум чорраҳани кесиб ўтишни олайлик.

Худди шу пайти ёнгиналарида Риэнинг машинаси тўхтади. Машинани Тарру ҳайдаётган экан, ҳаким эса ухлаётганга ўхшади. Лекин у уйғонди ва Тарруга мухбирни таништирди.

— Танишмиз,— деди Тарру,— битта меҳмонхонада турамиз.

У Рамберга уни марказгача олиб бориб қўйишни таклиф қилди.

— Йўқ, раҳмат, шу ерда учрашмоқчи эдик.

Риэ Рамберга қараб қўйди.

— Шундай,— деб тасдиқлади униси.

— Оҳ-ҳо,— деб Қоттар ажабланди,— демак, бу ишдан ҳаким ҳам хабардорми?

— А, ана, терговчи ҳам келяпти,— деб Тарру гап қўшди ва Қоттарга тикилди.

Қоттар ҳатто бўзарисб кетди. Ростдан ҳам, кўчада Отон жаноб ўтаётган, шиддатли, аммо бир маромда одимлаб бораётган эди. У машина билан баравар келганда шляпасини кўтариб қўйди.

— Салом, Отон жаноблари! — деди Тарру.

Терговчи ўз навбатида машинадагиларга хайрли кун тилади ва парироқда турган Қоттар билан Рамберга кўз ташлаб, виқор билан бош эгди. Тарру унга тижоратчи билан мухбирни таништирди. Терговчи нигоҳини бир лаҳза

осмонга қаратди ва уҳ тортиб, қайғули кунлар келганини маълум қилди.

— Тарру жаноблари, менга профилактик чоралар қўллаш ишига қўшилганингизни айтишди. Сизга қойил қолганимни яширолмайман. Ҳаким, қандай, сизнингча, эпидемия яна тарқалаверадими?

Риэ тарқалмаслигига умид билдириди, терговчи ҳеч қачон умидсизланмаслик лозимлиги, чунки оллоҳнинг ишларини олдиндан билиб бўлмаслигини айтди. Тарру кейинги кунлардаги воқсалар, ишқилиб, унинг ишлари кўламига таъсир қилмадими, деб сўради.

— Аксинча, бизда жиной деб аталадиган ишлар камайди. Асосан кейинги буйруқларни бажаришдаги жиддий хатоларни кўришга тўғри келади. Ҳеч қачон эски қонунлар бунча эъзозланмаган эди.

— Бундан чиқди,— деб жилмайди Тарру,— янгиларига таққослаганда улар яхшироқ экан-да.

Терговчининг орзуманд чехраси бирдан ўзгарди, ҳатто хаёлчан нигоҳини осмон томошасидан маҳрум қилди. Ва у Тарруга тумтайиб қаради:

— Хўш, нима бўнти ўнгга? — деди у.— Муҳими қонун эмас, жазо. Бунда терговнинг аҳамияти йўқ.

— Мана сизга биринчи ракамли дуниман,— деб гап қотди Коттар, терговчи оломонга ютилиб кетгандан кейин.

Машина йўлакдан узоқлашди. Бир неча дақиқадан сўнг Рамбер билан Коттар ўзларига қараб йўл тортган Гарсиани кўрдилар. У бақамти келди ва саломлашиш ўрнига «Кутишга тўғри келади», деди.

Уларнинг атрофида, асосан аёллардан иборат оломон тўлиқ сукунатда кутаётган эди. Қарийб ҳаммаси бир амаллаб беморларга берамиз деган ақлсиз илинж ва уларга шу нарса керак деган бундан ҳам телбароқ умидда, ўзлари билан саватчалар олиб келишган эди. Киравериши қуролли соқчилар қўриқларди; ҳар замон-ҳар замонда казарма биносини кўчадан ажратиб турадиган ҳовлидан галати бир бақириқ эшитилади. Ва шу заҳоти бутун оломон хавотирга тўла юзларини ўша ёқقا буради.

Уч эркак бу томошага индамай қараб туришган эди, орқадан туйқус «салом» деган кескин ва салобатли сўз эшитилиб, худди буйруқ олгандай баравар ўгирилдилар. Раул иссиққа қарамай, худди қабулга бораётгандай кийинган эди. Қўшёқали қора костюм унинг дароз, кучли қаддига ярашиб тушган, бошида эса гардиши юқорига қайрилган шляпа кўз-кўз бўлиб турар эди. Юзи оқаринқи-

раган, кўзлари қора, лаблари маҳкам қимтилган, у тез ва лўнда қилиб гап қотди.

— Марказни мўлжал олиб юринг,— деб фармон берди.— Сен, Гарсиа, кетсанг ҳам бўлаверади.

Гарсиа сигарет тутатди ва жойида қолди. Учовлон тез кетишиди, Рамбер билан Коттар ўртада бораётган Раулга мос қадам олишга ҳаракат қилар эдилар.

— Гарсиа менга айтди,— деб гап бошлади Раул.— Қилиш мумкин. Нима бўлганда ҳам ўн минг франкка тортади.

Рамбер розилигини айтди.

— Эртага Денгизчидаги испан ресторанида ионушта қиласиз.

Рамбер яна розилигини айтди ва Раул қўлини қисиб биринчи марта жилмайди. У кетгандан кейин Коттар эртага бандлиги, Рамбер унинг ёрдамисиз ҳам эплашини айтди.

Эртасига мухбир испан ресторанига кирганда ҳамма каллалар унга ўғирилди. Жазирама қоқлаган сарғиш кўчада бир неча зинадан тушиб кириладиган бу салқин ертўлада асосан испанбашара эрқаклар бўлар экан. Лекин кунжакдаги бир столда ўтирган Раул мухбирга қўл силкитди ва Рамбер унга қараб юра бошлагани заҳоти ўтирганларнинг ҳаммаси унга қизиқсинини бас қилиб, ликопчаларига эгилдилар. Раулнинг ёнида ориқ гавдасига помуносиб кенг елкали, соқоли ўсган, соchlари сийрак тортган аллақандай от жағли нусха қўр тўкиб ўтирган эди. Раул унга мухбирни таништирди, бегона одам уч марта бошини сильтади. Рамберга ўнинг исми айтилмади, Раул унга гапирганда, соддагина қилиб «дўстимиз» деб атади.

— Дўстимиз сизга ёрдам бера олишига умид қиляпти. У сизни...

Раул тўхтаб қолди, дастёр қиз буюртма олиш учун келди.

— У ҳозир сизни икки дўстимиз билан учраштиради, улар ўз навбатида биз билан боғлиқ соқчиларга таништиришади. Ҳали ҳаммаси эмас. Қайси вақт қуладай — буни соқчиларнинг ўзи белгилаши керак. Энг осони, менингча, икки-уч кун уйи дарвозага яқин соқчилардан биронтасиникида яшаб туриш. Лекин дўстимиз сизни олдиндан бир неча керакли алоқа билан таъминлайди. Ҳаммаси ҳал бўлса, кейин пулни унга берасиз.

«Дўстимиз» айниқса помидор ва ширин гармдори газагига калла ташлаган эди, кавшанишини тўхтатмай, яна бошини силкитди. У Рамберга эртадан кейин соат саккизда

ибодатхона пештоқи олдида учрашишни тавсия қилди.

— Яна икки кун,— деб чўзди Рамбер.

— Осон иш эмас,— деди Раул.— Ахир одамларни излаб тошиш керак.

«Дўстимиз», От бу гапни шиддатли бош иргаб тасдиқлади, Рамбер бўшашни рози бўлди. Нонушта тинмай сухбатга мавзу таинлашда ўтди. Лекин Рамбер Отнинг футболчи эканини ҳам аниқлашга мусассар бўлгач, иш силлиқ кетди. Унинг ўзи ҳам бир вақтлар футболга иштиёқ билан берилган эди. Сухбат табийи равишда Франция чемпионатига, англиз профессионал командалари фазилатларига ва «дубль ве» тактикасига кўчди. Нонушта охирида От буткул эшилиб кетди, Рамберга сенлаб гапиришга ўтди ва уни «энг қулайи яримҳимояда ўйнаш» эканига ишонтиришга тушди. «Тушунсанг-чи,— деб уқтириди у,— ўйинни айни шу яримҳимоя ҳал қиласди. Футболда энг асосийси ҳам шу». Ўзи доим ҳужумда ўйнаган бўлса-да, Рамбер бу гапга қўшилди. Лекин шу аснода бир неча марта сурнай оҳанги — қанақадир чучмал қўйни такрорлаган радио уларнинг сухбатини бўлиб қўйди, шундан кейин вабо кечга бир юз ўттиз етти қурбонни олиб кетгани хабар берилди. Ўтирганларнинг биронтаси ҳатто ўгирилиб ҳам қўйишмади. От кифтини қисиб ўрнидан турди. Раул билан Рамбер ундан ибрат олдилар.

Хайрлашаётганларида яримҳимоячи Рамбернинг қўлини қаттиқ-қаттиқ силтади ва:

— Менинг отим Гонсалес,— деди.

Рамберга кейинги икки кун поёнсиз узун туюлди. У Риэнкига борди ва нима қилмоқчилигини батафсил айтиб берди. Кейин ҳакимга қўшилиб олди ва вабо деб шубҳа қилинган касалнинг эшиги ёнида хайрлашди. Долонда тапир-тупур оёқ товуши ва овозлар эшитилди: бу касалнинг оиласига ҳаким келганини айтишга тушган қўшнилар эди.

— Ишқилиб, Тарру кечикмасин-да,— деб гулдиради Риэ.

Унинг кўриниши ҳоргин эди.

— Энидемия авжига чиқаётганга ўхшайди,— деди Рамбер.

Риэ энг асосийси бунда эмас, касаллик қўрсаткичларининг ўсиши ҳатто олдингига нисбатан секинроқ эканини айтди. Шунчаки ҳали бу вабога қарни курашда керагича таъсиричан воситалар йўқ.

Бизга материаллар етишмайди,— деб тушунтириди у.— Ҳар қандай армияда материал қисмининг танқислиги

доим одам ҳисобига тўлдирилади. Бизда эса одамлар ҳам етишмаяпти.

— Лекин шаҳарга ҳакимлар, санитарлар келди-ку.

— Келишга-ку келишибди,— деб унинг ганига қўшилди Риэ.— Ўита ҳаким, тахминан юзтагача санитар. Биринчи қарашда кўпга ўхшайди. Лекин, бу эпидемиянинг ҳозирги босқичида ҳам зўрга етади. Агар эпидемия кучайса, унда жуда-жуда камлик қиласди.

Риэ уйдаги тўполонга қулоқ солди ва кейин Рамберга қараб жилмайди.

— Ҳа,— деб гап қотди,— омад йўлида тайсалламасликни маслаҳат бераман.

Рамбернинг юзига соя қалқиди.

— Ўзингиз биласиз-ку,— деди у бўғилиб,— бу ердан фақат шу учун кетмоқчи эмасман-ку.

Риэ билишини тан олди , лекин Рамбер уни охиригача гапиргани қўймади.

— Ўзимни қўрқоқ деб ўйламайман, ҳар ҳолда камдан-кам қўрқаман, буни синаш учун бошимдан кўп нарсани ўтказдим. Аммо шундай бир фикрлар ҳам борки, уларга дош беролмайман.

Ҳаким тўгри унинг юзига тикилди.

— Сиз у билан қўришасиз,— деди.

— Эҳтимол, лекин мен ҳаммаси чўзилиб кетиши, бу орада унинг қариб қолиши ҳақидаги фикрга дош беролмайман. Ўттиздан кейиноқ одам қаришни бошлайди, шунинг учун ҳар дақиқадан фойдаланиб қолиш керак... Билмадим, мени тушунасизми, йўқми.

Риэ, тушунаман, деб гулдиради, аммо шу пайт ҳаяжонланган Тарру келиб қолди.

— Ҳозиргина Панлю ҳазрат билан гаплашдим, уни дастага киришга таклиф қилдим.

— Хўш, у-чи? — деб сўради ҳаким.

— Бошда ўйланди, кейин кўнди.

— Жуда хурсандман,— деди ҳаким,— ваъзларидан ўзи яхшироқ эканига хурсандман.

— Ҳамма одам ҳам шу,— деди Тарру.— Фақат уларга қулагай вазият бериш керак.— У жилмайди ва Риэга кўз қисди: — Ихтисосим одамларга қулагай вазият қилиб беришми дейман.

— Мени афу этсангиз,— деди Рамбер,— боришим керак.

Рамбер келишилган пайшанба қуни, бешта кам саккизда эҳром эшиги олдига келди. Ҳали анча салқин эди. Осмонга оқ тўгарак булутлар ёйилган, аммо қўтарилиб

келаётган кун қизиги кўп ўтмай уларни ямлаб юбориши тайин эди. Иссик хийла тоблаб улгурган ўтлоқлардан ҳануз намхуш ислар тўлқини юзиб келмоқда. Шаҳар шарқидаги уйлар ортига бекинган қўёш Жанна д'Аркнинг фақат дубулғасига тегиб улгурган, бошидан товонигача тилла ҳал берилган бу ҳайкал майдоннинг асосий кўрки эди. Соат саккизга жом чалди. Рамбер ҳувиллаган дарвоза гумбазлари тагида у ёқдан-бу ёққа юриб турди. Ибодатхона ичидан туриб қолган бухўр ҳиди ва ертўла могори аралаш узуқ-юлуқ ҳониш отилиб чиқарди. Бирдан ҳониш узилди. Эҳромда қора кийинган ўн чогли дуварак одам тирқираб чиқди-да, кўчага йўргалади. Рамбернинг диққати ошди. Шу пайти қора кийгандарнинг янги гуруҳи баланд зиналардан чиқиб, эшикка йўл олди. У сигарет тутатмоқчи бўлди, аммо дарров фикридан қайтди: чекиш учун мақбул эмас эди бу жой.

Саккизу ўнбешда аста-секин, паст пардада ибодатхона органи куй бошлади. Рамбер қоронги гумбазлар остига кирди. Аввал у фақат боя ёнидан пештоққа қараб ўтиб кетган қора жуссачаларни илғади. Улар бурчакда авлиё Роҳанинг яқиндагина шаҳримиз ҳайкалтарошлиқ устахоналаридан бирида ошиғич буюртма билан қилинган ҳайкали ўрнатилган ясама меҳроб олдида тўдалашган эдилар. Жуссачалар тиз чўккан ҳолида энди бу азалий бўзликда баттар кичрайган ва баайни лойдай қуюлган соя лахталарию, уларни ютиб юборган губорга қараганда жиндайгина қалин ва ҳаракатлироқ туюларди. Уларнинг боши узра эса орган тинимсиз битта мавзунинг ўзини ҳар хил мақомда чалар эди.

Рамбер чиққан пайтда Гонсалес зинадан тушиб, марказга йўл олаётган эди.

— Сени аллақачон кетган дебман,— деди у мухбирга,— шундай қилсанг тўғри ҳам бўларди.

У гапини изоҳлаб, бу ерга учрашувга келишган дўстларини пойлаганини айтди. Фақат роса йигирма минут бефойда кутибди.

— Нимадир ҳалал берган уларга, турган гап. Бизнинг ишимизда ҳаммаси силлиқ кўчавермайди.

У эртага худди шу вақтда шаҳидлар ёдгорлиги ёнида кўришишни таклиф қилди. Рамбер уҳ тортиб, фетр шляпасини гарданига сурди.

— Майли, майли,— дея кулиб гапирди Гонсалес.— Ўзинг биласан, гол уришдан олдин қанча тўн узатиш, ўйин қилиш, алдаб ўтишга тўғри келади.

— Шундай,— деб қўшилди Рамбер.— Аммо матч бор йўғи бир ярим соат бўлди-да.

Шаҳидларга ёдгорлик бандаргоҳ узра тоғ тизмалари этагидаги сайдроҳда, Орандан денгиз кўриниб турадиган яккаю ягона жойда эди. Бу куниси Рамбер — учрашувга у яна биринчи келди — жанг майдонида қурбон бўлганларнинг рўйхатини ҳафсала қилиб ўқиди. Бир неча дақиқадан кейин аллақандай икки одам пайдо бўлди, улар Рамберга бепарво қараб қўйишиди, нарироқ бориб, сайдроҳни ўраган панжарага суюнганча, афтидан, ҳувиллаган, бўм-бўш соҳилбўйи томошасига чўмдилар. Икковининг бўй-басти бир хил, иккаласи ҳам бир хил қўқ шим, калта енгли денгизчи кўйлагида. Мухбир ёдгорликдан нари бориб, ўриндиққа чўқди-да, бошқа қиласи иши йўқлигидан, уларни кузатишга тушди. Шунда у уларнинг ёши йигирмага ҳам бормаслигини фаҳмлади. Аммо шу пайти йўл-йўлакай узрини айтиб келаётган Гонсалесга кўзи тушди.

— Ана-ку улар, бизнинг дўстлар,— деб у Рамберни йигитлар ёнига бошлади ва уларни танишириди — бирининг исми Марсел, унисиники Луи экан. Юзлари ҳам ўхшаш, Рамбер уларни ака-ука деб топди.

— Хўш, мана,— деди Гонсалес.— Танишиб ҳам олдингиз. Энди ишни келишсак бас.

Марселми, балки Луими, уларнинг қоровулдаги навбати икки кундан кейин бошланиб, ҳафта давом этишини ва ҳамма гап энг ўнгай кунни танлашда қолганини айтди. Уларнинг тўрт кишилик навбати гарбий дарвозани қоровуллайди, посбонликдан иккитаси — хизматдаги ҳарбийлар. Уларни операцияга тортиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Биринчидан, булар — туруми йўқ тоифа, иккинчидан эса, бу тақдирда чиқим ортиб кетади. Лекин бу шериклар баъзан кечалари синашта бир шаробхонанинг орқа ҳужрасида бўлади. Марселми ё балки Луими, Рамберга уларнида туриб,— уй дарвозага яқин жойда экан,— қачон келиб айтишларини кутиб ётишни таклиф қилди. Шунда шаҳардан чиқиб олиш осон кўчади. Лекин вақт жуда ганимат, чунки шу яқин кунда ташқи томондан ҳам кучайтирилган посбонлик қўйилади, деган гап юрибди.

Рамбер ҳаракат режасини маъқул топди, ака-укани охирги сигаретлари билан сийлади. Икковидан бири, шу пайтгача миқ этмагани Гонсалесдан, музд масаласи келишилдими, чашна олиш мумкинми, деб туйқус сўраб қолди.

— Кўйсанг-чи,— деб жавоб берди Гонсалес.— Бу — ўзимизнинг одам. Ҳаммаси ҳал бўлсин, тўлов қочмайди.

Янаги учрашувини аҳдлашиб олишиди. Гонсалес индинга испан ресторанида тушлик қилишни таклиф этди. У ердан тўғри ака-ука пособонларнинг уйига жўнаса бўлади.

— Биринчи куни, хоҳласанг, мен ҳам сен билан ётиб қоламан,— деб таклиф қилди у Рамберга.

Эртаси куни Рамбер ўз хонасига чиқаётуб, зинада Тарруга тўқнаш келди.

— Риэннига кетяшман,— деб тушунтириди Тарру.— Бирга бормайсизми?

— Биласизми, негадир доим унга ҳалал бераман, деган фикр ҳеч хаёлимдан кетмайди,— деб беқарор бўлди Рамбер.

— Бўлмаган гап, доим сизни яхшилаб юради менга.

Мухбир ўйлаб қолди.

— Менга қаранг,— деди кейин.— Агар кечқурун, жуда алламаҳал бўлса ҳам майли, жиндай вақт топсангиз, икковингиз шаробхонага, шу ерга, меҳмонхонага келсангиз, зап иш бўларди.

— Хўш, энди бу унинг ўзигаю ва яна вабога боғлиқ,— деб жавоб берди Тарру.

Аммо соат ўнбирда иккёви — Риэ ҳам, Тарру ҳам — меҳмонхонанинг тор, тиқилинч шаробхонасига кириб келди. Қичиккина хонага ўттиз чоғли шинаванди қамалган, гала-ғовур авжига минган эди. Икковлон беихтиёр оstonада таққа тўхташди — вабо босган шаҳарнинг гўристон сукунатидан кейин бу шовқин уларни тонг қотириб қўйган эди. Лекин улар бу кўнгилхушлик боисини дарров фаҳмладилар — бу ерда ҳали ҳам алкогольчилклар тортилар экан. Пештахта адогида, баланд курсида ўтирган Рамбер уларга қўл силкиди. Унинг ёнига бордилар, Тарру ҳаддан ортиқ шовқинлаётган аллақандай шинавандани бамайлихотир нари сурди.

— Алкогол сизни чўчитмайдими?

— Йўқ, тескариси,— деб жавоб қилди Тарру.

Риэ финжондан таралаётган аччиқ гиёҳ исидан бурнини тўлдириб нафас олди. Бу шовқинда гап гапга қовушмас, Рамбер ҳам сухбатдан кўра алкоголга оворага ўхшар эди. Ҳаким қанча уринмасин, мухбирнинг хушёр ё мастилиги ҳақида бир тўхтамга келолмади. Торгина шаробхонанинг бор-йўқ очик жойини эгаллаган икки столнинг бирида чап ва ўнг ёнида икки хонимни олиб ўтирган денгизчи зобит давранинг тўртинчи шери-

ги — аллақандай қизилюз бақалоққа Қоҳирада бўлган терлама эпидемиясини айтётган эди.

— Лагерлар! — деб уқтиради у.— У ерда тубжойлар учун махсус лагер қилишди, чодирларни қуришди-да, касалларга бекитиқча туркона дори ўтказишга уринган қариндошларини отиб ташлашга буйруқ олган ҳарбий кордон билан ўраб олишди. Тўгри, бу чора балки тошбағирлик, аммо адолатли эди.

Бошқа столда ўтирган ўта пўрим ёшлар нимани гапиришди, англаш қийин — шусиз ҳам тушунарсиз узуқ-юлуқ сўзлар мижозларнинг боши устидаги карнай-

оҳангига ютилиб кетаётган эди.

— Хўш, қалай, хурсандмисиз? — деб Риэ овозини кўтариб сўради.

— Яқин қолди энди,— деб жавоб берди Рамбер.— Балки шу ҳафтада бўлар.

— Аттанг! — деб қичқирди Тарру.

— Нимага аттанг?

Тарру Риэга қараб қўйди.

— Э, биласизми,— деди ҳаким.— Тарру бу ерда фойдангиз тегиб қоларди, деб ўйлайди, шунинг учун айтяпти, аммо шахсан ўзим кетгингиз келаётганини тушунаман.

Тарру яна бир финжондан буюртириди. Рамбер курсидан иргиб тушиб, шу оқшом бадали биринчи марта Таррунинг кўзига тик бокди.

— Нимада Фойдам тегади?

— Нимада? — деди Тарру финжонни шошилмай қўлига олиб.— Ҳеч бўлмаса санитария дасталаримизни олайлик.

Рамбер ўйланиб қолди, индамай курсига чиқди, юзи унинг ўзига одат бўлган қайсар, бадқовоқ тусга кирди.

— Бундан чиқди, сизнингча, дасталаримиздан наф ўйқ,— деб сўради Тарру, бўш финжонни қўйиб, Рамберга тикилиб турди.

— Албатта, нафи бор, бўлганда қандай,— деб жавоб қилди мухбир ва ичиб юборди.

Риэ унинг қўллари титраётганини кўрди. Ўзича хулоса қилди: чиндан ҳам, Рамбернинг жуда кайфи баланд.

Эртаси куни, испан ресторанига яна келган Рамбер кундузги жазирани хийла бостирган тилларанг-зангор

шафақни томоша қилаётган ишқибозлар ичкаридан олиб чиқиб, түгри кўчага қўйган курсиларни оралаб ўтишга анча овора бўлди. Улар қанақадир бир бошқача аччиқ тамаки чекаётган эдилар. Рестораннинг ўзи бўшроқ. Рамбер Гонсалес билан биринчи учрашган ҳу ўша кунжакдаги столни танлади. Дастьёр қизга бир танишини кутаётганини айтди. Еттидан ўттизта ўтиб кетибди. Аста-секин ташқаридағилар қайтиб кириб, столларни тўлдиришди. Дастьёр қизлар овқат тортди ва рестораннинг пастак шифти тагида идиш-оёқ товуши ва босиқ ғовур гувуллаб акс-садо берди. Саккиз бўлди ҳамки, Рамбер пойлаб ўтираверди. Нихоят чироқлар ҳам ёқилди. Рамбернинг ёнига янги мижозлар ўтириди. Рамбер ҳам ўзига овқат буютириди. Гонсалесни ҳам, ака-укаларни ҳам кўролмай, овқатни еб бўлди. Тамаки тутатди. Ресторанда аста-секин одам сийраклади. У ёқда, деворлар ортида қоронғилик шиддат билан қуюқлашиб бораётган эди. Денгиз ёқдан эсаётган илиқ эпкин дераза пардаларини елпиди. Соат тўққизга бориб, Рамбер кенгхона тамом бўшагани ва дастьёр қизларнинг ўзига ажабсиниб қараётганини фаҳмлади.

Рамбер айни шу пайтда, санитария машиналари чироқларидан тилимланаётган зулумотда — кейинроқ буни ўзи ҳам Риэнинг олдида тан олди — бирдан хотини икковини айириб ташлаган шаҳар деворларидан туйнук ахтариш савдосига тушгандан бери унинг ўзини бирон марта ҳам эсламаганини англаб қолди. Лекин, шу заҳотиёқ, ҳаммасини қайтадан бошлашга түгри келаётган наlldада, у жами истак-интилишлари мақсади ҳам хотинига қаратилганини тушунди ва тўсатдан шундай оғриқ туйдики, чаккаларини сиқиб юборган, ҳеч омонлик бермаётган бешафқат азобдан иажот топиш илинжида, меҳмонхонага қараб чопди.

Лекин у бу куниси эрталабоқ Коттарни қандай топишни сўрамоқчи бўлиб, Риэнкига борди.

— Энди менга биттагина иш қолди,— деб тан олди у,— бу ҳам бўлса — ҳаммасини қайтадан бошлаш.

— Эртага кечқурун келсангиз,— деб маслаҳат берди Риэ.— Тарру мендан негадир Коттарни чақиришни илтимос қилувди. У соат ўнларда келади. Сиз ўн яримларда хабар олинг.

Эртасига Коттар ҳакимникига келди, бу пайтда Тарру билан Риэ уларнинг лазаретидаги кутилмаган согайиш воқеасини гапириб ўтирган эдилар.

— Ўнтадан битта. Омади бор одам экан,— деди Тарру.

— Демак, касали вабо бўлмаган,— деди Коттар.

Уни вабонинг гирт ўзи бўлганига ишонтиришга тушдилар.

— Тузалган бўлса, унда вабо эмас. Мендан ҳам яхши биласизки, вабо аяб ўтирамайди.

— Умуман-ку сиз ҳақ,— деб ён берди Риэ.— Лекин зўр берсангиз, кутилмаган нарсалар ҳам бўлади.

Коттар ҳиринглади:

— Э, қанақалигига боғлиқ. Охириги оқшом хабарини эшиздингизми?

Тарру Коттарга мулойим нигоҳ ташлаб, эшиздим, деди, ҳа, чиндан ҳам, вазият қалтис, лекин, бу, аслини олганда, нимани кўрсатади? Ўта қаттиқ чоралар қўллаш кераклигини исботлайди, холос.

— Э-э, қўллаяпсиз-ку уларни!

— Қўллашга-ку қўллаяпмиз, лекин ҳар бир одам ҳам қўллаши керак-да.

Коттар Тарруга тўрсайиб қаради. Тарру эса қўп одамлар қўл қовуштириб тургани, эпидемия барчага тегишли экани ва ҳар бир одам ўз бурчини бажариши кераклигини айтди. Мана, санитария дасталарига хоҳланган одам кириши мумкин.

— Майли, буниси тўғри,— деб ён берди Коттар,— фақат бари бефойда. Вабо зўрлик қиласади.

— Ҳаммасини синааб кўрайлиқ, кейин билинади,— деди Тарру тоқат билан.

Риэ гурунг бадалида столда карточкаларни оқка кўчириб ўтирди. Тарру эса курсида бояги-боягидек қимирчилаетган Коттарга қаттиқ тикилиб қолди.

— Коттар жаноблари, биз билан бирга ишлашга нима дейсиз?

Коттар ҳақоратланиб, ўтирган жойида иргиб тушди-да шляпасини қўлга олди:

— Мен қиласадиган иш эмас бу.

Ва иддао билан қўшиб қўйди:

— Айтгандай, вабо менга жуда фором тушди. Нега энди унга қарни курашаётгандарга ёрдам қилишим керак.

Тарру бирдан гап тагига етгандай, шап пешанасига урди:

— Ах, эсим қурсин: вабо бўлмаганда, сизни қамашарди-я.

Коттар чичонглаб кетди, худди ағдарилиб кетишдан

қўрқандай курси суюнчигини чангллади. Риэ ёзгични қўйди ва Тарруга жиддий, зеҳн солиб қаради.

— Ким айтди сизга буни? — деб қичқириб юборди Коттар.

Тарру ажабсиниб қош керди ва:

— Ўзингиз-да,— деб жавоб берди.— Еки, тўғрироги, ҳаким икковимиз сизни шундай тушундик.

Ва у, Коттар алам-аччиқда бўғилиб, бир нарсаларни гудирагунча, қўшимча қилди:

— Э бунча асабланманг. Ҳар қалай, ҳаким икковимиз сизни бориб чақмаймиз. Шусиз ҳам миршабияга тобимиз йўқ. Ишингиз ҳам бизга қизиқ эмас. Қани, мундай ўтириинг-чи.

Коттар курсига хавфсираб қаради, ўтиришга тай-саллаб турди, миқ этмади, кейин оғир сўлиш олди.

— Ҳаммаси эскида қолган ишлар,— деб бўйнига олди у,— лекин булар қайта кавлашяпти. Бари эсдан чиқди, деб юрган эдим, кимдир кунчковлик қилганга ўхшайди. Мени чақиртириб олишди-да, тергов тугагунча ҳеч қаёққа кетманг, деб буюришди. Шунда фаҳмладимки, мени эртами кечми, барибир, илинтиришади.

— Иш шунча жиддийми? — деб сўради Тарру.

— Ҳаммаси шу «жиддий» деган сўзни қандай тушунишга боғлиқ. Ҳар ҳолда, қотиллик эмас...

— Қамоқми ё каторга ишларими?

Коттарнинг руҳи тушиб кетди:

— Омад келиб қолса — қамоқ...

Лекин қисқа тинлиқдан кейин қуйиб-пишиб қўшимча қилди:

— Бир хато ўтди-да. Ҳамма ҳам адашади-ку. Фақат бир нарсани — мени қўлга олиб, ҳамма нарсадан — уйдан, қўникмалардан, ўзим билган ҳаммасидан маҳрум қилишларини ҳеч ақлимга сиғдироммайман.

— А-а,— деб чўзди Тарру,— ўзингизни осишга урингандага гап бор экан-да.

— Ҳа шундай. Аҳмоқлик албатта ҳаммаси.

Шу пайтгача жим ўтирган Риэ гапга аралашди — у Коттарнинг хавфсирашини тушуниши, лекин, ҳали, эҳтимол ҳаммаси жойига тушиши мумкинлигини айтди.

— Биламан, биламан, ҳозир ҳеч нарсадан ҳам қўрқмасам бўлади.

— Хуллас, фаҳмимча, дастага киришга тобингиз йўқ,— деди Тарру.

Коттар шляпасини бетоқат ғижимлаб, Тарруга хавотир билан қаради.

— Мендан аччигингиз чиқмасин...

— Худо ёрлақасин сизни,— деб жилмайди Тарру.— Лекин ҳеч бўлмаса, ўз фойдангиз учун микроб тарқатмай юринг...

Коттар эътиroz қилди: у ҳеч ҳам вабони тиламаган, вабо ўзича келган ва унга вабо фором тушган бўлса, бунда унинг сира айби йўқ. Остонада Рамбер кўрингандা, Коттар шоша-пиша қўшимча қилди:

— Айтганча, ишончим комил, бари бир, ҳеч нарсага эришолмайсиз.

Рамбер билдики, Гонсалеснинг қаерда туришидан Коттар ҳам бехабар, лекин яна ўша кичкина қаҳвахонага бориб суриштирса бўлади. Эртага учрашишга келишдилар. Риэ ҳам бу гапнинг натижасини билишга қизиқаётганини айтган эди, Тарру ҳафта охирида, хоҳлаган пайтда кечаси ўз хонасида учрашишга таклиф қилди.

Эртаси куни Коттар билан Рамбер кичкина қаҳвахонага бориб, Гарсиага уни бугун оқшом, башарти ишкал чиқса, эртага кутишларини етказишни тайинладилар. Кечқуруни билан беҳуда пойладилар. Лекин бу куниси Гарсиа пайдо бўлди. У Рамбернинг кўргуликларини индамай эшилди. Шахсан ўзи нима бўлаётганидан бехабар экан, лекин яқинда бир неча маҳалла ўровга олиниб, у ердаги ҳамма уйлар бир кеча-кундуз тинтув қилинганини эшитибди. Гонсалес билан ақа-укалар қуршовдан чиқолмаган бўлишлари мумкин. У фақат бир ишни — буларни яна Раулга рўпара қилишни удалайди. Турган гап, бу учрашувнй яна икки-уч кунсиз орзу қилмаса ҳам бўлади.

— Кўриниб турибди, яна ҳаммасини қайта бошлашга тўғри келади,— деди Рамбер.

Рамбер шартлашилган чорраҳада Раул билан учрашганда, униси Гарсианинг тахмини тўғри чиққани — ростдан ҳамма пастки маҳаллалар ўраб олинганини айтди. Гонсалес билан алоқани тиклашга уриниб кўриш керак. Икки кундан кейин эса Рамбер футболчи билан бирга ионушта қилди.

— Гирт бемаънилик-ку бу,— деб қайтарди Гонсалес.— Бир-биримизни қандай топиш учун аввал келишиб олиш керак, а.

Рамбер ҳам бу гапни қувватлади.

— Эртага эрталаб болаларнинг олдига борамиз, бирон чора топиб қолармиз.

Эртаси куни болалар уйида йўқ экан. Улар билан эртага қиёмда Лицей майдонида учрашув тайин қилдилар. Тарру тушдан кейин Рамберни сўлгин аҳволда кўриб, ҳайрон бўлди.

— Юришмаяптими? — деб сўради у.

— Ҳа. Мана, қайтадан бошлангани ҳам шу-да,— деб жавоб берди Рамбер.

У ўз таклифини яна қайтарди:

— Бугун кечқурун кириб ўтинг.

Меҳмонлар кечқурун Рамбернинг хонасига кирганда, уй эгасининг ўзи тўшакда ётган эди. У жойидан турди ва олдиндан шайлаб қўйилган финжонларни тўлдириди. Риэ ўз финжонини олиб, иш қандай кетаётганини суриштириди. Мухбир бир қур давра айланиб, яна бошлаган жойига қайтгани ва яқинда яна битта, энди охирги учрашув бўлишини айтди. Ичди-да, кейин қўшимча қилди:

— Фақат улар яна келмайди.

— Умумлаштириш керак эмас,— деди Тарру.

— Сиз бу азобни тортиб кўрмагансиз-да,— деди Рамбер елкасини қисиб.

— Қайсанини?

— Вабони.

— А-а,— деб чўзди.

— Йўқ, тушумадингиз, вабо — бу ҳаммасини қайтадан бошлаш дегани.

Рамбер хона бурчагига ўтиб, ихчамгина патефонни айлантириди.

— Қанақа гардиш бу? — деб сўради Тарру.— Нимасидир жуда таниш.

Рамбер «Saint James Infirmary», деди.

Олисдан икки марта ўқ овози эшитилган пайтда ҳали гардиш айланадиган эди.

— Ё ит, ё қочқинга отишяпти,— деб изоҳлади Тарру.

Бирон дақиқадан кейин патефон ўчди ва санитария машинаси клаксони бибиллади, товуш қучайди, хона деразаси тагидан ўтди, пасайди ва ниҳоят олислаб бориб тинчиди.

— Бадга урган гардиш,— деди Рамбер.— Бо яна бугун ўн марта эшиздим.

— Шунча ёқадими сизга?

— Қаёқда, шундан бошқаси йўқ-да.

У бир оз жим туриб, қўшиб қўйди:

— Сизга айтганини, бу ҳаммасини қайтадан бошлаш дегани...

У Риэдан санитария дасталари қандай ишлаетганини суриштирди. Ҳозир дасталар бештага етибди. Яна бир нечтасини тузишга умид бор. Мухбир каравот четига ўтириб, тирноқларини ошкор ҳафсала билан кўриб чиқишига тушди. Риэ Рамбернинг пайдор, бақувват қаддига кўз юргутириди ва бирдан унинг ҳам ўзига қараётганини пайқаб қолди.

— Ҳаким, биласизми,— деб гап қотди мухбир,— сизнинг дасталарингиз ҳақида кўп ўйладим. Сизга қўшилолмаянман, бунга алоҳида сабабларим бор. Шулар бўлмаса, ўйлайманки, мен ҳам жонимни тикардим — ахир, Испанияда жанг қилганман.

— Ким томонида? — деб сўради Тарру.

— Мағлублар томонида. Лекин ўшандан бери кўп нарсани ўйлаб кўрдим.

— Нима тўғрисида? — деб суриштириди Тарру.

— Жасорат ҳақида. Энди биламанки, одам улуг ишларга қодир экан. Лекин у шу билан бирга улуғ туйгуларга ҳам қодир бўлмаса, мен уни йўқ деб ҳисоблайман.

— Одам ҳаммасига қодирга ўхшайди,— деди Тарру.

— Йўқ, йўқ, одам узоқ вақт азобланишга ё узоқ вақт бахтли бўлишга қодир эмас. Демак, у арзигулик ҳеч нарсага қодир эмас.

Рамбер меҳмонларига бир-бир қараб чиқди ва сўради:

— Тарру, мана, сизни олайлик, севги учун ўлишга қодирмисиз?

— Билмадим, лекин ўйлайманки, ҳозир йўқ, қодир эмасман...

— Ана, кўрдингизми. Лекин сиз гоя учун ўлишга қодирсиз-ку, буни шундай қараб билиш мумкин. Менга келсан, гоя деб ўладиган одамлардан тўйдим. Мен қаҳрамонликка ишонмайман, қаҳрамон бўлиш осонлигини биламан ва ҳозир қаҳрамонлик ўлимга олиб боришини ҳам биламан. Мен учун фақат битта нарса қадрли — севганинг учун ё ҳаёт, ё мамот.

Риэ мухбирни зеҳн қўйиб тинглади. Ундан кўзини узмай, мулойимгина гап қотди:

— Рамбер, одам — гоя эмас.

Рамбер ўтирган жойида сапчиб тушди ва ҳатто ҳаяжондан қизарип кетди.

— Йўқ, гоя ва севгидан юз ўгиргани заҳоти одам ҳатто жуда арзимас гоя бўлиб қолади. Биз эса айнан шу севишга ноқобилмиз. Шуни тан олайлик, ҳаким. Шунга қодир бўлмагунимизча кутайлик ва башарти бунга қурбимиз етмаса, ўзимизни қаҳрамон кўрсатмай, умумий озодликкача чидаб берайлик. Бундан нарёғига мен ўтмоқчи эмасман.

Риэ курсидан турди, унинг юзи бирдан ҳоргин тус олди.

— Сиз ҳақсиз, Рамбер, тамом ҳақсиз, ўзим ҳам шуниadolatли ва яхши деб ҳисоблайманми, дунёдаги энг зўр нарса эвазига ҳам сизни қилаётган ишингиздан қайтармайман. Лекин сизга шу нарсани айтиб қўйишга бурчлиман: бу ерда, моҳиятини олсак, гап қаҳрамонликда эмас. Бу қаҳрамонлик эмас, оддий ҳалоллик. Балки бу гап сизга эриш туюлар, лекин вабога қарши битта қурол бор — бу бўлса, ҳалоллик.

— Ҳалолликнинг ўзи нима? — деди Рамбер тамомила бошқача, жиддий оҳангда.

— Умуман унинг ўзи нима, буни мен ҳам билмайман. Лекин ўзимга келсак, биламан: ҳалол бўлиш — ўз ишини бажариш дегани.

— Мен эса ишим нималигини ҳам билолмайман,— деб қаҳрли шивирлади Рамбер.— Эҳтимол, севгини танлашимида ноҳақдирман.

Риэ унга ўгирилди.

— Бунақа ўйга борманг,— деди у куч билан,— сиз ҳақсиз!

Рамбер уларга ўйчил нигоҳ ташлади:

— Менингча, иккалангиз ҳам ҳозирги шароитда ҳеч нарсангизни йўқотмайсиз. Хайрли ишлар томонида бўлиш осон.

Риэ шаробни қолдирмай сипқарди.

— Кетдик,— деди у Тарруга,— ҳали ишимиз кўп.

У хонадан биринчи чиқди.

Тарру унга остонаяча эргашиб борди-да, лекин эслаб қолди шекилли, мухбирга қайрилди ва:

— А, сиз унинг хотини бу ердан юзларча чақирим узоқда, санаторийда ётганини биласизми? — деди.

Рамбер ҳайрон бўлиб қўлларини керди, лекин Тарру хонадан чиқиб кетган эди.

Эрталаб саҳарда Рамбер ҳакимга сим қоқди:

— Шаҳардан чиқиш имкони келгунча сиз билан бирга ишласам, йўқ демайсизми?

Симларнинг у томони жим турди, кейин:

— Албатта, Рамбер. Раҳмат сизга.

Учинчи бўлим

Шу тариқа вабо тутқунлари узоқ-узоқ ҳафталар бадалида ўз билғанларича ва бақадриҳол олишиб келдилар. Улар орасида айримлар, масалан Рамберга ўхшаганлари, ўзларини эркин одамдай тутиб, бизга танлаш ҳуқуқи берилган деб юрганига юқорида ишонч ҳосил қилган эдик. Бироқ айни шу пайтга келиб, август ўрталарида вабо ҳаммани, ҳаммасини маҳв қилди, деб барадла айтса бўларди. Энди алоҳида, шахсий бир тақдир йўқ, фақат умумжамоа тарихимиз, аниқроги, вабонинг ўзи ва у ҳаммага сингдириб юборган туйғуларгина қолган эди. Ҳозирги пайтда энг муҳими айрилиқ, қатағон ва ундан келиб чиқадиган оқибатларгина — қўрқинч ва алам тугёни бўлиб қолди. Мана, шунинг учун ҳам ҳикоячи айни шу пайт, жазира ва эпидемия авжга минган паллада, жилла қурса, умум нарсаларни баён этиш ва мисол тариқасида тирик қолган ҳамтабааларнинг қаҳр-ғазабини, ўликларни кўмиш ва айро тушган ошиқ-маъшуқларнинг азоб-уқубатларини келтириб ўтишни мақбул тонади.

Худди шу йили, ёз ўрталарида шамол туриб берди ва вабо теккан шаҳарда бир неча кун тинимсиз изғиди. Оранликларда шамолни сўймасликка барча асослар бор: шаҳар қад тиклаган супатогда шамол ҳеч қандай тўсиққа учрамайди, бир ташланган кўйи худди телбадай ёпирилиб, шаҳар сарҳадидан ўтиб кетаверади. Оранга бир томчи ҳам ёғин тушмади, ойлар бадалида қургоқчиликдан кейин шамолда тарс-тарс кўчадиган кулранг пўстлоқ билан қонланди шаҳар. Шамол тобора сийраклаб бораётган ўткинчилар оёғига учиб келиб ёпишадиган парча-пурча қоғозу тўзонни осмонга тўзгитади. Мухтоҷлик уйларидан кўчага ҳайдаган ўша озчилик ҳам оғизларини қўл ёки дастрўмол билан паналаб, салкам икки букилганча илдам югуради. Энди кечқуруилари кўчаларда, эҳтимол умрининг охирги кунини чўзиб қолишга интилиб, ўзини тўдага урган оломон йўқ, энди фақат уйини кўзлаётган ё қаъвахонага бирров

кириб ўтишга ошиқаётган кичик-кичик гурухларгина учар, ҳафта давомида қоронгилик эрта тушадиган оқшомлар шаҳар буткул ҳувиллаб қолар, фақат шамолгина деворларга суйкалиб, чўзиқ ва шикоятомуз увиллаб ётар эди. Бу ёқдан кўринмайдиган нотинч дengиздан шўр ва сувўтлар ҳиди келади. Ва бизнинг дengиз нафасига тўйинган, чангда уннишиб, шамол чинқириқларидан гувиллаб ётган саҳрои шаҳrimiz худо қаргаган оролдек инграр эди.

Шу пайтгача вабо марказга тегмай, балки аҳолиси кўп, турмуши ноҷорроқ маҳаллаларга қирғин солар эди. Лекин у туйқус бир сакраб, кибор маҳаллаларга бақамти келди ва бу ерларда танда қуриб олди. Бунда яшаётганлар инфекция уругини шамол олиб келяпти, деб ишондилар. «Ҳамма қартани чийлаб ташлади», деб нолиди меҳмонхона мудири. Лекин, нима бўлмасин, марказий маҳаллалардагилар навбат ўзларига ҳам келганини бўйинга олдилар, чунки энди кечалари «тез ёрдам» машиналарининг узуқ-юлуқ гудоклари вабонинг мунгли ва лоқайд чорловини шундоқ деразалари тагига бот-бот итқитиб ўтар эди.

Кимдир ҳатто вабо айниқса кучайган бир неча маҳаллани ўров қилиш, одамларни фақат хизмат юзасидангина четга чиқариш фикригача борди. Ўровга тушганлар, табиийки, бу чорани айнан ўзларига қарши қилинган, деб ҳисобладилар; ҳар қалай, улар зиддият таъсирида бошқа маҳаллалар аҳлини эркин деб ўйлардилар. Эркинлари эса, ўз навбатида, оғир дақиқаларда бизга қараганда бошқаларнинг эркинлиги чекланган деган хаёлдан таскин топдилар. «Улар қамалиб ўтирибди-ку» — мана, айни шу жумлада биз етишимиз мумкин бўлган ягона умид ўз ифодасини топган эди.

Тахминан шу пайтларга келиб ёнгин силсиласи бошланди, айниқса Ораннинг гарбий дарвозаси томондаги исловот маҳаллаларда авжга чиқди. Тергов кўп ҳолларда бу ишни карантиндан чиқиб келган, йўқотиш ва фожиалар ақлу ҳушидан айирган одамлар қилганини аниқлади, улар олов билан вабо ҳам куйиб кетади деган хаёлда, ўз уйларини ёқиб юборар эдилар. Хусусан шамол заптига олган мавсумда бутун-бутун маҳаллаларга жиддий хавф солиб, тобора авжга минаётган ўт қўйиш телбалигига қарши машаққатли кураш олиб боришга тўгри келди. Шаҳар ҳокимияти буйруги билан ўтказилаётган дезинфекция касал юқтириш хавфини батамом

йўқотади, деган кўнлаб, афсуски, бефойда тушунтиришлардан кейин айбизз айбдор ўт қўювчиларга нисбатан янада қаттиқроқ чора қўллашга тўғри келди. Шубҳа йўқки, бу савдоиларни турмага тушиш фикри эмас, балки бутун шаҳар ахли учун умумий бир тушунча — қамоққа ҳукм қилинган одам шу билан ўлимга ҳам ҳукм бўлади, чунки шаҳар турмасида ўлим миқдори ақл бовар қилмайдиган даражага чиқиб кетган, деган тасаввур қўрқитар эди. Албатта бу ишончга ул-бул асослар ҳам бор. Тушунарли сабабларга кўра, вабо айниқса кўнимкамалар кучи ёки зарурат юзасидан тўда-тўда бўлиб яшайдиганлар, яъни аскарлар, роҳиблар ва маҳбуслар орасида қутураётган эди. Зоро, айрим маҳбуслар ҳолилатилган бўлсалар-да, қамоқ, бари бир, ўзига хос жамоа, буни исботлаш қийин эмас — шаҳримиз турмаларидағи эпидемияга товонни маҳбуслар билан барабаравар тўлар эди. Вабонинг ўз нуқтаи назарича, унинг музаффар нуқтаи назарича, қамоқхона бошлигидан охирги маҳбусгача баравар ўлимга маҳкум ва эҳтимол, бандиҳонада узоқ-узоқ йиллардан бери биринчи марта ҳақиқий адолат қарор топган эди.

Шаҳар ҳокимиятининг хизмат бурчини бажараётгандага ҳалок бўлган соқчиларни тақдирлаш орқали бу ялпи тенгликка мансаб погонасига оид тафовут киритишга уринишидан ҳам наф бўлмади. Шаҳар қамал ҳолатида деб эълон этилгани учун, маълум нуқтаи назардан, мазкур соқчилар ҳарбий хизматда ҳисобланар, бинобарин, ўлимдан сўнг ҳарбий нишон билан тақдирланар эди. Маҳбуслар бу аҳволга индамай кўнган бўлсалар-да, ҳарбий ҳокимият бошқача қаради, ва етарлича асослаш билан бу тадбир оранликлар тасаввурида номақбул чалкашлиқ туғдиришини баён қилди. Ҳарбий ҳокимиятнинг илтимоси инобатга олинди ва вабодан ўлган соқчиларни эпидемияга қарши кураш учун нишони билан тақдирлаш маъқулроқ, деган фикрга келинди. Лекин бўлар иш бўлган — биринчи бўлиб ўлиб кетган соқчилардан ҳарбий нишонларни тортиб олишга энди имкон қолмаган, аммо ҳарбийлар ўз нуқтаи назарларидан воз кечмаган эдилар. Бошқа томондан, эпидемияга қарши кураш учун нишонида жиддий нуқсон бор: у ҳарбий нишон билан тақдирланишдек чуқур маънавий таъсир кўрсатмайди, вабо мавсумида унга қарши курашгани учун нишон олиш — шунчаки жўн бир иш. Хуллас, ҳамма норози эди.

Устига устак, қамоқхона бошлиқлари диний арбоблар, айниқса, ҳарбий ҳокимиятдек иш кўролмайдилар. Шаҳардаги икки монастир роҳиблари ҳақиқатан ҳам художўй оиласларга вақтинча кўчирилди. Худди шундай, имкон туғилиши биланоқ аскарларни кичик-кичик бўлинмаларга тизиб, казармалардан чиқардилар ва мактаблар ёки бошқа жамоат биноларига жойлаштирудилар. Аслини олганда, эпидемия шаҳримиз ахолисини худди қамал пайтларида гидек жиселаштириши лозим эди, аммо амалда анъанавий ҳамжиҳатликни парчалаб, одамларни яна ёлғизлиқка дучор қилди. Буларнинг ҳаммаси саросарликка олиб келди.

Биз агар, бу аҳвол ва унга қўшимча бўлган қаттиқ шамол айрим каллаларда ёнгин ўтини алангалатиб юборди, десак хато қилмаймиз. Шаҳар дарвозалари яна бир неча бор босқинга учради, бу гал ҳатто ҳужумчиларнинг чоғроққина тўдаларида қурол ҳам бор эди. Икки ёқдан ҳам ўт очилди, яраланганлар бўлди ва бир неча киши озодликка қочиб ўтди. Бироқ посбонлик кучайтирилди ва кўп ўтмай ёриб ўтишга уриниш барҳам топди. Лекин шунинг ўзи ҳам шаҳарда исён бўрони қўпишига туртки берди, оқибатда гоҳ у ер-гоҳ бу ерда галаёнли томошалар кўрсатилди. Одамлар ёнгинга учраган ёки санитария мулоҳазалари билан бекланган уйларни талон қилишга тушдилар. Очигини айтганда, бу олдиндан ўйланган режа билан қилинди, деб бўлмайди. Кўп ҳолларда одамлар, хусусан кўпчилик ўртасида баобрў одамлар кутилмаган вазиятда шу замоно таассуб туғдиралиган номақбул ҳаракатлар қиласдилар. Масалан, кулфатда эс-хушидан айрилган уй соҳибининг кўзи ўнгида ўзини тўппа-тўғри алангага урган савдоийилар ҳам учради. Соҳиби хонадоннинг айни шундай қотиб туриши бекорчи томошабинларнинг бошловчилар ибратига эргашишига сабаб бўлар ва шунда фақат ёнгин акси товланаётган қоронги кўчада ҳар томонга изғиётган, елкасидаги курси ёки кийим-кечак бўғчалари залвори остида буқчайган, ёнгиннинг охирги яллиғида таниб бўлмас даражада бузук иршайган аллақандай шарналарни кўриш мумкин эди. Худди шунаقا можаролар сабаб, шаҳар ҳокимиятини вабо ҳолатини қамал ҳолатига тенглаштириш ва шунга мувофиқ чоралар қўллашга мажбур қилди. Икки талончи отилди, аммо бу жазо бошқаларга қанча таъсир кўрсатгани даргумон, чунки шунча ўлим ичиди бу билингани ҳам йўқ —

денгиздан бир томчи, холос. Ҳамтабааларимизни бе-истисно ҳушёр тортирган ягона чора, афтидан, ко-мендантлик соати ўрнатилиши бўлди. Соат ўн бирдан кейин зулмат босган шахримиз байни тошдек қотганга ўхшаб қолди.

Ойдин осмон тагида у ўзининг оқиш деворлари ва ҳеч бир жойда дарахтларнинг гунгурт соялари кесмаган равон кўчаларини кўз-кўз қилар, сукунатга на ўткинчиларнинг қадам товуши, на итлар вовуллаши раҳна солар эди. Бундай кечаларда тилсиз шаҳар салобатли, ўлик кубларнинг оддий йигиндисига айланар, булар орасида инсон авлоди раҳнамоларининг унсиз, аллақачон унутилган ҳайкаллари ёки бу дунёning тунчга муҳрланган собиқ улуғлари ўзларининг металл ёки тошдан ясалган сиймо-ниқоблари билан бир вақтлар одам бўлганинг қиёфаси-ни тиклашга уринар эди. Бу ўртамиёна маъбудлар августнинг қуюқ осмони тагида, кимсасиз чорраҳаларда кўркли бўлиб турар, бу ҳиссиз тўнкалар биз ҳаммамиз галалашиб банди тушган тургунлик салтанатини, кам деганда, унинг сўнгги қиёфаси — вабо, тош ва зулумот, ва ниҳоят, мана, инсоннинг тириклик овозини ў chirган мақбара тимсолини ўзида мужассам қилар эди.

Аммо зулумот яна кўнгилларни ҳам босган, ҳамтабааларимизга амалга киритилган дағн маросими ҳақидаги уйдирма ҳам, ҳақиқат ҳам айтарли бир далда бўлиши даргумон эди. Модомики, ҳикоячи хоҳласа ҳам, хоҳла-маса ҳам, жанозалар ҳақида ганиришга мажбурми, бинобарин, олдиндан кечирим сўраб қўйишга тайёрлигини билдиради, лекин унинг ўзини оқлаши шундаки, бу давр бадалида жанозалар бўлиб турди, у ҳам бошқа ҳамтабааларимиз қатори дағнларда қатнашишга мажбур эди. Нима бўлгандা ҳам, у бунаقا маросимларга сира ишқибоз эмас, аксинча, тириклар жамоасини, мисол учун, қумлоқни, денгизда чўмилишни устун қўяди. Аммо денгизда чўмилиш қатагон, тириклар жамоаси эса эртаю кеч ўзларини ўликлар жамоаси суриб чиқаришидан қўрқувда. Воқелик шундай. Албатта, қўзни чирт юмид, уни нари ҳайдашига уриниб қўриш мумкин, аммо воқелик ақл бовар қилмайдиган куч-қудратга эга ва у, охир-оқибат, тантана қиласи. Мана, ўзингиз айтинг, дағн маросимини, агар худди шу куни сиз севган одамлар кўмиладиган бўлса, нари суриб бўлмайди-ку.

Мана, шундай қилиб, дағн маросимининг энг муҳим аломати аввалбошда тезлик эди. Барча расмиятчиликлар

соддалаштирилди, азадорлик урфлари бор ҳолида бекор қилинди. Беморлар уйида, яқинларининг кўзи олдида жон таслим қилмайди, анъана бўйича майитнинг бошида бедор тонг оттиришлар таъкиқланди, дейлик, кечга бориб узилган ўлиқ тунда буткул ёлғиз ётади, эрталаб ўлганларини эса тезроқ тупроқка беришга ошиқадилар. Оиласига, табиийки, хабар етказилади, аммо кўп ҳолларда марҳумга хеш-яқинларнинг шаҳарда юриши чекланган, чунки касал билан алоқада бўлганлари боис карантинда ётган чиқади. Марҳум қариндошларидан бўлак яшаган тақдирда, улар кўрсатилган вақтда, яъни жасад ювилиб, айни қабристонга жўнатилаётганда келадилар.

Фараз қилайликки, бундай маросим Риэ ҳакимга қарашли ёрдамчи лазаретда бўлаётир. Мактабга кирадиган эшик асосий бинонинг орқасида. Эшиги долонга қараган катта хўжалик иморатида тобут сақланади. Марҳумнинг оиласи долондаёқ қопқоги аллақачон қоқилган тобутни кўради. Шу заҳотиёқ маросимнинг асосий қисмига кўчилади, яъни оила бошлигига қўл қўйиш учун керакли қоғозлар тутқазилади. Кейин тобут ёниқ автомобилга ё бўлмаса маҳсус жиҳозланган «тез ёрдам» машинасига олинади. Қариндошлар ҳозирча бекор қилинмай турган таксига ўтирадилар ва бор издиҳом чекка кўчалар бўйлаб қабристонга от қўяди. Шаҳар дарвозасида издиҳомни миршаб тўхтатади, ҳамтабааларимиз айтгандай, «охирги осойишта маскан»-га шусиз йўл бекилган расмий рухсатномага шипиллатиб муҳр босилади, машиналар ўтказилади, улар кўпсонли ўралар қазилган ва юқ келишини кутаётган чорбурчак майдон ёнига келиб тўхтайди. Кашиш марҳумга пешвоз чиқади, чунки черковда жаноза ўқиш маън этилган. Оят ўқиш баробарида тобут машинадан тортиб олинади, арқон билан боғланади, суриб келинади, ўрага сирғалиб тушаётуб ерга гурс урилади; кашиш бухўрдонни елпийди ва, мана, илк тушган кесаклар тобутни дўмбира қила бошлайди. Ёпиқмошин ўша заҳоти жўнайди, чунки дезинфекциядан ўтиши керак; белкураклардан тушаётган тупроқ уюмлари тобора бўғиқроқ товуш беради, қариндошлар эса бу найти машиналарга жойлашган, чорак соатдан кейин эса уйларига етган бўлдилар.

Ҳаммаси шу тариқа катта тезлик ва озгини таваккал билан содир бўлади. Ва албатта, эпидемиянинг бошларида, ҳар қалай, қариндош-уруг, табиий туйгудан келиб чиқиб, хақоратланган бўлдилар. Аммо вабо найти

бунақа туйғу-мулоҳазалар инобатга ўтмайди: ҳаммаси ишнинг фойдасига қурбон қилинади. Дарвоҳе, бу тахлит амалиёт аввалига аҳли шаҳарнинг кўнглига оғир ботди, зеро, обрў-эътибор билан дағн этилиш истаги биз ўйлагандан қўра чуқурроқ томир отган, кўп ўтмай, баҳтимизга, озиқ-овқат танқислиги бошланиб, одамлар бошқа муҳимроқ ташвишларга ўралашиб қолдилар... Соатлаб навбат пойлаш, ейиши хоҳласанг бажаришинг шарт бўлган хилма-хил юмушу турли-туман расмиятчиликлар бизни шундай ютиб юбордики, ён-веримиздаги одамлар қандай ўлянти, қазо етса, ўзимиз қандай ўламиз — буларни ўйлашга вақт қолмади. Шу тариқа, асли ёмонлик санаалган моддий қийинчиликлар, нечогли ғалати бўлмасин, яхшиликка айланди. Агар, кўргани миздай, эпидемия бу қадар қулоч отмаганда, ҳаммаси яхшиликка олиб келар эди.

Зеро, тобут камёб, кафандикка мато топилмайди, қабристонда жой қолмаган. Нимадир қилмаса бўлмай қолди. Осон йўли — яна ишнинг фойдасини кўзлаб — алоҳида-алоҳида дағнларни қўшиб битта қилиш, шундай зарурат тугилган эканми, гўристон билан лазарет ўртасида қатновни кўпайтириш эди. Мисол учун, Риэ ҳаким бошқарадиган лазаретнинг ихтиёрида бу пайти тобутдан бор-йўғи бешта қолган. Улар тўлгандан кейин битта машинага ортилади. Қабристонда тобутлар бўшатилади, занглаған темир тусиға кирган мурдалар замбилига олинади ва маҳсус жиҳозланган саройга қўйилади. Кейин тобутлар дезинфекция қоришмасида ювилиб яна лазаретга қайтарилади; бутун операция қанча лозим бўлса, шунча тақрорланади. Иш шу қадар намунали йўлга қўйилган эдик, ҳатто волий ҳам бир неча марта бундан қониқиши изҳор этди. У ҳатто Риэга вабо ҳақида ёзилган қадимий солномаларда тўда-тўда ўликларни оддий араваларга солиб кетаётган занжиларнинг сувратларини кўргани, бизда дағн ташкилотчилиги ундан мукаммалроқ эканини айтди.

— Тўғри,— деб уни қувватлади Риэ,— дағн ўшандай, аммо биз яна ҳужжат ҳам тўлдирамиз. Тараққиёт аён қўриниб турибди.

Маъмуриятнинг бу соҳадаги муваффақиятларига қарамай, волийлик жанозада қариндош-уруғлар қатнашишини таъқиқлашга мажбур бўлди, чунки вақт ўтиши билан дағн маросими ярашмаган расмиятчиликка айланниб қолди. Қариндошларга фақат қабристон дарво-

засигача кузатишга, шунда ҳам норасмий рухсат берилди. Бу ҳам ўзгартиришлар дағн маросимининг асосан якуний қисмига тегишли бўлганидан эди. Қабристоннинг у чекка-сида бутазор бўлиб, ҳалигача бўш ётган майдонда иккита чуқур зовур кавланган. Уларнинг бири эрқакларга, иккинчиси хотинларга мўлжалланган эди. Маъмурият мазкур масалада ҳали ахлоқ-одоб қоидаларини ушлашга интилаётган эди, фақат вақт ўтиши билан, вазият тақозосига бўйсуниб, одоб сақлашнинг сўнгги уринишидан воз кечишга тўғри келди ва майитларни эрқагу аёлига қарамай, бокиралик ташвишини чекиб ўтирмай, аралашига тўда-тўда кўмишга ўтдилар. Бахтимизга, бу маҳшар талотўпи фожианинг охирги босқичларигагина хос манзара эди. Сўз бораётган бу босқичда ҳали алоҳида зовурлар сақланган ва волийлик бу вазиятдан жуда фахр ҳам қиласади. Ҳар бир зовур тубида қалин тўшалган оҳак вақирлаб-пишиллаб ётади. Ҳар бир зовур лабида тоза ҳаво таъсирида сирти пуфак-пуфак шишган худди шундай оҳак уюмлаб қўйилган. Қатнов тўхтагандан кейин, замбиллар саройдан олиб чиқилиб, ёнма-ён терилади, сўнгра шир ялангоч, қарийб чангак қотган мурдалар бир-бирига манжаштирилиб зовурга тахланади ва шу заҳоти уларнинг устига янги оҳак қўйилиб, сўнгра бўлажак меҳмонларга жой қолдириш учун, хийла юпқа тупроқ тўшалади. Эртаси куни қавм-қариндошларни чақирилиб, рўйхат дафтарига имзо чекиш тавсия этиладики, бу одамлар билан, айтайлик, итлар ўртасидаги доим текширса бўладиган мавжуд тафовутларни бўрттириб туради.

Бу операцияларнинг ҳаммасига ходимлар керак ва ҳар куни уларга етишмовчилик хавфи пайдо бўлар эди. Санитар ва гўрковларнинг аксарияти, аввалбошда мутахассислари, кейинроқ четдан олингандари ҳам вабодан ўлди. Ҳар қанча эҳтиёт чораси кўрилмасин, мараз ўз улушини олмай қўймасди. Лекин яхшилаб ўйлаб кўрилса, ҳайрон қоларли жойи шуки, эпидемия пайтида бу ишга талабгорлар топилиб турди. Оғир бухрон даври касаллик кўрсатгичлари авжга кўтарилишдан сал олдин бошланди ва бунда Риэ ҳакимнинг хавотири жуда ўринли эди. Малакали ишларда ҳам, ҳакимнинг ўзи айтгандай, қора ишларда ҳам одам етишмас эди. Лекин вабо шаҳарга худди ўз уйидек жойлашиб олгандан кейин, унинг қуюшқондан чиқиши ҳам, охир-оқибат, фойда бўлди — эпидемия оқибатида Ораннинг иқтисоди пата-

рот топди, бу эса, табиийки, ишсизлар сонини кўпайтириди. Кўп ҳолларда мутахассислар сафини бутунлаш иложи топилмас, аммо булари қора ишга ярайверар эди. Ва чиндан ҳам, айни шу кунлари қашшоқлик қўрқувдан устун чиқди, бунинг устига маош ҳам меҳнатнинг нечогли хавфли эканига қараб тўланар эди. Санитария хизматининг қўлида иш кутаётганлар ёзилган рўйхат бор, жой бўшаши билан навбатнинг бошида турганларга хабар қилинар, улар агар бу пайти тириклар рўйхатидан ўчмаган бўлсалар, лаббай деб етиб келадилар. Шунинг учун маълум муддатга ё бир умрга кесилган маҳбусларни қора ишга қўйиш масаласида узоқ иккапланган волий бу сўнгги чорани қўлламасликнинг уддасидаи чиқди. У ишсизлар ҳали ҳам бор ва яна бўлар эканми, бемалол кутиш мумкин деб ҳисоблади.

Ёмонми, яхшими, лекин август ойи охирларигача ҳамтабааларимиз сўнгги масканларига жуда ҳамма расм-руsumи билан бўлмаса-да, ҳар қалай, намунали тартиб мухитида йўл олдилар, ҳокимиятнинг, шу тариқа, ўз бурчини бажараётганидан кўнгли тўқ эди. Лекин шу ўринда воқеалардан илгарила, дафнга бош-қош хизматнинг қанақа бекитиқча тадбирлар қўллашига мажбур бўлганини ҳам айтиб ўтиш жоиздир. Августдан бошлаб, эпидемиянинг ўша қулоч ёйишида қурбонлар миқдори ери чогроқ қабристонимизнинг имкониятидан ошиб кетди. Анча жойдаги панжара олиниб, ёндош ерлар ҳам ўликлар ихтиёрига ўтган бўлса-да, зудлик билан бошқа чоралар қидиришга тўғри келди. Бошида қўмишни кечалари ўтказишга қарор қилинди, бу ходимларни ортиқча кўнгилчанликдан халос қилди — машиналарни лиқ тўлгунча юклаш мумкин эди. Ҳамشاҳарларимиздан таъкиқка қарамай шаҳар канорасида ушланиб қолган (ё хизмат юзасидан шаҳарда юрган) айримлари оқقا бўялган узун-узун машиналарнинг учиб ўтаётгани ва уларнинг бўғиқ чинқириги зимиston-қора лаҳм кўчаларда акс-садо бераётганига бот-бот гувоҳ бўлиб турардилар. Ҳали ерга тушган зарбидан силкинаётган мурдаларнинг юзига сараган оҳак қуйқалари ёйилиб боради; тупроқ бу барча исм-шарифсизларни ёради ва энди имкон қадар чуқурроқ қазилаётган зовурлар мангуга ютиб юборади.

Бироқ, сал вақт ўтгач, янги йўллар ахтариш ва янги мэрраларни забт этишга тўғри келди. Волийлик буйруғи билан қўҳна қабрлар безовта қилинди, буларнинг

олдинги эгалари суяги печга солинди. Вақти етиб, вабодан ўлганлар мурдалари ҳам қўйдирила бошлади. Шаҳар шарқидаги дарвоза тишидаги ахлат ёқиладиган печ ҳам шунга мослаштирилди. Посбонлик нарироқса сурилди, мэриянинг қандайдир ходими илгари денгиз тепасида, тоғ йўлидан қатнаган, ҳозир эса бекор турган трамвайларни ўлик ташишга ишлатишни маслаҳат бериб, маъмурият юмушини анча енгиллаштириди. Шу мақсадда моторли ва тиркама вагонларнинг ўриндиқлари ёчиб олинди ва трамвайлар ахлат ёқиши бекатигача қўйилди, шу билан бу ер сўнгги бекат ҳам бўлиб қолди.

Эз охирлари, кузги жалалар айни заптига олган кезларда денгиз юқорисида йўловчизиз, ўз-ўзича жингирлаб, қалдираб кетаётган трамвайларнинг даҳшатли карвонини қарийб ҳар куни кўриш мумкин эди. Аҳли шаҳар, ахир-оқибат, нима гаплигини билиб қолди. Посбонлар карнизга яқинлашишни таъқиқлашига қарамай, бари бир, айрим-айрим тўдалар пойини тўлқин юваётган газаларга бот-бот тирмашиб, ўтиб кетаётган вагон тиркамаларига гуллар отишга улгурниб қолар эди. Ўша ёз кечалари ўлик ва гул юклangan трамвайларнинг жингиралиши бизгача эпитилиб туради.

Эрталаблари эса, хусусан дастлабки пайтлари шаҳар шарқидаги маҳаллаларни кўнгилни айнитадиган қуюқ тутун босади. Ҳакимларнинг яқдил таъқидлашларича, бу ис, майли, нечоғли беҳзуур қилмасин, мутлақо заарсиз эди. Аммо мазкур маҳаллалар аҳли яшаб турган жойидан кўчамиз деб туриб олди, зеро, улар вабо устимизга осмондан тушяпти, деб ишонардилар; шу боис мураккаб тутунқайтаргич тизимини тиклашга тўғри келди ва одамлар шундан кейингина тинчландилар. Фақат қаттиқ шамол турган кунлари шарқдан келаётган бадбўй тўлқин энди янги тартибда яшаётганимизни ва вабо алангаси ўз улушкини ямлаб турганини эслатар эди.

Вабонинг авж пайтидаги оқибатлари шундай эди. Бахтимизга эпидемия барқарорлашди, бўлмаса, шахримиз казоларининг топқирлиги, волийликнинг буйруқ чиқариш борасида ихтирочилиги ва печларнинг қўйдириш имконияти ҳам, ўйлаймизки, адо бўлаёзган эди. Риэ чорасизлик исканжасида янги-янги лойиҳалар ўйлаб топилаётгани, масалан, кимдир ўликларни денгизга ташлашни таклиф этганини эшилди ва ҳакимнинг шундоқ кўз ўнгига ўликларни кўм-кўк сувда қайнатаётган ваҳшатли кўпик гавдаланди. У яна агар ўликлар сони шу

миқдор ортиб борса, ҳар қандай бекаму кўст ташкилот ожизлик қилиб қолишини, одамлар галалаб ўлиши, волийликнинг ҳар қанча уддабуронлигига қарамай, ўликлар кўчаларда ириб ётишини, майдон ва хиёбонларда ўлаётган одамлар ўз-ўзича тушунарли баҳиллик ва маънисиз умид илинжида тирикларга осилиб олишини ҳали бутун шаҳар кўришини ҳам яхши билар эди.

Нима бўлмасин, айни шу воқелик ёки таҳлика ҳамтабааларимиз кўнглидаги қувғинлик ва жудолик ҳиссини қувватлаб турарди. Шу нуқтаи назардан, ҳикоячининг ўз солномасини керагича жозибадор саҳифалар билан зийнатламагани, масалан, бардамлик-гайрат уфуриб турадиган қаҳрамон образи ёки қадимий солномалардагидек фавқулодда ҳатти-ҳаракатларни тасвирламагани ўқинчлидир — буни унинг ўзи ҳам яхши тушунади. Зоро, фожиадан ҳам жозибасизроқ манзаранинг ўзи йўқ, энг буюк ҳалокатлар ҳам ўзининг чўзилиши билан зерикарли. Даҳшатли вабо кунларидан тирик чиққан одамлар хотирасида бу кунлар баҳайбат ва мудҳиш ёнгин тимсолида эмас, кўпроқ бир жойда туриб олиб, ҳаммани тагида тоғтаб-янчайтган ниҳоясиз бир депсиниш бўлиб гавдаланади.

Йўқ, аввалбошда Риэ ҳакимнинг хаёлидан кетмаган таъсирчан манзараларга вабонинг сира алоқаси йўқ. Илгари вабо аллақандай эҳтиёткор, жуда батартиб ишлайдиган маъмурий механизм эди. Ҳикоячи, қавсга олиб айтсак, ҳақиқатга қарши бориш, муҳими — ўзига қарши боришдан қочиб, энг аввало холисликка интилди. Агар баён қилишдаги ибтидоий бoggаниш талабларига буйсунганини айтмасак, ҳикоячи услубий гўзаллик учун ҳеч нарсани қурбон қилмади. Ва айни шу холислик ҳозир унга мазкур даврнинг ҳамманинг бошига тушган энг буюк ва энг чўнг уқубати — айрилиқ бўлганини айтиши буюрса, агар вабонинг бу босқичини чин юракдан тўла тасвирлаш зарур бўлса, унда бу уқубатларнинг бошдаги жўшқинлиги йўқолганини ҳам, барি бир, яширмасликка тўғри келади.

Ҳамтабааларимизнинг, ишқилиб, бу фожиадан ҳаммадан ортиқ азоб чекканларини оладиган бўлсак, улар ўз ахволларига кўникиб қолмадиларми? Бор ишонч билан шундай деб тасдиқлаш адолатдан бўлмас. Улар энг аввало ўз тасавурларининг вужудсизлигидан нафақат жисмоний, балки маънавий ҳам азобландилар, деб айтсак, янада аниқроқ чиқади. Эпидемиянинг бошларида улар

яқиндагина айро тушган ва энди соғинтираётган вужуд тасаввурларида аниқ-таниқ гавдаланар эди. Аммо улар суюкли қиёфа, таниш қулги, кейинчалик баҳтли күн деб саналган у ёки бу санани аниқ хотирласалар-да, суюклиларининг олис ўлкаларда айни шу дақиқаларда нима қилаётганликларини тасаввурларига келтиришлари душвор эди. Умуман олганда, бу даврда уларнинг фақат хотираларигина ишлади, тасаввурлари кучдан қолди. Вабонинг иккинчи босқичида эса хотиралари ҳам хиралашиб кетди. Улар азизларининг юзини унутмадилар, асло, аммо бу юзнинг жисми, вужуди йўқ бўлиб қолди, бу эса, моҳияттан олганда, бари бир нарса ва улар бу чеҳрани кўнгилларининг тубидан ахтариб тополмай қолдилар. Эпидемиянинг биринчи ҳафталарида улар ўз мухаббатларининг бутун турфа хиллиги билан кўланкага қаратилганидан нолиб юрдилар, кейин эса кўланканинг баттарроқ вужудсизланишига, бунда хотирада авайлаб сақланган ҳамма нарса, ҳатто энг майда-чўйда товланишларигача учиб кетишига амин бўлдилар. Шундай қилиб, бу поёнсиз айрилиқ охиirlariga келганда, улар илгариги яқинликни ҳам, хоҳлаган дақиқада қўл тегизиб кўриш мумкин бўлган азиз вужуднинг ёнида илгари қандай яшаганларини ҳам кўз олдиларига келтиролмай қолдилар.

Агар масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, улар вабонинг жуда оддий ва шунинг учун жуда ҳаракатчан тартиботига қўшилиб кетдилар. Ҳеч биримизда улуғвор туйғулар сақланиб қолмади. Лекин ҳаммамиз бирдай туссиз туйғуларга чулғандик. «Ҳаммаси тезроқ охирига етса эди» — деб айтардилар ҳамтабааларимиз, чунки фожиа давридан умумий уқубатнинг охирини тилаш жуда табиий ва яна шунинг учунки, улар чиндан ҳам унинг тугашини истар эдилар. Аммо бу истакда илгариги ҳаяжон, илгариги гусса йўқ, унча ишонтирмайдиган, ҳали тушунилмаган асослар билан айтилар эди.

Ҳамтабааларимиз буйсундилар ёки, доим айтиладигандек, мослашдилар, чунки бошقا чора йўқ эди. Албатта, сиртдан қараганда, улар қайгу ва уқубатдан чўкиб қолган одамларга ўхшайдилар, аммо энди улар бу азобларнинг аввалбошдаги ўткирлигини сезмай қўйдилар. Дарвоҷе, Риэ ҳаким, масалан, асосий фожиа ҳам худди шу, умидсизликнинг ўзидан кўра, унга кўниши минг карра ёмонроқ, деб ҳисоблади. Илгари айрилиқда

яшаганлар тамом баҳтсиз эмас, улар тортган изтиробда, ҳозирга келиб ўчган бўлса-да, қанақадир бир шўъла бор эди. Энди эса уларни қаерда учратманг: чорраҳалардами, дўстлариникидами, қаҳвахоналардами, бари бир, лоқайд, хийла паришон, қарашлари шундай юракни сиқардики, гўё бутун шаҳар ялпи кутиш залига айланиб қолгандек. У ёки бу юмушга андармон юрганлар, ишни вабо маромида — батафсил ва ҳиссиз бажаардилар. Ҳамма камсуқум бўлиб қолган. Айрилиққа учраганлар жудо бўлган кишилари тўғрисида биринчи марта танишлари билан ҳеч қандай ўқинчсиз сухбат қурадиган, ўз айрилиқларини худди ўлим рақамларидек жўнгина баҳолайдиган бўлдилар. Ҳатто шу пайтгача ўз уқубатини умумий кулфатдан жаҳд билан алоҳида кўришга интиладиганлар ҳам энди ўзларини ҳамма қатори тутишга интиладиган бўлдилар. Хотира ва умиддан бенасиб бўлган улар ҳозирги замонга, бугунги кунга чуқур ботиб кетдилар. Очигини айтганда, уларнинг кўзига ҳамма нарса фақат бугунги бўлиб кўринарди. Шуни айтиш керакки, вабо ҳеч истисносиз ҳаммани севиш ва ҳатто дўстлашиш қобилиятидан ҳам маҳрум қилди. Зоро, муҳаббат бир қатра бўлса-да, келажакни талаб қиласи, биз учун эса фақат айни ҳозирги дақиқаларгина мавжуд эди, холос.

Турган гап, буларнинг ҳаммаси бир қадар бўрттирилган. Агар тўғри чиқса, жудоликка учраганларнинг ҳаммаси, гарчи янги аҳволларига буткул кўниккан бўлсалар-да, бу даражага ҳаммаси бирдай ва бир вақтнинг ўзида етиб келмаганларини айтиб қўяйлик, гоҳ-гоҳида кўнгилнинг ногаҳоний ёришиши, кутилмаган дақиқалар, руҳнинг очилишлари туйғуларни яна янгилаб, жонлантириб юборар эди. Уларга кундалик ташвишлардан чалғиб, худди вабо йўқдек режалар тузиб олишлари учун шундай дақиқалар сув билан ҳаводай зарур. Уларга сабаб-бесабаб ҳижрон ханжари бот-бот санчилиши зарур ва фарогатли ҳам эди. Ҳа, бошқалар ҳам айни кутилмаган қайта тугилиш палласини бошдан кечирав, жилла қурса, ҳафтанинг маълум кунлари, албатта, биринчи галда шанба оқшоми ва якшанбада серрайиб ўтиришдан воз кечар, чунки бу кунлар орадан кетган одам билан бўлган даврдаги ул-бул оиласиий маросимлар билан bogлиқ эди. Ёки, кечқурунлари кўнгилни чулғаган ғусса хотираларнинг қайтишига умид тугдирив қолар, дарвоҷе, бу умид доим ҳам ўзини оқлайвермас эди. Диндор католиклар ўз виждонини айбситиб сўроққа

тутадиган ўша оқшом соатлари бўшлиқдан бошқа ҳеч нарсани сўроққа тутолмайдиган маҳбус ёки қувгинди учун бениҳоя оғир соатлардир. Улар қай бир дақиқаларда жонланиб қоладилар, бироқ кейин яна ва яна ҳиссизлик ҳолатига қайтаверадилар, буткул вабога биқиниб оладилар.

Энг шахсий нарсадан воз кечиш нималигини китобхон англаб олгандир. Ўшанда эпидемиянинг ilk кунлари бошқалар заррача аҳамият бермайдиган майда-чуйда уларнинг нафсониятига тегар ва айни шу, улар учун шу қадар муҳим майда-чуйдалар йигиндиси туфайли ҳаётий тажриба тўплардилар ва энди, аксинча, уларни фақат бошқаларни қизиқтирган нарсаларгина банд қилган эди, улар энди умумий гоялар даврасида айланишади ва ҳатто муҳаббатнинг ўзи ҳам мавхум бир қиёфа касб этади. Улар ўзларини вабо қўлига шундай топшириб қўйдиларки, кўпинча, фақат у ҳадя этадиган уйқудан умидвор бўлиб, «Қора ўлатга ҳам майли, ишқилиб ҳаммаси тезроқ тугаса бас», деган фикрга бораётганларини билиб қолар эдилар. Аммо улар шусиз ҳам уйқуда, шу бутун узоқ бир давр амалда узоқ бир уйқу эди. Шаҳарни ярим муррок, тақдир кишанларидан ҳар замон-ҳар замонда, кўпинча тунлари, сиртдан битган кўринган яралари туйқус очилиб қолгандагина озод бўладиган уйқучилар эгаллаб олган. Зўрлаб уйго-тилганлари ҳам яллигланган лабларга аллақандай паришон лаб босар, худди чақмоқ шўъласидагидек, ёшарган таналари, у билан бирга ўз севгиларининг безовта сиймосини таниб қолардилар. Эрталаб эса яна улар фожиага, яъни мустарликка бўйинларини мўъмингина эгиб берар эдилар.

Аммо китобхон бу айрилиқ жафокашларининг кўриниши қандай эди, деб сўрайди. Э, жуда оддий, яъни — ҳеч қандай. Ёки, маъқул топсангиз, ҳаммага ўхшаган, ҳамма учун умумий бир тусда. Улар, бутун шаҳар сингари, болаларча бегамликда, гимир-гимир яшайдилар. Улар хўжакўрсин танқидий қарашни йўқотиб, шу билан хўжакўрсин совуққонликни эгаллаб олганилар. Масалан, энг калласи, ўткир деб айтса бўладиганлари ўзларини гүё бошқаларга таассуб қилган кўрсатиб, рўзнома ё радио-эшиттиришлардан эпидемиянинг тугаётганига умидбахш ишоралар излаётгандай тутиши, аллақандай бекорчи муҳбирнинг эснаб ўтириб эрмакқа ёзган лавҳасини ўқиб, кўкниорихаёл умидларга берилиши ёки, аксинча, ҳеч бир асоси йўқ қўрқинчда қолишини тез-тез кузатиш

мумкин. Бошқа пайтлари улар ўз пиволарини ичадилар, статистика жадвалларини тузишга ё эринадилар, ё унга жон-жаҳдлари билан ёпишадилар, ёки гардиш тинглайдилар ва фақат шу билангина бошқаларидан ажралиб турадилар. Бошқача айтганда, улар аллақачон фарқламай қўйиганлар. Вабо уларни баҳолашиб фикр-мулоҳазаларидан маҳрум қилган. Буни уларнинг кийим ва овқатни сифатига жилла шарво қилмай танлашларидан ҳам билса бўлади. Уларга бари бир бўлиб қолган эди.

Бу масалани якунлаш учун айрилиқ жафокашларининг бошда ўзларига ҳимоя вазифасини ўтаган ғалати имтиёздан маҳрум бўлганларини қўшиб қўйиш лозим. Улар севги худбинлиги ва у берадиган устунликдан айрилдилар. Лекин энди ахвол ойдинлашди, фожиа ҳаммага бирдай тегишили бўлди. Биз ҳаммамиз шаҳар дарвозаларида бўлаётган отишма тагида, ҳаётимиз мароми ва жанозамизни белгилаётган муҳрларнинг шипиллаб урилиши остида, ёнғин ва рўйхат қоғозлари, даҳшат ва расмиятчиликлар, иснодли, аммо барча қоидалари билан рўйхатга олинган ўлимлар орасида, тутуннинг мудҳиши ўрлаши ва «тез ёрдам»нинг лоқайд чинқириқлари ичидаги — биз ҳаммамиз ўзимиз англолмаган, кўнгилни зир титратадиган қайта тошишиш ва фарогатни кутган ҳолда қувғинликнинг аччиқ нонини баравар еб кўрдик. Албатта, севгимиз биз билан бирга эди, фақат уни ҳеч нарсага ишлатиб бўлмасди, у барчамизни оғир жабр-жафоси билан эзиз, мисоли жиноят ёки ҳукмикушдек, самарсиз, ялпайиб кўнглимизда ётарди. Севгимиз узундан-узоқ, келажаксиз тўзим ва қайсарона кутиш эди. Шу нуқтаи назардан, ҳамтабааларимиздан айримларининг ҳатти-ҳаракати шаҳримизнинг ҳамма томонидан келганларнинг озиқ-овқат дўконларида узундан-узоқ навбатга туришини эсга солади. Уларда ҳам, бу ерда ҳам поёни йўқ ва айни пайтда хаёлдан маҳрум мутелик ва чидам. Фақат бу туйғуни минг карра орттириш лозим, зеро бу ерда гап айрилиқ, ҳамма нарсани ғажишдан таш тортмайдиган бошқача бир очлик ҳақида бораёттир

Ҳар қалай, бирон киши бизнинг айрилиқ жафокашларимиз ўй-кайфиятларининг аниқ манзарасини кўрмоқчи бўлса, қўклиқдан маҳрум шаҳримизга қўнгган тилларанг-губор намозшомни ва шу пайти кўчаларда оқиб ўтаётган эркагу аёлларни осонгина кўз олдига келтириши мумкин. Зеро, нечоғли ғалати бўлмасин, лекин шаҳар нақлиёти ва автомобиллар йўқлиги боис,

шом пайтлари ҳали қуёш ялтиратаетган пешайвонларга илгаригидек гилдиракларнинг шигиллаши, темирнинг жингирлаши — шаҳарнинг одатий мусиқаси эмас, балки қадамларнинг бир текис ва адоқсиз шишиллаши, овозларнинг бўғиқ гувлаши, мингларча пошналарнинг самода шувиллаётган дарра маромида мотамсаро тўқиллаши, гирибонга хиппа ёпишадиган узлуксиз депсиниш астасекин бутун Оранни босган, ҳар оқшом-ҳар оқшомдан юрагимиздаги севгининг ўрнини эгаллаган сўқир қайсарликнинг аниқ ва маҳзун овозига айланиб кетган доимий товуш кўтарилиб туради.

Тўртинчи қисм

Вабо сентябр бадали ва октябрда шаҳарни илгаригидек тагида ззиб турди. Биз ҳали депсинишни тилга олганимиз учун, кўп юз мингларча одам бениҳоя чўзилган ҳафталар бўйи депсиниб турганини ҳам айтиб қўйиш жоиздир. Само гоҳо тумон, гоҳо жазира, гоҳида ёмгирили булутларини юбориб турди. Жанубдан учайтган қораялоқ ва чугурчуқларнинг унсиз галалари қаерларданdir жуда-жуда баландлаб, аммо жон-жаҳди билан шаҳримизни четлаб ўтар эди, мисоли, Панлю ҳазрат айтган ўша дарра, томлар устида шувиллаб айланадиган ўша ёғоч найза уларни Орандан узоқроқ учишга мажбур қилаётганга ўхшарди. Октябр бошларида қўйган жала қўчалар чангини топ-тоза қилиб юви. Бўғиқ, сира тинмайдиган депсинишни айтмаса, шу бутун давр бадалида айтарли ҳеч нарса содир бўлмади.

Фақат шу вақтга келиб Риэ ва унинг дўстларининг нечоғли толиққанлари билинди. Ва, чиндан ҳам, санитария дастаси аъзоларининг бу толиқишини енгишга чоғлари келмасди. Риэ ҳаким буни кузатиб, ўзи ва дўстларида аллақандай ғалати бефарқлик кучайиб бораётганини фаҳмлади. Шундай, мисол учун, илгари вабога тааллуқли барча янгиликларни жон қулоги билан тинглаган бу одамлар энди унга мутлақо қизиқмай қўйдилар. Рамбер — унга ўз меҳмонхоналаридаги карантинлардан бири вақтинча тоширилган — ўз ихтиёридагилар саногини кўзини юмиб айтади. У яна кутилмаганда касаллик аломатлари топилганларни олиб кетиш учун ташкил этилган ошигич ташиш тизимишининг майда-чуйда тафсилотларигача айта олиши мумкин. Карантинда ушла-

наётган одамларга эмдори таъсири ҳақидаги статистик маълумотлар унинг хотирасига мангу ўрнашиб қолгандек. Аммо у вабо олиб кетган қурбонларнинг кундалик рақамларини билишга ноқобил, у яна касаллик камайдими ё қўнайдими, бу ҳақда тасаввурга ҳам эга эмас. Яна ҳаммасига қарама-қарши ўлароқ, у шу яқин кунларда шаҳардан қочиш орзусида юради.

Бошқаларга, ўзини кечаю кундуз ишга багишлангарга келсак, улар газета ўқимайдилар, радио тингламайдилар. Агар уларга навбатдаги статистика маълумотларини айтишса, ўзларини жуда қизиқиб тинглаётгандек тутар, аслида эса бу маълумотларга паришон бефарқлик билан қарап әдилар — бу ҳолни биз жанговар заҳматдан ўта толиққан, фақат кундалик бурчни бажаришдагина руҳни чўқтирмасликка тиришадиган, энди ҳал қилувчи ҳужумга ҳам, тез орада сулҳ тузилишига ҳам ишонмай қўйган улуғ урушлар қатнашчиларида кузатишмиз мумкин.

Вабо даврида ниҳоятда муҳим ҳисоб-китобларни давом эттираётган Гран умум натижаларни айтиб беришга қодир эмас эди. Ҳали толиқишига тамом бўйин эгмаган Тарру, Рамбер ва Риэдан фарқли ўлароқ, Гран соғлиги билан мақтанолмас эди. У, ахир, мэриядаги вазифаси билан Риэга котиб лавозимини бирга бажаар ва яна кечалари ўзи учун тер тўқар эди. Шундан у батамом ҳолдан тойган, унга фақат икки-уч қарийб савдои орзу қувват берар, жумладан, эпидемия тугаши билан, кам деганда, бир ҳафта таътил олиб, ўзи айтгандай, «дўппини осмонга отишга» бағицлашга — бу борада ишлари олга силжиётган экан — мўлжал қилиб юради. Вақти-вақти билан меҳри товланиб, ўз Жаннаси тўғрисида Риэга узундан-узоқ гап сотар, ҳозир Жаннанинг қаердалиги ва рўзнома ўқиётган бўлса, уни ўйлаяптими, йўқми, тахминлашга тиришар эди. Айни шу Гран билан сухбатлашётган пайтлари Риэ ҳаким ўзи ҳам хотини ҳақида ажабтовур сийقا сўзларни тилга олаётганини сезиб қолди, илгарилари сира бунақа қилмасди. У хотинининг тинчлантирадиган телеграммаларига учча ишонмай, бевосита шифокиянинг бош ҳакимига телеграф йўллашга қарор қилди. Бош ҳакимдан касалнинг аҳволи ёмонлашгани ва айни чоқда касаллик ривожини тўхтатишга барча чоралар кўрилаётгани ҳақида жавоб хабар олди. Риэ бу хабарни ҳеч кимга билдиrmаган, буни нега Гранга айтганини фақат жуда қаттиқ чарчагани

билингина изоҳлаш мумкин эди. Бошда Гран ўз Жаннаси ҳақида эзмалик қилди, кейин Риэдан хотинини сўраб қолди, униси айтиб берди. «Биласизми,— деди Гран,— бизнинг замонда бунақа касалларни зўр даволашади». Риэ чиндан ҳам зўр даволашларига қўшилиб, фикрича, айрилиқ чўзилиб кетгани, агар хотинининг олдида бўлганда, у хасталикни тезроқ енгиши ва ҳозир хотини ўзини жуда ёлғиз ҳис қилаётган бўлини мумкинлигини қўшиб қўйди. Кейин индамай қолди ва Граннинг саволларига мужмал жавоб қайтарди.

Қолганларнинг ахволи ҳам қарийб шундай эди. Тарру бошқаларга қараганда ўзини маҳкам ушлаган, лекин унинг кундаликлари, қизиқишлари сўнмаган бўлса-да, ҳар қалай, кузатув доираси торайиб қолаётганидан гувоҳлик беради. Масалан, у бутун шу давр мобайнида фақат Коттарга қизиқкан, холос. Оқшомлари у ҳакимникида — меҳмонхона карантинга берилгандан сўнг, у Риэнкига кўчиб ўтган — Гран ё Риэнинг ўз ишлари натижалари ҳақидаги гапларини фақат одоб юзасидангина эшитади. Ва гапни тезроқ Оран ҳаётининг фақат унигина қизиқтирган майдачудала-рига буриб юборишга уринади.

Кастел Риэнинг олдига зардоб тайёр бўлганини айтишга келган куни, муҳқомадан сўнг, уни Отон терговчининг ҳозиргина лазаретга келтирилган ўғилчасида синаб кўришга — гарчи Риэ буни мутлақо бефойда деб билса-да — келишганларидан сўнг, уй эгаси ўзининг қария дўстига охирги статистика маълумотларини айтаётib, туйқусдан ҳамсұхбатининг чуқур ўриндиққа ястанганча, каттиқ уйқуга кетганини кўриб қолди. Ва доимий енгил истеҳзоси билан Кастелни ёшидан кичикроқ кўрсатадиган, бирдан ўзгаришга учраган юзнинг билгилари-га тикилиб турди, ним очиқ оғиздан ингичка сўлак оқаётганини илгади, бирдан шалвиллаган юзда вакт, қарилек изларини яққол кўриб, Риэ томогига бир нарса қадалганини тыйди. Мажолсизликнинг айни шундай кўришиши Риэга унинг ҳам қандай чарчаганини англатди. Ҳиссиётлар иродага бўйсумай қўйган эди. Таранг тортилган, қуруқшаган, қотиб кетган бу туйғулар вақти-вақти билан дарз кетар ва у энди ўзи бошқармайдиган ҳиссиётлар ҳукми остида қолар эди. Бундан ҳимояланишнинг ягона воситаси тошбағирлик зирҳига ўраниш ва қаериладир ичини эзib юбораётган шу тугунни маҳкамроқ боялаш эди. У давом эттиришнинг ёлғиз

имконияти шу эканини яхши билади. Қолганларига келсак, унда орзу-ҳавас қарийб йитган, сақланиб турганларини ҳам ҳоргинлик абгор қилган эди. Зеро, у сарҳадларини ўзи ҳам белгилай олмайдиган мазкур босқичда даволовчи вазифасини бас қилганини англайди. Энди унинг вазифаси касалликни белгилаш эди, холос. Белгилаш, қўриш, тавсифлаш, рўйхатга олиш, кейин ўлимга буюриш — мана, унинг ҳозирги машғулоти. Аёллар унинг қўлига тармасиб, «Ҳаким, қутқаринг уни!», деб фарёд соладилар. Лекин у касалнинг олдига уни қутқариш учун эмас, балки ҳолилатиш учун келган. Ва бу ергагиларнинг юзида у кўриб турган ганимлик ҳам ҳеч нарсани ўзгартиромайди. «Сизда юрак деган нарса йўқ», — деб юзига солишиб бир куни. Э, йўқ, унинг юраги бор, ахир. Ва бу юрак кечаю кундуз йигирма тўрт соат давомида унга яшац учун яралган одамларнинг қандай ўлаётганини қўриш ва эртасига қайтадан бошлишга ёрдам бериш учун уриб туради. Энди унинг юраги фақат шунгагина ярайди. Кимнингдир ҳаётини сақлаб қолишга қандай ҳам ярасин?

Йўқ, кун бўйи у ёрдам эмас, маълумотнома беради. Албатта, бундай машғулотни инсоннинг ҳунари деб айтиш қийин. Аммо, охир-оқибат, таҳликага тушган, сийраклаб қолган бу оломон ичидан қайси бирига инсоний ҳунар билан шуғулланиш ҳашамати берилган? Ҳали ҳоргинликнинг борлиги ҳам баҳт. Агар Риэ шунчалар ҳолдан тоймаганда, ҳамма ёққа тараалган ўлим ҳиди, эҳтимол, унда қўнгилчанликни ошириб юборармиди. Аммо бир кеча-кундузда атиги тўрт соат ухлаганингдан кейин ҳис-ҳаяжонга ўрин қолмайди. Шунаقا пайлари нарсаларни ҳақиқий, бошқача айтганда, адолат нурида, бу жирканч ва бемаъни адолат нурида қўрасан. Ва бошқа, маҳкум бўлганлар ҳам буни яхши биладилар. Вабогача одамлар уни халоскордек қарши олардилар. Мана, беш-олтига ҳабдори беради, эмлайди — ҳаммаси жойида бўлади ва ҳакимни эшиккача кузатаётib, миннатдорлик билан қўлини қисадилар. Бу ёқимли, аммо хавфли оқибатга олиб бориши мумкин эди. Энди эса, аксинча, у аскарлар кузатувида келади, касалнинг яқинлари ичкаридан тамбалаган эшикни милтиқ қўндоги билан уриб очдиришдан бўлак чора қолмайди. Улар уни, нафақат уни, бутун инсониятни қабрга бирга тортиб кетишини қандоқ хоҳлайдилар. Ох! Ҳаққаст рост, одам одамга муҳтоҷ, Риэ ҳам

худди шу бебаҳтлар каби иложсиз ва қасални кўриб қайтаётганда қўнглида тобора кучайиб келаётган титроқ — ачинишга у ҳам арзиди.

Ҳеч бўлмаганда, ҳадсиз чўзилган бу ҳафталар бадалида Риэ ҳакимнинг айрилиқ ҳолатида туғилган бошқа фикрлар билан галма-гал келадиган ўйлари шундай эди. Худди шундай ўйларнинг акс-садосини у дўстларининг юзидан ҳам уқади. Аммо фожиага қарши курашган ҳаммани астасекин забт этган толиқиши ва ҳоргинликнинг энг мудҳиҷ оқибати ҳатто ташқи дунё воқеаларига, бошқаларнинг ҳисса-ҳаяжонига беътиборлик эмас, балки ҳамма учун умумий, барчани ўз домига тортаётган бефарқлик эди. Зеро, уларнинг бари жилла ортиқча уринмай, фақат энг лозим юмушларнигина қиласалар-да, шу ҳам ҳаддан ошиқ туюлар эди. Шунинг учун ҳам вабога қарши курашаётганлар ўзлари жорий қилган ҳифзи сиҳҳат қоидаларини ўзлари бузиб, тез-тез ҳаётларини хавф остига қўядилар, алаҳсиб, дезинфекция воситаларини қўллашни эсдан чиқарадилар, қасалнинг вабога чалингани ҳақидаги хабар охирги дақиқада келганда, инфекцияга қарши чоралар қўллашни унутиб, ўша заҳоти ўқдай отиладилар, йўлда яна зарур эмлаш олинадиган тибиёт пунктига кириб ўтишни эн билмайдилар. Хавфнинг ҳақиқийси ҳам шу ўринда, зеро, вабога қарши кураш айни курашчиларнинг ўзини нишонга айлантирган эди. Нафсилаамрини айтганда, улар ўзларини тасодиф ихтиёрига берган, тасодиф эса доим тасодифлигиги-ни қиласар эди.

Бироқ, бари бир, шаҳарда на ҷарчаган, на тушкунликка тушган ва ҳатто турмушдан мамнунлик тимсолига айланган бир одам бор эди. Бу одам Коттар эди. У илгаригидай кавакда юрар, аммо одамлар билан алоқани узмаган эди. У айниқса Тарруга боғланиб қолган, имкон туғилиши билан, Тарру ишдан бўш пайтлари, униқида пайдо бўларди, чунки, бир томондан, Тарру унинг барча ишларидан боҳабар, бошқа томондан эса, Тарру комиссионерни ошиб-тошган самимият билан қарши олар эди. Бу энди, турган гац, мўъжиза, сира тўхтамайдиган мўъжиза, аммо Тарру ўзининг дўзахий меҳнатига қарамай, сухбатдошига ҳамишагидай одамоҳун ва жонкуяр эди. Ҳатто у баъзан кечқурунлари бурнидан тортса йиқилгудай ҳориб-толиб келса-да, эрталблари янги куч олгандай тетик уйгонар эди. «У билан гаплашса бўлади,— деб Рамберга уқтиради Коттар,—

чунки у ҳақиқий инсон. Ҳамма вақт ҳаммасини тушунади».

Мана, шунинг учун ҳам Тарру бу давр бадалида ўз қундаликларида Коттарни тобора қўп тилга олади. Тарру Коттарнинг кечинма ва фикр юритиш манзарасини у қандай айтиб берган ёки ўзи уни қандай тушунган бўлса, шундай тиклашга интилади. Қундаликда «Коттар ва вабо ҳақида қайдлар» деган сарлавҳа билан бу тавсиф бир неча саҳифани эгаллаганки, ҳикоячи ундан айрим парчалар келтиришни фойдадан ҳоли эмас, деб ҳисоблайди. Тарру Коттар ҳақида умумий фикрини шундай ифода этади: «Коттар — бу ўсаётган одам». Дарвоҷе, фақат унинг ўзи эмас, руҳан бардамлиги ҳам ўсиб боради. У ҳатто воқеаларнинг бундай тус олишидан хурсанд ҳам эди. У Тарру ҳузурида ўз эзгу ўйларини шундай ифодалайди: «Ҳаммаси ҳам, албатта, силлиқ кетмаяпти. Аммо, ишқилиб, ҳаммамиз бир ўрада ўтирибмиз-ку».

«Албатта, — деб қўшимча қиласи Тарру, — бошқалар қатори у ҳам хавф остида, лекин, таъкидлайман, — айни шу бошқалар қатори. Боз устига, у ўзига касал юқмаслигига қаттиқ ишонади. Афтидан, у агар одам бирон оғир касалга учраган ё қаттиқ ваҳима остида қолган бўлса, шу билан унга бошқа касаллик ё ваҳима дахл қилолмайди, деган гоя билан яшайди. «Эътибор берганмисиз, — деди у бир куни, — касалликлар сира бирбири билан чиқишлиомайди. Дейлик, сиз, масалан, сарамас, ё айтайлик, росмана сил бўлгансиз, ё бирон тузалмас дардга чалингансиз, унда ҳеч қачон сизга вабо ёки терлама юқмайди — юқиши мумкин ҳам эмас. Дарвоҷе, яна давом эттириш мумкин: умрингизда бирон марта сарамас касални автомобил босиб кетганини кўрганмисиз!». Бу гоя ростми, ёлғонми, лекин доим Коттарнинг қўнглини бардам туттиради. Унинг ягона орзузи — одамлардан узилиб қолмаслик. У битта ўзи ҳибсда ўтиришдан ҳамма билан қамалда яшашни афзал кўради. Вабо пайти маҳфий тафтиш, жиноят ҳужжати, яширин кўрсатма ва муқаррар ҳибсга олиш каби ишларга қўл тегмайди. Бошқача айтганда, миршабия энди йўқ, эски ёки янги жинояллар ҳам йўқ, фақат ўлимга маҳкум этилганлар гина қолган, улар нечундир авф этилишларини кутадилар, миршаблар ҳам шулар орасида». Шу тариқа, Таррунинг айтишича, Коттар ҳамтабаалар тимсолида кўринган қўрқув ёки саросима аломатларига аллақандай истехзали тушуниш ва мамнунлик билан қарайди, буни

тубандагича иддао билан изоҳлаш мумкин: «Нима десангиз денг-у, буларнинг ҳаммасини сиздан олдинроқ бошимдан ўтказганман».

«Мен унга одамлардан узилиб қолмасликнинг бирдан-бир чораси — энг аввало, виждонни тоза сақлаш, деб роса уқтиридим, аммо фойда бермади. У менга хўмрайиб: «Э, биласизми, ҳар бир одам ўзича яшайди», деди. Кейин қўшиб қўйди: «Нима десангиз денг, лекин менинг гапим шундай: одамларни бирлаштиришнинг бирдан-бир чораси — уларга вабо юбориш. Атрофга бир қараб қўйинг, ахир!» Очигини айтганда, унинг нима демоқчилиги ва бугунги туриш-турмушимиз унга қанчалар мос тушганини яхши биламан. У ҳар бир қадамда бошқаларнинг бўлаётган воқеаларга муносабати ўзининг кечинмаларига мос тушаётганини кўради, масалан, ҳар бир одам ўз ёнида ҳамманинг бўлишини истайди, адашган ўткинчига йўл кўрсатиб юборищдаги одамохунлик ва бошқа пайтлари унга ганимларча қарап, ҳашаматли ресторонларга гуррос-гуррос ёпирилиш, стол ёнида танда қуриб ўтириш роҳати, оломоннинг ўзини кинога бетартиб уриши, театр ва ҳатто рақсоналарнинг тиқилинчлиги ҳам шундай. Бир сўз билан айтганда, барча қўнгилочар муассасаларда тўққизинчи пўртана; ҳар қандай алоқадан қўрқиш ва одамларни бир-бирига, елкани елкага, бир жинсин иккинчисига тортадиган одам тафтига муҳтожлик. Коттар буларнинг ҳаммасини бошқалардан олдинроқ бошидан ўтказган. Фақат хотинлар бундан мустасно, инчунин унивидай чирой билан... Мен у ҳатто қизлар олдига боришни кўп орзулайди, аммо буни шаънига нолойиқ, кейин оқибати хунук чиқишини ўйлаб, ўзини тияди, деган хаёлга бораман.

Хуллас, вабо унга жуда фором келди. Сўққабош, бу етмагандек, ёлғизлигидан ториққан одамни вабо ўзига шерикчиликка ёллайди. Зоро, у ошкора шерик, ўз аҳволидан мамнун шерик. У кўзи тушадиган ҳамма нарса: ирим-чирим, сирли бир қўрқув, тинчи бузилган қўнгилларнинг дардчил таъсиранчалиги, уларнинг вабо ҳақидаги гаплардан савдоидек қочиб, айни пайтда уни тилдан туширмасликлари, арзимаган бош оғригидан, вабонинг бош оғриқдан бошланишини ҳамма билгани учун, қарийб даҳшатга тушишлари ва ниҳоят, тажаңг, ўзгарувчан, фаромушхотирликни қаттиқ ҳақорат ўрнида кўрадиган орттирма ҳиссиётбозликка иштироқчи эди.

Энди Тарру оқшомлари тез-тез Коттар билан кўришиб

туради. Кейин у тун қораси ё зулумот рангини ўчирган оломонга икковлон қандай шўнгиши, бегона елкалар сиқувида чироқлар ёруғи у ер-бу ерини тилимлаган бу ола-була тўдага қандай ютилгандари ва одамлар подасига эргашиб, гўрнинг совуқ нафасидан ҳимоялайдиган ҳузурбахш томошаларга боришларини ёзди. Ҳозир бутун шаҳар Коттарнинг бундан бир неча ой олдин кўнглига туккан, аммо эришолмаган орзуларига, айни шу ҳашам-харажат ва таралла-бедодлик, тизгинсиз айш-ишратга чўмиш имконияти — айни шунга ошиқаётган эди. Энди қарийб барча нарсанинг нархи сакраб кетган бўлса-да, бизда ҳеч қачон бу қадар кўп пул соврилмаган эди, кўпчиликнинг энг зарил нарсаларга ҳам қўли қалталиқ қилса-да, ҳеч ким хар хил овунчоқ ва майд-чуйдага чўнтакни аямас эди. Бекорчилик уяси бўлмиш қимор ўйини авж олди. Аммо бизнинг мисолда bekorchiлик шунчаки ишсизликдан эди. Баъзи маҳаллари Тарру Коттар билан бирга бирон-бир жуфтнинг изидан тушарди, бу жуфт илгарилари ҳис-туйғусини яширад, энди эса ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам, бир-бирига чирмашганча, ён-атроф билан иши йўқ, буюк эҳтиросларга хос савдойи паришонлик билан бутун шаҳар бўйлаб ўтиб кетаверар эди. Коттарнинг завқи ошарди. «Оббо, устаси фаранглар-эй!» — деб қўяди у. Унинг товуши чиқиб қолди, бу умумий алаҳсираш, теграда жаранглаетган шоҳона чойчақалар, барчанинг кўз ўнгига кечаетган ишқ савдолари орасида буткул очилиб — сочилиб юради.

Бу орада Тарру яна Коттарнинг равиш-рафторида алоҳида бир кунчилик, адоват сезилмаслигини ҳам таъкидлайди. Унинг «Ҳаммасини булардан олдинроқ бошимдан ўтказганман» деган гапи нашъу намодан кўра, бебахтликдан шаҳодат беради. «Ҳатто у осмон ва қадрдон шаҳар деворлари орасида банди тушган бу одамларга астасекин меҳр қўйиб бошлади, деган хаёлга бораман,— ёзди Тарру.— Мисол учун, у, албатта, қўлидан келса, буларнинг ҳаммаси ўткинчи экани, ҳеч қўрқинчли жойи йўқлигини одамларга бажонидил тушунтириб қўярди. «Йўқ, сиз уларга бир қаранг,— дейди у менга,— вабо ўтса, кейин мен уни қиласман, буни қиласман эмиш... Тurmушларига заҳар қўшмай, тинчгина ўтиришса нима қиласар экан, а. Ўз фойдаларини билмайдилар. Мана, мен, «вабодан кейин уни қиласман, буни қиласман», деяпманми? Ҳибсга тушиш — бу. Энди бошланиши, охири эмас. Аммо вабо... Нима ўйлаётганимни айтами? Оқимга қараб сузишни билмайди булар,

шунинг учун баҳтсиздирлар. Мен биламан, бўлмаса гапирмайман».

«Ростдан ҳам, билади,— деб қўшимча қиласди Тарпу.— У одамларни бир-бирига тортиб турадиган инсоний меҳр-ҳароратга жуда-жуда муҳтоҷ ва айни чоқда одамларни бир-биридан итараётган ишончсизлик туфайли бу туйғуга шубҳа қиласидиган оранликларимизни шошириб қўйган зиддиятларга мутлоқ аниқ баҳо беради. Ҳазир бўлиб турмасанг, вабо билан сийладиган, лақмалигингиздан фойдаланиб, касалини юқтирадиган қўшнингизга суюнавериш керак эмаслигини ҳаммамиз яхши биламиз. Агар сиз ҳам вақтингизни Коттарга ўхшаб ўтказсангиз, яъни ўзингиз интилган жамиятдаги ҳар бир одамда бўлажак айғоқчини кўриб юрсангиз, унда бу аҳволни тушунасиз. Вабо бугунми-эртами елкангга қўлини қўяди, эҳтимол айни шу дақиқада ҳамлага шайланаётгандир, сен эса ҳозир соғ-омон, тўрт мучалинг бутлигидан хурсандсан, деган ўйда яшайдиган одамларга ачинмай бўлмайди. Коттар, ҳали имкон бор экан, умумий ваҳшат ичиди қулайгина ўрнашиб олган. Аммо у илгари буларнинг ҳаммасини бошидан ўтказгани учун, ўйлайманки, бу ишончсизликнинг жабр — ситамини биз билан бирга тўла англаб етишга қодир эмас. Қисқаси, бизнинг, вабодан ўлмай қолганларнинг жамоасида у ўзининг эрки ва тириклиги ҳар куни ҳалокат ёқасида турганини яхши билади. Аммо ўзи бу қўрқинч ҳолатни бошидан кечирган эканми, инчунин, бошқаларнинг ҳам буни бир татиб қўришини табиий деб ҳисоблайди. Ёки, аниқроғи, ёлғиз ўзи бу аҳволга тушганида, қўрқинч ҳолатга дош бериши янада машаққатлироқ бўлур эди. Бу борада, албатта, у ноҳақ ва бошқаларга нисбатан уни тушуниш ҳам мушкулроқ. Аммо айни шу моддада у бошқаларга нисбатан кўпроқ тушунилишга арзиди ҳам.

Таррунинг ёзувлари Коттарнинг ҳам, айни пайтда вабога чалинганларнинг ҳам кўнгилларида кечадиган ўй-кайфиятга яққол илова бир ҳангома билан яқунланади. Бу воқеани мазкур даврнинг оғир муҳитини муайян даражада ифода этади, деб ҳисоблаб ҳикоячи уни жиддий баҳолайди.

Иккови шаҳар опера театрига тушган эдилар. Тарруни Коттар таклиф қилди. Гап щундаки, баҳорда, энидемиядан салгина олдин шахримизга бир неча спектакл қўйиш учун опера дастаси келган эди. Вабо туфайли ташқи дунёдан уаилиб қолган бу даста мудирлик билан келишувга

кўра, ҳар ҳафта бир марта спектакл қўйишга маҳкум эди. Шундай қилиб, шаҳримиз театрида бир неча ой давомида ҳар жума оқшомида Орфейнинг мусиқий оҳлари ва Эвридиканинг ожизона чорловлари тараладиган бўлди. Аммо томошабинлар бари бир спектаклга тўймас ва театрда тушум тўла бўлиб туради эди. Бенуардаги энг қиммат жойда ўтирган Тарру ва Қоттар тепадан энг ҳамтабааларимизга лиқ тўла партерни баҳузур томоша қилдилар. Янги кираётганлар ўз ташрифларини мумкин қадар кўримли қилишга интилардилар. Мусиқачилар ўз чолғуларини аста-аста созлаётир, рампанинг чароғон шўълалари қатор оралаб, таниш-билишларини хиромон таъзимда саломлаётганларнинг қад-бастини яққол кўрсатади. Кибор давра сұхбатининг енгил гувиллаши паноҳида эркаклар атиги бир соат олдин зимистон шаҳар кўчаларида жуда йўқлиги билинган ўқтамликни бирдан қўлга киритадилар. Вабо фрак қаршисида ортга чекинади.

Орфей биринчи парда бўйи меъёрдан чиқмай, равон товушда тақдирдан нолиш қилди, қадимий ридо кийган қизлар назокатли ишоралар ила унинг бебахтигини шарҳлаб турдилар, томошабин буни илиқ, аммо босиқ-қина кутиб олди. Иккинчи парда ариясида Орфейнинг композитор назарда тутмаган титроқ хониш киритганини ва ҳукмдор Аиданинг кўнглини юмшатиш учун жўшиқинликни жиндай кучайтирганини тингловчилар пайқамаган ҳам чиқар. Алланечук титраб-қақшаб қилинган имоишораларни билимдонлар, ўз фикрларича, хонанда талқинларини бойитган услубиятга йўйдилар.

Факат учинчи кўринишда, Орфей билан Эвридиканинг машҳур дуэти вақти (Эвридика ошиғидан ўзини олиб қочаётган пайт) залдагилар ҳайратдан енгил титроққа тушдилар. Ва ҳофиз ҳам томошабинларнинг хавотирили қимирчиланишиними ё саҳнага партер томондан келган босинқи ғовурними атай кутгандай, настдагилар элас-элас фаҳмлаётган шубҳани туйқус тасдиқлади ва қалпини топди-да, рампага қадам қўйди ва қадимий ридога ўранган қўлу оёқларини кенг ёйиб, ҳамиша эскилиқ намунаси туюладиган қишлоқи безаклар ўртасига гуппа учиб тушди, безаклар ҳам томошабин кўзи ўнгидан шу заҳоти ҳақиқий эскилиқка айланди. Зеро, шу дақиқада оркестр тўсатдан тинди, партердаги томошабинлар жойларидан туриб, черковда ибодатдан ё ўлик ётган уйдан сўнгги видо айтиб чиқаётгандек: хонимлар этакларини йигнаб, бошларини қуи солиб, хушторлари —

қайтарма курсилардан озор етмаслиги учун уларнинг тирсакларидан тутиб, унисиз, аста-аста чиқа бошладилар. Аммо секин-секин ҳаракат жадаллади, шивир-шивир бақириққа айланди ва оломон эҳтиёт йўлкаларга ёпирилди. Эшикларда тиқин пайдо бўлиб, дод-вой кўтарилид. Коттар билан Тарру ҳозиргина жойларидан кўпган ва энди бугунги турмушимизнинг яна бир жиҳати: саҳнада жон талваса қилаётган томошачи тимсолидаги вабо ва залда эса энди кераги йўқ, унут қолдирилган елпуғич, ўриндиқларнинг қирмизи духоба-сига илашиб ётган ҳошияли рўмоллар тимсолидаги ҳашамга қамти турар эдилар.

Рамбер сентябрнинг биринчи ҳафтаси бўйи ишга қаттиқ киришиб, Риэга ёрдам берди. У ҳакимдан фақат Гонсалес ва ака-укалар билан ўғил болалар лицейи биноси олдида учрашишга келишган куни жавоб сўради, холос.

Қиём пайти мухбир билан Гонсалес олисда, нимагадир қулишиб келаётган ака-укани кўрдиар. Улар олдинги гал ишни уdda қилолмаганлари ва буни кутилмаган ҳодиса эмаслигини айтишди. Нима бўлганда ҳам шу ҳафта навбатда турмайдилар. Қейингисигача чидашга тўгри келади. Шунда ҳаммасини қайтадан бошлаймиз. Рамбер, шундай, яна қайта бошдан, деди. Гонсалес келаси душанбада учрашишни таклиф қилди. Ўшанда Рамберни Марсел билан Луиникига кўчирса бўлар. «Сен билан фақат икковимиз учрашамиз. Агар бирон сабаб чиқиб келолмасам, тўгри уларникига жўнайвер. Қаерга боришни ҳозир тушунтиришади». Лекин Марセルми, балки Луими, энг қулайи — огайниларини ҳозирнинг ўзида уйга олиб бориш, деди. Агар Рамбер овқатга унча нозик бўлмаса, ўша ерда овқатланаверади, тўрт кишига етгулик овқат бор. Шу билан ишнинг боришидан ҳам бохабар бўлиб туради. Гонсалес маъқул топди: фикр чиндан ҳам зўр ва тўртовлон бандаргоҳга йўл олдилар.

Марсел билан Луи денгизчилар маҳалласи ичкариси, дengизбўйи йўлига чиқадиган дарвоза яқинида турар эдилар. Уйлари пачоққина, испанча усулда қурилган, деворлари қалин, деразанинг тахта қопқалари ялтироқ бўялган экан. Болаларнинг онаси, ёнина ажин босган кулинч юзли исман кампир уларнинг олдига қайнатилган гуруч қўйди. Гонсалес ҳайратга тушиди: шахарда гуруч анқога шафеъ. «Дарвоза ёнида ул-бул тошлиб туради»,

деб тушунтириш берди Марсел. Рамбер еб-ичиб олди. Гонсалес, бу ўзимизнинг одам, деб уқтириди, ўзимизнинг одам эса эшидти ва нуқул бу ерда ҳали бир ҳафта пойлаб ётишини ўйлади.

Аслида эса бир эмас, икки ҳафта кутишга тўғри келди, негаки, посбонлик қисқартирилган, посбонлик энди ярим ойда бир алмашадиган бўлган эди. Шу икки ҳафта давомида Рамбер жонини жабборга бериб, эртадан қаро кечгача ўзини аямай ишлади. Алламаҳал ётиб, шу заҳоти донг қотиб ухлаб қоладиган бўлди. Бекорчилиқдан бирдан толиқтирадиган ишга ўтишдан соғлиғига путур етиб, ҳатто туш ҳам кўрмас эди. Тез қунда етадиган озодлик ҳақида у ҳеч кимга оғиз очмади. Диққатга лойиқ ҳодиса: биринчи ҳафта охирида у ҳакимга шунча узоқ вақтдан бери ўтган кечаси тўйгунича ичганини тан олди. Шаробхонадан чиқаётгандা унга бирдақ човларидағи безлар шишиб кетгандай, қўлини қўлтиқлари тагидаги нимадир қаттиқ нарса қимирлатгани қўймаётгандай туюлди. Ва бунинг таъсирида у бир корни қилди: шаҳар тепасига чониб чиқиб — Риэ буни тентакларча ҳаракат деди, ўзи ҳам Риэнинг фикрига қўшилди — бу ердаги, фақат осмон кенгроқдай туюладиган, ҳатто денгиз ҳам кўринмайдиган кафтдек майдончадан, вабо урган шаҳар деворларидан товушини ошириб, хотинини чақирди. Уйга қайтиб, ўзида вабодан бирон-бир асар тополмагач, кутилмаганда қилган қилиғидан изза бўлди. Риэ бундай ҳатти-ҳаракатни яхши тушунишини айтди. «Нима бўлмасин,— деб қўшимча қилди ҳаким,— бундай ҳаракат қилиш истагини bemalol изоҳлаш мумкин».

— Айтгандай, бугун эрталаб Отон жаноб сизни гапириб қолди,— деди илкисдан Риэ, Рамбер билан хайрлашаётуб.— Яхши танийсизми ўзи, деб сўради. «Таниш бўлсангиз, унда маслаҳат беринг, контрабандачи оғайнилар орасида ўралашмасин. Хатга тушиб қоган», деди менга.

— Бу нима дегани?
— Бу — шошилишингиз керак дегани.
— Раҳмат,— деди Рамбер ҳакимнинг қўлини қисиб.

Остона ҳатлаётиб, у тўсатдан ўгирилди ва Риэга қаради. Риэ эпидемия бошлангандан бери Рамбернинг жилмайишини энди кўраётганини пайқади.

— Кетишимга нима учун сиз ҳалал бермаянсиз, а? Шундай қилсангиз бўлади-ку.

Риэ ўзига хос табиий ҳаракат билан бош чайқади ва бу унинг, Рамбернинг иши, у, Рамбер баҳтни танлабди, ўзи, Риэ, сирасини айтганда, бу танловга қарши ҳеч бир асос кўрмайди. Бундай ишда нима яхшию нима ёмонлигини фарқлай олмайди.

— Унда нега шошилинг деб маслаҳат берасиз?

Энди Риэ қулимсиради.

— Ким билади, балки баҳт учун мен ҳам бирон нарса қилишни хоҳләтгандирман.

Бу куниси иккови берга ишлади, лекин бу мавзуга бошқа қайтмадилар. Кейинги ҳафта Рамбер ниҳоят испанча уйга кўчиб ўтди. Унга умумий хонадан жой қилиб беришди. Болалар тушлик қилишга келмасликлари ва Рамбердан жуда зарил бўлмаса, уйдан чиқмасликни тайинлаганлари учун у кун-узун-кун ёлгиз ўтирас ё Марсел билан Луининг онаси, кекса испан кампир билан гурунг қуарар эди. Бошдан-оёқ қора кийган, ялтиллатиб ювилган соchlари қордай оппоқ, қорамтири юзини ажин тўри қоплаган бу кампир ниҳоятда куйинчак ва тиниб-тинчимас тоифадан эди. У одатан камгап ва фақат Рамберга қараган пайтлари кўзида табассум порларди.

Баъзан у Рамбердан, хотинингизга касал олиб боришдан кўрқмайсизми, деб сўраб қолади, Рамбер, албатта, жиндай хавф бор, лекин айтарли эмас, аммо у шаҳарда қолиб кетса, худо кўрсатмасин, бир умрга кўришмасликлари ҳам мумкин-ку, деб жавоб беради.

— Еқимтойми? — деб жилмайиб сўради кампир.

— Жуда.

— Чиройлидир?

— Менга шундай.

— Э-ҳа, шунинг учун экан-да, — деди кампир.

Рамбер ўйга ботди. Албатта, шунинг учун, лекин фақат шунинг учунгина эмас-да.

— Худога ишонасизми? — деб сўради кампир, унинг ўзи ҳар тонг ибодатга боришни канда қилмайди.

Рамбер ишонмаслигини тан олди, кампир эса, яна шунинг учун ҳам, деб қўшиб қўйди.

— Унда, тўғри қиласиз, унинг олдига боринг. Бошқа нима ҳам қилардингиз.

Рамбер кун-узун-кун деворлар ичидаги туртаниб юради. Деворларга қоқилган елпуғичларни ушлаб кўради ёки мизга ёнилган гиламчанинг пошукларини санайди. Кечқурун болалар ишдан қайтадилар. Улар гапдонликка йўқ, қулай вақт келмаяпти, деб қўйишади, холос. Тушликдан

кейин Марсел гитара чалади ва ҳаммалари аниң ликёри ичадилар. Рамбер доим бир нарсани ўйлаётгандек кўрина-ди.

Чоршанба куни келганларида Марсел: «Эртага ярим кечаси, тайёр бўлиб туинг», деди. Уларнинг навбатидаги пособнлардан бирига вабо юқибди, у билан бир хонада турганларни карантинга ўтказибдилар. Хуллас, икки-уч кун фақат Марсел билан Луининг ўзлари навбатда турадилар. Бугун охирги тайёргарликни кўриб кўядилар. Эртага энг қулай вақт бўлса керак. Рамбер ташаккур билдири. «Хурсандмисиз», — деб сўради кампир. У хурсанд эканини айтди, аммо ўзининг хаёли бошқа ёқда эди.

Бу куниси вазмин солқи осмондан димиқ намчил жазира қуийлди. Вабо ҳақидаги хабарларда тасалли йўқ. Фақат испан кампирнинг кўнгли бардам. «Гуноҳга ботганимиз, — деди у. — Ҳайрон қоларли жойи йўқ». Рамбер Марсел билан Луига таассуб қилиб, кўйлагини ечиб ташлади. Аммо фойда бермади, кураклар ўртасидан, ялангоч кўкраклардан тер жиқ-жиқ оқарди. Қопқала-ри тақа-тақ ёпилган хона нимқоронғилигига яланғоч беллар худди локлангандай ялтирайди. Рамбер миқ этмай хона айланади. Тушдан кейин соат тўртда у бирдан кийинди-да, кетяпман, деб қолди.

— Эсингда бўлсин — ропна-расо ярим тунда, — деди Марсел, — ҳаммаси тахт.

Рамбер Риэннига борди. Ҳакимнинг онаси уни юқори шаҳарда, лазаретда эканини айтди. Лазарет олдидаги қоровулхона ёнида одам гавжум экан. «Қани, жўна-чи», — деб такрорлайи бақакўз сержант. Одамлар жўнаб қоладилар, бир айланиб, яна қайтиб келадилар. «Кутишдан фойда йўқ!» — дейди курткаси ичидаги терлаб-пишган сержант. Оломон ҳам шу фикрда, аммо ўтакетган иссиққа қарамай, бари бир, тарқалмайди. Рамбер сержантга суқут кўрсатди ва сержант уни Риэннинг кабинетига ўйллади. Кабинетга тўғри ҳовлидан кирилади. Рамбер кабинетдан чиқаётган Панлю ҳазратга дуч келди.

Деворлари оқланган, дорихона ва намиқ тўшак ҳиди босган торгина ивирсиқ хонадаги қора тахта столда Тарру ўтиради; у енгларини ҳимарганча букилган тирсакларининг ботиқларигача оқаётган терни артаётган эди.

- Ҳали ҳам шу ерда? — деб ҳайрон бўлди у.
- Ҳа. Мен Риэ билан гаплашмоқчи эдим.

— Палатада у. Агар иш усиз ҳам битса, безовта қилмаганингиз яхши.

— Нега?

— Зўрға оёқда турибди. Унга ортиқча ташвиш бўймасин, дейман-да.

Рамбер Тарруга қараб қўйди. У ҳам ориқлаб кетибди. Кўзига, юзига чарчоқ тамғаси босилган. Эшик тақиллади, оқ ниқоб тутган санитар кирди. У ёзув столига, Таррунинг олдига бир даста карточка ташлади ва дока ниқобда бўғилган товушда «олтига», деди ва чиқиб кетди. Тарру мухбирга кўзларини кўтариб, қўлидаги карточкаларни елпуғичдай ўйди.

— Чиройли карточкалар, а? Э, йўқ, ҳазиллашяпман — ўлганлар бу. Бир кечада ўлганлар.

Унинг пешанасига чуқур ажин ботди. Карточкаларни дасталади.

— Бизга фақат биттагина иш қолди, у ҳам бўлса — ҳисоб-китоб.

Тарру ўрнидан туриб, столга кафтларини тиради.

— Кетишингиз яқинлашдими?

— Бугун ярим тунда.

Тарру самимий хурсандлигини ва Рамберга эҳтиётроқ бўлиш кераклигини айтди.

— Самимий айтъапсизми?

Тарру кифтини қисди.

— Менинг ёшимда хоҳлассангиз ҳам, хоҳламассангиз ҳам самимий бўласиз. Алдаш тинкани қуритиб юборади.

— Тарру,— деди мухбир,— мен ҳакимни кўришим керак. Кечирасиз мени, илтимос.

— Биламан, биламан. У мендан одамохунроқ. Қани, кетдик.

— Э йўқ, бу учун эмас,— деди Рамбер қийналиб. Кейин индамай қолди.

Тарру унга кўз тикиди ва бирдан жилмайди.

Иккиси кирган ингичка долоннинг деворлари очишил бўёқда сирлангани учун худди аквариум тубидан кетаётгандек туюлар эди. Тарру ичида бесўнақай ивирсиган аллақандай шарпалар кўринаётган қўш табақали эшиклар ёнидан бурилиб, Рамберни ҳамма ёги ойнаванд жавон бўлмиш мўъжазгина хонага бошлаб кирди. У жавонни очиб, иккита гигроскопик стерилизатор олди, бирини Рамберга бериб, кийиб олинг, деди. Мухбир, ниқоб ўзи бирон нарсадан асрайдими, йўқми, деб сўради, Тарру, йўқ, аммо бошқаларга хотиржамлик беради, деб жавоб қилди.

Улар эшикни очиб, жуда катта палатага кириб қолдилар, иссиққа қарамай, ҳамма деразалар тақа-тақ бекилган эди. Деворларда, шундоқ шифт тагида вентиляторлар ғувиллар ва уларнинг қайқи қанотлари қайноқ мойли ҳавони бурдалаб, икки қатор тизилган бўзранг каравотлар тепасига ҳайдар эди. Ҳамма томондан бўгиқ ингроқ эшитилиб, вақти-вақти билан чиққан қаттиқ қичқириқ бу ингроқнинг маромини бузар ва ҳамма товушлар охири йўқ бир хил нолишга айланиб кетар эди. Панжара тортилган баланд деразалардан қўйилаётган кўзга урар даражада чарогон ёргулик остида оқ ҳалатли одамлар секин қимирладилар. Рамбер одамни беҳуд қиладиган димиқ палатада ёмонлаб қолаёзди ва каравотда алчайиб, ийграб ётган гавда устига эгилган Риэни зўрга таниди. Ҳаким беморнинг човидаги бийларни очаётган, каравотнинг икки томонидаги санитарлар эса ҳалиги одамни худди тўрт бўлиб қатл қилмоқчидаи, оёқ-қўлидан тортиб турган эдилар. Риэ қаддини тиклаб, асбобларини фелдшер тутган патнисга ташлади, бир дақиқа қимир этмай, яралари боғланаётган беморга тикилиб турди.

— Нима янгилик? — деб сўради у ўзига ёндашган Таррудан.

— Панлю Рамбернинг ўрнига карантинда туришга рози бўлди. Шусиз ҳам у кўп иш қилди. Энди Рамбер кетса, фақат учинчи назорат дастасини ташкил қилиш керак.

Риэ индамай бош иргади.

— Кастел эмдорининг биринчиларини тайёр қилиби. Синаб кўрайлик, деяпти.

— Аҳа, зўр иш бўпти! — деди Риэ.

— Нихоят охиргиси — Рамбер шу ерда.

Риэ бурилди. Мухбирга аланглади, ниқоб билан бекилмаган кўзлари қисилиб кетди.

— Нега бу ердасиз? — деб сўради.— Сиз бу ердан узоқларда бўлишингиз керак эди-ку.

Тарру, Рамбер бугун кечаси ўша узоқларда бўлади, деди, Рамбер эса «Назаран», деб гап қўшиди.

Ниқоб ҳар гапирилганда пуфак бўлиб, оғизга теккан жойи хўлланади. Шундан сұхбат галати, худди ҳайкаллар гаплашаётгандек нотабиий эшитилади.

— Сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим, — деди Рамбер.

— Хўи десангиз, бирга қайтамиз. Мени Таррунинг хонасида кутинг.

Рамбер билан Риэ бир неча дақиқадан кейин ҳакимнинг

машинаси орқа ўриндигида ўтирган, машинани эса Тарру бошқараётган эди.

— Бензин тугаянти,— деди Тарру тезлик алмаштираёттиб.— Эртага ўзимизнинг икки оёққа ўтамиз чоги.

— Ҳаким,— деб тилга кирди Рамбер,— мен кетмайман, шу ерда, сиз билан қоламан.

Тарру ҳатто қимирилаб ҳам қўймади. Машинани боягидек ҳайдаверди. Риэнинг эса чарчоқ тубидан тепага сузиб чиқишига дармони ҳам қолмагандек эди.

— У нима бўлади энди? — деб сўради у бўғиқ товушда.

Рамбер ўша ишонганига ҳали-хануз ишонишини қайта-қайта ўйлаб кўргани, аммо кетиб юборса, уятга қолишини айтди. Лекин шунда Риэ бирдан қаддини тиклади ва қатъият билан, нодонлик бу, бахтни кўзлаб қилинадиган ишнинг сира уяти йўқ, деди.

Шу чоққача жим келаётган Тарру орқага қарамай, агар Рамбер шу ерда қолиб, одамлар қайғусига шерик бўлса, унда бахт учун тариқча ҳам вақт тополмайди, деди, ё унисини, ё бунисини танлаш керак.

— Бу ерда бошқа масала,— деб очилди Рамбер.— Мен аввалига бу шаҳарга бегонаман, бу ерда, сизнинг олдингизда қиласидиган ишим йўқ, деб ўйлардим. Лекин энди, шунча нарсани кўргач, энди хоҳлайманми, йўқми, шу ерлик бўлиб қолганимни туйдим. Бу кўргулик ҳаммамизга бирдай тегишли экан.

Унинг ганига ҳеч ким индамади ва Рамбер безовта қимирчилади.

— Ўзингиз ҳам яхши биласиз, ахир! Бўлмаса лазаретда нима қиласидингиз? Ёки сиз ҳам бирон йўл танлаб, бахтдан воз кечдингизми?

Бу саволга на Риэ, на Тарру жавоб қайтарди. Сукут чўзилди ва қарийб Риэнинг уйигача индамай кетдилар. Шунда Рамбер саволини яна, бу гал қатъириқ такрорлади. Ва яна унга фақат Риэ қараб қўйди. У ҳатто шу ҳаракатни қилишга ҳам қийналаётгандек эди.

— Мени кечиринг, Рамбер,— деди у,— лекин ўзим ҳам билмайман. Биз билан қолгингиз келса, майли, қолинг, мен нима ҳам дейман.

У гапдан тўхтади, чунки машина кескин бурилган эди. Кейин олд ойнага тикилганча, яна тилга кирди.

— Бу дунёда севганингдан воз кечишга арзийдиган бирон нарса бормикан ўзи? Лекин мен ҳам воз кечдим, негалигини ўзим ҳам билмайман.

У яна ўзини орқага ташлади.

— Мен шунчаки фактни қайд этяпман, бор-йўги шу, холос,— деди ҳоргин товушда.— Буни эътиборга оламиз ва хулоса қиласиз.

— Қанақа хулоса? — деб сўради Рамбер.

— Эҳ, бирданига ҳам даволаб, ҳам билиб олишининг иложи йўқ,— деб жавоб қилди Риэ.— Шунинг учун иложи борича тезроқ даволашга уринамиз. Қечиктириб бўлмайдигани шу.

Қоқ ярим тунда Тарру билан Риэ Рамберга у назорат қилиши керак бўлган маҳалла режасини топширдилар, Тарру бирдан соатга қараб қўйди. Бошини кўтарган эди, Рамбернинг ўзига қараб турганини кўрди.

— Огоҳлантириб қўйганмисиз?

Мухбир кўзини олиб қочди.

— Хатча юборганман,— деди қийналиб,— бу ерга, сизларга келишдан олдин.

Кастелнинг зардобини фақат октябр охирида синай олдилар. Амалда фақат шу зардобгина Риэнинг охирги умиди эди. Ҳаким яна омад келмаса, вабо яна узоқ ойлар хўжайнинг қиласими ё ҳечдан-ҳеч дами кесиладими, бари бир, шаҳар унинг инжиқликлари ҳукмida қолишига қатъий ишонар эди. Отон жанобнинг ўғли Кастел Риэнкига келишидан бир кун олдин касалланган эди. Бутун оилани карантинга жўнатишга тўғри келди. Карантиндан яқинда чиқсан онаси яна ўша ёққа қайтишга мажбур эди. Ҳокимият буйруқларини муқаддас биладиган терговчи боланинг баданида касалликнинг илк алломатларини кўргани заҳоти Риэ ҳакимни чақиртирди. Риэ келган пайтда ота-она икколовлон боланинг бошида турган эдилар. Қизчани уйдан узоқлаштирган эканлар. Бола касалликнинг тамом ҳолсизланиш билан белгиланадиган биринчи босқичида эди — итоат билан ўзини кўришга қўйиб берди. Ҳаким бошини кўтарган эди, кўзи тўғри отанинг кўзига тўқнаш келди, сўнгра сал нарироқда ранги қув ўчиб турган онанинг юзига қаради; бояқини дастрўмолни лабларига босган кўйи катта-катта очилган кўзларини ҳакимнинг кўл ҳаракатларидан узмас эди.

— Ўша, шундайми? — деб совуққина сўради терговчи.

— Ҳа,— деди Риэ боладан нигоҳини узмай.

Онанинг кўзлари даҳшатдан олайиб кетди, аммо ўзи миқ этмади. Терговчи ҳам жим қолди, кейин ним товушда гапирди:

— Иложимиз қанча, ҳаким, бунақа пайтлари нима буюрилса, шуни бажаринга мажбурмиз.

Риэ боягидай сал нарироқда, оғзини дастрўмол билан маҳкам сиқимлаб турган онага қарамасликка тиришди.

— Ҳозир мен сим қоқсам, тезда ҳаммаси бажарилади,— деди у иккиланиброк.

Отоң жаноб унга телефонни кўрсатишга ҳозирланди. Аммо ҳаким унинг хотинига ўтирилди:

— Қаттиқ ачиняпман. Ул-бул нарсаларингизни олишга тўғри келади. Нима қилишни ўзингиз ҳам биласизку.

Унинг гапларини Отоң хоним қилт этмай, алланечук ҳайкалдек қотиб тинглади. Кўзларини қўттармади.

— Ҳа, биламан,— деди бош иргаб.— Ҳозир йигинаман.

Кетишдан олдин Риэ ўзини тутолмай, уларга ҳеч нима керак эмасми, деб сўради. Она унга боягидек тикилиб олган эди. Лекин бу гал терговчи унинг қўзларига қарай олмади.

— Йўқ, раҳмат,— деди у зўрга ютиниб,— болами қутқаринг, шунинг ўзи кифоя.

Илгари карантин шунчаки расмиятчилик эди, аммо Риэ билан Рамбер бу ишни қўлга олганларидан кейин ҳолилатишининг барча қоидалари ҳам кам-кўстсиз бажариладиган бўлди. Жўмладан, улар бемор оила аъзоларининг бўлак-бўлак жойлаштирилишини талаб қилдилар. Агар улардан биронтаси ўзи билмаган ҳолда касал юқтирган бўлса, унда хавф кучаймаслиги керак. Риэ бу мулоҳазаларни терговчига тушунтириди, терговчи маъқул тонди. Аммо эр-хотин бир-бири билан қўз уриштириб олдилар, буни пайқаган ҳаким иккаласининг қайгудан адo бўлганини фаҳмлади. Отоң хонимни қизчаси билан меҳмонхонадаги, Рамберга қарашли карантинга жойлаштиришга келишидилар. Аммо бу ерда бошқа ўрин йўқ, ҳаммаси банд, терговчи ҳолилатиш лагери деб аталган жойга боришга мажбур, волийлик шаҳар стадионида, йўл қурилиш идорасидан чодир қарз олиб, бу лагерни ташкил этган эди. Риэ лагердаги етишмовчиликлар учун узрини айтди, аммо Отоң жаноб, қоида ҳамма учун чиқарилган ва унга ҳамманинг бирдек бўйсунишиadolatdan bўлади, деди.

Болани эса ўнта каравот қўйиб ёрдамчи лазаретга айлантирилган собиқ синфонага ётқиздилар. Риэ йигирма соат чўзилган олишувдан кейин, энди умид қолмаганини тушунди. Ушоққина гавда ҳеч бир қаршилик кўрсатмай, ўзини гажиётган микробларга тамом ихтиёрини берган эди. Нимжон бўгинларда кичкина-кичкина, лекин жуда қаттиқ оғриқ берадиган бийлар шишиб чиқди. Хасталик болани

бошданоқ маҳв қилган эди. Риэ шунинг учун ҳам Кастелнинг зардобини унда синашга қарор қилди. Шу куниёқ унга томчилатма қўйиш қилинди. Аммо унда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Тонгда эса ҳал қилувчи натижаларни билиш учун боланинг бошида ҳамма тўпланди. Болада биринчи босқич караҳтилик ҳолати ўтиб, у қалтқалт тўлганиб ётар эди. Кастел билан Тарру сахар соат тўртдан бери тўшак ёнидан жилмай, касалнинг зўрайиши ё енгиллашини дақиқама-дақиқа қузатиб турардилар. Риэ ҳам тик турибди, лекин боланинг бош учиди, унинг ёнидаги Кастел аллақандай эски тиббий жўрнални жуда хотиржам кўринишида ўқиб ўтирган эди. Тонг ёриша бошлигач, собиқ мактаб синфхонасига аста-секин бошқалар ҳам кириб келдилар. Биринчи Панлю ҳазрат кўринди, у Таррунинг рўпарасида тўхтаб, деворга елкасини берди. Унинг юзида уқубат ифодаси қотиб қолган, доим касал юқтириш ваҳимаси билан боғлиқ қўпкунлик чарchoқ қип-қизил пешанасига чуқур-чуқур ажинлар ётқизган эди. Жозеф Гран ҳам келди. Энди соат етти бўлган эди, Гран ҳали нафасини ҳам ростламагани учун узр сўради. У нима янгилик борлигини билишга бирров кирган экан. Риэ индамай, мажоли етганча қовоғини ёпиб, кўзларини қисиб, оғриқдан юзини тириштирганча қимирамай ётган, фақат бошини жилдсиз ёстиқда нуқул ўнгдан-чапга, ўнгдан чапга думалатётган болага ишора қилди. Атроф тамом ёришиб, синфнинг ҳали ҳам жойида турган қора тахтасидаги ҳали ҳам ўчирилмаган кўпайтирув жадвалларини қўз илғаганда Рамбер кириб келди. У ёнбошдаги каравотнинг пойида деворга елкасини берди ва чўнтағидан сигарет қутисини олди. Аммо болага бир қаради-да, чўнтағига қайтариб солди.

Кастел ўтирган жойида кўзойнаги тепасидан Риэга қаради.

— Отасидан бирон хабар борми?

— Йўқ,— деди Риэ,— у карантинда, лагерда.

Ҳаким жонининг борича бола инқиллаб ётган каравот темирини сиқимлади. У боладан кўзини узмас эди, бола илкисдан қаттиқ кучанди ва яна тишини тишига босиб, белини алланечук буқди-да, секин қўл-оёқларини чўзди. Дагал аскарий адёл ёпилган миттигина, яп-ялангоч танадан ўткир тер ва жун иси келарди. Боланинг танаси секин-аста бўшашди, қўл-оёқларини йигиштирди, бояги-бояги, ҳеч нарса кўрмагандек, ҳеч нарса билмагандек, гўё тез-тез

нафас олаётгандек бўлди. Риэ Таррунинг нигоҳини тутди, лекин у ўша заҳоти қўзини олиб қочди.

Улар болалар ўлимини биринчи марта кўраётгандари йўқ, зоро шаҳарда бир неча ойдан бери қутураётган ваҳшат ўз қурбонларини фарқлаб ўтирамайди, аммо бугун эрталаб биринчи марта гўдак қийналишини дақиқамадақиқа кузатиб турдилар. Ва албатта, бегуноҳ жонзорни йиқитган дардни, улар бу дардни шундай ҳис этдилар, дард ҳам аслида шундай эди, қандайдир бир шармсорлик сифатида ўзларига олдилар. Аммо шу пайтгача бу шармсорлик алланечуқ мавҳум эди, улар шу пайтгача гўдакнинг жон таслим қилишини бунча узоқ кузатмаган ва ажалнинг юзига тик қарамаган эдилар.

Аммо шунда бола худди қорнидан бир нарса гарч тишлагандек, мажолсиз чийиллади-да, яна икки буқланди. Шу ахволда, гужанак бўлиб бир неча узоқ лаҳза ётди, уни қалтироқ босди, жони талвасада тўлғанди, чўпдай суюкчалари вабонинг қаҳрли ҳамласида майишиб, безгак тўлқинлари хуружи остида қирсиллаб кетаётгандек туюлди. Бўрон ўтгандан кейин унинг танаси бўшашди, безгак чекингандек, микроблар заҳарлаган, тердан жиққа ҳўл тўшакда бўгилиб ётган бу танани ташлаб кетгандек бўлди ва ҳатто шу калтагина нафас ростлаш ҳам ўлимга ўҳшаб кўринди. Учинчи марта қайноқ тўлқин ёнирилиб, тўшакдан кўтариб ташлаганди, бола ўзини куйдираётган ҳароратдан қўрқиб, бир бурчакка гужанак бўлиб тиқилиб олди ва адёлни итқитиб, жон-жаҳди билан бошини силтади. Қизарип пишган қовоқлари тагидан дона-дона кўзёш ситилиб чиқди, қўргошин тусидаги юзидан сидирилиб оқди, хуруж босилгандан кейин у мадорсизланиб, қоқсуяқ оёқчаларини, икки кечачундуздан бери ингичка чўпга айланган қўлчаларини ёйди ва алчайиб, хочга тортилган алпозда ётиб қолди.

Тарру эгилиб, оғир кафтлари билан митти юздаги тер ва кўзёшларни артди. Кастел китобни ёпди ва бир дақиқа болага тикилиб турди. Гапирмоқчи эди, аммо дарров ўйталишга мажбур бўлди, чунки овози бўгилиб, нотабиий бўлиб қолган эди.

— Эрталабки ремиссия бўлмади, а, Риэ?

Риэ, бўлмади, аммо бола қасалликка одатдагидан узокроқ қаршилик кўрсатни, деди. Деворга хоргин суюнган Панлю ҳазрат ҳирқироқ товушда:

— Агар қазоси етган бўлса, одатдагидан ҳам кўпроқ қийналади,— деди.

Ҳаким ҳазратга кескин ўгирилиб, оғзини очди-ю, аммо куч билан ўзини ушлади, бу унга қийин бўлди шекилди, яна болага нигоҳини қадаб олди.

Палатага кундуз ёруғи тобора кенгроқ қуйилди. Одам таналари безовта тўлғанаётган қатор беш каравотдан келаётган оҳ-воҳлар қандайдир бир ўйлаб қилинаётган босиқлиқдан далолат беради. Фақат охирдаги бурчакдан тенг вақт оралиғида, азобдан кўра ҳайронлик сезилаётган оҳ тортиш бўлиб-бўлиб турган чинқириқ эшитилар эди. Ҳатто касалларнинг ўзи ҳам чидашга ўргангандек, эпидемиянинг бошлари дагига қараганда энди қўрқмай қўйгандек туюлади. Уларнинг касалликка ҳозирги муносабатларида уни қанақадир қабул қилиб олишга ўҳшаган нарса сезиларди. Фақат ёлғиз боланинг ўзи иллатга қарши жон олиб-жон бериб курашаётган эди. Риэ вақти вақти билан, шундай қилиш кераклигидан кўра, ўзини енгиг келаётган карахт ожизлиқдан қутулиш учун боланинг томир уришини ўлчаб кўтар ва кўзини юмган пайти ўзганинг титроти ўзига ҳам ўтиб, томирларида ўз қони билан бирга тепаётганини ҳис қиласр эди. Бундай пайтларда у ўзини гёё касаллик азоблаётган болага қўшилиб кетаётганини ҳис қиласр ва ҳали таслим бўлмаган бор кучлари билан унга мадад беришга интилар эди. Аммо дақиқа ўтади ва бу икки юрак ҳамоҳанг урмай қўяди, бола Риэнинг ихтиёридан чиқиб кетади ва ҳакимнинг шунча уриниши бўшлиққа ютилади. Шунда у ингичка ориққина билакни қўйиб юборди ва жойига қайтди.

Деразадан тушаётган қизгиш ёруғлик аста-секин сарғиш тус олди. У ёқда, дераза ойналари ортида эрталабки жазира чирсиллаётган эди. Тўшак атрофида тўпланганларнинг яна бир марта киришга ваъда берган Гранинг чиқиб кетганини пайқаганлари ҳам даргумон. Улар кутаётган эдилар. Кўзлари юмуқ ётган бола бир оз тинчлангандек кўринар эди. Унинг қуш панжасига ўҳшаган бармоқлари каравот четини оҳиста пайпаслади. Кейин бу қулчалар юқорига жилиб, тизза тепасидаги адёлни тирнади ва бола илкис обёқларини чантак қилиб, қорнига тортди-да, қимирламай қотиб қолди. Шунда у биринчи марта кўзини очиб, тўппа-тўғри тепасида турган Риэга қаради. Унинг касаллик гажигап юзига бўз тупроқдан ниқоб ёшилгандек бўлди, оғзи ним очилди ва шу заҳоти лабларидан яккаю ягона, чўзиқ, нафас олаётганда сал секинлашган, палатани бир текис, дарз кетган шикоят билан тўлдирган, шу қадар гайриинсонийки, худди ҳамма одамлардан бараварига

чиқаётгандек бир раддия отилиб чиқди. Риэ тишини типига босди, Тарру тескари қараб олди, Рамбер олга талпиниб, тиззасидаги китобни шарт ёпган Кастелнинг ёнида туриб қолди. Панлю ҳазрат бола чинқириғи эмас, ёшга алоқаси йўқ чинқириқ чиқаётган, касаллик кўклаган оғизга тикилиб қотди. У чўкка тушди ва аниқ, аммо эзилган товушида, қолганлар буткул табиий деб билган, ҳеч кимга тааллук бўлмаган бу шикоят ўчиролмаган сўзларни ифода этди: «Худойим, шу болага кушоийш бер!».

Аммо боланинг чинқириғи тинмади ва палатадаги касалларда безовталиқ бошланди. Бояги, палата адогидаги ҳар замон-ҳар замонда қичқараётгани энди бошқачароқ, тезлашган оҳангда қичқиришга ўтди, салдан кейин бошқа касалларнинг дод-войи жўрлигига росмана бўкиришга айланди. Палатанинг ҳамма бурчакларидан Панлю ҳазратнинг ибодатини босиб, нола тўлқини уларнинг устига бостириб келди ва каравот тутқичларини титраб-қақшаб сиқимлаган Риэ кўзини юмиб олди, у чарчоқ ва нафратдан маст бўлиб қолганга ўхшарди.

У кўзини очганда, Тарру унинг ёнига келган эди.

— Қетмасам бўлмайди,— деди Риэ.— Мен буни кўтромайман.

Аммо касаллар буйруқ олгандек, бирдан жимиб қолдилар. Ҳаким фақат шунда боланинг чинқириғи дақиқа сайин ожизланиб-ожизланиб бориб, ниҳоят бирдан тўхтаганини англади. Атрофда яна, аммо энди ҳозиргина барҳам топган қурашнинг олислаган акс-садосидек бўғиқ ингроқ кўтарилди. Зеро, у якун топган эди. Кастел каравотни айланиб ўтди ва ҳаммаси тамом, деди. Энди ун чиқмаётган оғзини ёполмай қолган бола тўдалашган адёллар орасида осойишта ётарди, у жуда кичкина бўлиб қолди, ёноқларидаги кўзёшлари қуришга ҳам улгурмаган эди.

Панлю ҳазрат тўшакка яқинлашиб, майитни чўқинтириди. Кейин ридоси этакларини йигиб, кўча эшигига қараб юрди.

— Демак, яна ҳаммасини қайтадан бошлаймиз? — деди Тарру Кастелга қараб.

Кекса ҳаким бош чайқади.

— Эҳтимол,— деб лабларини ирвайтирди у.— Охироқибат, бола узоқ олишди-ку.

Риэ бу орада палатадан чиқсан эди; юзи галати тусга кириб, шундай шиддат билан одимлаётган эдики, у қувиб ўтган Панлю ҳазрат тирсагидан тутиб тўхтатди.

— Бунақа эмас-да, ҳаким,— деди у.

Риэ ўшандай шиддат билан ўгирилди, Панлю ҳазратга қаҳрини соҷди:

— Ўйлайманки, бунинг гуноҳи йўқ эди — буни сиз ҳам яхши биласиз!

Кейин у бурилиб, Панлю ҳазратдан ўзиб кетди ва мактаб ҳовлисига йўл олди. У чанг босган дараҳтлар тагидаги ўриндиққа чўкиб, пешанасидан ёнокларига оқаётган терларини кафти билан сидирди. Унинг қичқиргиси, бўкириб юборгиси келар, ишқилиб, юрагини ханжардек тилиб ўтаётган лаънати тугун очилиб кетса бас эди. Жазира фикус барглари орасидан секин сизилиб тушарди. Феруза осмонни худди кўзга тушган оқ хира парда қоплади ва ҳаво димиқиб кетди. Риэ эс-хушсиз ўтиради. У новдаларга, осмонга қаради ва аста-аста нафаси ростланди, чарчоги ёйилгандек бўлди.

— Менга нега бунча жаҳл қилдингиз? — деган овоз эшитилди орқасидан.— Мен ҳам бу манзарага зўрга чидадим-ку.

Риэ қайрилиб, Панлюга қаради.

— Мени кечиринг, сиз ҳақ эдингиз,— деди у.— Аммо ҷарчаш ҳам бир телбаликдай гап, лекин шундай вақтлар бўлладики, бу шаҳарда менинг қаршилик кўрсатишмдан бошқа ҳеч нарса қолмайди.

— Тушунаман,— деб гўлдиради Панлю ҳазрат.— Бу чиндан ҳам қаршилик уйғотади, зеро бизнинг инсоний ўлчовларимизга сигмайди. Лекин, эҳтимол биз ақл билан етолмайдиганни ҳам севишга мажбурдирмиз.

Риэ кескин қад ростлади. У Панлю ҳазратга табиат ато этган бор куч ва ҳаяжонини кўзига жамлаб тикилди ва бош чайқади.

— Йўқ, ҳазрат,— деди.— Севги ҳақида шахсан менинг тасаввурим бошқа. Мен худонинг болаларга азоб берадиган дунёсини ҳатто ўлим тўшагида ҳам қабул қилолмайман.

Панлю ҳазратнинг юзи, худди соя тушгандек, изтиробли ўзгарди.

— Энди, ҳаким,— деди у мустар бўлиб,— мен худонинг марҳамати нималигини тушундим.

Риэ яна ўриндиққа чўкиб қолди. Яна энг теран чуқурликлардан чарчоқ кўтарилиб келди ва у юмшоқроқ қилиб:

— Менда у йўқ, биламан. Аммо сиз билан тортишмоқчи эмасман. Биз ҳаммамизни бирлаштириб турган нарса учун биргаликда курашяпмиз, даҳрийлик ё ибодатнинг бунга алоқаси йўқ. Энг муҳими ҳам фақат шу.

Панлю ҳазрат Риэнинг ёнига ўтириди. У ҳаяжонга тушган эди.

— Ҳа,— деди у,— сиз ҳам инсонни қутқариш учун заҳмат чекяпсиз.

Риэ сўлғин илжайди:

— Энди, билсангиз, менга инсонни қутқариш сўнгари сўзлар жуда баландпарвоз туюлади. Мен бунча узоқни кўзламайман. Мени одамнинг соғлиғи, биринчи навбатда соглиги қизиқтиради.

Панлю ҳазрат журъатсиз қолди.

— Ҳаким,— деди у ниҳоят тилга кириб.

Аммо шу заҳоти дами ичига тушди. Пешанасидан дона-дона тер қўйилди. У: «Яхши қолинг», деб ғудранди-да, ўрнидан турди, унинг кўзлари йилтилаётган эди. У энди кетишга чоғланган эди, лекин шу пайти ўйга чўмиб қолган Риэ ҳам туриб, унинг ёнига келди.

— Яна бир марта кечирасиз мени,— деди у.— Ишона-веринг, бу жаҳолат бошқа қайтарилмайди.

Панлю ҳазрат ҳакимга қўлини чўзди ва маъюс гапириди:

— Лекин, бари бир, сизни фикрингиздан қайтаролмадим.

— Нима берарди бу? — деб эътиroz қилди Риэ.— Ўзингиз ҳам биласиз, мен зулмни, ўлимни ёмон кўраман. Сиз истайсизми, йўқми, шундан изтироб чекиш ва унга қарши курашиш учун бу ерда бирга турибмиз.

Риэ Панлю ҳазратнинг қўлини қўйвормай турарди.

— Мана, кўрянсизми,— деб қўшимча қилди у, Панлю-га қарамасликка уриниб,— энди бир-биримиздан худой таолонинг ўзи ҳам ажратолмайди.

Панлю ҳазрат санитария дасталарига қўшилган кундан лазаретлар ва вабо теккан маҳаллалардан чиқмай қолди. У даста аъзолари орасида, ўз назарида, мартабасига энг муносиб, яъни биринчи ўринни эгаллади. Ўлимни кўраверивиб пишиб кетди. У, назарий жиҳатдан қарасак, эҳтиёт эмлашлар воситасида касал юқтиришдан ҳимояланган бўлса-да, ўз ажали ҳақидаги ўй унга ҳам бегона эмас эди. Зоҳиран у ҳамма вазиятларда хотиржамликни йўқотмасди. Бироқ ўлаётган боланинг тепасида бир неча соат термилиб ўтирган ўша кундан бошлаб ичидаги нимадир узилгандек бўлди. Кўнглини азоблаётган туғёнлар шундоқ юзида ҳам аён кўринарди. Шунданми, у Риэ ҳакимга айни шу кунлари камтарона бир иш — «Руҳоний ҳакимга мурожаат

этиши мумкинми» деган мавзуда рисола тайёrlаётганини кулги аралаш айтганда, ҳакимга ҳазратнинг гаплари тагида қандайдир бошқа бир гап ётгандек туюлди. Риэ мазкур иш билан танишишга истак билдириди, лекин Панлю тез кунда, ибодат найти ваъзга чиқиши ва унда айрим-айрим мулоҳазаларни баён этишини билдириди.

— Агар сиз ҳам борсангиз, ҳаким, бошим осмонга етарди, аминман, сизни қизиқтирмай қўймайди.

Панлю ҳазратнинг иккинчи бор ваъзга чиқиши шамол турган кунга тўғри келди. Очигини айтганда, издиҳомчилар сафлари биринчи галдагига нисбатан хийла сийрак тортиб қолган. Асосийси, бундай томошалар ҳамтабааларимиз учун янгилик жозибасини йўқотган. Кейин «янгилик» деган сўзнинг шахримиз бошига тушган шўриш савдоларда илгариги маъноси қолмаган. Бунинг устига, ҳамтабааларимизнинг кўпи ҳозирча диний бурчларини бажаришдан буткул юз бурмаган ё ўзларининг шахсий, ўта бадаҳлоқ турмуш тарзларига аралаштириб юбормаган бўлсаларда, ҳар қалай, жуда ҳам бўлмагур иримчилик майлида черковга бориб турадилар. Ибодатга бўйинлари ёр бермайди, аммо радди бало медальонлар ё авлиё Роҳа сувратини тумор қилиб юрадилар.

Мисол учун, ҳамтабааларимизнинг ҳар хил фолу кароматларга муккасидан кетганини айтиш мумкин. Масалан, баҳорда ҳамма яқдиллик билан ана-мана деб, вабонинг тўхташини кутди, аммо эпидемия қанчага боришини қўшнисидан бўлса-да, сўраб қўриш ҳеч кимнинг калласига келмади, чунки ҳамма вабо ана тўхтайди, мана тўхтайди, деб ўзини ишпонтириш билан овора эди. Лекин кун ўтаверди ва одамларни вабо сира тўхтамайди шекилли деган ваҳм босди, ана шунда вабонинг тўхташи умумнинг эзгу орзусига айланди. Худди шу пайтлари католик авлиё ва кароматгўйларнинг айтганларидан кўчириб олинган ҳар хил башоратлар кўлма-қўл бўла бошлиди. Бунаقا ёппа қизиқишдан қандай фойда келишини илгаган шаҳар босмахоналари эгалари бутун шаҳарга етадиган дараражада мазкур матнларни кўпайтиришга кирипдилар. Аммо кароматга оч оломон учун бу урвоқ бўлолмаслигини билган корчалонлар яна чора қидирдилар, маҳаллий йилномалардан шунга ўхшаш гувоҳликларни тўплаб, чон этиб, бутун шаҳарга ёйдилар. Бироқ йилномаларда бунаقا башоратлар танқисроқ бўлгани учун, уларни мухбирларга буюртма қилишга ўтдилар, мухбирлар, ҳеч бўлмаса, шу соҳада ўтган

асрлардаги устозларидан қолишмайдиган билимдон чиқиб қолдилар.

Бу башоратларнинг айримлари рўзномаларда бет-бет босилди. Одамлар сиҳат-саломатлик йиллари рўзноманинг охирги саҳифасида босиладиган кўзёшли ишқий саргузаштларга қандай ташланган бўлсалар, буларга ҳам шундай ёпишар эдилар. Бу башоратлардан айримлари жуда ажабтовур: албатта минг рақами, қурбоилар сони ва вабо ҳукми остида ўтган ойлардан иборат аралаш-қураш ҳисоб-китобга асосланарди. Бошқа бирларида башоратларда констант деб аталган буюк қора ўлатларни бир-бирига қиёслаб ва у ёки бу даражада алламбало бу ҳисоб-китобларидан бизнинг ҳозирги қулфатимизга оид маълумотлар чиқариларди. Аммо рўзи Маҳшар кароматлари услубида тузилган ва воқеаларнинг ўрин алмашинуви ҳақида билги берадиганларининг жамоат назарида обрўйи баланд, бу воқеалар шу қадар чалкаш ва мубҳам эди, уларнинг ҳар қандайини шаҳримизга бемалол нисбат қилиб, ҳар бир одам улардан ўзи хоҳлагандек хулоса чиқариб олиши мумкин эди. Худонинг бермиш куни Нострадамус билан Одилий авлиёнинг меросини титкилашар ва ҳар гал мўл ҳосил йигар эдилар. Бу кароматларнинг ҳаммасида бир хусусият — хулосаларида тасалли бор эди. Бу хусусият фақат вабодагина йўқ эди, холос.

Хуллас ҳамтабааларимиз учун дин ўрнини бидъят эгаллаган ва айни шу боис Панлю ҳазрат ваъз айтган куни черковнинг бор-йўғи чораги банд бўлган эди. Риэ эҳромга кирган оқшом шамол эшик табақалари орасидан ҳуштак чалиб ўтиб, одамлар орасида бемалол кезиб юрган эди. Сукунатда қотган, рутубатли бу эҳромдагиларнинг бари эркаклар эди. Риэ ўриндиқча жойлашди ва минбарга кўтарилаётган руҳоний ҳазратга кўзи тушди. У олдинги галдагига қараганда мулойим, ўйчил сўз очди ва ибодатдагилар унинг ишни бир қадар иккиланиброқ бошлиётганини фаҳмладилар. Ва яна бир эътиборли аломат — у энди «сиз» эмас, «биз» деб гапираётган эди.

Аммо унинг овози секин-аста ўқтам тус олди. Бошлама учун у вабонинг шаҳримизда, мана, бир неча ой ҳукм суроётгани ва биз уни яхшироқ билиб олганимиз, чунки унинг дастурхонимиз тенасига ёки яқин одамимизнинг бош учига қандай ўтириб олгани, биз билан қандай ёнма-ён юргани, ишдан чиқишимизни қандай кутиб турганини кўп марта кўрганимизни эслатди, биз, хуллас, унинг нимани тинмай уқтираётгани ва ўзимизни йўқотиб қўйган илк

дақиқаларда, афтидан, керагича қулоқ солмаганимизни энди англашга қодир бўлсак ажаб эмас. Панлю ҳазратнинг бу минбардан олдин ирод этгани ҳануз ҳақиқат — ёки, ҳар қалай, ўшанда у шунга амин эди. Аммо, эҳтимолки, ҳаммамиз қатори у ҳам — шу ерда Панлю ҳазрат кўқрагига гурс этубурди — эҳтимолки, бу ҳақда керагича ҳамдардлик билан ўйламаган ва гапиролмагандир. Аммо, бари бир, унинг нутқида ҳақиқат муждалари ҳам бор эди: ҳамиша ҳамма нарсадан сабоқ чиқариш мумкин. Энг шафқатсиз синов — насроний учун фарогат. Насроний айни шу вазиятда мана шу фарогатга талениниши, унинг нимадалигини ва уни қандай топишни тушуниши лозим.

Шу дақиқаларда Риэнинг теграсидагилар черков имконидаги барча қулайликлардан фойдаланиб, ўриндиқлар суюнчигига ястаниб олдилар. Эшикнинг кигиз қоқилган табақаларидан бири шамолда секингина қирисилаб урилаётган эди. Ўтирганлардан бири бориб, эшикни ушлаб турди. Бу ҳаракатга алахсиган Риэ ҳазратнинг тинликтан сўнг нима деганини англамай қолди. У эса тахминан шундай деган эди: вабо деган манзарани тушунтиришга уриниш керак эмас, балки ўрганиб олиш зарур нарсани ўрганишга уриниш керак. Қисқаси, воизнинг айтишича, ҳар қалай, паришон эшитаётган Риэ ўзича шундай тахмин қилди, бу ерда тушунтирадиган нарсанинг ўзи йўқ. Лекин у воизнинг туйқусдан овозини баландлатиб, кўп нарса фақат худой-таолонинг ҳузурида ўз маъносини очади, айримлари ҳатто файблигича қолади, деганидан сўнг жуда берилиб тинглашга тушди. Албатта, яхшилик билан ёмонлик мавжуд, одатда ҳар киши улар орасидаги фарқни кўриб туради. Аммо ёмонликнинг ички моҳиятига етганимизда, худди шу ерда бизга машаққатлар рўпара чиқади. Мисол учун олсак, сиртдан зарурат бўлган ёмонлик ва сиртдан бефойда ёмонлик мавжуд. Дўзахга туширилган Дон Жуан ҳам, бегуноҳ боланинг ажали ҳам бор. Зоро, бадахлоқ фоҳишининг худо дасти билан ерпарчин бўлиши адолатдан десак, норасиданинг азоб-уқубатга учрашини тушуниш душвор. Ва чиндан ҳам, ёруг оламда норасиданинг азоб-уқубатидан ва азоб-уқубат туғдирадиган даҳншатдан каттароқ нарса йўқки, мазкурнинг сабабларини излашимиз лозим. Умуман олганда, худо бизга ҳамма нарсани енгиллаштиради ва шу жиҳатдан қарасак, бизнинг динимиз мақтовга нолойиқ — у табиий. Бу ерда эса, у, худо, аксинча, гирибонимиздан олиб, деворга тирайти. Шундай қилиб, биз вабонинг девори тагидамиз ва биз

унинг мудҳиши кўланкасидан ўзимизга эзгулик чиқариб олишимиз лозим. Панлю ҳазрат ҳатто бу девордан ошиб ўтишга йўл берадиган имтиёз ва эркинликларни ҳам рад этди. Ўша гўдакни кутаётган абадий фарогат унинг бу дунёда тортган азоблари учун минг карра мукофот бўлишини айтиш ҳеч гап эмас эди, аммо, очиги, шундайми, йўқми, ўзи ҳам билмайди. Ва чиндан, асрий жаннат фарогатлари инсон азобининг, жилла курса, бир лаҳзаси ўрнини қоплади, деб ким исботлай олади? Шундай деб исботлаган одам, албатта, насроний бўлмасди, зеро Муаллимимиз азобни ўз танаси ва руҳи билан таниган. Йўқ, Панлю ҳазрат девор тагида, рамзи хоч бўлмиш парчинлаш сувратига содик қолади ва гўдакнинг азоблари га юзма-юз тураверади. Ва у қўрқмасдан бугунда ўзига қулоқ тутаётгандарга: «Биродарон, вақт етди. Ёки ҳаммасига ишониш, ёки ҳаммасини рад этиш керак... Қани, орангиздан ким ҳаммасини рад этишга журъат қиласди?..» дейди.

Риэнинг хаёлидан ҳазрат ота тўипа-тўғри даҳрийликка бориб қолдию деган фикр лип этиб ўтди. Аммо воиз шу аснода бу кўқдан қўрсатилган, бу аниқ талаб насронийнинг фойдасига, деди. Бу унга фазилат қаторида инобатга ўтади. У, Панлю, қуйида зикр этиладиган фазилат қўнгилчанроқ ва мумтозроқ ахлоққа кўнинкан ақлларни шошириб қўядиган, нимадир поёнсиз нарсаларни ўзида жо қилишини яхши билади. Аммо вабо вақтининг дини бизнинг кундалик динимиз бўлиб қололмайди ва агар худо баҳтиёрлик вақтларида руҳнинг таскин топиши, шодланишига йўл қўйиб беролса, ҳатто шуни хоҳласа, унда синоат дамларидаги диннинг исёнкор бўлишини ҳам истайди. Бугун худо ўз яратганларининг Ҳаммаси ёки Ҳеч Нарса бўлмишни мўлжал олган олий фазилатга эришишлари учун уларга мислсиз фалокат йўллаш билан марҳамат кўрсатди.

Қўп асрлар олдин бир олим мутафаккир аъроф йўқлиги ҳақида бир сирни биламан, деб чиққан эди. Унинг бу гапи замирида яримчоралар бўлолмайди, фақат жаннат ва дўзахгина мавжуд, инсонга ўзининг хоҳишига қараб ё жаннат фарогати, ё мангуба азоб ҳозирланган деган маънотади. Панлю ҳазрат фикрича, бу гирт даҳрийлик, фақат шаккок одам йўйлаб топиши мумкин. Зеро, аъроф мавжуд. Лекин, тўғри, шундай даврлар борки, майдада гуноҳлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай гуноҳ ўлимга тааллук, ҳар қандай бепарволик жиноят. Ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса.

Панлю ҳазрат жим қолди, Риэ шамолнинг тобора кучайиб, эшик остидаги тирқишдан шувиллаб кираётган ингрогини аниқроқ эшитди. Аммо ҳазрат ота шу заҳоти яна ганга тушди ва юқорида у тилга олган, сўзсиз қабул этиладиган фазилатни доимгидай тор маънода тушуниш мумкин эмас, гап жўигина мўъмин-қобиллик ва ҳатто етиш мashaққатли бўлган хўрланиш ҳақида ҳам кетаётгани йўқ. Ҳа, у хўрланишини назарда тутади, аммо бу хўрланганинг ўз ихтиёри билан борадиган хўрланиш. Албатта, боланинг азоби ақл ва қўнгил учун хўрланиш. Аммо худди шунинг учун бу азоблардан ўтиш керак. Худди шунинг учун Панлю ҳазрат айни дамда ушбу сўзларни айтиш ўзига осон эмаслигига тингловчиларни ишонтирди — шунинг учун, худо шуни хоҳлаган эканми, уларга истак билан бориш керак. Насроний ҳеч нарсага шафқат қилмайдиганига фақат шундай боради ва унга ҳамма йўллар ҳозирланган эканми, у энг муҳимиға, бош манзилга шундай етиб келади. У сўзсиз рад этишга мубтало бўлмаслиги учун сўзсиз эътиқодни танлайди. Насроний шишиб чиқкан бий тананинг ўзидағи маразларни табиий йўл билан чиқариб ташлашидан далолат беришини билиб, ҳозир черковларда: «Худойим, ўзинг бизга бий йўлла», деб сўраётган ажойиб аёллар каби ўзини худонинг иродасига, гарчи билишга оқиз бўлса-да, тошириши лозим. «Мен буни тушунаман, буни мен қабул қилолмайман», деб айтиш мумкин эмас; ана шу, бизга айнан танлаб олиш учун юборилган қабул қилинмайдиганинг қоқ юрагига ташланиш керак. Боланинг азоби — бизнинг аччиқ нонимиз, аммо шу нон бўлмаса, қалбимиз эътиқод очлигидан сўниб қолади.

Шу пайти Панлю ҳазрат ваъзининг тинликларида ҳамроҳ бўладиган босиқ ғовур бирдан баландлади, аммо ҳазрат ота туйқус шиддат билан, худди ўзини тингловчилари ўрнига қўйиб кўраётгандек, қандай йўл тутишларини сўроқقا олди. У ишонадики, каллага келган биринчи фикр ва биринчи сўз даҳшатли «такдирият» сўзи бўлади. Ҳўш, мана агар унга «такдирият» сўзи олдига «фаол» деган сифат қўйишга имкон берилса, у мазкур сўз олдида чекинмайди. Албатта, у олдинги маъруzasида тилга олган насроний динидаги абиссинияликлардан ибрат олмаслиқ кераклигини яна эслатади. Ва ҳатто фикран бўлса ҳам вабо пайтида ўз латта-путталарини насронийларнинг санитария пикетларига отиб, самовотдан оллоҳ юборган жазога қарши чиқишга журъат этган бу кофирларга вабо ёғдиришни

бақириб сўраган форсларга ҳам таассуб қилиб бўлмайди. Лекин, яна бир томондан, ўтган асрда юз берган вабо эпидемияси пайти чўқинтириш маросимида мараз юқтириши мумкин бўлган хўл, қайноқ лабларни тегиздирмаслик ниятида чучук кулчаларни қисқич билан ушлаган қоҳиралиқ роҳибларни ҳам ибрат қилиб бўлмайди. Вабога учраган форслар ҳам, қоҳиралиқ роҳиблар ҳам бирдай гуноҳга ботгандар. Зеро, бирипчилари учун боланинг азоби ҳеч нарса, кейингилари учун, аксинча, азобдан инсоний қўрқув бошқа туйғуларни босиб кетган. Иккала ҳолатда ҳам муаммонинг ўзи бузилган. Униси ҳам, буниси ҳам оллоҳнинг даъватига кар қолган. Аммо Панлю ҳазратда тўпланганларнинг ёдига соладиган бошқа мисоллар ҳам бор. Агар буюк Марсел вабосини таърифлаган қадимий йилномага ишонсак, Мери ибодатхонасидаги саксон бир роҳибдан фақатгина тўрттасига мудҳиш ўлат шафқат қилган эди. Бу тўрттадан учтаси дуч келган ёққа жуфтак ростлаган. Йилнома шундай дейди, йилнома, биласизки, изоҳот беришни зиммасига олмайди. Аммо, йилномани ўқиётиб, Панлю ҳазрат етмиш етти ўлимга қарши, учта омон қолган биродарлар ибратига қарши биттанинг туриш берганини ўйлади. Ва ҳазрат ота, минбар қиррасига бир мушт урди-да: «биродарларим, ўша қолган одам бўлиш керак!» деб хитоб қилди.

Албатта, бу дегани жамоатимизнинг табиий балои офат тартибсизлигига қарши қурашда қўллаётган оқилона интизоми, эҳтиёткорлик чораларидан воз кечиш эмас. Тиз чўкиш керак, воқеаларни ўз ихтиёрига қўйиб берайлик деган ахлоқ муҳибларига қулоқ солиш керак эмас. Аксинча, аста-секин ва ҳатто пайнаслаб бўлса-да, чиқиб олиш, яхшилик қилишга интилиш лозим. Аммо бошқа нарсаларга келганда, ўз жойимизда қолиш, ҳатто ёш гўдаклар ўлимида ҳам бўйин эгиг худога суюниш ва ўзимиз учун пана жой изламаслигимиз лозим.

Шу ўринда Панлю ҳазрат тўпланганларга Марсел вабоси пайтида бўлган епископ Бельзенснинг тарихини айтиб берди. Воиз тингловчиларга епископнинг эпидемия охирлаганда бурчи буюрган ҳамма вазифани адо этгач, энди ҳеч қандай ёрдамдан фойда йўқ деб ҳисоблаб, озиқовқатни ғамлаган уйига бекиниб, дарвозани уриб қўйишни буюрганини эслатди; ва мана, марсепликлар сабр косаси тўлган пайтда буткул қонуний бўлмиш бекарорлик ила кечагина бошларига кўтарган кишидан нафратланадилар, вабо юқтириш учун унинг уйини мурдалар билан

ўрайдилар ва ҳатто вабо уни муқаррар ўлдирсин деб, мурдаларни девордан ошириб, ичкарига ҳам ташлайдилар. Шундай қилиб епископ ажал қутурган макондан пана жой тоғмоқчи эди, ўликлар эса осмондан унинг бошига ёгилди. Биз ҳам бу мисолдан ўзимизга сабоқ олишимиз керак: вабо пайтида дахлсиз орол йўқ ва бўлмайди ҳам. Йўқ, ўрта йўл бўлмайди. Исподни қабул қилмоқ лозим, зеро ҳар бир киши худога нафрат билан унга муҳаббатдан бирорини танлашга мажбур. А, худога нафратни танлашга кимнинг ҳадди сигади?

«Биродарларим,— деб давом этди Панлю ва қавмлар унинг товушидаги оҳангларга қараб ваъз охирлаётганини фаҳмладилар,— худога муҳаббат — мушкул муҳаббат. Унга муҳаббат ўзини батамом унутишни, ўз шахсиятига эътиборсизликни талаб этади. Аммо ёлгиз шу муҳаббатгина азобнинг даҳшати ва гўдаклар ўлимини ювиб кетади, нима бўлганда ҳам, фақат муҳаббатгина уни заруратга айлантиради, зеро инсон буни тушунмайди, у буни фақат истайди, холос. Мана, мен сизлар билан бирга ўзлаштироқчи бўлган мушкул дарс ҳам шу. Мана, биз яқин боришимиз керак бўлмиш, инсоннинг қаравиша бешафқат, худонинг назарида ягона бебаҳо диёнат шу. Шунчалар қўрқинч манзара олдида биз ҳаммамиз баравар бўлишимиз керак. Бу юксаклиқда ҳаммаси қўшилади ва ҳаммаси бараварлашади ва зоҳирдаги адолатсизликдан адолат барқ уради. Мана, нима учун Франция жанубидаги кўп жойларда вабодан ўлганлар черков хори тоштахтлари остига қўмилган, руҳонийлар ўз қавмларига шу қабрлар юксаклигидан туриб сўз айтадилар ва улар тарғиб этаётган ҳақиқат, тассуфки, ёш гўдаклар ҳам улуш қўшган кул ичидан қайта барқ уради.

Риэ черковдан чиққан пайти шиддатли шамол ярим очиқ эшикка ёпирилди, уй-уйига тарқалаётган қавмлар юзига чанг солди. Шамол эхромга ёмғир ҳиди ва ҳўл асфальт исини ҳайдаб кирди, ибодатчилар ҳали пештоққа етмаёқ шаҳар кўз олдиларида қандай қўриниш беришини билдилар. Ҳакимдан олдин дуварак руҳоний чол билан ёш диакон бораётган эди, иккаласи ҳам шляпани юлқимоққа шайланган шамол билан овора. Дуварак чол ҳатто шу шамол билан кучлар кенг бўлмаган олишувда ҳам ваъз муҳокамасини тўхтатмас эди. У Панлю ҳазратнинг маҳоратига тан берди, аммо воиз айтган фикрлардаги жасорат унга тегиб кетибди. У ваъзда куч-қудратдан кўра, кўпроқ таҳликага тушиш билинди, Панлю ҳазрат ёшига

етган руҳонийнинг эса таҳликага берилишга ҳаққи йўқ, деб тоиди. Шамол ҳамласига чап бериб бошини эгид олган диакон ўзининг Панлю ҳазратникига тез-тез бориб туриши, унда бўлаётган ўзгаришлардан бохабарлаги, рисоласи янада жасоратлироқ бўлиб, ҳатто «imprimitur»¹ ҳам ололмаслигини айтди.

— Нима бўлганда ҳам, бош гояси нима ўзи? — деб тагини суриштириди руҳоний бобой.

Улар энди дарвозага чиққан, шамол уларга ўқириб ташланган эди, ёш диакон бу саволга жавоб қилмади. Лаҳза тинлиқдан фойдаланиб шундай деди, холос:

— Руҳонийки ёрдам сўраб ҳакимга мурожаат қилдими, бунда очиқ зиддият бор.

Риэ Тарруга Панлю ҳазратнинг ваъзини айтиб берган эди, у уруш пайтида кўзидан ажralган йигитни кўргач, эътиқодидан воз кечган руҳонийни шахсан билишини таъкидлади.

— Панлю ҳақ,— деб қўшимча қилди Тарру.— Бир гуноҳсиз кўзидан ажralган пайти насроний ё эътиқодини йўқотади, ё ўзи ҳам кўзини беришга рози бўлади. Панлю эътиқодини йўқотмоқчи эмас, у охиригача етмоқчи. Худди шуни айтмоқчи бўлган.

Эҳтимол, Таррунинг гани кейин бўлган шўриш савдоларга ва Панлю ҳазратнинг ҳатто унга яқин кишиларни ҳам ҳайрон қолдирган ғалати ишларига ойдинлик киритар. Бу ҳақда, майли, китобхоннинг ўзи мулоҳаза қиласи.

Хўш, мана, ваъздан бир неча кун ўтгач, Панлю ҳазрат янги ижарага кўчиш ҳаракатига тушди. Худди шу вақтга келиб, эпидемия кучайиши муносабати билан, худди бутун шаҳар кўчишга шайланганга ўхшар эди. Тарру меҳмонхонани қандай ташлаб, Риэ ҳакимникига жойлашган бўлса, худди шундай Панлю ҳазрат ҳам орден томонидан ўзига берилган хонани тарқ этиш ва ҳозирча вабо аяб турган ўта тақводор бир кампирникига кўчишга мажбур бўлди. Панлю ҳазрат янги истиқоматига тобора хуруж этаётган ҳоргинлик ва қўрқув ҳисси билан келди. Шу боисдан ҳам ўз ижарачиси олдида бирдан ҳурматини тушириб юборди. Кампиршо авлиё Одилийнинг мўъжизакор кароматларини оғиз тўлдириб мақтаганда руҳоний жиндай бесабрлик кўрсатиб қўйдик, буни, албатта, унинг ниҳоятда чарчагани билан изоҳлаш мумкин эди. Ва кейин кампиршонинг

¹ Черков цензураси рухсати

хайрихоҳ бетарафлигини қозонишга қанча уринмасин, бари бефойда кетди. Чунки у ўшанда, бошда ўта ёмон тасаввур уйғотиб қўйган эди. Кейин ҳар оқшом меҳмонлик хонадан ўзига ажратилган, кампирнинг ўз қўли билан тўқилган ҳошияларга буркалган хонасига ўтәтиб, фақат унинг елкасинигина кўрди ва «Хайрли тун, ҳазрат ота» деган қуруққина сўзларини хотирига жойлади. Худди шундай оқшомлардан бирида тўшакка кираётиб, у чаккалари, билаклари, бошида бир неча кундан бери пусиб ётган безгак тўлқинлари бирдан жунибишга келганини сезиб қолди.

Қолган ҳаммасини фақат ижараби кампирнинг айтгандаридан билиб олишга тўғри келди. Кампир ҳар доимгидай эрталаб жуда вақтли турди. Мижозни хўп кутгач, ҳазрат отанинг шу вақтгача хобхонадан чиқмаганига ажабланиб, эшикни секингина тақиллатишга ботинди. Кампир унинг тунни уйқусиз ўтказиб, ҳали ҳам жойидан турмаганини кўрди. У ҳансираб нафас олар, юзлари аввалгидан ҳам қизариб кетган эди. Кампирнинг ўзи айтишича, унинг ҳурматини жуда жойига қўйиб, ҳаким чақиришни таклиф қилди, лекин унинг таклифи, ўзи айтишича, жуда ачинарли қўрслик билан рад этилди. Унга индамай чиқиб кетишдан бошқа чора қолмади. Сал вақт ўтгандан кейин эса Панлю ҳазрат қўнгироқни босиб, уни ичкари чорлади. Ихтиёрсиз қўрслиги учун узр сўраб, вабо ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, ўзимда унинг бирон-бир аломатини сезмадим, афтидан, бу ҳаддан ортиқ чарчаганимдан, лекин ўтиб кетади, деди. Бироқ кекса хоним ҳаким чақиришни таклиф этганда мутлақо ўзидан хавотирланмагани, зеро, ҳаёти ҳам, қазоси ҳам худой-талонинг қўлида экан, ҳеч нарсадан қўрқмаслиги, балки ҳазратнинг аҳволидан ташвишлангани, чунки ўзини бунда қай бир даражада бурчли ҳисоблашини айтиб, иззат-обрўини сақлаб эътиroz билдириди. У яна индамай қолгандан кейин кампир, ўз бурчига содиқ ҳолда, ҳаким чақиришни яна таклиф қилди. Ҳазрат яна рад жавоби берди, аммо бу гал радииясига, кекса хонимнинг айтишича, қанақадир жуда дудмал, тушуниксиз бир изоҳни қўшимча қилди. Кампир тушунарсиз, баландпарвоз иборалардан, ўз фикрича, фақат бир нарсани, ҳазрат ҳаким чақиришни гўё бу унинг принципларига тўғри келмаслиги учун рад этаётганини тушунган, холос. У, табиийки, мижозни ҳарорати чиқиб кетганидан алаҳлаянти, деган фикрга бориб, унга бир финжон доривор димлама берди.

Энди шундай бўлиб қолдики, кампир ўз бурчини иложи борича батартиб бажаришга қарор қилиб, мижоздан ҳар икки соатда хабар олиб турди. Ҳаммадан ҳам уни беморни кун бўйи ўз ҳолига қўймаган талвасаланиши ҳайратга солди. Ҳазрат гоҳ адёлни очиб ташлар, гоҳ яна унга ўранар, мудом кафтлари билан тер босгани пешанасини ишиқалар, йўталмоқчи бўлар, йўтали ҳам қанақадир галати, худди ичидаги ҳамма нарса юлиниб кетаётгандек ҳирқироқ, бўғиқ ва ҳўл эди. Четдан қараган киши бунинг ҳалқумига увада туйилгану энди уни йўтал билан чиқариб юбормоқчи деган хаёлга борарди. Бу хуружлардан кейин у, афтидан, мажоли қуриб, бошини ёстиққа ташларди. Кейин у яна бошини қўтариб, бир неча дақиқа аллақаёққа, деворнинг қаеригадир қараб олар ва бу қарашида гайритабиий бир тикилиш, олдинги безовталигидан ҳам қучлироқ талваса бор эди. Аммо кекса хоним касалнинг аччигини чиқаришдан чўчиб, ҳали ҳам ҳаким чақиришга ботинмаётган эди. Қолаверса, кўринишдан чиндан-да қўрқинчли бу хасталик оддий исентма хуружи бўлиши ҳам мумкин эди.

Аммо у кечга бориб Панлю ҳазрат билан яна бир гаплашиб олишга журъат топди ва жуда мужмал жавоб эшитди. У таклифини яна қайтарди, аммо шунда ҳазрат тўшакдан қаддини узди ва нафаси тиқилаётган бўлса-да, жуда дона-дона қилиб, ҳакимга кўринишини истамаслигини айтди. Шу сўзлардан кейин уй бекаси эрталабгача кутишга ва Панлю ҳазратнинг аҳволи тузук бўлмаса, Инфдок агентлигига телефон қилишга қарор берди, яхши ҳамки, керакли рақам радиодан кунига ўн мартараб айтиб турилади. Ўз бурчини бояги-боягидай бекаму кўст адо этаётган кампир кечаси бемор ёнига кириб, ундан боҳабар бўлиб туришга жазм қилди. Бироқ қечқурун унга бир финжон димлама ичирди-ю, бир дақиқа мизғиб олай деб, шу билан тонггача гафлат уйқуда қолди. Уйғонгани заҳоти беморнинг қошига югурди.

Панлю ҳазрат ҳаракатсиз ётган эди. Терисининг кечаги қизиллиги мурда рангсизлиги билан алмашган, юз тархининг думалоқлиги ўшандоқ қолгани эса янада таъсирили кўринар эди. Бемор каравот тепасидаги турфа ранг биллур шоқилали чироққа кўз узмай тикилиб ётарди. Уй бекаси кирганда bemор унга томон юзини бурди. Кампирнинг айтишича, унинг кўриниши шундай эдик, гўё кечаси билан қалтак остида қолганидан, эрталабга келиб, азбаройи дармонсизлигидан атрофида пималар бўлаётганини билмайдиган аҳволга тушган. Уй бекаси

ундан ахволи қандайлигини сўради. Бемор ўша-ўша галати, кекса хонимни ҳайратга солган паришонлик билан, ўзини ёмон ҳис қилаётгани, аммо ҳаким чақиришга эҳтиёж йўқлиги ва ўзини мавжуд тартибларга мувофиқ, майли, лазаретга олиб кетишлари мумкинлигини айтди. Кекса хоним вахимага тушиб, телефонга ёпишди.

Риэ қиём пайти келди. Кампирнинг ҳикоясини тингла-гач, Панлю ҳазрат мутлақо ҳақлиги, аммо, афсуски, ўзини кечроқ чақиришганини айтди. Панлю ҳазрат уни ўша-ўша хаёли қочиб қарши олди. Риэ bemorni кўриб чиқди ва кўкракда сиқилиш, нафас қисишини айтмаса, вабо ёки ўпка тоунига хос биронта аломат тополмаганидан жуда тонг қотди. Лекин, нима бўлмасин, томир уриши шунаقا заиф, умумий ахвол шунаقا хатарли эдик, қарийб умид қолмаган эди.

— Сизда бу касалликнинг хос аломатлари йўқ,— деди Риэ Панлю ҳазратга.— Аммо тўла бир аниқлик ҳам йўқ эканми, мен сизни ҳолилатишга мажбурман.

Панлю ҳазрат қандайдир галати, баайни илтифот юзасидан жилмайди-да, жим қолди. Риэ сим қоқиш учун ёнбошдаги хонага кирди ва яна хобхонага қайтди. У Панлю ҳазратга тикилиб турди.

— Мен олдингизда бўлиб тураман,— деди у меҳр билан.

Бемор бу сўзларни эшитганда жонлангандек бўлди ва ҳакимга илиқ нигоҳ ташлади. Кейин у ганини шундай қийналиб айтдики, ҳаким унинг овозида қайгу бор ёки йўқлигини тушунолмай қолди.

— Раҳмат,— деди Панлю.— Аммо руҳонийларда дўст бўлмайди. Улар ҳамма туйғусини ўз эътиқодларига берадилар.

У каравот бошида осигурилган очни олиб беришни сўради ва илтимоси ўринлатилгач, юзини буриб, очга тикилиб олди.

Панлю ҳазрат лазаретда ҳеч гапирмади. Ҳудди ҳиссиз бир нарсадек, барча белгиланган муолижаларга индамай буйсунди, аммо энди очни қўлидан қўймади. Ҳар қалай, унинг касали ноаниқ эди. Риэ шубҳа ўтида қолди. Бу вабо эди ва бу вабо эмас ҳам эди. Дарвоқе, кейинги пайтлари вабо ташхис харитасини чалкаштиришни эрмак қилиб олганга ўхшарди. Аммо Панлю ҳазратнинг касалига келсан, кейин маълум бўлдики, бу ноаниқликнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ экан.

Ҳарорат баландлади. Йўтал янада бўгиқроқ бўлди ва

беморни кун бўйи азоблади. Ниҳоят кечга бориб Панлю ҳазрат ўзини бўғиб турган увадани туфлаб ташлади. Балгам қонга бўялган эди. Безгаги қанча хуруж қилмасин, Панлю ҳазрат атрофга илгаригидек бефарқ қаарар ва бу куни эрталаб санитарлар унинг каравотдан ярим осилган. совиб қолган танасига дуч келган пайтда ҳам унинг нигоҳи ҳеч бир нарсани билдиримаётган эди. Карточкага «Ноаниқ ҳодиса» деб ёзиб қўйилди.

Бу йил Жами авлиёлар куни одатдагидан тамом бошқача ўтди. Албатта, бу ерда об-ҳавонинг таъсири ҳам бўлди. Ҳаво бирдан айниди ва чўзилиб кетган жазирама иссиқ кутилмагандан кузги салқин билан алмашди. Ҳудди олдинги йиллардагидек совуқ шамоллар шувиллаб қолди. Паҳмоқ булатлар осмон бўйлаб юргуgilар, йўлида учраган уйларни сояга бостирап, аммо юзиб ўтгани заҳоти ноябр қуёши яна ҳамма ёққа ўзининг тилларанг совуқ ёғдулари-ни тўкар эди. Қўчаларда илк намўтмас ёмғирпўшлар кўриниб қолди. Ажойиби шундаки, сал ўтмай бутун шаҳар ялтироқ елим матоҳнинг шитир-шитирига тўлиб кетди. Маълум бўлишича, рўзномаларда бундан икки юз йил олдинги қора ўлат пайти Франция жанубида ҳакимлар қасал юқтираслик учун мой сингдирилган кийимда юрган деган хабар босилибди. Дўкон эгалари имкониятни қўлдан бермай, русумдан қолган, энди эса ҳамтабааларимизга бациллалардан сақланиш умидини бераётган ҳар бало ўтмас матаҳларини пештахтага чиқарган эканлар.

Кузнинг аломатлари қанча аён кўринмасин, қабристонлар шу куни ҳувиллаб ётгани ҳаммамизнинг эсимизда эди. Олдинги йиллари трамвайларни хризантеманинг чучмал ҳиди босар, хотин-халаж яқинлари ётган азиз қабрларни гулга буркаш учун, ўша ёққа гала-гала отланар эди. Бурунда тириклар шу куни марҳумни шунча ой қаторасига ёлғизлик ва унутда ётганига яраша тақдирлашга интилар эдилар. Аммо бу йил ҳеч ким ўликлар тўгрисида ўйлашни истамади. Ахир, шусиз ҳам улар ҳақида ҳаддан ортиқ кўп ўйлашди-ку. Ва азиз қабр бошига яна бориш, енгил ачиниш ва оғир қорахаёлнинг хурматини бажо келтириш ғалати туюлди. Энди марҳумлар илгаригидек ҳар йили бир марта виждонни поклаш учун йўқланадиган шунчаки бир унут нарса эмас. Энди улар чақирилмаган суқмақошиқ, уларни тезроқ унудишини истар эдилар. Мана, шунинг учун Жами авлиёлар ҳайити бу йил

аллақандай нотабиий ўтди. Таррунинг фикрича, тили тобора заҳарлашиб бораётган Коттар, энди ҳар қунимиз ўликлар байрами, деди.

Чиндан ҳам, крематорий печларида вабо мушакбозлиги тобора шодон гуркирарди. Тўгри, ўлим миқдори бир жойда қимиrlамай тургандек. Аммо шундай туюлардики, гёё вабо юқори нуқтада ўнгайгина жойлашгану энди қундалик қотиллигига тиришқоқ амалдорнинг саришталиги ва тартибсеварлигини ҳам қўшиб олгандек эди. Биладиган одамларнинг фикрича, бу, аслини олганда, яхши аломат. Мана, масалан, Ришар ҳаким ўлим чизигининг бирдан қўтарилиб, кейин бир текис кетишини ниҳоятда умидбахш воқеа деб баҳолади. «Гўзал, мўъжизакор чизиқ», — деб уқтириди Ришар. У, ўз ибораси билан айтсақ, эпидемия шифтга етди, деб ишонтириди. Шунинг учун энди унинг тушишдан бошқа чораси йўқ. Бунда у Кастел ҳакимнинг, тўғрироғи, чиндан ҳам айрим ҳолларда кутилмаган ажойиб натижалар берәётган янги зардобининг хизмати бор, деди. Кекса Кастел эътиroz билдиrmади-ю, аммо, унинг фикрича, олдиндан бир нарса айтиб бўлмайди, зеро, тарихдан маълумки, эпидемия кутилмаганда кескин сакраб қолиши мумкин. Кўндан бери оранликларнинг ақлини тинчлантиришдек амалга ошиши гоят мушкул орзуда юрган волийлик вабони эътиборда тутиб, керакли маъруза тартиб беришлари учун ҳакимларни бир жойга тўшлиш тақлифини берган эди, шунда вабо бирдан Ришар ҳакимни ҳам, яна ўлим чизиги айни шифтга чиққан пайти, олиб кетиб қолди.

Бу шубҳасиз ҳайратомуз, дарвоқе, ҳеч нарсани ҳам кўрсатмайдиган воқеадан хабар топган шаҳар ҳокимияти бундан бир ҳафтагина олдин ҳеч бир асоссиз қўтариинкиликка берилгандек, худди шундай тушқунликка тушди. Кастел эса ўз зардобини шунчаки илгаригига қараганда янада ҳафсала билан тайёрлайверди. Ишқилиб, касалхона ё лазаретга айлантирилмаган биронта жамоат биноси қолмади, агар шу пайтгача волийликка тегмай турган бўлсалар, бу ҳам ҳар хил йигинларни ўтказишга бирон жой керак деган андишадан эди. Аммо, умуман олганда ва эпидемиянинг нисбатан барқарорлашуви туфайли Риэ ўюштирган санитария хизмати ўз вазифасини бемалол уddyалади. Охирги мажоли билан ишлаётган ҳаким ва санитарлар бундан ортиқ уриниш талаб этилмаслигига умид қўлсалар бўларди. Улар, агар шу ўринда мазкур сўзни қўллаш жоиз бўлса, ўз гайриинсоний бурчларини энди янада саришталироқ бажарсалар кифоя эди. Вабонинг

ўпка шакли — илгари фақат бир нечта воқеа рўйхат қилинган эди,— энди шамол одамларнинг кўкрагига олов бериб, яна пуфлаб тургандек, шиддат билан бутун шаҳарга тарқалди. Беморларнинг қон қусганлари анча тез нобуд бўларди. Касалликнинг бу янги шаклида унинг тез тарқалишини кутишга тўғри келади. Аммо мутахассисларнинг бу борадаги фикрларида келишмовчилик бор эди. Катта эҳтиёткорлик мақсадида тиббиёт персонали дезинфекция аралашмаси сингдирилган ниқоб билан ишлайверди. Биринчи қараганда, эпидемиянинг тез ёйилишини кутиш керакдек эди. Аммо бий вабоси ҳолатларининг сийраклашиши туфайли, умум натижка барқарор қолаверди.

Айтганча, шаҳар ҳокимиятининг шусиз ҳам ташвиши бошидан ошган — озиқ-овқат танқислиги кучайиб бораётган эди. Чайқовчилар, турган гап, қўл қовуштириб ўтирумай, аллақачондан бозор юзини кўрмай қўйган энг зарур озиқ-овқатларнинг нархини осмонга чиқардилар. Қашшоқ оиласалар жуда мушкул аҳволда қолган бир пайтда, бойлар қарийб ҳеч нарсадан камчилик сезаётгани йўқ эди. Бундай қараганда, вабо ўз маҳкамасида амал қилган холислиги билан ҳамтабааларимиз орасида тенглик риштларини пухталashi лозим эди, тескариси бўлди — эпидемия одатий худбинлик ўйинлари оқибатида одамлар кўнглида адолатсизлик туйғуларини авж олдирди. Албатта, ҳали ўлим олдида мутлоқ тенглик бизда қолган, аммо унинг ҳеч кимга кераги йўқ эди. Очликдан қийналган қашшоқлар ҳасрат билан одамлари эркин, ионининг нархи бу ердагидек қутурмаган қўшни қишлоқ ва шаҳарларни орзуладилар. Қорнимизни тўйдиришни удда қилолмайдими, унда кетишга рухсат беришсин — унча ақлдан эмас-у, лекин кечинмалари шундай эди. Хуллас, шунга келдики, уйлар деворларида «Нон ёки озодлик» деган шиорлар пайдо бўлди, баъзан эса ўтиб кетаётган волийнинг орқасидан ҳам шу сўзларни қичқириб қолар эдилар. Бу киноя ибора намойишларга чорловчи вазифани ўтади, намойишлар тезда бостирилган бўлса-да, ишнинг нечогли чатоқ тус олгани ҳаммага тушунарли эди.

Табиийки, рўзномалар юқорининг буйргуи бўйича ўтакетган кўтаринкилик билан иш кўёради. Уларга ишонсак, фожия мавсуми учун энг характерли хусусият «аҳолининг фавқулодда хотиржамлик ва совуққонликнинг ҳаяжонли намунасини қўрсатганида эди». Аммо тақа-тақ беркитилган, ҳеч нарсани сир тутишнинг иложи йўқ ша-

ҳарда жамиятдошларимиз кўрсатган «намуна» билан ҳеч кимни алдаб бўлмасди. Юқорида айтилган хотиржамлик ва совуққонлик ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш учун ҳокимиятимиз ташкил этган карантин ёки «ҳолилатиш лагерлари»га назар ташлашнинг ўзи етади. Шундай чиқдики, ҳикоячи бошқа ишларга машғуллигидан ўзи у ерларда бўлолмади. Шу боис, у фақат Таррунинг гувоҳлигини келтиради, холос.

Тарру чиндан ҳам ўз қундалигида шаҳар стадионида шундай лагер ташкил этилгани ва уни Рамбер иккови бориб кўрганини ҳикоя қиласди. Стадион қарийб шаҳар дарвозаси ёнида бўлиб, бир томони трамвай ўтадиган кўчага туташ, у ёги эса шаҳар қад тиклаган супатоққа уланган умум ялангликка чиқади. У баланд бетон девор билан ўралганки, бор тўрт дарвозасига соқчи қўйилса, қочиб чиқишга имкон қолмайди. Бундан ташқари кўчадан баланд девор билан ажратилган бу карантинга тушган бебахтлар ўткинчиларнинг томошаталаб нигоҳларидан ҳам пана эди. Лекин стадионда бу ердан кўринмайдиган трамвайларнинг тарақтуруги қун бўйи эшитилар ва маълум соатларда олаговур кучайишига қараб дунёдан узиб қўйилган шўрпешоналар халқнинг ишга бораётгани ё қайтаётганини билиб турар эдилар. Шу тариқа улар ўзларига қатагон бўлган ҳаёт бир неча одим нарида давом этаётгани ва бетон деворлар бирбирига ҳатто икки алоҳида сайёрада жойлашгандан ҳам бегонароқ икки коинотни ажратиб туришини билар эдилар.

Тарру билан Рамбер стадионга якшанба қуни, тушдан кейин бормоқчи бўлдилар. Уларга Гонсалес, ўша футболчи қўшилди, Рамбер уни излаб топган ва уни стадион дарвозасидаги қоровул алмашинуви назоратини ўз зиммасига олишга қўндирган эди. Рамбер уни лагер бошлиги билан таниширишга сўз берди. Йўлдошлари билан кўришган пайти Гонсалес худди шу соатда, турган гап, вабогача, матчга ҳозирланиб кийинаётган бўлишини айтди. Энди барча стадионлар тасарруфга олинган, ўзини қаерга қўйипши билмайди, Гонсалес ўзини салкам иш сез ҳисоблайди, ҳатто қўриниши ҳам шу алпозда эди. Худди шу сабабли у лагерда навбатда туришга, аммо фақат ҳафтанинг охирги қунларидагина ишлаш шарти билан рози бўлди. Кўкни булат қонлади ва Гонсалес калласини қайриб, хомуш аҳволда, бундай ҳаво — сиргоқ ҳам эмас, қуёш ҳам йўқ — футболга жуда бонта, деди. У табиат ато қилган сўзамоллиги билан ечиниш хонасидаги артиниш ҳиди, трибуналардаги ур-тўполон, қорамтири майдонда ялтироқ

доғдек кўринадиган майкалар, ўйин оралиғидаги лимон ва куриб қолган томоқларга минг игнадек санчиладиган шипучка шароби мазасини таърифлашга тушди. Тарру ўнқир-чўнқир канора йўли бўйи олдидан чиққан тошчаларни тениб борганини таъкидлайди. Футболчи тошчани тўшиш-тўғри обраҳа панжарасига туширишга уринар ва бунга эришиб қолганда «Менинг фойдамга биру нол!» деб бақирап эди. Сигаретини чекиб бўлгач, тепага қойилмақом туфлаб, ҳаводалигидаёқ тениб қолишга тиришади. Шундоқ стадион олдида футбол ўйнаётган болакайлар улар томонга тўп ўтказиб юборган эдилар, Гонсалес эринмай қувлаб борди ва тўпни аниқ зарба билан қайтарди.

Ниҳоят улар стадионга етиб келдилар. Трибуналарнинг бари лиқ тўла. Аммо майдонда тифиз қатор қилиб бир неча юз чодир қурилган, уларнинг ичиди, ҳамроҳлар узоқдан илғагандек, замбиллару лаш-луш боғланган бўғжомалар бор эди. Трибуналарни, ҳолилатирилганлар бу ерда ёмғирдан ё офтоб яллиғидан паналасинлар деб, тўсмасликка қарор қилганлар. Аммо кун ботиши билан улар ўз чодирларига тарқалишлари шарт эди. Трибуналарнинг ости душхоналар бўлган, улар таъмир қилинди, ечиниш хоналари маҳкама ва тиббиёт пунктларига айлантирилди. Ҳолилатилганларнинг аксарияти трибуналарни хуш кўради. Айримлари йўлакларда кезиб юради. Баъзи бировлар эса ўз чодири олдида чўққайиб, атрофга паришон аланглайди. Трибунада ўтирганларнинг кўриниши афтода, худди улар ниманидир кутаётганга ўхшардилар.

— Кун бўйи нима қиласи булар, а? — деб Тарру Рамберга қаради.

— Ҳеч нарса қилмайдилар.

Ва чиндан ҳам, қарийб ҳамма шалпайиб, қўлларини осилтириб, бўш кафтларини очиб ўтирган эди. Файритабиий сукут сақлаётган бу улкан одам подаси кишида ғалати таассурот уйғотар эди.

— Биринчи кунлари бу ерда қулоқдан ажраш ҳеч гап эмас эди,— деб тушунтириди Рамбер.— Кейин, вақт ўтиб гаплашмай ҳам қўйдилар.

Таррунинг ёзувларига ишонсан, бу баҳтиқароларнинг аҳволини у тушунган, буларнинг биринчи келган кунлари чодирга қамалиб олиб, чивинларнинг ғингиллашини эшитиб ўтиришлари ёки ҳамдард қулоқ топилса, ўз газаб ё қўрқувлари ҳақида дод-вой солишларини шундоқ тасаввур қиласи... Аммо лагер одамга тўлгандан бери бунақа ҳамдардларни топиш амримаҳол. Шу боисдан

тилни тийиш, ён-атрофдагиларга шубҳали аланглашдан бошқа илож йўқ. Гўё чиндан ҳам рангпар, аммо бари бир нурли осмондан кимдир бу қирмизи лагерга шубҳа ва ишончсизлик ёғдириб турганга ўхшаб кетарди.

Ҳа, ҳаммасининг қиёфасида ишончсизлик бор эди. Уларни ёруғ дунёдан ажратиб қўйишдими, демак, бекорга эмас. Уларниң юзлари ҳам нимадандир ўзини оқлашга уринаётган ёки қўрқинчда қолган одамларниң юзига ўхшаб бир хил тусга кирган. Тарру, кимга қарамасин, унинг, ҳаёти мазмуни бўлган мавҳум нимадандир айрилганига изтиробда шекилли, атрофга маънисиз аланглаётганини қўради. Худди шундай улар эртадан қаро кечгача ўлим тўғрисида ҳам ўйламайдилар, улар умуман ҳеч нарса тўғрисида ўйламай қўйганлар. Улар гўё таътилга чиққандек. «Лекин энг даҳшатлиси шундаки,— деб ёзади Тарру,— улар ўзларининг унтилганликларини тушунадилар. Уларни биладиган киши унугтан, чунки у бошқа нарса тўғрисида ўйлайди ва бу мутлоқ табиий ҳам. Униси ҳам, буларни севган ҳам буларни унугтан, чунки айни шуларниң ўзини халос қилиш ҳақида ташвиш чекиб, турли чора излаб оёқдан қолган. У ўз яқинларини асирикдан тезроқ озод қилиш ҳақида ўйлайвериб, энди кимни озод қилиш кераклигини ўйламай қўйган. Ва бу ҳам ҳаётнинг йўриғидан. Ва охир-оқибат кўрасанки, ҳеч ким ҳеч кимни чинакамига ўйлашга қодир эмас, ҳатто энг оғир синоат дамларида ҳам. Зеро, кимнидир чинакамига ўйлаш — у ҳақда ҳеч тўхтамай, дақиқама-дақиқа, бу фикрдан бошқа ҳеч нарсага: на рўзгор ташвишлари, на қулогинг тагида учебиб ўтган чивин, на овқатланиш, на қичима — ҳеч бирига чалғимай, мудом уни ўйлаш демак. Аммо чивин ҳам, қичима ҳам доим бўлган, бўлади ҳам. Мана, шунинг учун ҳам ҳаёт жуда мушқул нарса. Ва мана, улар ҳам буни жуда яхши тушунадилар».

Лагер бошлиги келиб, уларни Отон жаноб деган бир киши кўрмоқчи эканини айтди. Бошлиқ Гонсалесни ўз кабинетига ўтқазиб, бошқаларини трибунага бошлади. Отон жаноб бир чеккада ўтирган экан, булар яқинлашганда ўрнидан турди. У худди эркинлик пайтидагидек кийимда, ҳатто қотириб оҳорланган ёқаси ҳам жойида. Тарру унда фақат бир ўзгаришни илғади: чеккасида бир тола сочи беўхшов ҳурнайган ва бир пой бошмогининг иличи ёки ечиқ эди. Терговчининг кўриниши ҳоргин, у бирон марта ҳам суҳбатдошнинг юзига қараб қўймади. Буларни кўрганидан

мамнунлигини айтди ва Риэ ҳакимга унинг барча ишлари учун миниатдорлигини етказишини сўради.

Рамбер билан Тарру сукутда қолдилар.

— Умидим шуки,— деб қўшимча қилди терговчи қисқа сукутдан кейин,— умидим шуки, Жак унча қийналмагандир.

Тарру биринчи марта Отон жанобнинг ўғли исмини қандай айтишини эшилди ва тушундики, демак, ҳали бошқа ўзгаришлар ҳам бор чиқади. Қуёш уфққа оғди, икки булут орасидаги ёриқдан ўтиб келаётган нурлари трибуналарни қия ёритди, гаплашаётганларнинг юзига тилларанг тус берди.

— Тўгри, тўгри,— деб жавоб берди Тарру,— у ҳеч қийналмади.

Улар кетаётган пайти терговчй қандай турган бўлса, шундай — ботаётган қўёш томонга қараганча қолди.

Улар Гонсалес билан хайрлашиш учун лагер бошлиги хонасига кирдилар, Гонсалес навбатчилик жадвалини ўрганаётган экан. Футболчи уларнинг қўлини қисди ва кулиб юборди.

— Ҳеч бўлмаса, кийимхонага тушдим-ку,— деди у,— шунга ҳам шукур.

Бошлиқ меҳмонларни дарвозага кузатаётган эди, бирдан трибуналар устида алланарса қалдираб, қулоқни батанг қилди. Кейин ўша — дориломон пайтлари томоншабинларга ўйин натижаси ё командалар таркибини айтиб турадиган радиокарнайлар шанғиллаб, ҳаммадан ўз чодирига тарқалишини талаб қилди, кечки таом тарқатилилар экан. Одамлар трибуналардан шошилмай тушиб, оёқларини зўрга судраганча чодирларга йўл олдилар. Ҳамма тарқалгач, катта-катта қозон ортилган иккита чоғроқ, бунақалари вокзалларда бўларди, электрокара кўринди ва чодирлар юралаб юра бошлади. Одамлар унга пешваз икки қўлини чўзди, икки чўмич икки қозонга шўнгиди, илиниб чиққанини узатилган икки ликопчага тўкди. Кейин электрокара олдинга силжиди. Кейинги чодир олдida томоша такрорланди.

— Иш илмий асосга қўйилган экан,— деди Тарру бошлиқка.

Хайрлашишга қўл қисишаётган бошлиқ:

— Бўлмасам-чи,— деди талтайиб,— албатта, илмий асосда бўлади-да.

Кун қорайди, осмон тозарди. Лагерга майин, ойдин ёғду қуйилди. Осойинта оқшом ҳавосига ҳамма томондан

қошигу ликончалар жаранги ўрлади. Чодирлар устидан кўршапалаклар паст юзиб ўтди, қандай ногаҳон кўринган бўлса, шундай йўқолди. Тўсиқ деворнинг у томонида қайрилаётган трамвайнинг гийқиллаши эшитилди.

— Шўрлик терговчи,— деб ғулдиради Тарру дарвозадан чиқаётib.— Бирон нарса қилиш керак эди унга. Лекин қонунчига нима ҳам ёрдам берасан?

Шаҳримизда яна бошқа лагерлар ҳам бор эди, бўлганда ҳам талай-талай, аммо ҳикоячи виждон ҳалолияти борасидаги маълум мулоҳазалардан, келиб чиқиб, кейин аниқ маълумотлар йўқлиги сабабли улар ҳақида гапирмайди. У айтиши мумкин бўлган ягона нарса шуки — лагерларнинг туриш-турмуши, у ёқдан келадиган одам танаси ҳиди, радиокарнайларнинг ҳар шомда қулоқни қоматга келтириши, сирни пинҳон ушлаган деворлар ва бу қарғиш урган жойдан келадиган ваҳм — буларнинг ҳаммаси ҳамтабааларимиз кўнглига зил юк бўлиб чўйкан, мавжудияти билан ғулгула солиб, барчани эзив ташлаган эди. Шундай раҳбарият билан бот-бот тўқиниш чиқар, ҳар хил можаролар бўлиб турар эди.

Бу ўртада, ноябр оёқлаганда совуқ саҳарлар бошланди. Шаррос ёмғирлар сувни аямай тошкўчаларни ювди, ялтиллатиб ювилган қўчалар узра топ-тоза буутсиз само ястанди. Ёзги қувватини бой берган қуёш ҳар эрталаб шаҳримизга совуқ чарогон нурларини қуяди. Шомга бориб эса: аксинча, ҳаво яна илийди. Иттифоқо, шундай шомларнинг бирида Тарру Риэ ҳакимга кўнгил ёришга жазм қилди.

Чўзилган, силлани қуритган кундуздан кейин, оқшом соат ўнлар чамаси Тарру қари дамқисма чолни кўришга отланган Риэ ҳакимга ҳамроҳликни тиланди. Кўхна маҳалла томлари узра осмон беозоргина йилтиллайди. Майнин шабада қоронги чорраҳалардан товушсиз юзиб ўтади. Дамқисма чол меҳмонларни осойишта кўча тинлигидан сўнг қулоққа кар қилгудай урилган валаклаш билан қарши олди. Чол ўша заҳоти ёғлироқ бўлаклар доим бир хил одамларга тегишига кўплар норози экани, кўза сувга қатнашни одат қилиб, шу аснода бўйни узилгани, демак, эҳтимол,— шу ерда роҳатланганидан қўлларини ишқалади,— катта галва бўлишини саннаб кетди. Ҳаким уни кўриб бўлгунча, охирги воқеаларни шарҳлашдан чакаги тинмади.

Уларнинг тепасида қадам товуши эшитилди. Таррунинг хайрон нигоҳини илғаган кампир, дамқисманинг аёли, бу томда, тўғрироғи, том айвонида ҳамсоя хотинлар учрашган бўлса керак, деб тушунтирди. Ва шу заҳоти уларга у ёқдан, томдан жуда чиройли манзара қўринади, кўп айвонлар бир-биралинига меҳмонга ўтиш учун пастга тушиб юрмайдилар, деган изоҳот берилди.

— Тўғри, — деб ганини илиб олди чол. — Агар хоҳласангиз, чиқинг. У ернинг ҳавоси тоза.

Учта курси қўйилган айвонда зоф ҳам йўқ эди. Ўнг ёқда, кўз илғаган қадар, олисдаги гунгурт бир нарсага — иккови ҳам уни биринчи қирғоқбўйи тепалиги деб топишди — бориб қадаладиган яхлит айвонлар қўринади. Сўлда, киши нигоҳи икки-уч жинкўча ва бу ёқдан қўринмайдиган бандаргоҳ устидан ўтиб, денгиз билан осмон элас живирда қўшилган уфққа бориб қадалади. Улар билган бўсқиёлар қатори тепасида эса аниқ вақт-вақтида бир нур порлаб кетади, нур манбаининг ўзи бу ердан қўринмайди: бу баҳордан бери энди бошқа бандаргоҳларни кўзлаган кемаларга йўл қўрсатиб айланиб ётган маёқ чироқлари эди. Тўполон шамоллардан кейинги тош-тоза, сержило осмонда юлдузлар мисоли янги яратилгандек чараклар ва маёқнинг олис нури уларга вақт-вақти билан ўзининг кулранг ёғдуларини қоришириб ўтар эди. Шамол тош ва зира-ворлар ҳидини олиб келарди. Атроф-жавонибда ҳеч ким, ҳеч нарса раҳна солмаган бир жимлик хукмрон.

— Яхши, — деди Риэ курсига ўтириб, — шундай туюладики, гўё бу ерга ҳеч қачон вабо етиб келмаган.

Тарру унга орқа ўгириб, денгизга қараб турган эди.

— Ҳа. — У бирдан жавоб бермади. — Яхши.

Бир одим босиб, ҳакимнинг ёнига келиб ўтирди-да, унинг юзига диққат билан қаради. Қўчанинг чуқур ёригидан идиш-оёқ тарақлаши қўтарилиб келди. Қўшни уй эшиги оҳиста гийқиллади.

— Риэ, — деб энг табиий оҳангда гапирди Тарру, — сиз менинг нима эканимни ҳеч билишга уринганмисиз? Умид қиласанки, сиз менга дўстсиз?

— Ҳа, — деди ҳаким, — сизга дўстман. Фақат шу вақтгача иккаламизга ҳам вақт етишмай турган эди.

— Ажойиб, энди хотиржамман. Шу соатни дўстликка бағишлишга қарши бўлмассиз?

Риэ жавоб ўрнига жилмайиб қўйди.

— Хўш, энди эшитинг...

Қаердадир, бу кўчада эмас, машина ўтди, шундай туюлдики, у тош йўлда ниҳоятда узоқ юргандай. Охири гилдираклар шувиллаши ўчди, аммо энди ҳукм суроётган сукунатни олис, ноаниқ бир чинқириқ бузди. Фақат шундан кейингина сукунат юлдузлару осмоннинг залвори билан икки эркакка ёпирилди. Тарру яна жойидан турди, айвон панжараси олдига ўтиб, қурси суюнчиғига қаддини берган Риэнинг шундоқ рўпарасида панжарага суюнди.

«Соддалик учун, Риэ, гапни менга вабо анча олдин, шаҳрингизга эпидемия авжга чиққан пайтда келганимдан бурунроқ текканидан бошлаймиз. Менинг ҳам ҳамма қатори одам эканимни айтиш кифоя қилас. Аммо шундай тоифа одамлар борки, буни билмайдилар ёки вабо ҳолатига кўнишиб қолганлар ва шундайлар ҳам борки, буни биладилар ва қутулиб чиқишини истайдилар. Хўш, мана, мен қутилишни истайман.

Ёшлигимда ўзимнинг гуноҳсизлигим ҳақидаги фикр билан, яъни ҳеч қандай фикрсиз яшар эдим. Мен жонсараклар тоифасига кирмайман, аксинча, мен ҳаёт бўсағасига ҳамма ёшларга ўхшаб қадам қўйдим. Ҳамма нарсани осон қўлга киритдим, фанларни енгил ўзлаштиридим, аёллар билан тез тил топдим ва башарти кўнглимни нотинчлик чулгаб қолса ҳам, кўига бормас эди. Аммо бир ажойиб оқшом ўйлашни бошладим. Ана шунда...

Сиздан фарқли ўлароқ камбағаллик нималигини билмаганимни айтай. Отам прокурор ёрдамчиси, яъни анча катта амал эгаси эди. Лекин қўринишида амал нуқси йўқ, табиатан хушфеъл, яхши одам эди. Онам оддий аёл, ҳаммадан тортинарди, мен уни яхши қўрардим, ҳозир ҳам, аммо у ҳақда гапирмоқчи эмасман. Отам мен билан кўп бирга бўларди, яхши қўрарди мени, мени тушунишга интиларди, деб ўйлайман. Унинг бошқа хотинлар билан,— ҳозир бунга ишонаман,— алоқалари бор эди ва тасаввур қилинг, бу менинг парвоимга ҳам келмасди. У ўзини одам бунаقا вазиятларда ўзини қандай тутиши керак бўлса, шундай тутар, ҳеч кимни хижолатга қўймас эди. Қисқаси, у ўзига хослиги билан ажралиб турмас, мен, мана энди, отам вафот қилгандан кейин, унинг авлиёдек яшамагани ва айни пайтда ёмон одам ҳам бўлмаганини тушунаман. У шунчаки ўрта йўлни танлаган эди, бу тоифа одамларга таъмиズли бир боғланиш ҳис этадилар ва бу боғланиш узоққа кетади.

Аммо унинг бир ожиз томони бор: Шекспир катта темирийўл кўрсатгичи эртаю кеч эрмаги эди. У ҳар замон

Бретанда, у ерда чогроқ мулки бор эди, таътил ўтказишини айтмаса, саёҳатга ҳам чиқмаган. Лекин Париж — Берлин қаторининг қачон келиб қачон кетиш соатларини тутилмай айтар, дейлик, Лиондан Варшавагача энг қисқача йўлни тавсия қила олар эди, сиз танлаган хоҳлаган пойтахтлар оралиғидаги масофани ярим чақирим аниқликкача билишини-ку гапирмаса ҳам бўлади. Мана, сиз, масалан, Бриансондан Шамониксга қандай боришни айта оласизми? Ҳатто вокзал бошлиги ҳам бу саволга ўйланқираб туради. Отам эса кўзини юмиб айтиб берарди. У ҳар кечқурун бу соҳадаги билимини чуқурлаштиришга уринар ва шу билан фарҳланар эди. Мен бундан бир дунё завқ олардим, кўпинча уни имтиҳон қилиб, жавобларини кўрсаткичдан текширас ва унинг сира адашмаслигидан қувонар эдим. Бу беозор машғулотлар бизни яқинлаштирган, чунки у мени миннатдор тингловчи сифатида қадрлар эди. Мен эса унинг темирийўл жадваллари соҳасидаги устунлигини ҳар қандай фазилатдан кам эмас деб ҳисоблардим.

Аммо берилиб кетибман, ҳалол бир одамнинг аҳамиятини ошириб юборишдан чўчийман. Бу масалани бас этиш учун, айтиб қўяй, менинг оёққа туриб олишимда отамнинг тўғридан-тўғри таъсири йўқ. Жуда нари борса — у менга охирги туртқини бергандир. Ўн еттига тўлганимда отам мени судни эшитишга олиб борди. Маслаҳатчилар судида қандайдир муҳим иш кўрилаётган эди, отам эҳтимол ўзини менга зўр томондан кўрсатгиси келгандир. Яна ўйлаб кўрсам, отам ёш кўнгилга кучли таъсир бўладиган бу маросим мени бир вақтлар ўзи танлаган касбга бошлайди, деб умид ҳам қилган. Мен бажонидил рози бўлдим, биринчидан, унинг раъийига қарадим, бошқа ёқдан, унинг одатда уйда ўйнайдиган ролидан ўзгача ролда кўриш, эшитиш менга қизиқ эди. Шу ва шундан бошқа ўйларга борганим ҳам йўқ. Гўдаклик пайтларимдан бери судда бўлаётган ҳамма нарсалар менга табиий ва, дейлик, 14 июлдаги байрам ёки синфдан синфга ўтишдек муқаррар туюларди. Хуллас, хуқуқ-юстиция борасидаги тасаввурим жуда хира бўлиб, яшашимга мутлақо ҳалал бермасди.

Аммо ўша кундан хотирамда битта қиёфа — айбланувчи қиёфаси маҳкам жойлашиб қолди. Ўйлайманки, у чиндан ҳам айбдор эди, айби нималиги — аҳамиятсиз. Лекин малла сочи сийрак, ёши ўттизлар чамаси бу одам ҳаммасини бўйнига олишга тайёр, ўзи қилган ишдан ва энди ўзига нима қилинишидан шундай самимий даҳшатга тушган кўринардики, бир неча дақиқадан кейин мен фақат

уни, унинг ўзинигина кўриб турардим. У нима учундир бирдан ярқ этган ёргуликдан чўчиб кетган бойўғлини эслатарди. Галстугининг тугуни сурилиб, ёқасининг тагида йўқолган. У доим тирногини чайнар, фақат биттасини, ўнг қўлидаги бир бармоғини... Қисқаси, гапничувалатмай, эҳтимол, сиз нима демоқчилигимни тушунгандирсиз — у тирик эди.

А, мен бўлсанам, мен бирдан шу чоққача у ҳақда фақат бир жуда ўнғай нуқтаи назарда — фақат «айбланувчи»га қарагандек ўйлаётганимни сезиб қолдим. Шу тоонда отамни батамом унутдим, деб айтольмайман, аммо нимадир ичимни эзиз юбордикни, ҳар қанча истамай, кўзимни судланувчидан ололмай қолдим. Қулогимга қариб ҳеч нарса кирмас, мен бу ерда тирик одамни ўлдирмоқчи бўлаётгандарини ҳис қилас ва тўлқин каби қайтариб бўлмайдиган аллақандай инстинкт мени ўзига тортиб кетар эди. Отам қоралов нутқини бошлаганда ўзимга келдим.

Қизил прокурор ҳирқасида ўзига ўхшамаган, мен билган хушфеъл, очиқкўнгил отамдан бошка бир одам оғзидан худди илондай биланглаб чиқаётган бақироқ сўзларни уймалаб ташлаётган эди. Мен унинг жамият номидан бу одамга ўлим жазоси сўраётгани, боз устига — бошини танасидан жудо этишни талаб қилаётганини тушуниб қолдим. Тўғри, у фақат «Бу бош қулаши керак», деди. Лекин, охир-оқибат, фарқи айтарли эмас. У ҳақиқатан ҳам шу бошни қўлга киритган эканми, униси ҳам, буниси ҳам бир бўлиб чиқади. Энг охиридаги ишни ўзи қилмайди, холос. Қозибозликни сўнгги сўзигача тинглаб ўтирган мен эса ўзимнинг бу баҳтиқарога телбаларча кучли яқинлик билан боғланиб қолаётганимни ҳис қилдим, бундай яқинлик отам билан ўртамиизда ҳеч қачон бўлмаган эди. Отам эса мавжуд тартибларга мувофиқ, одоб билан жиноятчининг «охирги дақиқалари» деб айтиладиган, аслида қотилликларнинг энг расвоси деган атоқца лойиқ қатлда қатнашиши керак эди.

Шу кундан эътиборан Шекснинг кўрсатгичини кўрсам, нафратдан қалтираб кетадиган бўлдим. Шу кундан, айни пайтда даҳшатга тушиб, суд — адлияга қизиқдим, ҳукмикушлар, қатлларга қизиқдим ва алланечук телбалик билан, отам шундай кунлари жуда эрта саҳар турган эканми, вазифасига мувофиқ, буларнинг кўнида иштирок этган, деган фикрга ёпишиб олдим. Ҳа, ҳа, шундай вазиятларда у қўнгироқсоатни тўғрилаб қўярди. Мен бу ҳақда онам билан гаплашишга ботимадим, аммо унга зимдан қараб

юриб тушундимки, отам-онам бир-бирига бегона ва онамнинг ҳаёти тамом ўзини қурбон этишдан иборат экан. Шунинг учун онамни, ўша пайтлари айтганимдек, енгил тортиб кечирдим. Кейин билсам, унинг кечиришга ҳам арзийдиган ёзиги йўқ, чунки турмушга чиққунча бутун умри қашшоқлиқда ўтган, айни шу қашшоқлик уни мўъмин-қобиликка кўнистирган экан.

Сиз, эҳтимол, ўша заҳотиёқ ота-онамнидан чиқиб кетдим, деган гапни эшиитаман деб ўйлаётгандирсиз. Йўқ, мен уйда анча, яна бир йилча турдим. Аммо юрагим сиқиларди. Бир қуни кечқурин отам онамдан қўнгироқсоатни сўради, чунки эртага жуда барвақт туриши керак экан. Мен кечаси билан мијжга қоқмай чиқдим. Эртаси қуни, отам келгандан сўнг мен уйдан бош олиб чиқиб кетдим. Қўшиб қўяй, отам мени излаб топди, мен у билан қўришдим, аммо очиқча гаплашиб олиш бўлмади: мен хотиржам туриб, агар мени куч билан уйга қайтаришга уринса, ўзимни ўлдиришимни айтдим. Охир-оқибат, у ён берди, чунки кўнгли юмшоқ эди, бутун бошли маъруза ўқиди, орада менинг ўз бошимча яшаш истагимни жиннилик, деди (у уйдан чиқиб кетишими шундай изоҳлади, мен ҳам, албатта, унинг фикрини ўзgartириб ўтирамдим), менга минг хил маслаҳат берди ва чин кўнгилдан йиғлаб юборишдан ўзини зўрга ушлади. Шу сухбатдан кейин узоқ вақт бадалида қанда қилмай онамни қўришга борар ва отамни ўша ерда учратар эдим. Бундай ўзаро муносабат уни тўла қониқтирган деб ўйлайман. Шахсан унга қарши ёмонлигим йўқ, фақат кўнглум оғриб юрарди. У вафот этгандан сўнг онамни ёнимга олдим, агар ўлмаганида шу пайтгача ҳам мен билан яшаётган бўларди.

Мен бошламани фақат шу учун чўздимки, бу чиндан ҳам ҳаммасининг бошланиши эди. Бу ёгини қисқароқ айтаман. Ўн саккиз ёшимда, шунгача йўқчиликда яшаб, қашшоқликни билдим. Қун ўтказиш учун нима ишларни қилиб кўрмадим. Тасаввур қиласизми, омадим ҳам юришиб қолди. Бироқ мени битта нарса — ўлим ҳукмлари қизиқтиради. Мен ўша малла бойўғлининг қарзини узишни истардим. Ва табиийки, мен, ҳозир урф бўлгандек, ўзимни сиёсатга урдим. Шунчаки, мен вабо юқтиришни хоҳламасдим, шу, вассалом. Ўзим яшаётган жамият ҳукмикушларга асосланган, унга қарши чиқсам, бинобарин, шу йўл билан қотиликка қарши кураш очган бўламан, деб ўйлардим. Мен шундай ўйлардим, менга бошқалар ҳам шундай деб айтардилар ва бу, истасангиз, керагича

ҳаққоний ҳам. Шу тариқа мен ўзим яхши кўрган, ҳозир ҳам яхши кўрадиганларим қаторига кирдим. Мен улар билан узоқ вақт бирга бўлдим ва Оврунада мен қурашларда иштирок этмаган биронта мамлакат қолмади. Бунисига ҳам майли...

Турган гап, вазият тақозоси билан биз ҳам ўлим жазосига ҳукм қилишимизни билардим. Аммо менга ҳеч ким ўлдирилмайдиган дунё барпо этиш учун шу бир нечта ўлим зарурат, деб уқтирас әдилар. Маълум даражада бу ҳақиқат, аммо мен бунақа ҳақиқатлар томонида туришга қобил эмасман шекилли. Фақат бир нарса шаксиз — бу ҳам менинг иккиланишм эди, холос. Аммо малла бойугли эсимга тушарди ва мен шу тариқа яшайвердим. Қатл этишда шахсан ўзим қатнашган қунгача (бу Мажористонда бўлган) ўша бир вақтлар кўзимни ёшга тўлдирган телбалик катта эркак ёшимда ҳам изтиробга солиб турди.

Сиз одамни қандай отишларини ҳеч кўрганмисиз? Э, йўқ, у ерга маҳсус таклифномасиз кириб бўлмайди, томошабинлар ҳам аввалдан тайёрлаб қўйилади. Оқибатда сиз бу ҳақда сувратчалару китобий тасвиirlар билан овunasиз. Кўзда ниқоб, устун ва олисроқда бир нечта аскар. Кошки шундай бўлса! А, мутлақо бошқачалигини, аскарий даста отиладиган одамдан бир ярим метр берида саф тортишини биласизми ўзи? Биласизми, ҳукм этилган одам агар бир қадам қўйса, кўкраги билан милтиқнинг оғзига қадалишини? Биласизми, шу жуда яқин масофадан юракни нишонга олиб ўт очилади, ўқлар йирик бўлгани учун тешиб чиқсан жойига одамнинг муштуми сиғади? Йўқ, сиз буларни билмайсиз, чунки бунақа тафсилотлар ҳақида гапириш мумкин эмас. Одамнинг уйқуси вабога ўйлиққанларнинг ҳаётидан муқаддасроқ. Ҳалол одамнинг уйқусини бузиш керак эмас. Бу тахир мазани билдиради, маза эса айни шу — ҳеч нарсадан изтироб чекмасликдан иборат, бу ҳаммага маълум. Аммо ўшандан кейин ёмон ухлайдиган бўлиб қолдим. Тахир маза оғзимда қолди, изтироб чекишни, бошқача айтганда, ўйлашни бас қиломладим.

Ана шунда мен йўқ деганда шу узоқ йиллар бадали қандай вабо теккан бўлсам, шундай қолганим ва ўзим айни шунига қарши қурашнаман, деб дилдан ишониб келганимни англадим. Бильосита бўлса-да, минглаб одамларни ўлимга ҳукм этганим ва ўлимни муқаррар келтириб чиқарадиган ҳаракат ва тамойилларни маъқуллаб, ҳатто унга қўмаклашиб юрганимни билиб қолдим. Бошқаларни, афтидан, бу

аҳвол ҳеч хижолатга солмайди ёки, ҳар қалай, бу ҳақда ўз ихтиёларича гап очмайдилар. Мен эса худди томогимга тиқилиб қолгандай туйғу билан яшардим. Мен улар билан бирга ва айни пайтда ёлғиз әдим. Мен ўз изтиробларим ҳақида гап очиб қосам, улар тубини кавлаш ярамайди деб, ўша заҳоти томогимга тиқилиб қолган нарсани ютиб юборишга кўмак берадиган, керагича таъсирчан да-лилларни рўкач этишар әди. Аммо мен вабо текканларнинг энг каттаси — бу ўзларини қизил ҳирқага ўраб олганлар, бундай ҳолатларда улар ҳам жуда ишонарли далиллар келтирадилар, агар мен майда вабо текканларнинг шароит тақозо этган ва фавқулодда далилларини тан олсанм, унда катталарининг далилларини ҳам қайтаришга ҳаққим йўқ, деб эътиroz билдираман. Бунга улар қизил ҳирқалилар далилларини тан олишнинг яхши йўли — ҳукмикуш чиқаришда алоҳида ҳуқуқни уларнинг ўзида қолдиришdir, деб айтадилар. Аммо мен ичимда, башарти бир марта ён берсанм, умуман чеки қаерда ўзи, деб ўйлардим. Афтидан, инсоният тарихи менинг ҳақлигимни тасдиқлайди, ҳозир ким ўзарга ўлдирадилар. Ҳамма қотиллик жунунига тутқун, бошқача йўл тута олмайди ҳам.

Билмадим, бошқалар қандай, лекин шахсан мен бу мулоҳазалардан келиб чиқмайман. Мен учун ҳамма гап ўшаmallа бойўглида, ифлос, вабо теккан оғизлар кишин урилган одамга унинг ўлишини маълум этишлари ва у ишоясиз узун тунлар ўзини ўлдиришларини кутгандан кейин, уни албатта саранжому саришта қилиб ўлдиришлирида әди. Билмадим, бошқаларга қандай, аммо мен учун ҳамма гап кўкракда очилиб қолган ўша тешикда әди. Ва мен бу мудҳишиассобликни ёқладиган далилларнинг ҳеч қандайига, эшитяпсизми, ҳеч қандайига қўшилмайман, деб ўзимга сўз бердим. Ҳа, мен то кўзим очиладиган кун келгунча бу қайсар кўрликда туравераман, деб ихтиёрий танладим.

Ўшандан бери ўзгарганим йўқ. Мен кўпдан бери, гарчи билвосита бўлса-да, гарчи яхши ниятларда бўлса-да, ўзимнинг ҳам қотил эканимдан номус қиласман, ўлгудек номус қиласман. Вақти келиб ҳатто энг яхши одамларнинг ҳам бугунги кунда ўз қўллари ё бошқаларнинг қўллари билан қилинадиган қотилликдан ўзларини тия олмасликларини, чунки уларнинг ҳаёт мантиғи шундай эканини ва бу дунёда ҳеч биримиз ўлим келтирадиган ишора қилиб қўйишдан сақланана олмаслигимизни англаб етдим. Ҳа, мен илгаригидек ўзимдан номус қиласар, биз ҳаммамиз вабо

теккан маразиятда яшаётганимизни билар ва шу боис тинчимни йўқотган ҳам эдим. Ҳатто ҳозир ҳам ҳаловат ахтараман, уларни, ҳеч бирига ашаддий душман бўлмасликка интилиб, тушунишга уринаман. Мен вабо теккан бўлмаслик учун нима қилиш кераклигини биламан, фақат шу йўл билангина осойишталик ўрнатилишига, бунга-да илож топилмаса, имонли кетишга умид этиш мумкин. Мана, қайси йўл билан одамларнинг дардини енгиллатиш, уларга нажот бериш, бунинг чораси бўлмаса, жилла курса, уларга мумкин қадар қамроқ зулм кўрсатиш ва ҳатто баъзан жиндай яхшилик қилиш мумкин. Мана, нима учун, бевосита боғланмаса-да, яхши ёхуд ёмон далиллар билан ўлимга олиб борадиган ҳамма нарсани рад этишга қарор бердим.

Дарвоқе, мана, нима учун бу эпидемия менга ҳеч қандай янгилик очмади, агар сиз билан елкама-елка туриб, унга қарши курашиш кераклигини айтмаса. Менга ҳар бир одам уни, яъни вабони, олиб юриши миридан сиригача маълум (кўриб турибсизки, Риэ, мен ҳаётни унинг ҳамма кўринишларигача яхши биламан), зеро, бу дунёда вабо тегиб ўтмаган биронта одам йўқ, ҳа-ҳа, тошилмайди. Ва шунинг учун ҳам тасодифан бировнинг юзига нафас тегизиб, унга мараз юқтириб қўймаслик учун одам мунтазам ўзига қараб юриши керак. Чунки микроб — нимадир табиий нарса. Қолган ҳаммаси: соғлик, виждон, истасангиз, ҳатто покизалик ҳам — буларнинг ҳаммаси ирода, тин олмайдиган ирода маҳсулидир. Ҳалол, ҳеч кимга мараз юқтирумайдиган одам — айни шу бир дақиқага ҳам бўшашишга йўл қўймайдиган одамдир. Алаҳсимаслик учун, Риэ, қанчалар ирода ва асаб керак бўлади! Ҳа, Риэ вабо теккан бўлиб юриш жуда толиқтиради. Аммо ундаи бўлмасликка интилиш баттар толиқтиарли. Мана, нима учун ҳамма аён чарчаган, чунки бугунда ҳаммага вабо теккан. Лекин худди шунинг учун ҳам вабо теккан ҳолатда яшашни истамайдиган ўша озгина одамлар ўзларини тамом толиқтириб қўйганларки, уларни ушбудан фақат ўлимгина халос этиши мумкин.

Энди мен мана шу дунё учун ҳеч нарсага арзимаслигимни ва ўлдиришдан воз кечган пайтимдан бошлаб, ўзим ўзимни узил-кесил қувгинликка ҳукм қилганимни биламан. Тарихни энди бошқалар қиласди. Ва мен яна, афтидан, бу бошқаларни суд қилишга ярамаслигимни ҳам биламан. Соҳибтаъмиз қотил бўлиш учун менда шунчаки яна қанақадир сифатлар этишмайди. Бинобарин, бу фазилат

эмас. Аммо энди мен қандай бўлсам, шундайлигимга кўндим, камтарликни ўргандим. Мен фақат сайдеримизда фалокатлар ва қурбонлар мавжуд ва имкон қадар фалокат тарафини олмасликка уриниш керак, деб ҳисоблайман. Фикрларим сизга жуда юзаки туюлар деб қўрқаман, юзакими йўқми, билолмадим, аммо уларнинг ҳақиқатлигини биламан. Мен ҳар хил мулоҳазаларни шунча кўп эшитдимки, ўзимнинг ҳам бошпим айланиб кетаёзди, охироқибат, битта нарсани — одамларнинг ҳамма баҳтсизлиги уларнинг аниқ қилиб ганиролмаслигидан келиб чиқишини англадим. Мана, айтаман: фожиа ва қурбонларгина мавжуд, бошқа ҳеч нарса. Агар шундай деб, ўзим ҳам фожиага айланадиган бўлсам, бунда, ҳеч деганда, мендан розилик сўралмайди. Мен бегуноҳ қотил бўлишга ҳаракат қиласман. Кўриб турибсизки, даъволарим учча катта эмас.

Албатта, учинчи тоифа, ҳақиқий ҳакимлар тоифаси бўлиши керак, аммо бундайлари кам учрайди, афтидан, бу жуда ва жуда мушкул савдо. Мен мана шу боисдан ҳар қандай ҳолатда ҳам, фожианинг кўламини озгина бўлса-да чеклаш учун қурбонлар ёнини олишга қарор бердим. Қурбонлар қаторида турганимдан сўнг, учинчи тоифага йўлни пайнаслаб кўришим, бошқача айтганда, ярашувга келишим мумкин».

Тарру жумлани яқунлаб, оёқдан-оёққа оғирлигини ташлади, пошинаси билан айвон полини секин тақиллатди. Орага жимлик чўқди, кейин ҳаким ўтирган жойида қаддини ростлади ва Таррудан ярашувга келиш учун қайси йўлни танлаш ҳақида тасаввурингиз борми, деб сўради.

— Ҳа, бор — ҳамдардлик.

Олис-олисдан санитария машинасининг икки марта чинқиргани келди. Бўлак-бўлак гурлаб турган товушлар шаҳар канорасининг қаериладир, тошлоқ дўнглик тарафда яхлит бир гулдиросга айланди. Қарийб бир вақтда икки марта, ўқ товушига ўхшаган пақиллаш эшитилди. Риэ маёқнинг икки марта чақнаганини санади. Шамол кучланди ва шу лаҳзада денгиздан шўр ис келди. Энди қояларга ўрлаётган тўлқинларнинг бўғиқ ингроги аниқ-равшан эшитила бошлади.

— Аслини олганда,— деб жўнгина айтди Тарру,— мени фақат бир нарса — қандай авлиё бўлиш қизиқтиради.

— Лекин сиз худога ишонмайсиз-ку.

— Тўғри. Ҳозир мен учун битта аниқ масала бор — худосиз авлиё бўлиш мумкинми, йўқми.

Бирдан қичқириқлар эшитилаётган ёқда ёруг нур

чақнади, шамол қанотида иоаниқ гулув шовқини етиб келди. Нур ногаҳонда ўчи, фақат ҳув ёқда, охирги айвон қояға қапишган жойда ингичка қизғиши тасмагина қолди. Шамол эпкени бу ёққа оломоннинг аниқ-таниқ қичқириги, кейин отишма шовқини ва газабнок ўкирикни олиб келди. Тарру чўзилиб қулоқ тутди. Яна ҳаммаси босилди.

— Яна дарвоза олдида ур-тўполон.

— Тамом ҳам бўлди.

Тарру, бунақалари ҳеч қачон тамом бўлмайди, яна қурбонлар берилади, чунки воқеаларнинг мантиги шундай, деб гудранди.

— Эҳтимол,— деб унга қўшилди ҳаким,— аммо ўзингиз ҳам биласиз, мен ўзимни авлиёлар билан эмас, кўпроқ енгилганлар билан бирга деб биламан. Авлиёлик ва қаҳрамонлик мазасини билишдан бебахра бўлсан керак, деб ўйлайман. Менга битта нарса — одам бўлишдан муҳими йўқ.

— Ҳа, иккаламиз ҳам бир нарсани ахтарянимиз, фақат менда баланд даъволар йўқ.

Риэ Тарру ҳазиллашыти, деб ўйлади ва бошини кўтариб унга тикилди. Аммо осмондан қуйилаётган хира ёргугда унинг маъюс, жиддиятли юзини кўрди. Яна шамол турди, Риэ унинг илиқ нафасини бутун вужуди билан хис қилди. Тарру бошини силкитди.

— А биласизми, дўстлигимизни мустаҳкамлаш учун нима қиласиз?

— Сизга нима маъқул бўлса, менга ҳам шу.

— Кетдик, денгизда чўмиламиз. Бундай роҳат ҳатто бўлгуси авлиёларга ҳам ярашади.

Риэ жилмайди.

— Суқутларимиз бор, тўғонга осонгина ўтамиш. Охир оқибат, нуқул вабони ўйлаб яшаш ҳам аҳмоқлик. Албатта, одам қурбонлар тарафида туриб курашиши керак. Аммо унинг кураши фақат шу бўғовда қолаверса, унда курашиш чикора.

— Бўйти, кетдик,— деди Риэ.

Машина бир неча дақиқадан сўнг баңдаргоҳ қонқалари олдида тўхтади. Ой чиққан эди. Осмон тоқини сут-оқиши губор қоплаган, ва соялар ҳам оқиш, хира кўринади. Орқада шаҳар ястанган, унинг касалманд қайнок нафаси уларни денгизга томон итарарди. Улар суқутларини посбонга тутдилар, у эса суқутларни қўлида узоқ айлантирди. Ниҳоят йўл бўшатди ва улар қандайдир бочкалар қалашган, шароб ва балиқ иси анқиётган

майдончалар оралаб, тўғонга юрдилар. Бир неча қадамдан сўнг йод ва йўсин ҳиди денгиз яқин қолганини билдириди. Шундан кейингина унинг ўзи эшитилди.

Уулкан тош камарлар нойида сокин шилдирап эди, улар яна озгина кўтарилигларидан кейин қаршида баҳмалдек қуюқ, йиртқичнинг елкасиdek йилтироқ ва илдам денгиз юз очди. Улар юзаси денгизга қараган қоя тошин танладилар. Тўлқинлар сокин қабариб келади ва яна ортга чекинади. Бу осойишта нафасдан сув юзида мойли шуълалар чайқалиб, яна йўқолади. Қаршида эса бепоён гира-шира кенглик ястанган. Кафтлари тагида қоятошнинг чўтири юзини ҳис қилган Риэ қанақадир гаройиб бир баҳт оғушига чўмаётганини туди. Тарруга ўгирилиб, дўстининг жиддиятли босиқ юзида ҳеч нарсани, ҳатто ўлимни ҳам унутмайдиган айни шу баҳт ифодасини ўқиди.

Улар ечиндилар, сувга биринчи Риэ тушди. Сув аввалига жуда яхдек туюлди, лекин сузгандан сўнг бадани қизиди. Бир неча қулоч сузгандан сўнг, у энди бугун кечқурун денгиз сувнинг ердан ёз бўйи олиб жамлаган бор ҳароратини тортиб олган ўша бошқача кузги иссиқлиги билан илиқ эканини билди. Сувга урилаётган товоиляридан кўпик шудгори қайнаб чиқар, сув билакларидан сирғаниб, оёқларига жисп суйкалар эди. Ортидан вазмин шопиллаш эшитилганда, Риэ Тарру ҳам ўзини сувга ташлаганини билди. Риэ чалқанча чўзилди-да, тепасида ой ва юлдуз тўла осмон гумбазига қараганча, қимиrlамай ётди. Бақувват қўллар ҳаракатидан чиққан шопиллаш янада яқинлашди, тун сукунати ва танҳолигида ажойиб бир аниқлик касб этди. Тарру яқинлаб келди ва сал-ўтмай ҳаким унинг ҳаллослашини эшиитди. Риэ қорнига айланди-да, дўстининг ёнида бир маромда сузишга ўтди. Тарру илдамроқ сузар экан, ҳаким зўр беришга мажбур бўлди. Улар бир неча дақиқа бутун дунёдан узоқда, ниҳоят шаҳар ва вабодан озод, икковлон ёлғиз, бояги бир маромда, бояги кенг қулочкашлаш билан сузиб кетишиди. Биринчи Риэ чарчади, иккови ортга қайтиб, секин қиргоқقا сузишиди; фақат йўлларини совуқ оқим кесиб ўтгач, денгиз уларга ҳозирлаб турган кутилмаган совгадан таъсиirlаниб, ҳаракатни тезлаштирдилар.

Улар индамай кийинишиди ва индамай уйга қайтишиди. Аммо уларнинг юраклари бир-бирига тутинган ва бу кечанинг хотираси азиз бир нарсага айланган эди. Ҳали узоқда вабо посбони кўзга чалинганда Риэ ҳозир Таррунинг ҳам худди ўзидек — касаллик бизни эсдан чиқарди,

бу қандай яхши, энди яна қайтадан ишга киришишга тўғри келади, деб ўйлаётганини англади.

Ҳа, яна ишга киришиш керак, вабо ҳам ҳеч кимни узоқ вақт унутиб қўймайди. У бутун декабр ойи ҳамтабааларимизнинг кўкрагида алангаланди, крематорий печларини ёқиб турди, лагерларни бекорчи кўланкаларга тўлдирди, хуллас, доим бир текис қалта сакраб, бардош билан олға бораверди. Шаҳар ҳокимияти совуқ бу сакрашни тўсар, деб изгиринли кунларга умид боғлади, аммо вабо қишининг биринчи синоатидан ҳам безиён ўтиб кетаверди. Яна кутишга тўғри келди. Аммо қачонки узоқ кутсанг, умуман кутмай қўясан, бутун шаҳримиз келажакни кутмай яшаётган эди.

Риэ ҳакимнинг чекига тушиб қолган қисқагина дўстлик ва осойишталик лаҳзасининг эртаси йўқ эди. Яна бир лазарет очдилар, энди Риэ фақат у ёки бу касал билангина ёлғиз қола оларди. Аммо у ўлат тез-тез ўпка вабоси шаклида учраётганидан бери касалларнинг ҳакимга гўё ёрдам беришга интилаётганларини фаҳмлади. Агар биринчи кунлари касаллик сўлгинлик ҳолати ё жунбишга тушиш билан белгиланган бўлса, энди пациентлар ўзларига нима кор қилишини тушунган ҳолда, азобларини нима енгиллатса, шуни сўрашга ўтдилар. Масалан, улар тинмай сув сўрар ва беистисно ҳамма ўзини иссиққа урад эди. Риэ ҳаким илгаригидек чарчоқдан оёқда зўрга юрса-да, ҳар қалай, бу янги вазиятда ўзини илгаригидек ёлғиз сезмай қолди.

Бир куни, декабр охирларида ҳаким ҳалигача лагерда ётган терговчи Отон жанобдан хат олди; хатда унинг карантин муддати аллақачон тугагани, аммо бошлиқ унинг карантинга тушган санасини ҳеч рўйхатдан тополмаётгани, бинобарин, бу ерда ўзининг ноқонуний тутиб турилгани айтилган эди. Унинг яқинда карантин муддатини тамомлаб чиқсан хотини волийликка арзга борган экан, у ерда газаб қилиб, бизда хато бўлмайди, деб қайтаришибди. Риэ Рамбердан бу ишни тўғрилашни сўради ва бир-икки кундан кейин ҳакимнинг уйига Отон жанобнинг ўзи кириб келди. Чиндан ҳам, хато ўтган экан, Риэ ҳатто бир оз аччиқланиб ҳам олди. Аммо олдингидан ҳам ориқлаб кетган Отон жаноб ланж қўй силтади-да, ҳар сўзини дона-дона қилиб, ҳамма адашиши мумкин, деди. Ҳаким ўзича терговчининг нимадир томонга ўзгарганини сезди.

— Терговчи жаноблари, энди нима қилмоқчисиз? Сизни иш кутиб ётибди,— деди Риэ.

— Ҳеч нарса қилмоқчи эмасман,— деди терговчи.— Таътилга чиқсан деб турибман.

— Тўғри, тўғри, дам олсангиз, ёмон бўлмасди.

— Йўқ, бу учун эмас. Мен лагерга қайтсамми дейман.

Риэ ҳайронлигини яширолмади.

— Ҳозиргина ўша ёқдан чиқиб келяпсиз-ку!

— Мени унча тушунмадингиз. Менга бошлиқлар ўша лагерга кўнгиллиларни ёллашити, деб айтишди.

Терговчи думалоқ кўзларини ўнгдан чапга фиддиратдида, чаккасида тикрайган сочини текислаган бўлди.

— Мени тушунсангиз дейман. Биринчидан, ўзимга машғулот бўлади. Иккинчидан эса, эҳтимол, гапим сизга нодонлик бўлиб туюлар, аммо у ёқда ўглимдан айрилганимнинг қийноғи бир оз енгиллашади.

Риэ терговчига бир қараб олди. Қаттиқ, ҳеч нарсани ифодаламайдиган бу кўзларда илкис меҳр чақнаган бўлса эҳтимол.

— Албатта, сиз шуни хоҳласангиз, мен ишингизга қарашаман.

Дарҳақиқат, ҳаким Отон жанобнинг иши борасидаги ташвишларини ўз зиммасига олди ва вабо теккан шаҳарнинг турмуши Рождествогача ўз маромида кетаверди. Тарру илгаригидек ҳамма жойда кўринар ва унинг ҳамишаги осоиишталиги одамларга малҳамдек таъсир қиласр эди. Рамбер ҳакимга ақа-ука посбонлар ёрдамида хотини билан хуфия алоқа боғлаганини айтди. Ҳар замон-ҳар замонда хабар келиб турар экан. У ҳакимга ҳам ўз танишларидан фойдаланишни таклиф қилди, Риэ рози бўлди. Узоқ ойлардан бери биринчи марта қўлига қалам олди, аммо ёзиши жуда қийин кечди. Лугатидан нималардир йўқолиб кетган эди. Хат жўнатилди. Аммо жавоби ҳаяллади. Бу орада Коттарнинг майшати юришган, фириб корларидан бойиб кетаётган эди. Лекин, мана, Гранга Рождество таътиллари омад келтирмади.

Бу йилги Рождество евангелие ҳайитидан кўра, кўпроқ дўзах байрамига ўхшаб қолди. Ҳеч бир нарса бурунги Рождество ҳайитларини эслатмас — дўконлар ёритилмаган, ойналарда ясама шоколадлар, трамвайларда бадқовоқ қиёфалар кўринарди, холос. Олдинлари бу ҳайит ҳаммани, бойни ҳам, гадони ҳам бирлаштиради, энди фақат имтиёзли зотларгина энг зарурий нарсаларни ифлос дўкончаларнинг орқа эшигидан қутурган нархда топиб, байрам дастурхонининг уятли зиёфатини одамлардан бекитиқча тотиб кўрап эдилар. Ҳатто черковларда ҳам

шукронга ибодат сўзлари йиги-сиғи остида қолиб кетди. Фақат тепаларида таҳдид қилаётган хавфни ҳали ту-шунмайдиган болаларгина қаҳратон қисган ҳасратзада шаҳар кӯчаларида шўхлик қилардилар. Аммо ҳеч ким уларга худони, вабогача бўлган чексиз саховатли, башар қайғусидек қадими, навқирон умиддек мангур янги худойимни эслатиб қўймади. Кўнгилларимизда фақат жуда қадими ҳасратзада умидга, одамларнинг ўлимни итоат ила бўйнига олишига ҳалал берадиган ўша умидга, энди умид ҳам эмас, балки ҳаётга қайсарлик билан ёпишиб олишгагина жой қолган эди, холос.

Кеча Гран белгиланган вақтда келмади. Риэ хавотир олди ва эрталаб барвақт уникига кирди, уйидан тополмади. У ҳаммани оёққа тургизди. Соат ўн бирларда Рамбер лазаретга келди ва Риэга Гранни узоқдан кўриб қолгани, аммо унинг гамгин бир аҳволда ўтиб кетганини айтди. Рамбер уни кўздан қочириб қўйибди. Ҳаким билан Тарру машинага ўтириб, уни қидириб кетдилар.

Тушда, совуқ бир маҳал Риэ машинадан тушаётib, кўнопй йўнилган ёгоч ўйинчоқлар турган дўкон ойнасига қарийб қанишган Гранни кўриб қолди. Кекса хизматчи-нинг юзини кўзёшлари юваётган эди. Бу қуйилаётган кўзёшларни кўрган Риэнинг ичи ачишиб кетди, у кўзёшлар сабабини фаҳмлади ва ўзининг ҳам томоғига йиги тиқилди. У ҳам Граннинг худди шундай безатилган ойна олдиаги кичик тўйи ва бошини орқага ташлаб, баҳтлиман, деган Жаннани кўз олдига келтирди. У олис йиллар қаъридан бу ерга, умум телбалик қальясига, Грангача Жаннанинг товуши етиб келаётганига шубҳа қилмади. Риэ йиглаётган бу чолнинг нимадан изтироб чекаётганини биларди ва унинг ўзи ҳам дунёмиз севгисиз — ўлик дунё, муқаррар шундай соат келадики, қамоқлар, ишлар ва жасоратлардан чарчаб, юракни меҳр ила юмшатиш учун хотирангда азиз сиймони тиклашга муштоқ бўласан, деб ўйлади.

Аммо Гран унинг ойнага тушган аксини кўриб қолди. У кўзёшларини ҳам артмай ўгирилди, ойнага елкаси билан суюниб, яқинлашаётган Риэга мўлтиради.

— Ўҳ, ҳаким, ҳаким,— деб такрорлади у.

Риэ бир оғиз ҳам гапироммади, чолга далда бермоқ ниятида мулойим бош иргаб қўйди. Бу умидсизлик унинг ҳам умидсизлиги эди, унинг кўнглини ҳамма одамлар учун умумий изтиробга дуч келган одамни қамраб оладиган жиловсиз бир газаб остин-устун қилиб юборди.

— Ҳа, Гран,— дея олди у.

— Мен унга хат ёзишга улгурсам дегандим. У билса... виждан қийногини билмай, баҳтли яшаса бас эди.

Риэ ҳатто алланечук қаҳр билан Гранни ойнадан узид олди. У қандайдир на боши, на охири бор жумлаларни гўлдирашдан тинмай, итоат билан ўзини судрашга қўйиб берди.

— Жуда чўзилди бу — бошقا қаршилик қилишга ҳол қолмади, энди нима бўлса бўлар! Менинг фақат сиртим хотиржам. Аммо фақат рисоладагидек кўриниш учун ақлга сиғмайдиган уринишда юраман. Аммо энди сабрим битди.

У тўхтади, аъзои бадани қалт-қалт титраб, Риэга телба қараш қилди. Риэ унинг қўлидан тутди. Қўли ёнаётган эди.

— Қани, уйга кетдик.

Гран унинг қўлидан чиқиб кетиб, қочишга тушди, аммо бир неча одим югуриб, шарт тўхтади, қўлларини ходек кериб, орқа-олдига тебрана бошлади. Кейин бир буралиб, муз қоплаган йўлакка ийқилди, кир текқан юзида ҳали ҳам дув-дув кўзёш оқаётган эди. Ўткинчилар уларга узоқдан қараб, яқинроқ келишга ботинмай тўхтаб қолдилар. Риэ Гранни машинагача кўтариб боришга мажбур бўлди.

Тўшакка ётқизганларидан кейин Граннинг нафаси сиқа бошлади: унинг ўпкасига зиён етган кўринади. Риэ ўйга ботди. Граннинг қариндошлари йўқ. Уни лазаретга жўнатилиш на ҳожат? Шу ерда, уйида ётаверсин, Тарру унга қараб туар...

Граннинг боши ёстиққа чуқур ботган, юзи кўкимтири тусга кирган, нигоҳлари сўник эди. У Тарру эски қутини бузиб ёқсан пеккадаги нимжон алангага кўз узмай тикилиб олди. Нуқул: «Иш чатоқ», деб қайтарарди у. Айтилган ҳар бир сўз билан бирга ўт кўйдираётган ўпкасидан қанақадир галати ҳирқироқ отилиб чиқар эди. Риэ унга жим бўлишини буюрди ва ўзи кейинроқ кириб ўтишини айтди. Чолнинг лаблари галати табассумда қийшайган, айни пайтда юзи меҳр билан товланар эди. У ҳакимга базур кўз қисди: «Агар қутулиш насиб этса, дўпни осмонда, ҳаким!». Аммо шу заҳоти сўлгин аҳволга тушди.

Бир неча соатдан кейин Риэ билан Тарру яна Гранникига келдилар, у ёстиққа елкасини бериб чўзилган экан, ҳаким касалликнинг шунчагина қисқа вақтда нималар қилганини кўриб қўрқиб кетди. Аммо ақлу ҳуши жойига келиби шекилли, Гран аллатовур нотабиий товушда қутида ётган қўллэzmани олиб беришни сўради. Тарру унга қоғозларни узатди. Гран қоғозларга қараб ҳам кўймай, бағрига босди, кейин ҳакимга узатди ва овөз

чиқариб ўқишига имо қилди. Қўлёзма унча катта эмас, эллик саҳифача эди. Ҳаким уларни варақлади ва саҳифаларнинг ҳаммаси биттаю битта жумла, унинг ниҳоясиз, гоҳ ундай, гоҳ бундай, баъзан чўзиқ ва гўзал, баъзан қисқа ва гарибона намуналари билан тўлдирилганини кўрди. Сал ўзгартирилган, сал тузатиш берилган яккаш май ойи, Булон ўрмони хиёбонлари. Шу жойнинг ўзида баъзан ниҳоятда узун тушунтиришлар ва яна хилма-хил нусхалари келтирилган. Лекин охирги саҳифанинг энг пастида ҳафсала билан, сиёҳининг янгилигига қараганда, яқиндагина ёзилган атиги бир неча сўз кўзга ташланди: «Менинг азиз Жаннам, бугун Рождество...» Унинг юқорисида ҳалиги жумланинг охирги намунаси ҳуснihatда битилган эди. «Ўқинг», — деб илтимос қилди Гран. Риэ ўқий бошлади:

— «Гўзал май тонгида сарвқомат амазонка ажойиб тўриқ аргумоқни Булон ўрмони хиёбонида гуллар оралаб учириб кетаётган эди...»

— Хўш, қандай чиқибди? — деб сўради Гран жонини ҳовучлаб.

Риэ унга қарашга журъат қилолмади.

— Биламан, биламан,— деб ғулдиради Гран, тўшакда безовта тўлганар экан,— ўзим биламан. Гўзал, гўзал, йўқ, бари бир, бошқа сўз керак.

Риэ унинг адёл устида ётган қўлини ушлади.

— Қўйинг, ҳаким. Менинг вақтим етмайдики...

Кўкраги қийноқ билан кўтарилиб тушди ва у бирдан бор овозида қичқириб юборди:

— Ёқиб ташланг буни!

Ҳаким иккиланиб Гранга қаради, у буйругини шундай ёмон оҳангда, шундай азобли товушда такрорладики, Риэ итоат қилиб, варақларни қарийб ўчаётган печка оғзига улоқтириди. Лип этган аланга бир лаҳза хонани ёриштириди, сал вақт уй ичи илиқроқ бўлиб турди. Ҳаким тўшакка келганда, бемор ўғирилиб, пешонасини деворга қадаб олган эди. Тарру гўё бу саҳна ўзига алоқадор эмасдек, деразага хотиржам тикилди. Беморни зардоб билан эмлаб, Риэ ўз дўстига Граннинг эрталабгача етиши гумон эканини айтди. Тарру шу ерда бўлиб тураман, деди. Ҳаким розилик берди.

Риэ Граннинг паймонаси тўлган экан, деб тунни минг азобда ўтказди. Аммо бу куниси bemor ёнига кирган Риэ тўшакда ўтириб олиб, Тарру билан лақиллашаётган Гранни кўрди. Иссиги тушибди, кечаги хуружлардан

фақат бир нарса — умумий дармонсизлик қолган эди, холос.

— Эх, ҳаким,— деб бошлади Гран,— бекор қилибман. Майли, начора, ҳаммасини бошқаттан қиласан. Ҳаммаси эсимда турибди-ку, ахир.

— Қутайлик-чи,— деди Риэ Тарруга қараб.

Аммо қиёмга бориб ҳам беморнинг аҳволи ўзгармади. Кечга бориб најот топгани ойдинлаши. Риэ бу ўликдан тирилишнинг сабабини тушунолмай қолди.

Бу ўртада, тахминан шу вақти Риэ ҳузурига яна бир бемор келтирилди, у тузалишга умид йўқ, деб топди ва бошқа касаллардан ҳолилатишни буюрди. Ёшгина қиз алаҳлар, унда ўпка вабосининг ҳамма аломатлари очиқ кўриниб турар эди. Аммо эрталабга чиқиб, иситмаси тушди. Ҳаким, худди Гран мисолида кўрганидек, эрталабки оддий ремиссия деб ўйлади, бу эса, у тажрибадан биладики, машъум аломат. Аммо тушга бориб ҳам иситма кўтарилимади. Кечга бориб бутунлай тушди. Қиз ҳолдан тойган бўлса-да, текис, эркин нафас оларди. Риэ Тарруга бу қизнинг ҳамма қоидаларга зид ўлароқ, қутулиб кетганини айтди. Бироқ ҳафта давомида Риэ яна тўртта шундай ҳодисага дуч келди.

Ҳафта охирида дамқисма чолникига кирган Риэ ва Тарру уни ниҳоятда жўшган аҳвозда кўрдилар.

— Бай-бай-бай! — деб қайтарди у.— Яна тирмашиб чиқяпти.

— Қим?

— Қим эмас, каламушлар!

Ангрелдан бери ҳеч ким шаҳарда биронта ҳам каламуш ўлигини кўрмаган эди.

— Наҳотки ҳаммаси яна қайтадан бошланса? — деб сўради Тарру Риэдан.

Чол завқ билан қўлларини бир-бирига ишқалади.

— Сиз уларнинг ўйноқлашини бир кўринг! Томоша қилиб тўймайсиз.

Унинг ўзи кўчадан уйга бемалол кириб келаётган иккита тирик каламушни кўрибди. Қўшнилар уларникида ҳам каламуш пайдо бўлганини айтибдилар. У ер-бу ердаги қурилишларда ҳам одамлар аллақачон унутилган чий-чий ва тўполонни эшитибдилар. Риэ умумий якун қилинган охирги маълумотни кутиб турди — у одатда ҳафта охирида чиқариларди. Уларга қараганда, касаллик чекинаётган эди...

Эпидемиянинг кутилмаганда паст ташлашига қарамай, ҳамтабааларимиз шодиёнадан тийилиб турдилар. Уларнинг озодликка ташналиги узоқ ойлар кучайиб келди, аммо айни шу муддат бадалида эҳтиёткорлик илмини ҳам пухта ўрганиб, эпидемия яқинда тўхтайди, деб кун санашдан чиқиб қолган эдилар. Лекин бу орада ҳамманинг оғзида шу янгилик, ҳар бир қўнгилнинг туб-тубида буюқ, маҳфий бир умид бош кўтараётган эди. Қолган ҳаммаси орқага сурилди. Вабонинг янги қурбонлари ҳайратомуз воқеа — касалликнинг кўрсатгичи — чизиги пастга эниши олдида қандайдир майда кўриниб қолдилар. Сиҳат-саломатлик даврини кутишнинг — уни орзу қилолганлари йўқ, лекин зорланиб хуфиёна чорлар эдилар — хўш, мазкур муштоқликни кўрсатадиган хос белгиси шунда эдики, ҳамтабааларимиз сўнгги пайтлари вабодан кейинги тириклик борасида, тўғри, сиртдан бепарво, аммо ичдан жониқиб режа туза бошладилар.

Ўтган турмуш ҳамма қулайлиги билан бирдан тикланмайди, бузишга қараганда қуриш мушкулроқ деган фикрда ҳамма яқдил эди. Шунчаки, жилла қурса, озиқ-овқат масаласи енгиллашади, оғир ташвишлар лоақал биттага камаяди-ку, деб ҳисоблар эдилар. Аммо, аслини олганда, сиртдан беозоргина туюладиган бу таъкидлар замирида ёввойи умидлар жўшқин урар ва яна шундай жунбиш қиласдики, баъзан ҳамтабааларимиз зўрга ўзларини босиб, қутулиш ҳар қандай шароитда ҳам бирданига амалга ошмайди, деб гапириб ташлайдиган бўлдилар. Ҳақиқатан ҳам, вабо бир-икки кундаёқ тинчий қолмади, аммо у барча кўрсатгичлар бўйича кутганимиздан ҳам тезроқ заифлана борди. Январнинг биринчи кунлари биз сира кўрмаган совуқ тушди, худди у шаҳарни биллур гумбаз бўлиб қоплаб олгандек эди. Эртадан кечгача унинг ҳаракатсиз қотган музлоқ ҳайбат-ҳашаматидан шаҳримизга сўнмас ёғдулар қўйилиб турди. Вабо уч ҳафта бадалида бу тозарган ҳавода бир нечта погона пастлаб, энди жуда сийраклаган ўлик жасадлар қатори билан чекланди-да, афтидан, дармони қуриди. Вабо узоқ эпидемия ойларида ийқсан бор куч-ғайратини қисқа вақт ичida қариб йўқотди. Унинг, дейлик, Гран ёки Риэнинг ўшгина мижози каби аниқ ўлимга маҳкум қурбонларини панжасидан бир-бир тушириб юбориши, бир неча маҳаллада қутурган ҳолда, қўшни маҳаллаларни тамом тарқ этиши, душанба қуни ўз қурбон-

ларига ҳамла қилиб, чоршанбада эса барча жабҳалардан чекинишининг ўзига қарабоқ, нафаси тиқилиб, типирчилиб қолишидан бемалол унинг ишдан чиққани, чарчагани, қаерларигадир штурм етганини, ўзини бошқаролмай қолиш билан бир вақтда ўзининг собиқ қуч манбаи бўлмиш ҳокимона, математик муқаррар ҳаракатчалигини ҳам йўқотганини ишонч билан айтиш мумкин эди. Агар илгари Кастелнинг зардobi қарийб муваффақият келтирмаган бўлса, энди муваффақият устига муваффақият қозонарди. Илгари таъсирсиз чиққан ҳар қандай тиббий чора энди бехато нажот келтиради. Худди ҳозир касалликнинг ўзи қадамба-қадам қуритилаётгандек, вабонинг кутилмаган ожизлиги илгари унга қарши қўлланган ўтмас қуролни қайта чархлаб юборгандек туюларди. Вабо фақат ҳар замонда нафас ростлаб, кўр-кўруна сакраб қолар, ҳакимлар тузалишига умид боғлаб турган уч-тўрт касални олиб кетар эди. Булар умид авжланган бир вақтда вабо ўлдирган, бошқача айтганда, вабо шўрпешоналари эди. Шундай қисмат, масалан, Отон жанобнинг чекига тушди, уни карантиндан олиб кетишиди ва Тарру терговчининг чиндан омади юришмади, деди, бунда терговчининг ўлиминими ё ҳаётиними — қайсини назарда тутганини ҳеч ким тушунмади.

Умуман олганда, вабо барча йўналишлар бўйича ортга чекинди, волийликнинг бошда ҳамтабаларимиз қўнглида бекитиқча ҳуркаккина умид уйғотган ҳисоботлари энди ғалаба қўлга киргани ва вабонинг жанггоҳларни ташлаб кетаётганига тўла ишонч уйғотар эди. Очигини айтганда, бу ҳақиқий ғалабами ёки йўқми, тасдиқлаш мушкул. Фақат эпидемия қандай қелган бўлса, шундай кетаётганини қайд этиш мумкин. Унга қарши курашда қўлланган стратегия ўзгаргани йўқ, кеча самарасиз бўлган бўлса, бугун аён муваффақият келтираётган эди. Ишқилиб, касаллик ўзини ўзи адо қилди, ё, эҳтимол, мўлжалга олган ҳамма жойларга зиён етказиб, кейин чекинди деган тасаввур туғилади. Қай бир маънода, у ўз ролини ўйнаб бўлган эди.

Аммо бунга қарамай, шаҳар сиртдан гўё ўзгармагандек эди. Кундузлари илгариgidек тинч ва ҳувиллаган, шомлар кўчаларда ўша-ўша оломон, дарвоҷе, энди иссиқ пальто ва бўйинбоглар кўпайиб қолган. Кинотеатр ва қаҳвахоналарда тушум олдингидек катта. Лекин зеҳн солиб қаралса, одамларининг юзи илгариgidек асабий, тўрсайган эмас, бирда яrimи ҳатто жилмайиб ҳам қўяди. Айни мазкур ҳолат шу пайтгacha кўчада кулган одам кўринмаганини қайд

этишга турткি беради... Чиндан ҳам, узоқ ойлардан бери шаҳримизни чулғаган лойқа тумон шардасида биринчи ёриқ шўъла кўринди ва душанба куни радио эшитган ҳар бир одам бу ёриқнинг кунба-кун кенгаяётганига ишона бошлади. Бу ҳали, шундай айтсак, ҳеч нарсада аён билинмайдиган хомаки енгиллик эди. Лекин илгари биз поезднинг жўнаши ё кеманинг келиши, ё бўлмаса, шаҳарда яна автомобил қатновига рухсат тегиши ҳақида хабарни ишончсиз қаршилаган бўлсак, бундай хабарлар январ ўртасида ҳеч кимни ажаблантирмай қўйди. Албатта, бу ҳали кам. Аммо, аслида, бу ўзгаришча умид йўлида ҳамтабааларимизнинг нечоғли олга кетганларидан далолат беради. Қолаверса, яна айтиш мумкинки, аҳоли кичкинагина бир умидни папалашга бошладими, ўша дақиқадан вабо истибоди барҳам топади.

Шунга қарамай, бутун январ бадалида ҳамтабааларимиз бўлаётган воқеаларни жуда зиддиятли қабул қилдилар. Аниқроғи, шодиёна қувончдан шу заҳоти тушкунликка ўтиб турдилар. Айни шу даврда, статистика маълумотлари янада умидбахш пайтда бир неча марта қочишга уриниш қайд этилди. Бу аҳвол фақат шаҳар ҳокимиятини эмас, қоровул посбонликларини ҳам жуда ҳайронликка солди, зеро аксар қочқинлик амалга ошаётган эди. Лекин суриштириб аниқласак, худди шу куни шаҳардан қочаётганлар табиий туйғуга бўйсунган бўлиб чиқадилар. Баъзи бировларининг кўнглига вабо шундай чуқур ишончсизлик солиб қўйдики, ундан қутулиш даргумон эди. Энди уларга умиднинг ҳукми ўтмайди. Улар ҳатто вабо мавсуми тугагандан кейин ҳам унинг қоидалари билан яшайвердилар. Улар шунчаки воқеалардан орқада қолдилар. Аксинча, бошқа бировларининг кўнглида,— бу тоифага биринчи навбатда севганидан айрилганлар киради,— узоқ чўзилган узлат ва умидсизликдан кейин эсган умид шабадаси бесабр талваса ўтини пуфлади, уларни ўзларини босиб олиш имкониятидан маҳрум қилди. Уларни мақсад — манзил яқин қолганда бениҳоя севгандарини кўриш насиб этмай, узоқ тортган изтироблари ҳам ҳисобга ўтмай, худо кўрсатмасин, вабодан ўлиш фикридан қарийб ваҳм босар эди. Улар ойлар ва ойлар бадалида қамоқ ҳамда қувғинликка дош бериб, қайғу ва қайсаарлик билан кутиб яшаган бўлсалар ҳам, умиднинг ilk шўълалари қўрқув ва умидсизлик қўзгатолмаган ҳамма нарсани туб-тубигача вайрон этишга кифоя бўлди. Энди паккага келганда вабо ўргасига мослашолмай, нима қилиб бўлса-да, ундан ўзиб

қолиш учун худди ақлдан озгандек, тикка отилдилар.

Аммо худди шу вақтлари ўз-ўзича некбинлик аломатлари ҳам кўрина бошлади. Масалан, нархларнинг анча пасайиши қайд этилди. Соф иқтисод нуқтаи назаридан бу силжиши тушуниб бўлмади. Озиқ-овқат танқислиги илгаригидек, шаҳар дарвозаларида ҳали ҳам карантин пособонлиги, таъминот ҳам унча яхшилангани йўқ. Демак, биз соф аҳлоқий феноменда иштирок этяпмиз, гўё вабонинг чекиниши йигноқ тасвир бўлиб, ҳамма нарсада акс этаётгандек. Некбинлик айни пайтда вабогача тўп яшаган, кейин мажбуран тарқатиб кўчирилганларга ҳам қайтди. Иккала монастиримиз ҳам секин-аста олдинги аҳволига келди, биродарлар яна жамоа бўлиб яшай бошлади. Ўз вақтида лазаретга айланмай қолган казармаларга яна қайтарилган ҳарбийлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин, улар одатдаги гарнizon турмушини давом эттиришга ўтдилар. Бу икки арзимас воқеа чуқур маъноли нишонага айланди.

Ҳамтабааларимиз то йигирма бешинчи январгacha шундай ички тўлқинланиш ҳолатида юрдилар, Охирги ҳафтада ўлим чизиги шундай кескин паствладики, волийлик тиббий комиссия билан маслаҳатлашиб, эпидемия тўхтатиленди, деб хисоблаш мумкин, деган ҳабарнома чиқарди. Тўғри, эълонда эҳтиёткорлик юзасидан, буни, шубҳасиз, оранликлар тушунади ва қўллайди, шаҳар яна икки ҳафта ёпиқ туради, профилактика тадбирлари бутун бир ой давомида ўтказиб борилади, деган қўшимча ҳам тиркалган эди. Агар бу вақт ичиди озгина хатарли белгилар пайдо бўлса, «келиб чиқадиган барча оқибатлари билан мавжуд ҳолатда туришга тўғри келади». Аммо ҳамтабааларимиз бу қўшимчага ҳақиқий услуббозлик ўйини деб қарашга мойил эдилар ва йигирма бешинчи январ оқшомида бутун шаҳарни шод-хуррамлик эгаллади. Умум шодиёнадан четда қолишни истамаган волий шаҳарни вабогача бўлгандек ёритишга фармойиш берди.

Ҳа, албатта, қўпчилик уйларда дераза қопқалари қандай ёпиқ бўлса, шундайича қолди ва талай оиласлар оломон қийқириғидан зириллаб кетаётган бу оқшом бедорлигини оғир сукутда ўтказдилар. Аммо ҳали ўлганларга аза туваётганлар кўнглида ҳам вабо аяган яқинларининг ҳаёти учун қўрқишидан қутулганиданми ё ўз тириклиги учун таҳликаси босилганиданми, чуқур бир хотиржамлик туйғуси бор эди. Лекин, албатта, шу палладан

кимдир лазаретда вабо билан олишаётган ёки карантинда унлаб турилган, ёки уйида худонинг дарраси бошқа кўпларни қандай жазолаган бўлса, бизни ҳам шу кунга солади, деб кутиб ётган оиласлар бу умум шодиёнадан четда эди. Тўғри, бу хонадонларда ҳам умид чўгланиб турар, аммо, ҳар эҳтимолга қарши, бу умидни заҳирада асрашар, тўла ҳуқуқ билан қўлга киритмагунларича уни ўйлашни ҳам ўзларига қатагон қилган эдилар. Муштоқлик, жон талвасаси ва хурсандлик орасидаги ярим йўлда бу соқовлик умум шодиёна ичидаги янада шафқатсиз бўлиб туюлар эди.

Лекин бу истиснолар бошқаларнинг қувончига халал бермади. Турган гаи, вабо ҳали тугагани йўқ, ҳали у қилгулигини қилади. Аммо энди ҳар бир одам бир неча ҳафта олдинни қўрар, поезднинг темирйўлда ҳуштак чалиб елаётгани, кемаларнинг ялт-юлт товланаётган денгиз бағрини тилимлаб келаётганини кўз олдига келтиради. Эртаси куниёқ бу ақллар тинчланади ва яна шубҳагумонлар ўз жойини эгаллади. Аммо айни шу дақиқаларда шаҳар бир силтаниб олиб, тош томирларини ерга чуқур ботирган музлоқ даҳмалардан кенгликка чиққандек, ниҳоят, тирик қолганлар юкини ортмоқлаб, жойидан жилгандек туюлади. Шу оқшом Тарру, Риэ, Рамбер ва бошқалар оломон билан бирга одимлар, қолганлар қандай бўлса, шундай, оёқлари остида ернинг қандай сузиб ўтаётганини ҳис этар эдилар. Тарру билан Риэ хиёбондан бурилиб, аллақачон бўй-бўй жинкўчага кирган, тақа-тақ берк қонқалар оралиб кетаётган бўлсалар-да, орқаларидан келаётган шодиёна қийқириқни узоқ вақт эшитиб бордилар. Улар ўна лаънати ҳорғинлик боис бу қопқалар ичидаги изтиробни шаҳар марказидан салгина четда тўлиб тошаётган шод-хуррамлиқдан фарқлай олмадилар. Яқинлашиб келаётган озодликнинг чеҳраси кўзёш билан ювилган ва табассумда гул-гул очилган эди.

Шодиёна ғовур кўкка ўрлаган айни дақиқада Тарру таққа тўхтаб қолди. Гунгурт тошқўча сатҳида бир соя енгил сирғалиб кетаётган эди. Мушук! Шаҳарда уни баҳордан бери кўрганлари йўқ. Мушук тошқўча ўртасида бир лаҳза тек қолди, панжасини ялади ва шу панжаси билан ўиг қулогини силади-да, яна товуш чиқармай, қаршидаги йўлакка интилди ва қоронгилик қўйнига сингиб кетди.

Тарру кулимсиради. Ана, қаршида турадиган бобойча қувонадиган бўлди-да!..

Лекин худди шу пайти, вабо, афтидан, тисланган, баҳорда ўрмалаб чиқсан ўша номаълум уясига қайтиб кираётган бир вақтда, агар Таррунинг ёзувларига ишонсан, вабонинг кетишидан тушкунликка тушган бир одам тонилиб қолди, бу одам Коттар эди.

Очиқчасига айтадиган бўлсақ, касаллик кўрсатгичи пастга энган кундан бошлаб Таррунинг ёзувлари алланечук ғалати тус олди. Чарchoқдан шундайми — номаълум, аммо дастхати чаплашган, муаллифнинг ўзи ҳам мавзудан мавзууга сакрайверди. Устига устак, биринчи марта бу ёзувларда олдинги холислик йўқолади ва, аксинча, шахсий мулоҳазалар тез-тез кўзга ташланади. Коттар тўғрисидаги хийла узун ҳикояда мушуктупурар бобойча ҳақида биринки оғиз гап қистириб ўтилган экан. Таррунинг гапи бўйича, вабо унинг бу қаҳрамонга ҳурматини асло камайтиргмаган, бобой уни эпидемиягача қандай бўлса, эпидемиядан кейин ҳам шундай қизиқтирган, аммо у чолга илгаригидек хайриҳо бўлса-да, афсуски, энди унга қизиқиш имкони йўқ. У чолни кўришга ҳаракат қилади. Йигирма бешинчи январдан бир неча кун кейин у торкўчанинг бир чеккасида кузатув постини эгаллаб, кутади. Қадрдон учрашув жойини унутмаган мушуклар офтоб кўлкаларида тинчгина тобланиб ётади. Аммо белгиланган вақтда дераза қопқалари қандай ёпиқ бўлса, шундай қолади. Тарру кейинги кунлари ҳам уларнинг очилганини кўролмайди. Шундан муаллиф чол ё аразлаган, ё ўлган деб хулоса чиқарди; агар у аразлаган бўлса, бинобарин, у ўзини ҳақ ҳисоблаган, вабо эса уни рад этган, агар ўлган бўлса, унда унинг дамқисма чол сингари авлиё бўлганми ё йўқлиги ҳақида ўйлаб кўришга тўғри келади. Таррунинг ўзи шундай деб ўйламайди, аммо бобойча воқеасини қандайдир бир «билги» сифатида қараб чиқишига тўғри келади, деб ҳисоблади. «Эҳтимол,— дейилади кундакида,— одам авлиёликнинг фақат бўсагасигача яқинлашишига қодирдир. Агар шундай бўлса, унда камтаргини ва раҳмдил шайтонияга қаноат этишга тўғри келади».

Коттар ҳақидаги ёзувларга энди соғайиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек ишга тушиб кетган Гран, ё Риэ ҳакимнинг онаси тўғрисида кўплаб тартибсиз сочилиган мулоҳазалар аралашганини ҳам кўрамиз. Тарру Ризининг онаси билан гурунгларини, бир уйда тургандан кейин табиий, энг майда-чуйда тафсилотларигача батафсил ёзади. Унинг юриш-туриши, жилмайиши, вабо тўғрисидаги гапларини эринмай тасвирлайди. Тарру айниқса унинг ўзини ҳамма-

нинг олдида паст тута олиш қобилияти, энг содда иборалар билан гапириш одати, тинчгина жинкӯчага қараган даричани хуш кўриши, унинг олдида ҳар куни кечқурун қўлларини тиззасида хотиржам қовуштириб, қаддини тикроқ тутиб ўтириши, оқшом қораси уйни тўлдириб, ўзининг эса аста-секин қуюқлашиб, охири унинг қотиб турган тархини ютиб юборадиган, ҳозирча бўзранг ғуборда соядек қўринишини, гарчи у Таррунинг олдида бевосита ҳеч қандай алоҳида бир иш кўрсатмаса-да, унинг хонада беозор, енгил юриши, бутун борлигини ёритиб турган олижаноблиги, ҳар бир ҳатти-ҳаракати, ҳар бир сўзини таъкидлаб ўтади ва иихоят у кампирнинг ҳамма нарсага ақл билан эмас, кўнгил билан етиши, ўзи қуида, сояда, сукунатда қолгани ҳолда ҳар қандай олиймақом давра, ҳатто вабо олиймақомларига ҳам бас кела олишини ёzáди. Дарвоқе, шу жойда Таррунинг худди ёзаётган қўллари бўшашибгандай, дастхати алланечук ғалати ўзгаради. Бундан кейинги қаторлар чаплашиб кетади ва кундаликнинг охиридаги ёзувлар ҳам бу ожизликни тасдиқлагандек, айни пайтда биринчи айтилаётган шахсий мулоҳазаларга айланади: «Ўзимнинг онам ҳам шундай эди, мен унинг худди шундай паст тутиш қобилиятини яхши кўрардим ва ҳаммадан кўра унинг ёнида бўлишни хоҳлардим. Мана, орадан саккиз йил ўтди, аммо уни ўлди, деб айтишга ҳеч тилим бормайди. У шунчаки ўзини одатдагидан сал кўпроқ паст тутган, мен ўгирилиб қараганимда эса, у кетиб бўлган эди».

Лекин Коттарга қайтамиз. Эпидемия камомадга учрагандан бери, у ҳар хил баҳона билан Риэннига қатнаб қолди. Аммо аслида у ҳакимниги эпидемиянинг кейинги ривожи тўғрисидаги тахминларни билишга келарди. «Демак, у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирданига тўхтаб қолади, деб ўйлайсиз?». Бу жиҳатдан у ишончсиз бир кайфиятда кўринар, ҳар қалай, ўзини ишонмаётгандек кўрсатишга уринарди. Аммо унинг хиралиги кўнглидаги ишончсизлик унча қатъий эмаслигини кўрсатар эди. Январнинг ўрталаридан Риэ унинг саволларига янада умидлироқ оҳангда жавоб қила бошлади. Ҳар гал уни ҳакимнинг жавоблари нафақат қувонтирмас, аксинча, ҳар хил ахволга — баъзи кунлари тушкунликка, баъзида эса ўқинчга солиб қўяр эди. Кейин эса Риэ ҳаким унга умидбахш аломатлар ва статистик маълумотларга қарамай, ҳали хурсандчиликка эрта, деб айта бошлади.

— Башқача айтганда,— деб изоҳлади Коттар,— ҳеч нарса маълум эмасми, демак, бугунми-эртами ҳаммаси қайтадан бошланиши мумкин экан-да?

— Ҳа, лекин худди шу тариқа эпидемиянинг пастлаши тезлашиб кетиши ҳам мумкин.

Ҳаммани таҳликага солған бу ишончсизлик Коттарни ошкора тинчлантириди ва у Таррунинг кўз олдида бошқа савдогарларни ҳам сухбатга тортиб, Риэ ҳакимнинг фикрларини имкон қадар кўпроқ ёйишга тиришиб юрди. Дарвоҷе бу учун кўп уриниш ҳам шарт эмасди. Зеро, биринчи галаба хабарлари уйғотган жонсарак ҳаяжондан сўнг кўплар волийликнинг баёнотидан пайдо бўлган хурсандчиликка қараганда мустаҳкамроқ шубҳага тушиб қолган эди. Безовталанган шаҳар манзарасидан Коттарнинг кўнгли таскин топарди. Аммо бошқа кунлари яна руҳи тушиб кетарди.

— Эртами-кечми,— деб қайтаради у Тарруга,— шаҳарни очиқ деб эълон қиласидилар. Мана, кўрасиз, ўшанда ҳамма мендан юз ўгиради.

Ўша машҳур йигирма бешинчи январгача Коттарнинг ўзгарувчан феъли-хуйини Орандаги ҳамма пайқаган эди. У бутун маҳалла, ҳар бир қўшнисининг кўнглини овлашга қанча овора бўлди,— кейин бирдан уйига қамалиб олиб, бир неча кун одамлар билан алоқани шартта узди. Ҳар қалай, сиртдан шундай туюлди, у одамлардан ўзини олиб қочди, ёввойилик тўнига ўраниб олди. Уни на ресторонда, на театрда ва ҳатто на ўзи яхши кўрадиган қаҳвахонада кўрдилар. Лекин, бари бир, унинг, эпидемиягача яшагандек, киши билмас бир текис ҳаётга қайта олмагани билиниб турар эди. Энди у уйдан бош чиқармас, ҳатто тушликни ҳам ёнбошдаги ресторондан келтириб беришар эди. У фақат кечқурунлари кўчада юргургилар, зарур харидларини дўкондан ола ўқдай чиқиб, энг кимсасиз кўчаларга зимзиё бўлар эди. Шундай ёлғиз пойга қўйиб юрган пайти уни тасодифан Тарру кўриб қолди, аммо ундан ноаниқ гудурлашдан бўлак бирон гап ололмади. Кейин, ҳеч бир сабабсиз Коттар яна бирдан одамшавандаликка қайтди, вабо ҳақида жуда кўп, узоқ гап сотадиган бўлди, бу ҳақда бошқаларнинг фикрини ковлади ва кўчани тўлдириб оқсан оломонга бажонидил қўшиладиган бўлди.

Волийликнинг баённомаси чиқсан куни Коттар батамом кўздан йўқолди. Икки кун ўтгач Тарру унинг кўчада ёлғиз тентираб кетаётганини кўрди. Коттар ундан канорага

ҳамроҳ бўлишни сўради. Қун бўйи ишда роса толиққан Тарру аввалига кўнмади. Лекин Қоттар илтимосида туриб олди. У ғайритабии ҳаяжонга тушган, қўлларини беўхшов силтар, тез-тез бақириб ганирар эди. Ҳамроҳидан волийликнинг баённомаси чиндан ҳам эпидемиянинг тугашини англатадими, йўқми, бу ҳақда нима дейишини сўради. Тарру, турган гап, фожиани маъмурий чоралар билан тўхтатиш мумкин эмас, лекин, агар кутилмаган бирон нарса бўлиб қолмаса, эпидемия камайиб боряпти, деб ҳисоблашга асос бор, деди.

— Тўгри, — деб маъқуллади Қоттар, — фақат бирон нарса бўлиб қолмаса. Лекин кутилмаган нарса доим бўлиб туради.

Тарру волийлик, қолаверса, бўлишини мумкин нарсанинг бўлиб қолишини эътиборга олиб, шаҳар очилишини эълон қилганда икки ҳафта назорат муддати киритганини айтиб, эътиroz билдириди.

— Тўғри қилибди, — деди Қоттар ўта нохуш ва асабий кайфиятда, — чунки воқеаларнинг кетишига қараганда, бу баённомани бекор чиқариб қўйган бўлишлари ҳеч гап эмас.

Тарру, балки чиндан ҳам бекордир, аммо ўз фикрича, шаҳар тез орада очилади ва биз одатдаги ҳаётимизга қайтамиз, деб ўйлаш ёқимлироқ эмасми, деди.

Қоттар унинг гапини кесди:

— Эҳтимол, эҳтимол. Лекин сиз «одатдаги ҳаётимизга қайтамиз» деб айнан нимани назарда тутасиз?

— Айтайлик, ҳеч бўлмаса, янги киноларни кўрсата бошлайдилар, — деб кулди Тарру.

Аммо Қоттар кулмади. Қоттар бу дегани вабо шаҳарда ҳеч нарсани ўзгартирмади, ҳаммаси, яъни ҳеч нарса бўлмагандек кетаверади деган маънони англатадими, йўқми — шуни билмоқчи эди. Тарру вабо шаҳарни ўзгартиргани ва айни чойқа ўзгартирмаганини, албатта, ҳамтабааларимизнинг энг кучли истаги ўзларини худди ҳеч нарса бўлмагандек тутиш бўлгани ва бўлиши, бинобарин, қай бир маънода ҳеч нарса ўзгармаслиги, лекин, бошқа томондан, ҳаммасини, ҳатто иродани бир муштга тутиб унутиб бўлмаслиги, вабо, шубҳасиз, кам деганда, одамларнинг юрагида из қолдиришини назарда тутганини айтди. Шунда судхўр унинг гапини чўрт кесиб, одамларнинг юраги уни заррача қизиқтирмаслиги, ҳатто юракларни тўп қилиб, ҳаммасига тупуришини айтди. У бошқа нарсани: бошқарув тизими қайта қуриладими,

масалан, барча муассасалар олдин қандай бўлса, шундай ишлайверадими, йўқми, шуни билишга қизиқади. Тарру буларни билмаслигини тан олди. Аммо эпидемия саросар қилиб қўйган муассасаларни тўла ишга тушириш осон бўлмас деб ўйлаймиз. Яна буларнинг олдига кўп муаммолар кўндаланг чиқади, бу эса олдинги маҳкамаларни, кам деганда, қайта қуришни талаб қиласди.

— Эҳтимол,— деди Коттар,— унда ҳамма ҳаммасини энг бошидан бошлишга мажбур бўлади.

Улар Коттарнинг уйига етиб келдилар. Коттар ҳаяжонланган, ясама хушнудлик билан гапираётган эди. Шахсан у нўлдан бошлиш учун ўз ўтмишини топ-тоза ўчириб ташлаб, бутун ҳаётини қайтадан тиклашга киришган шаҳарни кўз олдига келтиради.

— Нима ҳам деймиз,— деди Тарру.— Эҳтимол, бориб-бориб сизнинг ҳам ишларингиз жойига тушар. Ҳаёт маълум маънода янгидан бошланади-ку.

Улар кираверишда хайрлашаётган эдилар.

— Сиз ҳақ,— деб гапириб қолди Коттар, энди ҳаяжонини яширишга ҳам уринмай,— ҳаммасини нўлдан бошлиши — ажойиб нарса.

Аммо шу пайт киравериш тўрида туйқусдан иккита соя кўринди. Тарру Коттарнинг, бу қуашчаларга нима керак экан, деб шивирлаганини зўрга эшилди. Башанг кийиниб олган хизматчиларга ўхшаган қуашчалар эса Коттардан чиндан ҳам Коттарми ё йўқлигини сўрадилар, у бўғилиб сўкинди-да, шартта бурилиб, қуашчалар ҳам, Тарру ҳам қимирлаб улгурмай, қоронгиликка ўзини урди. Тарру ҳайронлиги сал босилгач, қуашчалардан уларга нима кераклигини сўради. Улар вазмин одоб билан баъзи нарсаларни аниқлаб олишимиз керак, деб айтишди-да, салобат билан Коттар ғойиб бўлган томонга йўл олдилар.

Тарру уйига келгач, мазкур саҳнани ёзиб қўяди ва шу ўринда чарчоқдан шикоят қиласди (буни дастхати ҳам тасдиқлайди). У олдинда ҳали иши кўплиги, аммо бу баҳона эмас ва тайёр туриши кераклигини таъкидлайди ва чиндан ҳам тайёрманми, деб ўзига савол беради. Ва ўзига ўзи шундай жавоб беради — Таррунинг кундалиги шу ёзув билан тугайди ҳам,— ҳар қандай одамнинг бир кунида кечасими, кундузими, шундай соат бўладики, у қўрқинч домига тушади, шахсан ўзи фақат шу соатдан қўрқади.

Учинчи куни, шаҳар очилишидан бир неча кун олдин чошгоҳ пайтлари Риэ ҳаким йўл-йўлакай шунча кутилган телеграмма келиб қолмаганмикан деб ўйлаганча уйга қайтди. Ҳозир ҳам у худди вабо авжга чиқсан пайтлардаги-дек тинкаси қуригунча ишласа-да, батамом өзодликнинг яқин қолгани чарчоқни унча билинтирмас эди. У энди умид қила олар ва яна умид қила олишидан шодланар ҳам эди. Иродани ҳамма вақт бир муштга тутумлаб яшаб бўлмайди ва кураш учун бир тугунга жамланган кучингни бир силтov билан эркин қўйиб юбориш нечоғли зўр баҳт. Риэ ҳаммасини қайтадан бошлаши мумкин. Ва у, майли, ҳамма ҳаммасини қайтадан бошласин, дейди.

Риэ эшикбон хонаси олдидан ўтди. Дарича ёнида ўтирган янги эшикбон унга қараб жилмайди. Риэ зинапоядан чиқаётib бирдан унинг чарчоқ ва очин-тўқин яшашдан ранги олинган юзини эслади.

Ҳа, мавҳумотга барҳам берилгандан кейин, у ҳаммасини қайта бошлайди, агар жиндай омади юришса... Шу ўйлар билан у эшикни очди ва айни шу дақиқада онаси унга пешвоз чиқиб, Тарру жаноблари оғриб қолганини айтди. У эрталаб, тўғри, ўрнидан турган, аммо уйдан чиқмаган, яна ётиб олган экан. Риэ хоним ташвишда эди.

— Балки жиддий ҳеч нарса йўқдир,— деди Риэ.

Тарру бор бўйича узала тушган, оғир боши ёстиққа ботган, бақувват кўкрак қафаси устидаги адёлни қабартириб турар эди. Ҳарорати ўта баланд, боши қаттиқ оғриётган эди. У Риэга касаллик аломатлари ҳали жуда ноаниқ, аммо бу, бари бир, вабо, деди.

— Йўқ, сўнгги хулоса чиқаришга ҳали эрта,— деди Риэ касални кўриб бўлгач.

Лекин Тарруни ташналилк қийнаётган эди. Ҳаким долонга чиқиб, онасига, эҳтимол, бу вабонинг бошланиши, деди.

— Йўқ,— деб юборди онаси,— ақлга сиғмайди, айниқса ҳозир.

Ва шу заҳоти қўшимча қилди:

— Уни уйда қолдиралиқ, Бернар.

Риэ ўйланиб турди.

— Ҳаққим йўқ,— деб жавоб берди кейин.— Аммо бугун-эрта шаҳар очиқ деб эълон қилинади. Сен бор-да, бўлмаса, бу таваккални ўзимга олардим.

— Бернар,— деб ялинди она,— икковимизни ҳам шу ерда қолдир. Ўзинг биласан-ку, менга яқиндагина вакцина қуишиди.

Ҳаким Тарруга ҳам яқинда вакцина эмлангани, аммо азбаройи толиққанидан охирги эмлашни ўтказиб юборганини айтди, зарур эҳтиёткорлик чоралари қабул қилишни унуган бўлса эҳтимол, деди.

Риэ ўз кабинетига ўтди. У яна хобхонага қайтганда Тарру ҳакимнинг зардоб сўрдирилган катта-катта ампула олиб келаётганига бирдан эътибор қилди.

— Аҳа, демак, худди ўзи,— деди.

— Йўқ, бу шунчаки эҳтиёт учун.

Тарру жавоб ўрнига қўлини узатди ва ўзи ўн марталаб бошқа bemорларга қўйган томчи эмлашни хотиржам қабул қилди.

— Кўрайлик-чи, кечқурун нима бўлар экан,— деди Риэ Таррунинг юзига тик қараб.

— Ҳолилатишга нима дейсиз?

— Ҳали сизда вабо деган ҳеч қандай ишонч йўқ.

Тарру зўр билан жилмайди:

— Э, биласизми, мен ўз практикамда зардоб билан эмлаб, кейин шу заҳоти ҳолилатиш талаб қилинмаётганини биринчи кўриб турибман.

Риэ юзини бурди.

— Сизга онам икковимиз шу ерда қараймиз. Сизга шу ер яхши.

Тарру индамади, ҳаким ампулаларни йиғишираётиб, унинг гапиришини кутди, шунда унга қараб олишга баҳона топиларди. У жимликка дош беролмай, яна тўшак ёнига келди. Бемор Риэга тик қаради. Унинг юзи ҳоргин, аммо қўкиш қўзлари хотиржам эди. Риэ унга қараб кулимсиради:

— Бир илож қилиб ухланг. Мен ҳозир келаман.

Остонага етганда Тарру уни чақирди. Риэ bemор ёнига қайтди.

Аммо Тарру бирдан гапиролмади, у ҳатто лабларидан сирғалиб чиқмоқчи бўлган сўзларнинг ўзига ҳам қарши курашаётгандек туюлар эди.

— Риэ,— деди у ниҳоят,— мендан ҳеч нарсани яшириш керак эмас, бу менга зарур.

— Ваъда бераман сизга.

Таррунинг вазмин юзи азобли табассумдан тиришиб кетди.

— Раҳмат. Ўлиш ёқмаянти, мен ҳали курашаман. Лекин башарти иш пачава бўлса, унда иззатимни сақлаб ўлсам дейман.

Риэ каравот тепасига энгashiб, беморниг елкасини қисиб қўйди.

— Йўқ,— деди у.— Авлиё бўлиш учун яшаш керак. Бўш келманг.

Аччиқ изгирин кундузи сал юмшади, аммо кечқурун шиддатли жала ва дўлга ўрин бўшатди. Тун қорасида осмон сал тозаланди ва совуқ баттар заитига олди. Риэ уйга фақат кечлик овқатдан сал олдин қайтди. Ҳатто нальтосини ҳам ечмай, тўғри дўсти эгаллаган хобхонага ўтди. Риэнинг онаси тўшак ёнида, қўлида тўқиши билан ўтирган эди. Тарру эрталабдан бери худди қимирлаб ҳам қўймагандек ётар, фақат безгақдан бўздей оқарган лабларигина у олиб бораётган курашнинг нечоғли қизгинлигидан далолат берар эди.

— Хўш, қандай энди? — деб сўради ҳаким.

Тарру бақувват кифларини сиқиб қўйди.

— Энди ўйин бой берилганга ўхшайди,— деб жавоб берди.

Ҳаким тўшак устига энгашди. Қуйиб ётган тери остидаги безлар керккан, қўкрак, худди ичиди еrostи темиричилик устахонаси тўхтамай ишлаётгандек, хириллаб турарди. Шуниси галатики, Тарруда иккала касалликнинг ҳам аломатлари бор эди. Риэ курсидан туроётib, ҳали зардоб кор қилиб улгурмаганга ўхшайди, деди. Аммо жавобни тушуниб етмади: ҳалқумига ёпирилиб келган қайноқ тўлқин Тарруни ўша айтмоқчи бўлган икки-уч сўзини ҳам гапиришга имкон бермади.

Кечқурун Риэ билан онаси касалнинг ёнидан чиқмай ўтиридилар. Тун Тарруга кураш билан бошланди, Риэ вабо фариштаси билан бу бешафқат олишув нақ саҳаргача чўзилишини билади. Бу курашда Таррунинг бақувват ўмизлари, ҳатто кенг қўкраги ҳам унга ишончли қурол эмас, бундан ҳам кўра, унинг қони иш берар, Риэнинг нинаси тагидан ҳозиргина тизиллаб отилган бу қонда ҳатто қўнгилдан ҳам сирлироқ, ҳеч бир илм тополмайдиган ганжина пинҳон эди. Унга, Риэга эса фақат битта чора — дўстининг қандай курашаётганига қараб ўтириш қолган эди, холос. Узоқ ойлар бадалида доимий ютқизиқлардан кейин у сунъий абсцесс ва қувват берадиган дори қўйишларнинг баҳоини яхши билади. Моҳиятац, унинг ягона вазифаси — дов қилмасанг, ўзи қўпинча аралашмай турадиган тасодиф таъсири учун жанг майдонини шайлаш. А лекин уни аралаштириш керак. Риэнинг рўнарасида вабонинг ҳамма қартани чийлаб ташлаган сиймоси

турибди. Вабо унга қарши қўйилган стратегик ғулчунларни айланаб ўтиш учун яна ва яна куч тўплайди, ҳеч ким кутмаган жойда бирдан пайдо бўлади ва мустаҳкам ўрнашган қўринадиган жойини бирдан тарк этади. У ҳакимни боин берк кўчага киритиб қўйишга зўр беради.

Тарру қимирилмай ётса-да, курашаётган эди. У туни билан касаллик ҳамласига жон талвасасида тўлғаниши қарши қўймади, у фақат ўзининг ҳайбати ва ўзининг жим туриши билан курашди. У худди шу билан бу жангда бирлаҳза ҳам алаҳсиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқчидек бирон марта ҳам оғиз очмади. Риэ бу курашнинг ҳолат ўзгаришларини фақат дўстининг гоҳ катта очилган, гоҳ юмуқ, бунда яна қовоқ пардалари кўз соққасига жисп ёпишган, ёки, аксинча, кенг ёйилган кўзларидан, Таррунинг нигоҳи бир-бир нарсага қадалиб қолиши ёки ҳакимга, онасига термилишидан англайди. Кўзлари учрашиб қолган ҳар гал Тарру жилмайиш учун қарийб гайриинсоний зўриқишига дош беради.

Кўчадан шошқалоқ қадам товушлари эшитилиб қолди. Афтидан, бирон ўткинчи ҳали олис, лекин дақиқа сайин яқинлашиб келиб, ҳаял ўтмай бутун кўчани тўлдириб сел қўйган гулдуракдан қочиб қолганга ўхшади: ёмғир уриб берди, кейин асфальтни дўмбира қилиб дўл тушди. Деразанинг оғир нардаси шамолда буришди. Хона гиравиширасида ўтирган Риэ ёмғир шовқинини тинглаб, бир дақиқа алаҳсиди, кейин дўстининг каравот бош учидаги тунчироқ нури тушиб турган юзига қаради. Риэнинг онаси тўқиши қилиб ўтирап, ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб, касалга диққат билан тикилиб қоларди. Ҳаким нима илож бўлса, ҳаммасини қилди. Ёмғир тинди, хонада фақат қўринмас курашнинг унесиз гулдирашига тўйинган қоронгилик янада қуюқлашди. Уйқусизликдан толиққан докторга гўё аллақайда, жимлик сарҳадларининг у томонида ўзини эпидемиянинг биринчи кунларидан бери таъқиб қилаётган секин, бир маромдаги шувиллаш эшитилаётгандек туюлди. У онасига жойига бориб ётишни имо қилди. Онаси эътиrozли бош чайқади, кўзлари йилт этди, кейин яна бошини эгиг, сал бўлмаса очилиб кетаёзган илгакларига диққат қилди. Риэ ўрнидан турди, касалга сув ичириб, яна жойига ўтириди.

Ҳаво тинганидан фойдаланишига ошиқсан ўткинчилар дераза тагидан ўтдилар. Қадам товушлари камайди, охири тинди. Ҳаким узоқ вақтлардан бери биринчи марта жимлигини онда-сонда қадам товушларигина бузган ва

«тез ёрдам» машиналарининг ўткир чинқириқлари тилим-тилим қилиб ташламаган бу кеча ўша аввалги тунларга ўхшаб кетаётганини англади. Дераза ортида ўзидан вабони қоқиб ташлаган кеча эди. Худди совуқ чароғон нурлар ва одамлар тўдаси ҳайдаб соглан қасаллик шаҳарнинг қоронғи даҳмаларидан судралиб чиқиб, уларнинг иссиққина хобхонасида исинаётган ва Таррунинг шалпайиб ётган танаси билан яккама-якка сўнгги олишувга тушаётгандек туюлар эди. Шаҳар тепасидаги осмонни худонинг дарраси тилимламайди. Аммо у-бу ерда, хобхонанинг оғир ҳавосида секингина шувиллаёттир. Уни-да Риэ эшитди, шу бутун уйқусиз соатлар бадалида эшитиб турди. Ва унинг бу ерда жимиб қолишини, шунда вабо ҳам тамом мағлубиятини тан олишини кутишга тўғри келади.

Саҳарга яқин Риэ онасига эгилди:

— Бориб албатта ёт, бўлмаса, соат саккизда менинг ўрнимда туролмай қоласан. Фақат ғарфара қилиш эсингдан чиқмасин.

Риэ хоним курсидан турди, тўқишини йиғиштирди-да, анча вақтдан бери қўзини очмай ётган Таррунинг тепасига келди. Унинг дўнг пешонасидаги соchlари тердан жингала-жингала бўлиб қолган эди. Риэ хоним нафас ростлади, бемор қўзини очди. Тарру тепасига энгашган мулойим чеҳрага қаради ва тўлқин-тўлқин ёпирилаётган безгакни яна қайсар табассум ёриб чиқди. Аммо қовоқлари яна шу заҳоти юмилиб кетди. Риэ ўзи қолгач, боя онаси туриб кетган юмшоқкурсига ўтириди. Кўча жимиб қолган, сукунатга энди ҳеч нарса раҳна солмас эди. Тонг совуғи энди ҳатто хонада ҳам ўзини билинтира бошлади.

Ҳакимнинг кўзи илинган экан, аммо тонгда ўтган биринчи араванинг тарақ-туруғидан сачраб уйғонди. Чўчиб тушиб, ўша заҳоти Тарруга қаради ва ўзини мудроқ олгани, bemornining ҳам ухлаб қолганини фаҳмлади. Темир чекилган ёғоч гилдирак ва от туёгининг тақиллаши олислаб тинди. Тишда ҳали қоронғи эди. Ҳаким тўшак тепасига келганда, Тарру унга, гўё ҳали ҳам уйқу сарҳади ортида ётгандек, ҳеч нарса ифода этмаётган нигоҳини қадади.

— Ухлаб олдингизми? — деб сўради Риэ.

— Ҳа.

— Нафас олишингиз енгилми?

— Сал-пал. А, бунинг бирон аҳамияти борми?

Риэ бирдан жавоб қилмади, кейин тили айланди:

— Йўқ, Тарру, аҳамияти йўқ. Бу оддий эрталабки ремиссия, сиз ҳам буни менчалик биласиз.

Тарру маъқуллаб бош иргади.

— Раҳмат,— деди у.— Илтимос, бундан кейин ҳам шундай аниқ жавоб берсангиз.

Ҳаким каравотнинг пастига ўтирди. Ёнбоши билан Таррунинг қимиirlамай ётган узун оёқларини, энди ўлик одамнинг оёқларини туйди. Тарру қаттиқроқ нафас олди.

— Ҳарорат яна кўтарилади, а, Риэ? — деди нафас қисишидан узуқ-узуқ товушда.

— Ҳа, лекин тушга бориб, шунда ҳаммаси аниқ бўлади.

Тарру гўё куч тўйлашга шайлангандек, қўзларини юмди. Юз ифодасида ҳорғинлик юзиб юрарди. У танаси-нинг қаериладир гимир-гимирни бошлаган янги безгак хуружини кутаётган эди. Кейин хиралашган қорачиқларни очиб, қовоқлари кўтарилди. У фақат шундагина тўшак узра эгилган Риэнни кўрди ва нигоҳи ёришди.

— Ичинг,— деди Риэ.

Тарру ичди ва ёстиққа ҳорғин бош ташлади.

— Жуда чўзилар экан-ку бу,— деб гапиринди.

Риэ унинг қўлини ушлади, аммо Тарру қўзини олиб қочди, у гўё буни сезмагандек кўринди. Ва бирдан Риэнинг кўз ўнгиди безгак қандайдир ички тўғонни ёриб тишга ёпирилди-да, пешонагача чиқиб келди. Тарру қўзини кўтариб, Риэга қараганда, Риэ қотиб қолган юзига умид ифодаси беришга тиришди. Тарру жилмайишга уринди, аммо қаттиқ қисилган жағлар, оқ кўпик елимлаган лаблар табассум қилишга имкон бермади. Лекин тиришган юзидаги қўзларда жасорат бор нури билан чақнаб турарди.

Соат еттида Риэ хоним хобхонага кирди. Ҳаким ўз кабинетидан лазаретга сим қоқиб, ўрнига одам қўйиб туришларини сўради. У бугун касал кўришга боришдан ҳам воз кечди, шу ерда, кабинетдаги диванга чўзилди-ю, лекин чидамай сакраб турди-да, хобхонага қайтди. Тарру юзини Риэ хонимга қаратиб ётган эди. У кўз узмай олдидаги курсида кафтларини тиззасига жипс босиб, қимтинибгина ўтирган кичкина соя гуваласига тикилган эди. Шундай қадалиб тикилган эдики, Риэ хоним ўглининг кирганини сезиб, бармогини лабига босди-да, туриб беморнинг бош учидаги чироқни ўчирди. Аммо тезда кундузги ёруглик пардалардан сизиб ўтди ва беморнинг юзи қоронгиликдан қалқиб чиқди, шунда Риэ хоним унинг ўзига бояги-боягидек тикилиб ётганини кўрди. У тўшакка энгашиб, ёстиқни тўғрилади ва беморнинг ҳўлдан жингала сочларига кафтини босди. Шунда у қандайдир жуда

олисдан келаётган бўғиқ товушни эшитди, бу товуш унга раҳмат айтаётган ва энди ҳаммаси яхши эканига ишонтираётган эди. У жойига қайтиб ўтиргач, Тарру кўзини юмди ва лаблари жипс қисилган бўлса-да, пажмурда юзи табассумда ёришгандек бўлди.

Тушга бориб иситма алангаси авжга минди. Касалнинг гавдаси ички йўталдан силкиниб-силкиниб ётарди, у қон балгам ташлай бошлади. Безлар керкмай қўйди, аммо улар, худди ҳамма бўгинларга гайка бураб қўйилгандек, қўлга темирдек қаттиқ тегарди ва Риэ бийларни ёриш бефойда деган қарорга келди. Йўтал ва безгак хуружлари оралигига Тарру дўстларига нигоҳ ташлаб қўярди. Лекин қўп ўтмай қовоқлари тез-тез ёпилаверди ва боягина касаллик ямлаган юзни ёришириб турган нур бориб-бориб секин сўниб қолди. Унинг танасини қалт-қалт талвасада силкитаётган бўрон чақмоқлари борган сари камайган, секин-аста Тарруни қутураётган гирдобга томон оқизиб кетаётган эди. Риэнинг кўз олдидаги ёстиқда энди табассум мангуга тарк этган жонсиз ниқоб қолди. Ҳали инсон қиёфасини сақлаган, Риэга нечоғли яқин бўлган нарсага энди наиззанинг учи санчилган, уни чидаб бўлмайдиган оғриқ азоблаётган, совуқ самовий тўлқинлар йигираётган ва у дўстнинг кўз ўнгида вабо қаърига тортилиб кетаётган эди. У, дўст эмас, бу фалокатнинг олдини ололмас эди. Ва Риэ яна қиргоқда қуруқ қўллари, парча-парча бўлинаётган юраги билан, фожиа қаршисида қуролсиз ва ожиз ҳолда тураверишга мажбур. Ва ажал етиб келганда ожизлик ёшлари Риэнинг кўзини қоплаб олди ва у Таррунинг деворга шарт ўгирилиб, гўё танасининг қаериладир бир чуқурлиқда асосий тори узилиб кетгандек, бўғиқ ингроқ билан жон таслим қилганини кўрмай қолди.

Кейинги тун энди жанг туни эмас, тинлик туни бўлди. Бутун дунёдан ажратиб қўйилган бу хобхонада, кўмиш маросимиға мослаб ясантирилган бу ўлиқ жасад устида бунгача қўп тунлар олдин, шаҳар дарвозасига ҳужум бўлганда, вабо узра тикланган айвонларда кезинган ўша осойишталиқ учиб юргандек туюларди. Риэ ўша вақтлардаёқ ўзининг, чорасиз одамнинг кўз ўнгида ўлган одамларнинг ётоқжойидан кўтарилиган бу жимлик ҳақида ўй сурган эди. Ҳамма жойда шу қисқа тин олиш, худди ўша тантанали танаффус, ҳамма ерда жангдан сўнг бўладиган худди шундай осойишталиқ, ҳамма ерда маглубиятнинг соқовлиги. Аммо ҳозир дўстини чулгаган суқунат шундай тиқин, кўчалар ва вабодан халос бўлган бутун шаҳар

суқунати билан шундай жипс қўшилган эдики, Риэ бу урушлар якун топгандаги сўнгги ва батамом, ҳатто кириб келган тинчликни ҳам тузалмас дардга айлантирадиган мағлубият әканини аниқ ҳис қилди. Ҳаким Таррунинг оқибатда тинчликка эришгани ё йўқлигини билолмади, аммо шу дақиқада ўзига тинчлик мангу қат бўлгани, худди шундай ўғлини йўқотган она ёки дўстини кўмган эркак учун сулҳ — ярашув йўқлигига ишончи комил эди.

У ёқда, дераза ташида худди кечагидек совуқ тун ётар, ўша-ўша юлдузлар аёзли очиқ осмонда чараклар эди. Деразага қапишган совуқ нимқоронги хобхонага сизиб кирав, қутб кечасининг туссиз текис нафаси сезилар эди. Риэ хоним тўшак ёнида одатдаги ҳолатда ўлтирас, ўнг ёнидан унга тўшак бошидаги чироқнинг нури тушиб турар эди. Риэ хобхона ўртасида, нимқоронгиликда турган юмшоқкурсида ўтирган эди. У вақт-вақтда хотинини эслар, аммо бу ўйларни ўзидан нари ҳайдар эди.

Тунги аёз сукунатда ўткинчиларнинг пошнаси йўлакка тақиллаб урилди.

— Ҳаммасини қилдингми? — деб сўради она.

— Ҳа, телефон қилиб қўйдим.

Ва яна жим-жит бедорлик бошланди. Ҳар замон-ҳар замонда Риэ хоним ўғлига қараб олади. Ўғли унинг нигоҳини тутиб, жавобига жилмайиб қўяди. Қўчада тунги ғовурлар одатий тартиб ила ўрин алмашади. Ҳали расмий рухсат берилмаган бўлса-да, автомобиллар яна шаҳарга ёйилди. Улар тошкӯчани шиддат билан ўз тагига тортади ва йўқолади, яна пайдо бўлади. Овозлар, қийқириқлар, яна суқунат, от туёқларининг тақ-туқи, қайрилишда трамвай гийқиллаши, қанақадир ноаниқ товушлар ва туннинг улуғвор нафас олиши.

— Бернар!

— Нима?

— Чарчамадингми?

— Йўқ.

У онасининг нима ўйлаётганини билади, ҳозир айни шу дақиқада ўғлини яхши кўришини билади. Аммо у яна бошқани яхши кўриш — унча ҳам қўплик қилмаслигини, ҳар қалай, севги ҳеч қачон ўзига ифода топгулик даражада кучли бўлмаслигини ҳам билади. У билан онаси бир-бирларини ҳамиша шундай жим севадилар. Онаси ҳам вафот этади, навбати келса — ёки у ўлади,— ва бутун умр бўйи улар ўзаро меҳрларини ифода этишга сўз топмайдилар. Улар Тарру билан худди шундай ёнма-ён яшадилар ва,

мана, бугун кечқурун Таррү ўлди, ва улар дўстлигининг ер юзида чинакам туришига фурсат етмади. Таррү, унинг ўзи айтгандек, ўйинни бой берди. Хўш, у-чи, Риэ нима ютди? Холос битта — вабони кўрди ва уни эслаб юради, дўстликни кўрди ва уни эслаб юради, меҳрни кўрди. Энди уни қачондир эслашинг бурч бўлиб қолди. Инсон вабо билан ҳам, ҳаёт билан ўйинда ҳам ютишга қодир, ҳаммаси — бу билиш ва хотирадир. Эҳтимол, Таррү худди шуни «ўйинни ютиш» деб айтгандир.

Яна дераза олдидан автомобил ўтиб кетди, Риэ хоним ўтирган жойида қимирлаб қўйди. Риэ унга қараб кулимсиради. Она чарчамаганини айтди ва шу заҳоти гапига қўшимча қилди:

— Бир тоғларга чиқиб дам олсанг бўларди.

— Албатта бораман, она.

Ҳа, у ёқда дам олади. Нега дам олмасин? Эслашга яна бир баҳона. Агар шу ҳам ўйинни ютиш бўлса, унда фақат билганларинг, фақат эслашинг ва келажакка умидинг йўқлиги билан яшаш жуда оғир кечса керак. Эҳтимолки, Таррү шундай яшаган, у хаёллардан маҳрум ҳаёт нечоғли бесамар бўлишини албатта билган. Ҳеч қачон умидсиз ҳаловат бўлмайди. Ва Риэ одамларнинг одамларни ўлимга ҳукм этиш ҳуқуқини рад этган Таррү ҳам ҳукм чиқаришини рад этолмаслигини ва ҳатто баъзан қурбонлар ҳам қотил чиқишини, шундай экан, бинобарин, у, Таррү, мاشаққатда, ўз-ўзига қарши чиқиб яшагани, умид нималигини билмаганини англаған. Моҳиятан, Риэ худди шундайми ё йўқми, билмайди, аммо гап бунда эмас. Унинг хотирасида Таррудан кўп ҳам қиёфа қолмайди — икки қўлини рулга қўйиб, уни хоҳлаган жойга етказишга шай ўтирган Таррү, ёки, мана, тўшакда ҳаракатсиз чўзилиб ётган вазмин, баҳайбат жасад. Ҳаёт ҳаракати ва ўлим сиймоси — билим дегани шу.

Ва албатта, худди шунинг учун Риэ ҳаким эрталаб хотинининг вафоти ҳақида телеграммани олиб, бу хабарни хотиржам қабул қилди. У ўз кабинетида эди. Онаси шошилиб кирди-да, унга телеграммани тутқазиб, хат ташувчига чойчақа бериш учун шу заҳоти чиқди. У қайтиб кирганда, ўғли очиқ телеграммани қўлида ушлаганча тик турган эди. Она ўғлига қўз ташлади, аммо у бандаргоҳ узра юз очаётган ажойиб тонг кўринаётган деразадан кўзини узмай тураверди.

— Бернар? — деб чақирди Риэ хоним.

Ҳаким фаромуш ўгирилди.

— Ҳа, телеграммада?

— Ҳа,— деб тасдиқлади ҳаким.— Бир ҳафта бўнти.

Риэ хоним ҳам деразага ўғирилди. Ҳаким сукут сақлади. Кейин онасига йиглаш керак эмас, деди, шуни кутганини, аммо, бари бир, жуда оғир эканини айтди. Шунчаки, у гапираётиб, ўз изтиробларида кутилмаганлик йўқлигини англади. Уни бир неча ой бадалида ҳам, шу охирги икки кун давомида ҳам ўша-ўша тинимсиз оғриқ қийнаб келаётган эди.

Ажойиб бир феврал тонгида ниҳоят шаҳар дарвозалари очилди: бу воқеани ҳалқ, рўзномалар, радио ва волийлик ҳам ўз хабарларида шодлик билан қарши олди. Шу тариқа, ҳикоячига, гарчи унинг ўзи ҳам умум шодиёнага бутунича қўшилиб кетишга вақти етмайдиганлар сафида бўлса-да, дарвозалар очилиши билан кирган саодатли дақиқалар йилномачиси ролини бажаришгина қолди, холос. Қун бўйи ва кечаси билан давом этадиган тантаналар ташкил этилди. Айни бир пайтда, ўз навбатида бу кун айрилиқда азоб чекканлар учун ҳам буюк висол куни эканидан шоҳидлик берип, вокзалларда царовозлар пишиллади ва олис денгизлардан келган кемалар бандаргоҳга кирди.

Кўплаб ҳамтабааларимиз кўнглига ўтириб қолган айрилиқ туйғулари нимага айлануб кетганини тасаввур этиш қийин эмас. Шаҳримизга кун бўйи кириб келган поездлар вокзалимиздан кетаётганда қандай тиқилинч бўлса, шундай тўла эди. Йўловчилар олдиндан, ҳали икки ҳафталиқ муҳлат пайтидаёқ бугунга читтани ғамлаган ва ишқилиб, волийлик қарори бекор қилинмасин-да, деб учинчи кўнгироққача жон ҳовучлаб ўтирган эдилар. Қолаверса, бизга келаётган сайёҳлар билгисиз хавотирдан қутуло маётган, чунки фақат бир нарсани — ўз яқинлари тақдирини, шунда ҳам тусмол билан, билар, бошқалари ва шаҳарга тегишли воқеалар уларга қоронгилигича қолган ва шаҳар уларнинг кўз ўнгидаги мудҳиш қиёфа касб этган эди. Аммо бу фақат бутун вабо вақти давомида эҳтирос ўтида кўймаганларга тааллуқли.

Кўйганлар эса чиндан ҳам мияларига ўрнашиб қолган ғоя ҳукмида эдилар. Улар учун фақат бир нарса ўзарган: айрилиқ ойлари бадалида улар воқеаларни тезлатиш, вақтни имилламасин учун уни жисман олдинга итаришни жуда-жуда истардилар, энди эса шаҳримиз кўз олдиларида намоён бўлиб, поезд секинлай бошлиши билан бир нарсани:

вақтнинг ўз югуригини жиловлаб, қотиб туришни хоҳлаб қолдилар. Севги учун бой берилган, бу кўш ойлик зиндалик билан озиқлантирилган мубҳам ва айни чоқда қизгин туйгу, айни шу, худди шу туйгу қандайдир бир қасосни талаб қиласарди — қани, қувонч соатлари кутиш соатларига қараганда икки карра чўзилсин-чи. Хотини боришга рухсат олгани ҳақида аллақачон огохлантирган Рамбер каби уйида ёки перронда кутиб турганлар ҳам бесабрлик ва эсанкирашдан баравар қийналётган эдилар. Бу севги ва меҳрибонлик вабо вақтида мавҳумотга айланган, энди Рамбер бу туйғулар билан улар йўналтирилган бу тирик жонзотнинг юзма-юз келишини юрак ҳовучлаб кутаётган эди.

У яна эпидемия бошларидагидек, севгилисига интилиб, деч нарсани ўйламай, таваккалига шаҳардан қочишига шайланиб юрган пайтларидагидек бўлишни истайди. Аммо у биладики, энди бунинг иложи йўқ. У ўзгарди, вабо унга бефарқлини сингдириб юборди, энди уни жон-жаҳди билан чиқариб ташлашга қанча уринмасин, беҳуда, бефарқлик туйгуси унда қандайдир бўгиқ бир ҳасратдек жойлашиб олган эди. Рамберга ҳатто вабо жуда тез тугаб қолиб, ўзи эса бунга тайёрланиб ҳам улгурмагандек туюларди. Мана, баҳт жуда тез учиб келяпти, воқеалар ривожи кутишдан ўзиб кетяпти. Рамбер яна ҳаммаси ўзига бирдан қайтиб берилиши ва моҳиятан, баҳт ҳам бир куюқ, ундан роҳат олиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини билиб турарди.

Қолганларнинг кўнглидан ҳам ё озроқ, ё кўпроқ, шунаقا нарсалар ўтаётган эди. Бу ерда, бир-икки дақиқадан сўнг шахсий ҳаёти яна қайта бошланадиган вокзал перронида улар ҳали умумликларини ҳис этиб, ўзаро маъноли нигоҳ ва табассум улашиб турар эдилар. Аммо паровоз дудбўронида чиқётган тутунни кўрганлари ҳамоно айрилиқ туйгуси мубҳам ва гулдурос баҳт жаласи тагида ўчиб қолди. Поезд тўхтаган пайти ким учундир худди шу перронда бошланган узоқ жудолик ҳам тугади, қўллар қадрдон бадани, гарчи унинг тирик иштирокини унугланган бўлса-да, қувонч ва ташналик ила ҳис этган лаҳзадаёқ айрилиқ тугади. Масалан, Рамбер ўзига қараб отилган, келибок бошини бағрига тиққан тирик жонни тузукроқ ҳам кўролмади. Рамбер уни оғушига олган, юзини кўрмай, бошини бағрига босган, кўз олдида фақат таниш соchlар қолган — юзларидан оқаётган ёшларини артиб ҳам қўймаётган ва бу кўзёшлар ҳозирги баҳтиданми ё кўнгил-

нинг туб-тубига биқиниб олган оғриқданми қуйилаётганини англамас, аммо бари бир, кўзларини қоплаб олган бу намлик унинг елкасига бош қўйган, у ҳақиқатан ҳам согинган жонми ё аксинча, нотаниш аёл бўлиб чиқадими, шунга ишонч ҳосил қилишга қўймаётганини билиб турар эди. У ўз шубҳасининг тўғри ё нотўғрилигини билади, аммо кейинроқ. Ҳозир эса унинг, перронда уймалашган ҳаммага ўхшаб, ишонгиси келади ёки ўзини вабонинг одамнинг юрагидаги ҳеч нарсани ўзгартирмай келиб-кетаверишига ишонаётгандек қилиб кўрсатади.

Бир-бирининг пинжига кирган жуфтлар ҳеч нарса, ҳеч кимни кўрмай, сиртдан вабо устидан тантана қилиб, ўтган азобларни эсдан чиқариб, шу поезднинг ўзида келган, перронда яқинларини қўролмай, кўнгилларида жуда узоқ чўзилган жимлиқдан сўнг сирқирай бошлаган қўрқинчлари ростлигига амин бўлғанларни ҳам унутиб, уй-уйларига тарқалдилар. Улар, бундан сўнг ягона йўлдоши янги оғриқ бўладиганлар учун, ҳозирги дақиқаларни йўққа кетганлар хотирасига бағишлаганлар учун, улар учун ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди ва айни шу дамда айрилиқ ҳисси авж нуқтага кўтарилиди. Улар учун — бутун ҳаёт қувончини номсиз зовурларга ташланган ёки бир ҳовуч кулга айланган жигаргўшалари билан бирга йўқотган оналар, ёстиқдошлар, ошиқ-маъшуқлар учун вабо бояги-боягидек давом этаётган эди.

Аммо ғариблар билан кимнинг қанча иши бор? Қиёмда қуёш эрталабдан бери осмонда кезиб юрган совуқ шамолларни жиловлаб, шаҳарга муаллақ ёғду тўлқинини тўкиб юборди. Қун гўё қимирламай қолгандек. Тепаликдаги фортдан тўплар тош қотган осмонни пайдар-пай ўққа тутади. Изтироб фасли ҳали тугамаган, унут фасли эса ҳали бошланмаган бу ўткир дақиқани байрам қилиш учун бутун шаҳар кўчага тирқираб чиқкан эди.

Барча ялангликларда ўйин-кулги бўлаётган эди. Бир неча соат ичидаги ҳаракат кескин қучайди, сонсиз машиналар оломон тиқилинч кўчалардан зўрга ўтар эди. Тушдан кейини билан шаҳар қўнгироқларимизнинг даранг-дурунги тинмайди. Уларнинг жарангидан ложувард тилларанг осмонга тўлқин-тўлқин титроқ таралади. Черковларда шукрона ибодат ўқилди. Лекин қўнгилхушлик масканларида ҳам одам тиқилинч, қаҳвахона соҳиблари ҳам эртанги кунни ўйламай, асраб қўйган нарсаларини аямай шуллаётирлар. Пештахталарни тўлқинланиб кетган оломон босган, улар орасида бир-бирига маҳкам чирманиб,

бахтини бебок кўз-кўзлаётган жуфтлар ҳам кўринади. Ким қулган, ким қийқирган. Уларга белгиланган меъёрдан ошиқ қилиб берилган бу кунда ҳар бири жони зўрга илиниб турган пайтлари тўплаган ҳаёт қуввати заҳирасини аямай ҳарж қиласр эди. Эртага бутун тежкамкорлиги билан ўшаша ҳаёт бошланади. Ҳозирча эса жамиятнинг барча табақаларига мансуб одамлар биродарлашган, елкама-елка туртиниб юрибдилар. Озодлик бахти шаҳримиз устига хавф солган ўлим ўрната олмаган ўша тинчликни, майли, фақат бир неча соатга бўлса-да, ўрнатди.

Аммо бу сийқа жўшқинлик, бари бир, ниманидир яшираётган, тушдан кейин кўчага тирқираб чиқсан, ҳозир Рамбер билан бирга одимлаётган одамлар кўринишларидан бепарво тусларида янада назокатлироқ бахтни пинҳон тутаётган эдилар. Ва ҳақиқатан ҳам, кўпгина жуфтлар, оиласлар сиртдан тинчгина ўткинчилар эди, холос. Аслида эса улар шунча азобларни кўрган жойларини назокатли зиёрат қилаётган эдилар. Улар янгида келганларга вабонинг ошкор ё яширин белгиларини, унинг тарихи изларини кўрсатмоқчи эдилар. Бир ҳолатларда оранликлар таништирувчи, мана, шуларни кўрдик, дейдиган вабо замондоши роли билан кифоялансалар, вабога боғлиқ хавфли ҳолатларда шивирлаб гапирав, қўрқув ҳақида эса умуман индамас эдилар. Моҳиятан, мутлақо безиён саргузашт. Аммо бошқа бир ҳолатларда янада таҳликалироқ, хотираларнинг майин ҳасратида кўнгли ийиган маъшуқ ўз маъшуқасига «Ўша йиллари худди шу ерда мен сени шунчалар согинганман, сен эса йўқ эдинг», деб айтса бўладиган жойларга ҳам келиб қолар эдилар. Ҳиссиёт етагида бўлган бу сайёҳлар бир қарашдаёқ билинарди: улар ўзларини қуршаган оломон шовқинида изҳори дил ва шивир-шивир оролини яратиб олган эдилар. Айни шулар, чорраҳаларда янграётган оркестрлар эмас, шулар ўзларида ҳақиқий озодликни жо қилган эдилар. Зеро, бир-бирига қапишган, сўзга хасис шу жуфтларгина ўз бахтларининг бутун тантанасию бутун адолатсизлиги билан вабо тугагани ва фожиа вақти ўтиб кетганини жория қиласр эдилар. Улар кўриниб турган ҳаммасига қарши ўлароқ, совуқ-қонлик билан бизнинг бир одамни ўлдириш чивинни чертишдек жўн иш бўлган телба дунёни кўрганимизни, бу атай қилинган ёввойиликни, бу майдада-чуйдасигача ўйланган алаҳсирашини, бугунги кун бўлмаган ҳамма нарсани ваҳшиёна озод этган бу баандиликни, ҳали вабо ўлдирманларни ақлдан оздираётган бу ўлим ҳидини рад этар,

улар ниҳоят, бизнинг бир бўлаги ахлат қўйдириладиган печ домига тиқилиб, ҳавога елимшиқ мой тутун бўлиб ўрлаган, қолган бўлаги айни шу вақтда чорасизлик ва қўрқинч кишанлари бўғовида ўз навбатини кутган халқ бўлганимизни инкор қиласар эдилар.

Шаҳар чеккасига ошиқиб, қўнғироқ даранг-дурунги, тўплар гумбури, мусиқа ва қулоқни қоматга келтирган бақир-чақир ичида кетаётган Риэ ҳаким, йўқ деганда, биринчи галда шуларни кўрди. Унинг иши тўхтамаган, касаллик нафас ростлагани қўймаётган эди. Шаҳарга бениҳоя тенгсиз гўзал губордек сокин ёғду қуйилди ва унга илгариги ҳидлар — қовурдоқ гўшт ва анис ароғининг иси аралашиб кетди. Риэ чор-атрофида осмонга қараган шодон юзларни кўрарди. Эркагу аёллар кўзлари ёниб, қўлларини чирмаштириб борар, уларнинг истаклари жонсарак ҳаяжону қийқириқларда ифода топар эди. Ҳа, вабо тугади, даҳшат тугади ва чирмашган қўллар вабонинг қувғинлик бўлгани, сўзнинг туб моҳияти билан, айрилиқ бўлганини айтаётган эди.

Риэ биринчи ойлар давомида ўткинчилар юзидан ўқиганининг умумнаслий аломатини топди. Ҳозир атрофга бир қарашнинг ўзи кифоя. Одамлар бутун шуйқону тангликлар билан вабо охиригача тирик келдилар, охир — оқибат, шу либос — рол белгилаб берган костюмга кирдилар, анчадан бери юзлари, энди эса кийимлари ҳам айрилиқ ва олис ватандан гувоҳлик берәётган муҳожир ролини ўйнадилар. Вабо шаҳар дарвозаларини ёпиб қўйган ўша дақиқадан уларнинг тириклиги айрилиққа тўлиб қолди, улар ҳаммасини унутишга мадад берадиган халоскор инсоний ҳароратдан маҳрум бўлдилар. Шаҳарнинг ҳар бир буржида эркагу аёллар ҳар бири ўзича талқин қиласадиган, аммо ҳаммага бирдай беистисно насиб этмайдиган қанақадир қайта қўшилишга ташна эдилар. Кўплари, ўзлари ҳам билмай, инсоний дўстлик даврасидан четга чиқиб қолганлари, энди дўстлик ўз ифодасини кўрсатадиган оддий воситалар — хат, поезд, кемалар орқали одамлар билан алоқа қилолмаётганларидан изтиробда эдилар. Бошқа бирлари, эҳтимол, Тарруга ўҳшаганлар,— бунақалари озчилик эди,— нима бир нарса билан қўшилишга интилардилар, унинг нималигини ўзлари аниқлай олмас, аммо шу ноаниқ нарса уларга ягона истак бўлиб кўрипар эди. Улар буни бошқа сўз топа олмай, тинчлик, осойиштаглик деб атар эдилар.

Риэ ҳамон одимлар эди. Олдинга юргани сайин оломон қалинлашар, товушлар ғовури қучаяр, у йўл олган канора борган сари марказдан узоқлашаётгандек туюларди. У аста-секин шу бақироқ мавжудотга қўшилиб кетди, унинг қичқириги чуқурроқ кирди ва бир вақтнинг ўзида бу қичқириқ, қай бир дараҷада, ўзининг ҳам қичқириги эканини тушуниб ети. Ҳа, биз ҳаммамиз бу чўзилган, чидаб бўлмас оғир таътил пайти чиқишга йўл йўқ бу қатагондан, чанқов босиш чораси йўқ бу ташналиқдан ҳам руҳан, ҳам жисман бирга жафо чекдик. Тўдалангган мурдалар, санитария машиналарининг хавотирли чинқириги, тақдир деб аталган нарсанинг билгилари, қайсар қўркувнинг тепкилаши ва юракларнинг қаҳрли исёни орасида ваҳмда қолган одамларни ҳаяжонга солиб, уларга яна ҳақиқий ватани эгаллаш кераклигини уқтириб, ҳар томондан ва тинимсиз бир ғулув кўтарилиб келаётган эди. Уларнинг ҳаммаси учун ҳақиқий ватан шу ярим — бўғилган шаҳар деворлари ортида эди. У тепалик ёнбағридаги бутазорларнинг хуш бўй таратишида, денгиз кўзгусида, эркин мамлакатларда, севгининг салмоқли кучида эди. Улар қолган ҳаммасидан юз ўгириб, худди шунга-да, яъни баҳтга-да қайтишга ташна эдилар.

Риэнинг ўзи ҳам, уларнинг қувгинлиги ва қайта қўшилишга бу интилишларида, моҳиятан, қандай маъно борлигини билмайди. У юраверди, юраверди, уни туртишиди, чақиришди, аста-секин одам камроқ қўчаларга келиб қолди ва шунда у бунинг ҳаммасида маъно бор ёки йўқлиги унча муҳим эмас, энг муҳими — инсон умидига қандай жавоб берилишини билиш кераклигига эканини тушунди.

Бундан бўён у айнан нима жавоб берилганини билади, буни у каноранинг яқин, қарийб бўум-бўш қўчаларида аниқроқ туйди. Ўзларига буюрган ўша озгинани қўйиб юбормай, фақат бир нарсага — ўз севгилари паноҳига қайтишга ташна одамлар бор эди ва улар баъзан тақдирланар ҳам эдилар. Албатта, ҳозир шаҳарда кимдир бирор ёлгиз тентираб юрибди, чунки кутган одамидан айрилган. Эпидемия бошлангунча ўз севгиси иморатини тиклолмаган ва кўп йиллар бадалида икки севищган — ганимларнинг ҳаётини қовуштирадиган мушкул келишувни кўр-кўрона излашга уринадиганларга ўхшаган икки карра айрилиққа чап берганлар ҳам ҳали баҳтиёрдирлар. Мана шулар, Риэнинг ўзига ўхшаб, ҳаммасини тўғрилайдиган вақтга суюниб енгилтаклик қилдилар, булар икки томонга мангу ажраб кетдилар. Аммо бошқалар, масалан,

ҳаким бугун эрталаб: «Мардлик, мардлик, энди ҳақлигимизни исботлашимиз керак» деб айтгани Рамберга ўхшаганлар иккиланмай, ўзлари йўқотдик деб юрганларини тоидилар. Энди улар ёруғ дунёда доим интилиш керак бўлган, баъзан қўлга ҳам кирадиган нимадир борлигини ва-бу нимадир — инсоний меҳр эканини биладилар.

Ва, аксинча, инсондан ошиб, баланддаги нимагадир мурожаат қилган, унинг нималигини ўзлари ҳам тасаввур этолмайдиганларга — мана шуларга жавоб йўқ. Тарру, эҳтимол, ўзи айтган ўша етиш душвор тинчликка етишгандир, аммо уни фақат ўлимда, энди ҳеч нарсага керак бўлмаганда қўлга кирилди. Мана, ҳозир Риэ кўраётган, ботаётган қуёш нурларида ўз уйлари остонасида меҳр-ла қучоқлашиб, суюкли кўзларга ҳаяжонли термилишиб ўтирганлар — мана, шулар интилганларига эга бўлдилар, зеро, улар-да ўзларигагина боғлиқ бўлган ўша ягона нарсани сўраган эдилар. Риэ ҳам Коттар билан Гран турадиган қўчага қайрилаётib, агар қувонч худди мукофот каби ўзининг инсонлик ёзмиши, ўзининг фақирона ва даҳшатли севгисига қаноат қиласиганларга вақти-вақти билан келиб турса, жудаadolatдан бўлади, деб ўлади.

Воқеаномамиз охирлаб қолди. Энди Бернар Риэ ҳаким унинг муаллифи ўзи эканини тан олишига ҳам вақт келди. Аммо кейинги воқеалар баёнига киришишдан олдин у ўз ниятини қай бир даражада оқлашни ва нима учун холис гувоҳ оҳангини сақлашга интилганини тушунтироқ истайди. Бутун эпидемия давомида у ўз қасбий машгулотига кўра, кўплаб ҳамтабаалари билан кўришган ва уларнинг дил изҳорларини эшитган. Шу тариқа, у гўё воқеалар марказида бўлган ва шу боис кўрган ва эшитганларини тўлароқ бера олар эди. Аммо у буни борича лозим сиполик билан қилишни маъқул топди. Қўп ҳолларда у ўз қўзи билан кўрганларинигина баён этди, вабода биродар тутинганларига, улар, моҳиятан, ўйлаб ҳам кўрмаган мулоҳазаларни ёпиштирасликка, фақат тасодиф ё тақдирдан бўлиб қўлига тушган ҳужжатлардангина фойдаланишга интилди.

Мудхиш жиноят бўйича қўрсатма беришга чақирилганда, у ҳалол виждонли гувоҳга хос вазминликни йўқотмади. Аммо айни пайтда кўнгил поклиги қонунларига амал қилиб, атай қурбонлар тарафини олди, ҳамма учун шубҳасиз ягона нарса — севгида, азобда ва қувгинликда одамлар ёнида туришга интилди. Шунинг учун ўз ҳамтабалари билан уларнинг барча таҳлика-қўрқувларини бирга

баҳам кўрди, шунинг учун уларнинг бошига тушган кўргулик унинг ҳам кўргулиги эди. У фақат ҳалол вижданли гувоҳ бўлишгагина интилса, асосан ҳужжатлар, ёзувлар ва эшитмишлари билан чекланиши керак эди. Аммо унга шахсий кечинмалари, масалан кутишлари, ўз кўргуликларини гапирмасликка тўғри келарди. У вақти-вақти билан мазкур қоидани бузиб турган эканми, бу ҳам ўз ҳамтабааларини тушуниш ёки уларни бошқалар тушуниши, қўп ҳолларда ноаниқ туюлган нарсаларни аниқ шаклга ўраб бериш учун шундай қилган. Очигини айтганда, ақлни бундай пешлаш унга унча қийин кечмади. Ўз дил изҳорини вабо теккан юзлаб одамларнинг фарёдига қўшиб айтгиси келганда у ўзида шундай бир оғриқ йўқки, бошқалар ҳам уни тортмаган бўлса, оғриқ шундай ягонаки, ҳатто унинг устунлиги ҳам шунда, деган Фикр билан бундан ўзини тийди. Йўқ, у қатъий равишда ҳамманинг номидан гапириши керак эди.

Аммо Оран аҳли орасида бир одам бор эдики, Риэ ҳаким унинг номидан гапиролмас эди. Гап бир куни Тарру Риэга: «Унинг ягона жинояти шундаки, у ўз кўнглида болаларни ҳам, катталарни ҳам ўлдираётганни ёқлади. Қолган ҳаммасида мен уни тушунаман, аммо шу жиҳатини ҳам кечиришимга тўғри келади», деб айтган одам ҳақида кетаёттир. Воқеаноманинг кўнгли сўқир, яъни сўққабош кўнгил одам ҳақидаги ҳикоя билан тугаши ҳам мутлақо адолатдан бўлади.

Ҳаким шодиёна шовқинга тўла кўчалардан ўтиб, энди Гран билан Коттар турадиган торкӯчага қайрилмоқчи эди, уни миршабия посбони тўхтатди — у ҳаммасидан ҳам шуни кутмаган эди. Байрамнинг олис говурига қулоқ тутиб, тинч, ҳувиллаган, жимжит маҳаллани кўз олдига келтирди. У гувоҳномасини кўрсатди.

— Бари бир, мумкин эмас, ҳаким,— деди миршаб.— Ҳуванави ерда қандайдир савдоий одамларга қараб отяпти. Кетмай туринг, ҳали ёрдамингиз керак бўлар.

Риэ шу пайти ўзига қараб келаётган Гранни кўриб қолди. Гран ҳам ҳеч нарсани билмас экан. Уни ҳам ўтказишмабди: унга фақат бир нарса — улар турадиган уйдан ўқ отилаётгани маълум, холос. Бу ёқдан ҳақиқатан ҳам бинонинг кечки илиқ қуёш нурларида тиллараңг товланаётган олд томони кўриниб турарди. Уй олдидаги яланглик бўм-бўш, ҳатто тескари ёқдаги йўлакда ҳам жон асари йўқ. Тошкўчанинг қоқ белида бир шляпа, қандайдир мойжумоқ латта ётарди. Риэ билан Гран узоқда, кўчанинг

адогида, у ёқни ҳам тўсиб олган иккинчи миршабия посбонлигини кўрдилар, миршаблар орқасида лип-линг ўтаётган ўткинчилар қўзга ташланади. Улар зеҳн солиб, яна бир нечта тўпнончали миршабларни кўриб қолдилар, булари қаршидаги дарвозаҳонанга биқинган эди. Бинодаги барча дераза қопқалари бекик. Аммо иккинчи қаватдаги қопқанинг бир табақаси қия очилди. Қўча сукунатда қотган. Фақат шаҳар марказидан келаётган узуқ-юлуқ мусиқагина қулоққа чалинади.

Худди шу дақиқада рўпарадаги уй деразасидан икки марта револьвер қарсиллади ва синган қопқанинг чирсиллаши эшитилди. Кейин яна жимлик чўқди. Риэга шаҳар марказида гумбурлаётган байрам тантаналаридан кейин бу ердаги ҳаммаси ғалати бир тушга ўхшаб кўринди.

— Бу Коттарнинг деразаси,— деб қичқириб юборди Гран.— Лекин Коттар қайгадир гум бўлган эди-ку!

— Нега отишяпти, а? — деб сўради Риэ миршабдан.

— Уни ҷалғитишишмоқчи. Махсус машинага қараб турибмиз, у, ахир, уйга кирмоқчи бўлган ҳаммани нишонга оляпти. Бир миршабни ярадор ҳам қилди.

— У нима учун отяпти?

— Ким билади дейсиз. Одамлар бу кўчада ўйин-кулги қилиб ётган эди. Биринчи ўқ узилганда нима бўлганига ҳеч ким тушунмади. Иккинчи ўқ товушидан кейин қий-чув кўтарилиди, кимгадир ўқ тегди, ҳамма қочди. Ғирт жиннига ўхшайди.

Яна чўқкан жимликда дақиқалар соатга чўзилгандек бўлди. Бирдан кўччанинг у бошидан бир кўпнак отилиб чиқди, Риэ узоқ вақтдан бери биринчи кўрган ит эди бу, жуни увада иркит спаниэл, афтидан, эгалари эпидемия пайти қаердадир яшириб сақлаган, энди у девор ёқалаб бемалол лўқиллаб жўнади. Дарвозага етгач, иккиланиброқ тўхтади, кейин чўнқайди, бошини қайириб, терисидан бурга гажишга кириши. Бирваракайига бир нечта ҳуштак эшитилди — миршаблар итни чақириб олмоқчи бўлдилар. Кўпнак калласини кўтарди, кейин тошқўчада ётган шляпани искамоқчи бўлди шекилли, журъатсизгина лўқиллади. Аммо бирдан учинчи қават деразасидан ўқ қарсиллади ва жонивор худди товага ташланган қўймоқ ҳамирдек, елкаси билан ялп этиб тушди, ёнбошга ағдарилишга уринди, жон талвасасида оёқ қоқди. Жавобга беш-олти ўқ узилди, буни дарвоза томондагилар отди, яна қопқага тегизишди, қопқадан пайраҳа сачради. Яна ҳаммаёқ жимиб қолди. Қуёш уфққа ёнбошлаб, Коттарнинг

деразасига соя силжиб келаётган эди. Риэнинг ортида тормозларнинг секин гийқиллаши эшитилди.

— Келишди,— деди миршаб.

Машинадан миршаблар отилиб тушдилар, арқонлар, нарвон, яна иккита елимбашара матога ўралган нимадир узунроқ нарсаларни туширишди. Кейин улар Гранларнинг уйи орқасидаги бинолар бўйлаб кетган ёндош кўчага ўта бошладилар. Риэ бир неча дақиқадан сўнг дарвоза пештоқи тагида аллатовур питир-питирни кўрди, кўрмади, тўғрироғи, фаҳмлади. Кейин яна ҳаммаси жимлиқда тек қотди. Кўиппак энди силтанмас, унинг теграсида гунгурт кўлмак ёйилиб кетаётган эди.

Миршаблар әгаллаган уй деразасидан тўсатдан пулемёт тариллади. Қопқа ўққа тутилган, парча-парча сочилиб, деразанинг қоп-қора чорбурчаги очилиб қолган, аммо Риэ билан Гран турган жойларидан ҳеч нарсани кўролмаётган эдилар. Пулемётнинг уни ўчгач, иккинчиси — қўшни уйдагиси, бурчакка яқинроғи ишга тушди. Дераза ўрнини нишонга тутишяпти шекилли, гишт увоқлари учди. Худди шу дақиқада уч миршаб тошкўчадан юргурганча ўтиб, кираверишга биқиниб олди. Уларнинг изидан яна учтаси юргурди ва пулемёт отишмаси ўчди. Яна ҳамма тек қотиб, кутиб турди. Уйдан икки марта бўгиқ ўқ товуши чиқди. Кейин ғовур-ғувур кўтарили ва кираверишдан тинмай нимадир деб бақираётган пиджаксиз бир калтагина одамни судраб, тўғрироғи, кўтариб чиқишиди. Худди сеҳрли таёқча ишора қилгандек, ҳамма ёпиқ қопқалар очилди, деразаларда томошаталабларнинг калласи кўринди, уйлардан одамлар тирқираб чиқиб, миршаблик тўсиги орқасида тўдаландилар. Ҳамма бирдан ўша, энди қўллари орқасига қайрилган ҳолда тошкўчадан бораётган одамчани кўрди. У бўкирарди. Миршаб унинг яқинига келиб, бор кучини муштумига жамлаганча, мўлжал олиб ва ҳатто қанақадир иштиёқ билан икки марта унинг бетига туширди.

— Коттар бу,— деб гулдиради Гран.— Эсини еб қўйибди-ку.

Коттар йиқилди. Томошабинлар миршабнинг тошкўчада ялпайиб ётган гавдани, оёқларини ҳаволатиб, жонжахди билан тепганини кўрдилар. Кейин бекорчилар гуруҳи тиширчилаб, ҳаким ва унинг дўсти томонга юрди.

— Тарқал! — деб тўдага буюрди миршаб.

Риэ гурух унинг ёнидан ўтаётганда, кўзларини олиб қочди.

Гран билан ҳаким шомнинг сўнгги ёғдуларида одимлаб

кетдилар. Худди бу ҳодиса бутун маҳаллани мудратиб қўйган карахтликни бирдан кўтариб ташлагандек, марказдан олис кўчалар яна оломоннинг қувончли говурига тўлиб қолди. Гран уйга кираверишда ҳаким билан хайрлаши. Ишга киришадиган вақт бўлди. Аммо зинанинг биринчи погонасидан у Жаннага хат ёзган, энди чиндан ҳам хурсанд эканини айтиб қичқирди. Энг асосийси — у яна ўша жумласига сайқал беришга тушибди. «Мен ундан ҳамма ташбеҳларини олиб ташладим», — деди у.

У қув илжайиб, шляпасини кўтарди-да, ҳакимга такаллуф ила таъзим бажо қилди. Аммо Риэ Коттарни ўйлаётган эди, юзга урилган муштнинг бўғиқ гурсиллаши уни дамқисма чолнинг уйигача йўл бўйи таъқиб қилди. Унга, эҳтимол, ўлик одамдан кўра жиноятчи одам ҳақида ўйлаш оғирроқ туюлар.

Риэ кеса мижозиникига етиб келганда, осмонни батамом зулмат ютган эди. Озодликнинг говури хонага элас-элас келар, чол ҳамишагидек ўша-ўша алпозда нўхатларини кастрюлдан кастрюлга битта-битта солиб ётар эди.

— Ўйин-қулги қилишгани ҳам тўгри. Ҳар қалай, кўнгилга урмайди, — деди чол. — А, бу ҳамкасбингизнинг анчадан бери дараги йўқ. Нима бўлди унга?

Улар яна пақ-пуқ отишмани эшитдилар, аммо буниси безарап — болакайлар мушак портлататётган эди.

— У ўлди, — деб жавоб берди Риэ ҳаммаёғи хириллаётган қўкракка стетоскоп қўяётуб.

— А-а, — деб чўзди чол безовталаниб.

— Вабодан, — деб қўшимча қилди Риэ.

— Ҳа, — деб хулоса чиқарди чол бир оз жим турганидан кейин, — яхшилар доим кетади. Ҳаёт шундай. У нима хоҳлашни биладиган одам эди.

— Нега бундай деяпсиз? — деди ҳаким стетоскопини ийгиштириб.

— Ҳа шундай. У бекорга гап сотмасди. Шунчаки, менга ёқарди. Лекин шундайликка шундай. Бошқалар «Бу вабо, бу вабо...» деб тинмайди. Қараб турсанг, ўзларига орден талаб қилишдан ҳам тойишмайди. А, моҳиятан, вабо нима ўзи? У ҳам ҳаёт, вассалом.

— Ингаляцияни вақтида қилишни унутманг.

— Ташвиш қилманг. Мен ҳали-вери ўлмайман, уларнинг ҳаммаси қандай ўлишини кўраман ҳали. Менки, яшашни биламан.

Унга жавоб бўлиб олисдан шодон қийқириқлар эшлилди. Ҳаким хона ўртасида ўлланниб туриб қолди.

— Айвонга чиқсан, сизга малол келмайдими?

— Ҳа йўғ-а, нима сиз. Уларга тепадан қараб кўрмоқчимисиз? Кўнглингизга сиққунча. Аммо улар ҳаммаёқдан бирдай кўринади.

Риэ зинапояга йўл олди.

— Айтинг-чи, ҳаким, улар вабодан ўлганларга ёдгорлик ўрнатишмоқчи эмиш, ростми шу?

— Ҳар қалай, рўзномаларда шу гап бор. Минорми, лавҳми.

— Шундоқ ҳам билардим. Ҳали қанча маърузалар ҳам ўқийдилар.— Чол хир-хил кулди.— «Бизнинг ўликлар...» деганларини шундоқ эшлиб турибман, кейин газак қилгани жўнайдилар.

Аммо Риэ аллақачон зинапояга чиққан эди. Уйлар томи устида кенг совук осмон ялтирас, тепаликлар узра паст осилган юлдузлар чақмоқтошдек қаттиқ туюлар әди. Бугунги туннинг ўша, Тарру иккови вабони унтиш учун бу ерга, айвонга чиққан тундан айтарли фарқи йўқ. Аммо ҳозир дengiz қоялар пойига ўша тундагидан шиддатлироқ урилаётган эди. Ҳаво енгил, тинч, кузги илиқ эпкинлар олиб келадиган шўр ислардан фориг эди. Шаҳарнинг тўлқин шопиллашига ўхшаган шовқини айвонларга илгаригидек урилади. Аммо бугунги тун исён туни эмас, озодлик туни эди. У ёқда, олисда зулмат оралаб келаётган қизғиш шуълалар иллюминация ёриштирган хиёбону майдонлар тарҳини белгилайди. Энди озодликка чиққан кечада истак ҳамма ғовларни янчар ва унинг ғовури бу ердаги Риэгача етиб келаётган эди.

Гунгурт бандаргоҳ узра расмий тантананинг илк ракеталари ўрлади. Уни бутун шаҳар бўғиқ, чўзиқ қийқириқ билан олқишилади. Коттар, Тарру ва умуман Риэ яхши кўрган, у йўқотган одамлар, улар ўлиқми, тирикми, ҳаммаси унтилди. Дамқисма чол ҳақ: одамлар доим бир хил. Аммо уларнинг кучи ҳам шунда, уларнинг бегуноҳлиги ҳам шунда ва Риэ ўзининг бу борадаги оғригига қарамай, улар билан биргалигини ҳис этди. Энди осмонда турфа рангли мушакбозлик фаввораси очилар ва уларнинг ҳар бири бу айвонгача етиб келаётган гулдурос, галдан галга кучайган қийқириқ билан қарши олинарди, худди шунда Риэ ҳаким шу ерда якунланадиган тарихни ёзишга, индамасликка қасам ичган роҳибларга ўхшаб қолмаслик, вабо текканлар Фойдасига гувоҳлик бериш, уларнинг

бошига тушган адолатсизлик ва зўравонлик тўғрисида хотира қолдириш учун, яна шунчаки фалокат фасли нимага ўргатгани: одамларга беписандликдан кўра, уларга қойил бўлишга асос кўпроқлиги ҳақида ёзишга қарор қилди.

Аммо шу билан бирга у мазкур воқеанома батамом галабанинг тарихи бўлолмаслигини ҳам тушунади. У фақат якунлаш керак бўлган, ва, шубҳасиз, барча одамлар қўрқувга, унинг чартоқ билмас қуролига қарши ўлароқ, ўз шахсий изтиробларига қарши ўлароқ якунлашлари керак бўлган, авлиёликка эришиш имкони йўқлигидан ва фожиани инкор этиб, даволовчи бўлишга интилган барча одамлар якунлаши керак бўлган нарсалар ҳақида гувоҳлик беради, холос.

Ва чиндан ҳам, шаҳар марказидан келаётган қувонч ҳайқириқларига қулоқ тутган Риэ ҳар қандай шодлик таҳлика остида туришини эсга олди. Зеро, Риэ бу шодхуррам оломон бехабар, фақат китобларда ўқиш мумкин нарсани,— микроб ҳеч қачон ўлмаслигини, ҳеч қачон йўқолмаслигини, мебелнинг бурмаларидами, тўшак қатламидами ўн-ўн йиллаб ухлаши, унинг хобхоналарда, ертўлаларда, жомадонларда, дастрўмлларда, қофозларда ўз пайтини сабр-тоқат билан пойлаб ётавериши ва эҳтимол, одамларга кулфат ва сабоқ келтирадиган, вабо каламушларни қўзгатиб, уларни баҳтли шаҳар кўчаларига ўлиш учун ҳайдаб чиқарадиган кун келишини билади.

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	3
БЕГОНА. Қисса	5
ВАБО. Роман	84

Адабий-бадиий нашр

БЕГОНА

Қисса ва роман

Мусаввир *Ю. Габзалиев*

Муҳаррир *Ф. Камолова*. Расмлар муҳаррири *Ю. Габзалиев*
Техн. муҳаррир *У. Ким.*

Босмахонага берилди 25.08.95. Босишга рухсат этилди 23.11.95. Үлчами. $84 \times 108^1/32$ Рӯзнома қофози. Шартли б. табоги. 16,8. Нашр табоги 17,95. Жами нусха 10 000. Буюртма 8042. Шартнома 30—95. Бахоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Тошиполиграфкомбинат АК, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«Ёзувчи» нашриёти 1995 йилда қуийдаги китобларни
нашр этди. Ушбу китобларни китоб савдоси ташкилоти
дўконларидан харид қилингиз мумкин.

Ш. Бўтаев. «ШАМОЛ ЎЙИНИ».

М. Хўқандий. «АХЛОҚИ ЗАМИМА».

Коллектив. «ҚУЁШ ФАСЛИ».

Ҳинд эпоси. «МАХОБХОРОТ».

Ғ. Ҳотамов. «БИРИНЧИ МУҲАББАТ ҚИССАСИ».

М. Осим. «ШИРОҚ».

У. Махаматмуродов. «УРГУТ ва УРГУТЛИКЛАР».

Б. Жовлиев. «УЛАР ҲАЁТНИ СЕВАРДИЛАР».

**Халқ китоби. «АБУ МУСЛИМ ЖАНГНОМАСИ».
2- к и т о б .**

В. Самарқандий. «ИМОМ АЪЗАМ ТАРИХИ».

**Энг арzon ва тезда унутилиб кетмайдиган реклама бу
китобнинг сўнгги саҳифасида эълон қилинган reklamadir.**

**БУ ЕРДА СИЗНИНГ
РЕКЛАМАНГИЗ БЎЛИШИ МУМКИН.**

«Ёзувчи» нашриёти корхоналар, ширкатлар, ташки-
лотлар ва алоҳида шахслардан реклама эълонларини қабул
қиласи ва оммабоп, қўп минг нусхали китобларнинг
саҳифасида берилишини таъминлайди.

Телефонлар: 44—12—08
                        44—11—10
                        44—11—19
                        44—29—27

К 20

Камю, Альбер.

Бегона: Қисса ва роман (Рус тилидан А. Аъзам таржи-
маси).— Т.: Ёзувчи, 1995.— 320 б.

И (ФР)